SKRIFTER UTGIVNA GENOM
LANDSMÅLS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UPPSALA
Serie B: 13

HERRARBETE

Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning

Av

GÖRAN ROSANDER

Mit deutscher Zusammenfassung

AB LUNDEQUISTSKA BOKHANDELN, UPPSALA

1969

HERRARBETE

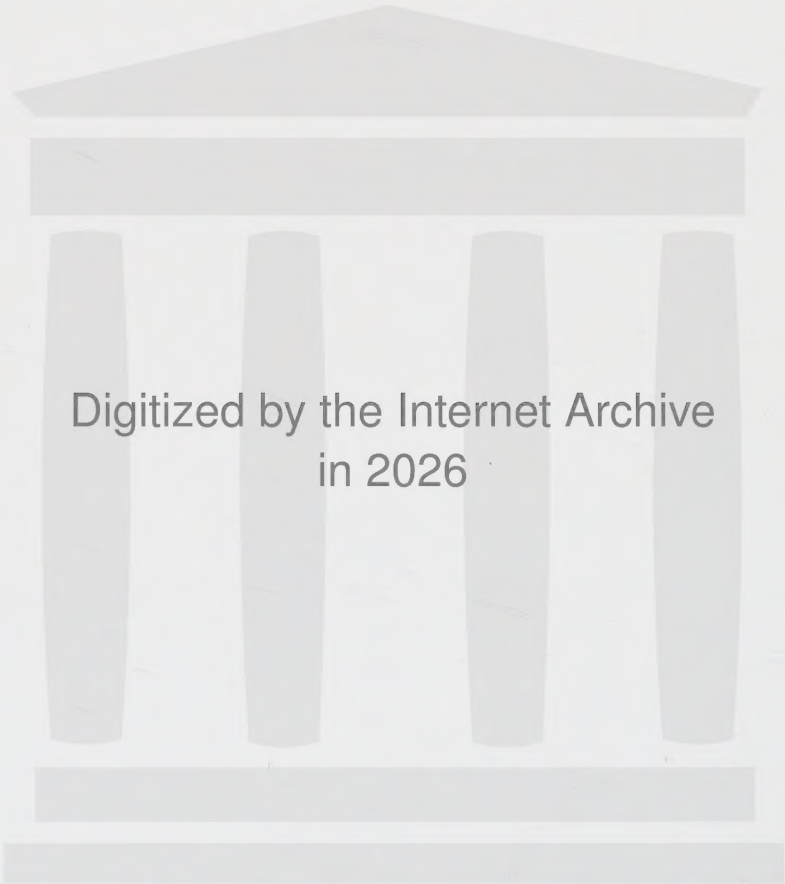
Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548909_0035

SKRIFTER UTGIVNA GENOM
LANDSMÅLS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UPPSALA
Serie B: 13

HERRARBETE

DALFOLKETS SÄSONGVISA ARBETSVANDRINGAR I JÄMFÖRANDE BELYSNING

Av
GÖRAN ROSANDER

Mit deutscher Zusammenfassung

AB LUNDEQUISTSKA BOKHANDELN, UPPSALA

© Göran Rosander 1967

Tryckt med bidrag från

Åhlénstiftelsen

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK - LEIDEN

Almqvist & Wiksells
BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG
UPPSALA 1967

Till mina föräldrar

Innehållsförteckning

Företal 11

I. Inledning 13
Forskningshistorik 13
Definitioner 17
Material 22
De tryckta källorna 22 — Traditionsmaterialet 22 — Arkivalierna 30 — Inrikes pass 32
Metod och mål 50

II. Säsongarbetsvandringar i utlandet 54
Finland 54 — Norge 57 — Danmark 60 — Balticum 61 — Sovjetunionen 61 — Polen 63 — Tyskland 66 — Österrike 68 — Holland 68 — Belgien 68 — Storbritannien och Irland 69 — Frankrike 70 — Schweiz 71 — Ungern 72 — Tjeckoslovakien 72 — Rumänien 73 — Bulgarien 73 — Jugoslavien 73 — Spanien 73 — Italien 74

III. Arbetsvandringarna i inhemskt perspektiv 76
Säsongbundenheten 76
Arbetsmarknadens tillväxt 77
Konjunkturernas inverkan 79
Debatten kring tjänstehjon och säsongarbetare 81
Svenska säsongvandringar utanför Dalarna 91
Övre Norrland 91 — Ångermanland 93 — Medelpad 94 — Jämtland 94 — Härjedalen 95 — Hälsingland 96 — Gästrikland 96 — Uppland 97 — Västmanland 97 — Närke 98 — Värmland 98 — Dalsland 103 — Stockholm 104 — Södermanland 104 — Östergötland 105 — Västergötland 105 — Bohuslän 107 — Halland 108 — Småland 110 — Öland 113 — Gotland 113 — Blekinge 114 — Skåne 115

IV. Dalarna, herrarbetarnas miljö. En översikt 117
Geografisk orientering 117
Medeltiden. Myrjärn och kopparhantering 119
1520–1575. Kungamakt och självhävdelse 122
1575–1687. »Rikets skattkammare» 126
1687–1802. Bruksbygdens utvidgning. Stora daldansen 130
1802–1855. Bondesamhället inför upplösningen 135
1855–1910. Skogsbruk och emigration 142
Tiden efter 1910. Nutid och tradition 144

V. Omfattning och färdmål 146
Äldre ospecificerade uppgifter 146
Herrarbetet i de olika socknarna 146
Särna-Idre 146 — Älvdalen 147 — Venjan 150 — Mora 151 — Sollerön 154 — Våmhus 156 — Orsa 157 — Ore 159 — Rättvik 161 — Boda 164 — Leksand 165 — Siljansnäs 169 — Gagnef 170 — Ål 174

— Bjursås 175 — Transtrand 176 — Lima 178 — Malung 179 — Äppelbo 181 — Järna 181 — Nås 184 — Säfsnäs 185 — Floda 185 — Bergslagsdelen 186 — Falutrakten 188 — Tunabygden 188 — Hedemoratrakten 189 — Folkare 189 — Västerbergslagen 191

Utvandringar från finnbygden 191

VI. Herrarbetarna 193
Ålder 193
Civilstånd 194
Social status 195

VII. Tre djupundersökningar 198
Mora och Våmhus socknars migration 1860–80 198
Uppläggning 198 — Källkritik — 199 — Migrationens storlek och variation 202 — Utvandringstidpunkt 206 — Deltagare i säsongmigrationen 208 — Enskild migrationsfrekvens 209 — Migrationsfält 211 — Val av förvärvskälla 218

Herrarbetet i en leksandsby 1840–1960 219
Material 219 — Byn och dess näringsförhållanden 221 — Biografier 223 — Släkten Sparf 223 — Släkten Tolftes 224 — Släkten Kaij 225 — Släkten Fräs 226 — Släkten Stenhols 228 — Släkten Bodins 229 — Släkten Litens 229 — Släkten Caris 229

Total utvandring 230
Leksandsbor i arbete på främmande ort 2.10–8.10.1960 232

VIII. Förberedelser och förflyttning 235
Bortovarons längd 235
Huvudmän, arbetslag, vandringslag 238
Färden 243
Kontakten arbetsgivare–arbetstagare 249

IX. Arbetsmiljö 254
Sysslor, arbetsförhållanden 254
Lantarbete 254
Dräng- och pigtjänst 254 — Slåtter och skörd 255 — Plöjning 255 — Vallning 255 — Gärdsgårdsstängning 255 — Tröskning 255 — Lin- och ullberedning 257 — Trädgårdsarbete 258 — Kyrkogårdsarbete 260 — Bakning 262 — Anställning som hembiträde 263

Servicesysslor 264
Affärsanställning 264 — Brödutbärning, mjölkutkörning 265 — Vattenbärning 265 — Servering 265 — Arbete på Nordiska museet och Skansen 265 — Vedsågning, vedhuggning 266 — Expressarbete 269 — Rodd 269

Industriarbete 272
Stearinfabriker 272 — Bryggeri- och vattenfabriker 273 — Ammunitionsfabriker 275 — Sågverk och brädgårdar 275 — Diverse arbeten 277

Byggnadsarbete 278
Murning 280 — Träarbete 283 — Målning 284 — Anläggningsarbeten 286

Grovarbeten av olika slag 286
Nyodling 286 — Dikning och annan jordschaktning 287 — Vägbygge 288 — Banbygge 289 — Lager- och stuveriarbete 290 — Arbete vid gruvor 290
Skogsarbete 291
Avverkning 291 — Flottning 292 — Kolning 293
Fritid 293
Konkurrens och facklig verksamhet 295
Attityder från omgivningen 298

X. Säsongarbetsvandringarna till tid, rum och art. Sammanfattning och jämförelser 303
Det historiska förloppet 303
Deltagarkategorier 327
Sociala förhållanden 328
Bostäder 328 — Kosthåll 329 — Klädsel 331 — Löner 332
Positiva och negativa sidor 333
»Pull and push» 336
Teoretisk diskussion 336 — Herrarbetets uppkomst 338

XI. Centraldirigering och social kontroll 342
Myndigheternas ingripanden 342
Arbetsgivarnas åtgärder 349
Prästerskapets och sockenstämmornas övervakning 350
Bybornas attityd 354
Individen och gruppen 354
Frihet och förbud 356

XII. Herrarbetet och hembygden 358
Demografisk påföljd 358
Förhållande till årscykeln 359
Ekonomisk betydelse 362
Spridningsfaktor 365
Rörlighet men reliktkaraktär 369

XIII. Herrarbetets folklore och herrarbetet som inspirationskälla 377
Anekdoter 377
Vandrings- och arbetsvisor 378
Litterärt, musikaliskt och konstnärligt incitament 379

Zusammenfassung 383

Bilagor 401
1. ULMA:s specialfrågelista »Arbetsvandringar och säsongarbete». — 2. Anders Romberg, byggmästare. — 3. Ris Erik Larsson, byggmästare. — 4. Herrarbetskontrakt. — 5. Utdrag ur brev om herrarbete. — 6. Statistiska uppgifter om Dalarna omkring 1837.
Källor och litteratur 408
Förkortningar 442
Planscher

Förteckning på tabeller

1. Arbetsvandringar från Västvärmland 1754–55, 1760–79 100
2. Arbetsvandringar från Värmland 1813 101
3. Arbetsvandringar från Ore 1821–67 160
4. Arbetsvandringar från Leksand 1840–80 till några huvudområden 168
5. Arbetsvandringar från Gagnef 1851–80 173
6. Arbetsvandringar från Lima 1771–76 178
7. Arbetsvandringar från Järna 1844–53, 1856–59 183
8. Manliga herrarbetares ålder 194
9. Utvandringstidpunkt för herrarbetarna från Mora 1860–80 och Våmhus 1860–68 207
10. Individuell migrationsfrekvens i Mora 1860–80 210
11. Arbetsvandringar från Mora och Våmhus 1860–80 213
12. Herrarbetarnas flyttningar från Mora till den normala målorten 1860–80 215
13. Förhållandet mellan säsongmigration och utflyttning i Mora 1860–80 217
14. Yrkessituationen i Ytterboda 1840–1960 222
15. Leksandsbor med arbetsplats utom socknen i oktober 1960 234
16. Bortovarons längd. Leksands storsocken 1840 238
17. Roddkullornas båtbestånd 1830–63 271
18. Intäkter på binäringar i Ovansiljans fögderi 1828–55 364

Förteckning på figurer

1. De dalska passjournalernas tidsomfång 47
2. Översiktskarta över Dalarna 118
3. Utfärdade prästintyg i Leksand, Djura och Siljansnäs 167
4. Utfärdade prästintyg i Gagnef och Mockfjärd 172
5. Utfärdade prästintyg i Järna 182
6. Mora sockens migration 1860–80 204
7. Våmhus sockens migration 1860–80 205
8. Byggnadsarbetare från Leksand med arbete utom kommunen 2.10–8.10.1960 233
9. Bortovarons längd för herrarbetare från Leksands storsocken 1840 237
10. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1750 309
11. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1800 312
12. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1850 317
13. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1875 319
14. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1900 324
15. Herrarbetssysslornas tidsaktualitet 326

Företal

Sedan mer än ett decennium har jag haft förmånen att tillhöra professor Dag Strömbäcks seminarium i folklivsforskning. Genom hans breda inriktning har undervisningen spänt över vida områden, vilket motverkat ensidighet. Inte minst har han betonat de språkliga elementens betydelse för en djupare etnologisk syn. Hans konsekvent historiskkritiska inställning har utgjort ett föredöme. Jag tackar Dag Strömbäck för vad han givit mig som lärare och vän.

Den förste, som på allvar fäste uppmärksamheten på de dalska säsongvandringarna, var f. riksarkivarien, professor Bertil Boëthius. Han har haft vänligheten att låta mig få del av hans djupa kunskaper om Dalarnas ekonomi och näringsliv, vilket varit till stor nytta. Jag vill uttrycka min tacksamhet därför.

Tjänstemän vid arkiv och institutioner har på många sätt bistått med uppgifter och hjälp. Särskilt tänker jag på arkivchefen, fil. dr Ragna Ahlbäck, Folkkultursarkivet, Helsingfors, konservatorn, mag.art. Rigmor Frimannslund Holmsen, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo, samt på ULMA:s, EU:s och Uppsala landsarkivs alltid vänliga tjänstemän. Anvisningar på källor och litteratur har givits mig av en rad personer. Jag kan blott nämna professorerna Edvard Bull och Edgar Kant, fil. lic:arna Veikko Anttila, Antti Ranta-Knuuttila och Juhani Kortesalmi, docenterna Sven B. Ek och Phebe Fjellström samt fil. kand. Wolter Ehn.

De två sistnämnda tillhör folklivsseminariet i Uppsala, liksom fil. kand. Göte Edström, vilken utarbetat bibliografin och som också varit mitt stöd i många andra sammanhang. Jag tackar honom särskilt. Värdefull hjälp samt diskussionsbidrag har även lämnats av docent Bo Almqvist, amanuensen, fil. kand. Ingrid Bergman och fil. stud. Pär Tamm. Fil. stud:arna Ulla Björklund och Helge Andersson har varit mig behjälpliga med förarbetena till en databehandling.

För uppslagsrika synpunkter och kommentarer vill jag också tacka antikvarien, fil. lic. Per-Uno Ågren och förste intendenten, fil. lic. Lars-Åke Kvarning, vilka genomläst manuskriptet.

Översättningen av sammanfattningen till tyska har utförts av fru

Hannelore Zeitler, medan kartor och diagram renritats av fröken Ingalill Ohlström. Jag vill uttrycka min glädje över ett utmärkt arbete.

Under fältarbetet har jag haft förmånen att disponera Kungl. Gustav Adolfs Akademiens för folklivsforskning forskarbostad i Bonäs bygdegård och därvid åtnjutit personlig omvårdnad av byggmästare Anders och fru Lisa Diös.

Den tryckeritekniska sidan har handhafts av faktor Anders Eriksson, vilken jag saluterar för gott samarbete.

Slutligen går mitt tack till mina närmaste. Mina föräldrar har hela tiden utgjort ett stöd genom sin uppmuntran och hjälp. De har dessutom bistått med korrekturläsning, liksom mina fastrar, fröknarna Mia och Viola Rosander. Och Eva, min hustru! Dig tackar jag för entusiasm, offervilja och omsorger.

Uppsala den 26 februari 1967.

Göran Rosander

I. Inledning

Forskningshistorik

Inom folklivsforskningen måste studiet av näringarna intaga en framskjuten plats. De återspeglas direkt icke blott i samhällets ekonomiska struktur utan även t. ex. i dess arbetsrytm och sociala förhållanden. Indirekt sträcker sig näringarnas inflytande till nästan alla delar av samhällets livsföring och kultur.

Den sektor av näringslivet — de säsongvis återkommande arbetsvandringarna till främmande ort — som skall behandlas, har intresse för flera forskningsområden, förutom folklivsforskning främst kulturgeografi, nationalekonomi och ekonomisk historia. Här skall ges en mycket kortfattad översikt av viktigare litteratur.

Säsongarbetsvandringarna räknas vanligen som en form av *migration*. I detta begrepp innefattas bl. a. flyttning (byte och omregistrering av boningsort) och pendling (dagligt överskridande av en administrativ gräns vid färd till arbetet).[1] Stundom inräknas i migrationen även t. ex. yrkesväxling och social upp- eller nedflyttning. Kring komplexet finns rik in- och utländsk litteratur och teoribildning. En komprimerad översikt ur allmänt socialvetenskaplig synpunkt ges i A. Kruse, *Wanderungen* (1961). Migrationen har också diskuterats av E. Kant i *Migrationernas klassifikation och problematik* (1953). Han redogör för viktigare arbeten i frågan och konstaterar, att en allmänt erkänd klassifikation saknas. Av betydelse för denna är dock i första hand de kronologiska och korologiska (distributiva) kriterierna.[2]

Ett par svenska geografiska symposier har haft migrationen som tema. Deras förhandlingar är tryckta.[3] Den senast utgivna av dessa innehåller en omfattande bibliografi, vilken kan kompletteras med litteraturförteckningar och översikter hos D. Järhult, O. Nordström och N. Lewan.[4] En numera detaljerad statistik över flyttning och pendling föreligger såväl i Sverige[5] som i många andra länder.

[1] Se t. ex. Lewan 1960, s. 6 f. [2] Kant 1953, s. 190, 193.

[3] Enequist, Tätorter och omland; Hannerberg m. fl., Migration in Sweden.

[4] Järnhult 1958, s. 48 ff, 142 ff; Nordström, O., 1957, särsk. s. 77 ff; Lewan 1960, s. 8 ff, 13 ff.

[5] SOS. Folkmängden och dess förändringar, Befolkningsrörelser 1956, s. 58 f; SOS. Folkräkningen 1960, 9, s. 172 ff. Jfr även Helmfrid, S., 1963.

Nationalekonomerna studerar företrädesvis migrationens relation till arbetsmarknaden. Teoretiskt har problemet diskuterats t. ex. av E. Willeke i *Von der raumgebundenen menschlichen Arbeitskraft* (1937). Bland svenska arbeten kan nämnas B. G. Rundblads avhandling *Arbetskraftens rörlighet* (1964) och geografen E. Lövgrens studie *The geographical mobility of labour* (1956). Även ett kapitel i R. Meidners gradualavhandling *Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning* (1954) berör liknande ting.

Migrationens problem ur sociologisk synpunkt behandlas i en dissertation av E. Neymark, *Selektiv rörlighet* (1961). Den diskuterar allmänt flyttningstendenser och yrkesval. Även andra sociologer har i någon mån studerat dessa frågor.[6] Ytterligare kan nämnas, att arbetsvandringar, särskilt nutida, berördes i flera föredrag under en europeisk kongress i landsbygdssociologi 1958.[7]

Därmed är vi inne på konkreta beskrivningar av arbetsvandringar. Litteraturen är rik men består till övervägande del av småuppsatser, som tecknar någon speciell säsongvandring. För några länder föreligger utförliga beskrivningar. De få internationella översikter, som finns, behandlar företrädesvis arbetsvandringar över riksgränserna. Så är fallet med den hittills utförligaste (F. Mendelson, *Wanderarbeiter*, 1911). För tiden efter första världskriget finns flera utförliga redogörelser för internationell säsongmigration, sammanställda av internationella arbetsbyrån (ILO).[8]

Det land, vars säsongvandringar noggrannast undersökts, är Schweiz. Sedan några år föreligger i *Atlas der schweizerischen Volkskunde* flera kommenterade kartor, som visar vandringarna inom lantbruket enligt traditionsmaterialet. Främre tidsgräns är 1939.[9]

Även äldre tyska säsongvandringar i samband med slåtter och skörd har nyligen karterats (I. Weber-Kellermann, *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts*, 1965). Källmaterial utgör W. Mannhardts frågelista 1865 och en statistisk undersökning 1875. Något decennium senare hade säsongvandringarna i Tyskland ökat betydligt, främst på grund av den intensifierade betodlingen. Från 1890 föreligger en omfattande, officiell undersökning (K. Kaerger, *Die Sachsengängerei*). Ungefär samtidigt påbörjades i landet en jättelik import av

---

[6] Översikt i Rundblad 1964, s. 10.

[7] Les migrations rurales.

[8] Se under denna rubrik i litteraturförteckningen. — En god sammanfattning ger Ferenczi 1930.

[9] Geiger & Weiss 1951 ff, kartorna I: 85–88 jämte kommentar (av Weiss).

polska och galiziska säsongarbetare till jordbruk och industri, vilken berörs mångenstädes i samtida källor och senare litteratur. En utförlig ehuru starkt polemisk sammanfattning har gjorts av J. Nichtweiss, *Die ausländischen Saisonarbeiter* (1959).

I Danmark har Dansk Folkemuseum påbörjat en fältundersökning av den galiziska invandringen till landet. Några delresultat har framlagts i en kort uppsats (G. Nellemann, *Polske indvandrere i Danmark*, 1965). — Även ett par andra danska uppsatser behandlar den polska arbetskraften i landet.

I Sovjetunionen har säsongarbetsvandringarna länge varit under observation från olika håll, då de utgjort ett mycket karakteristiskt inslag i samhällsbilden alltifrån livegenskapens upphävande och in på 20-talet. De uppmärksammades också av Marx och Lenin.[10] Även efter revolutionen har arbetsvandringarna omfattats av myndigheternas intresse, och ett par statistiska verk av Mine (1928; 1929) föreligger därom.[11]

Migrationen i Storbritannien och på Irland under förra hälften av 1800-talet har behandlats av A. Redford (*Labour migration in England, 1800–50*, 1926). Om irländarnas vandring finns också flera andra översikter.

För Frankrikes del finns ett gott källmaterial (enkäter och statistiska undersökningar) för ett historiskt studium av säsongvandringarna. Delar av stoffet har framlagts i talrika smärre studier.

I övrigt är mig bekant blott enstaka uppsatser om eller omnämnanden av europeiska säsongvandringar. Uppgifter kan, som beträffande Finland, återfinnas i topografisk eller historisk litteratur.

Vänder vi oss till Sverige, föreligger åtskilliga undersökningar.

En populärvetenskaplig men illa källredovisad skildring har givits av E. Kumm, *På vandringsväg och arbetsfält* (1944). Hela landet berörs. Framställningen är bred och en mängd kulturhistoriska synpunkter redovisas. Delvis används uppteckningar som källa. En del av den livliga riksdagsdiskussionen om säsongarbetarna refereras.

G. Utterström har i sin avhandling *Jordbrukets arbetare* (1957) tagit upp äldre svenska säsongvandringar ur ekonomisk-historisk synpunkt och redogör utförligt för de arkivaliska källornas uppgifter.

Om Utterström velat sätta in arbetsvandringarna i sitt ekonomiska sammanhang, vill H. Nelson ge de svenska arbetsvandringarnas geografiska bakgrund i sitt stora arbete *Studier över svenskt näringsliv, sä-*

[10] Referat i Nichtweiss 1959, s. 13 f, 23 f.

[11] För anvisningar på rysk litteratur tackar jag E. Kant, Lund.

songarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen (1963). I verket har han sammanfattat sina mångåriga studier över säsongarbetsvandringar, som tidigare resulterat i flera uppsatser.[12]

Av regionala skildringar, som ej behandlar Dalarna, märks främst A. Frykholms *Drag ur fryksdalingarnas näringsliv* (1937), G. Granbergs *Värmlänningar som kulturspridare i Småland och Östergötland* (1938) och M. Rehnbergs *Arbetsvandringar från Småland* (1953). Jag har 1963 publicerat uppsatsen *Säsongarbetsvandringar i Övre Norrland.* Under förberedelse är en licentiatavhandling om värmlänningarnas arbetsvandringar.[13]

De dalska säsongvandringarna, herrarbetsfärderna, har behandlats av åtskilliga forskare. Redan nämnda är Nelson, Utterström och Kumm, vilka berört dem i större sammanhang. Den förste, som på allvar tog upp ämnet, var B. Boëthius i *Dalfolkets herrarbete* (1933), där han ger grundläggande synpunkter. Han ser herrarbetet som en positiv företeelse och visar, hur det smidigt ingick i försörjningen. Jordbrukarna i övre Dalarna bör, framhåller Boëthius, med säsongarbete som binäring ha haft lättare att parera konjunkturnedgångar och oår än slättlandets småbönder. Slog skörden fel, fick herrarbetet klara försörjningen och tvärtom. Med stöd av litterära belägg och arkivaliska källor tecknar han den näringsgeografiska och ekonomiska bakgrunden liksom den historiska utvecklingen i stort. Traditionsstoff används ej, och själva vandringarnas förlopp berörs icke.[14]

1944 utkom förutom Kumms bok två verk, som behandlar herrarbetet i stort. L. Levander, som redan 1914 i en bymonografi givit en liten skildring av herrarbetet, belyser i ett särskilt kapitel i *Övre Dalarnes bondekultur, 2,* säsongarbetena ur regional synpunkt och med hänsyn till yrkeskategorierna. Levnadsförhållandena tecknas. I enlighet med arbetets uppläggning bygger skildringen praktiskt taget helt på traditionsstoff och vetenskapliga analyser görs ej. Vidare ger G. Berg i samlingsverket *Den svenska arbetarklassens historia* en rapsodisk bild av främst herrarbetarnas men även andra säsongarbetares liv och förhållanden på grundval av litterära notiser samt uppteckningar. En huvudlinje i framställningen är jämförelser mellan olika landsändar. I en senare uppsats, *Dalfolk på herrarbete* (1951), tar han åter upp företeelsen och ger nya belägg.

---

[12] Nelson 1957–58; 1958; 1959; Emigrationsutredningen, bil. 8: 6.

[13] Av S. Hellqvist, Munkfors.

[14] Jag har haft förmånen att få diskutera en mängd problem med B. Boëthius, för vilket jag tackar.

Smärre allmänna studier över herrarbetet är S. Erixons *Bidrag till dalkarlsvandringarnas historia* (1934) och C.-M. Bergstrands *Om dalfolk i västsvensk tradition* (1947).

Undersökningar med regional begränsning redovisas i en del sockenmonografier. Främst bör nämnas L. Levanders väl underbyggda skildring i *Älvdalskt arbetsliv* (1953), där dock den allmänna teckningen av herrarbetets äldre historia blott bygger på enstaka källor och därför blivit något ofullständig. Levander har också berört herrarbetena i *Våmhusfjärdingen* (1944) och i ett kapitel i *Orsa. En sockenbeskrivning, 3* (1957).

Under förberedelse är en uppsats om herrarbetet i Laknäs by. Den skrivs av B. Yngström på Leksands hembygdsgemenskaps uppdrag och bygger på en stor mängd intervjuer.[15]

Jag har givit ett par smärre bidrag om herrarbetet i några socknar (1962 *b*, *c*).

Utgående från viss syssla har herrarbetet studerats av K. Orefelt i *Ett gammalt dalayrke* (1953), där han, helt byggande på traditionsstoff, beskriver vedsågarna, och vidare av mig i »*Bryggerikullorna*» (1962) och »*Kyrkogårdskullorna*» (1963), där stoffet utgörs av egna uppteckningar och arkivaliskt material.

Som delstudier till en kommande licentiatavhandling i kulturgeografi om målare, murare och timmermän i Rättvik, Leksand och Siljansnäs under första hälften av 1900-talet har E. Lindberg publicerat *Seasonal migration of labour from the Siljan area and its economic background* (1960) samt *Arbetsvandringar förr och nu* (1961). Som material används en stor mängd egna intervjuer samt arkivhandlingar.[16]

Speciella aspekter har behandlats av M. Rehnberg, ett avsnitt om sånger vid arbetsvandringar i uppsatsen *Arbetsvisor från Dalarna* (1945), och av A.-B. Sifversson, *Om bondkvarter, hälsingegårdar och dalkarlshärbärge på Norrmalm, Stockholm* (1945).

Definitioner

De dalska säsongarbetsvandringarna till annan ort har såväl i dagligt tal som i vetenskaplig litteratur gått under benämningen *herrarbete*. Termen har gammal hävd och är upptecknad i många socknar.[17] Mitt

[15] Uppteckningarna har generöst ställts till mitt förfogande.

[16] För hjälp i flera avseenden tackar jag E. Lindberg.

[17] Ordet är belagt i Älvdalen, Våmhus, Mora, Venjan, Sollerön, Orsa, Ore, Boda och Malung (ULMA, Dalmålsordboken: »herrarbete»).

äldsta belägg härrör från 1664.[18] Ordet har givits flera tolkningar, t. ex. »arbete i tjänst hos herrskapsfolk», »arbete på herrgård», »arbete långt från hemmet», »man for till andra trakter, särskilt till Stockholm, för att söka arbetsförtjänst».[19] Den, som det har visat sig, mest adekvata innebörden av »herre» ges i en uppteckning från Boda: »Och som man ansåg att alla vilka ägde råd och förmåga att leja arbete voro hänförbara till herrskapsfolk gick allt sådant arbete under benämningen 'herrarbete'.»[20] Man observere, att arbetet ej nödvändigtvis behövde utföras på herrgårdar eller hos »herrskapsfolk»[21] — ehuru kanske den äldsta betydelsen var denna.

Här nedan används herrarbete med innebörden *säsongarbete utfört av person från Dalarna*. Termen säsongarbete kräver då en närmare precisering. Flera kriterier kan uppställas.

Ordet »säsong» innebär i vanligt språkbruk en längre eller kortare del av ett år, avgränsad genom att förhållandena på något sätt ändras. För den här behandlade företeelsen har klimatet stor betydelse som säsongavgränsande faktor. Någon exakt minimi- och maximilängd för en säsong är svår att fastställa.[22] Jag har här räknat med att ett par veckor respektive trekvarts år[23] utgör ungefärliga gränser. I begreppet säsongarbete bör vidare gärna ligga en regelbundenhet: viss period under flera år — ej nödvändigtvis i följd — skall användas för en eller flera specifika sysslor, vanligen avvikande från dem, som utförs resten av året. Givetvis finns många gränsfall och en exakt avgränsning torde ej kunna nås.

Rumskriteriet anses uppfyllt, om arbetet utförs utom socknen, dvs.

---

[18] Mora. KyA, K III: 1, s. 104. — Beteckningen återfinns 1617 närmast i betydelsen »dagsverksskyldighet» (SAOB: »herrarbete») samt 1652 — i formen herrearbete — tydligen som synonym för arbetskommendering: allmogen i Västerdalarna anhöll i ett riksdagsbesvär, att deras soldater »måtte förskonas för Herre arbethe», eftersom resorna kostade så mycket (RA. Jurid. o. kamerala avskr., vol. 30, 24.12. 1652; jfr Kungl. Dalregementets historia, 2, s. 117 f).

[19] ULMA, Dalmålsordboken: »herrarbete».

[20] ULMA 10628, s. 2 (Fräs E. Andersson).

[21] ULMA, Dalmålsordboken: »herrarbete». En motsatt åsikt finns också, se t. ex. ULMA 13907, s. 11; 13621, s. 20. I andra landsändar tycks ordet ej vara känt i sin dalska betydelse. ULMA:s frågelista 11 efterfrågar innebörden. Svaret blir oftast av typen »herrskapshobbies».

[22] Kumm anger, att säsongen »omfattade några månader, ett halvår eller mer» (1944, s. 19). — Ordet herrarbete har stundom brukats även om flerårig anställning (Skansvakten, 37, s. 47).

[23] Denna långa säsong hade framför allt vedsågarna i Stockholm, vilka blott tillbringade sommaren hemma.

på andra sidan en administrativ gräns. Arbetsorten, här stundom kallad *målort,* skall vidare ligga så långt bort, att man ej tillbringar dygnsvilan på hemorten. För att utföra sysslan på annan ort måste företas en *arbetsvandring,* där »vandring» ej utsäger något om färdsättet; tågresor etc. innefattas sålunda.

En viktig inskränkning rör sammansättningsleden -arbete. Jag behandlar blott vad som sammanfattande kan kallas *frivilligt industri- och grovarbete mot vederlag.* Arbetskommenderingar, arbete såsom skatteprestation, nödhjälpsarbeten och andra på samma sätt påtvingade, ej fritt valda sysslor faller således utanför. Likaså har sysslor med konstnärlig anknytning,[24] såsom möbel- och bonadsmålning samt finsnickeri uteslutits. Ej heller berörs gårdfarihandlare med egna produkter eller kramvaror eller kringvandrande hantverkare av typ hårarbeterskor och skinnare. Sjömän i kust- eller kanalfart med säsongartad sysselsättning behandlas blott i förbigående.

En väsentlig arbetstyp, som uteslutits, är forkörning som lönearbete. Många gånger lägger det nyss uppställda tidskriteriet hinder i vägen: forbönderna, särskilt i södra Dalarna, brukade bo hemma med några nätters mellanrum, när de passerade på traden mellan Centralsveriges köpstäder och Dalorten eller då routens ena ändpunkt låg nära hemorten.[25] I andra fall skulle forkörningen ha kunnat medtagas, men här har tids- och kostnadsskäl lagt praktiska hinder i vägen.

Från min tolkning av vilka sysslor, som ingår i herrarbetet, finns en del avvikande uppfattningar. I en landshövdingeberättelse från mitten av 1800-talet inräknas ej tröskningen, ej heller i den officiella statistiken 1865.[26] Ungefär samtidigt synes F. R. Arosenius anse hårkullorna vara herrarbetare.[27] Skogs-, flottnings- och vägarbete har vid mina fältundersökningar visat sig ej räknas som herrarbete i folkligt språkbruk. Så har på sina håll ej heller varit fallet med gruvarbete och deltagande i själva tillverkningen på ett bruk.[28] Kumm räknar forkörning till de

---

[24] Såsom ett tungt arbete har det ofta konstnärligt högtstående timringsarbetet medtagits. B. Boëthius räknar timmermännens, målarnas och skinnarnas sysslor till färdigheter, »som särskilt lämpade sig att utövas under kringvandrande», och som bildade en övergång till säsongarbete i trängre betydelse (1933, s. 12). Kumm anser, att skinnaren »förenade i sig både gårdfarihandlaren och vandringsarbetaren» (1944, s. 93).

[25] Trotzig, K., 1925, *passim.*

[26] Lhb 1848–50, W-län, s. 14; SOS. Litt. N, 1865, W-län, s. 11.

[27] Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 76.

[28] Levander 1943–53, 2, s. 329.

vandrande arbetarnas sysslor. I det dalska uppteckningsmaterialet förekommer genomgående en motsatt uppfattning.[29]

Sammanfattande kan fastslås, att för min undersökning gäller följande definition av termen säsongarbete: *frivilligt arbete utom socknen av industri- eller grovarbetskaraktär och utan konstnärlig, affärs- eller småhantverksmässig anstrykning under den ungefärliga tidrymden ett par veckor–tre kvartal, helst återkommande under flera år; målorten skall vara belägen så långt bort från hemmet, att dygnsvilan ej normalt äger rum därstädes.*[30]

Det bör åter betonas, att gränsfall ofta uppstår.[31] Vidare måste understrykas, att inga principiella skillnader föreligger mellan herrarbetaren, forköraren, laggkärlsförsäljaren, skinnaren, dalmålaren etc. Alla tvangs tidvis lämna hembygden, eftersom denna ej kunde bereda dem utkomst. Det ekonomiska grundlaget, näringssituationen, var densamma. Det finns skäl att hålla detta i minnet, när herrarbetet nedan diskuteras som focal företeelse. Mycket av vad där säges gäller i lika hög grad de nyss nämnda näringarna. Praktiska skäl har hindrat mig från att dra in dem i undersökningen.

Från säsongarbetaren (arbetsvandraren) måste skiljas den ständigt ambulerande *lösarbetaren,* här också benämnd vandringsarbetare, var-

[29] Kumm 1944, s. 33; Levander 1943–53, 2, s. 329.

[30] Kumm benämner den person »vandringsarbetare», som under »vissa delar av året [övergav] sitt egentliga yrke eller näring för att arbeta inom andra yrken på andra orter» men som sedan »återvände till sitt ursprung efter arbetssäsongens slut» (1944, s. 18 f). — Levander ger definitionen »olärt, frivilligt åtaget grovarbete, utfört utanför den egna bygden och utan hjälp av dragare» (1943–53, 2, s. 329). — Utterström diskuterar skillnaden mellan »vandringsarbetare» och tillfälligt anställd dagsverkare: »Vandringsarbetaren behöll i allmänhet sambandet med sin hembygd och sitt egentliga yrke eller näring, fastän han vissa tider av året drog ut till mer eller mindre avlägsna arbetsfält. Han återvände efter slutat arbete ... och bröt sig inte ut ur den samhällsbildning, varifrån han utgått. Han kunde vara småbonde eller bondson och behövde ingalunda alltid tillhöra backstugornas folk. Ganska ofta var han yrkesskicklig. De tillfälligt anställda arbetarna rekryterades ur ungefär samma sociala skikt ... flertalet togs från närmare håll; även de kunde vara yrkesskickliga, men deras sociala situation var en annan. Vandringsarbetarna utvandrade vanligen från sin hembygd i fast organiserade arbetslag, de tillfälligt anställda arbetarna var i regel lösarbetare. Vandringsarbetaren, som förlorade kontakten med hembygden, kunde bli tillfälligt anställd arbetare.» (JA, 1, s. 729 f.) — Jfr även Mendelson 1911, s. 541 f; Nelson 1959, s. 134.

[31] Trots flera ILO-konferenser på 1920-talet lyckades man ej komma överens om en definition, som klargjorde skillnaden mellan emigrant och arbetsvandrare (Internationella arbetsbyrån. Migration laws and treaties, 3, s. 23 ff). Jfr också Emigrationsutredningen, bil. 1, s. 50 ff.

med jag förstår en arbetare, som uteslutande lever på tillfälliga sysslor, där sådana erbjuds, och som inte regelbundet återvänder till sin ursprungsbygd under en del av året. För honom utgör inte, såsom för många säsongarbetare, jordbruket basen för försörjningen.[32] Inga kvinnor synes höra hit. Ofta var lösarbetaren ogift. Det från Nordsverige välkända *bolagsfolket, bolackarna,* ingår i gruppen.[33] Deras liv bestod i ett ständigt kringflackande mellan tillfälliga arbeten i bolagens tjänst: som huggare, flottare, kanske sågverksarbetare. Det kan antagas, att många säsongarbetare tidvis gled över i denna kategori genom att längre tid släppa kontakten med hemmet. Ibland deltog familjen i kringflyttandet.

Enligt kulturhistorisk och folklig tradition används i regel socknar och landskap som administrativa enheter, ej kommuner och län. Landskapet Dalarna sammanfaller helt med Kopparbergs län utom i fråga om det glesbefolkade Orsa finnmark, som tillhör Gävleborg. Från denna differens har bortsetts vid nyttjandet av statistiska uppgifter rörande Kopparberg.

Invånarna av manligt kön i Dalarna har jag, i överensstämmelse med nutida språkbruk, benämnt masar eller dalkarlar. Ordet dalkarl torde i äldre tid nästan enbart ha använts om invånare i övre Dalarna.[34] I enlighet med rikssvenskt — men ej dalskt![35] — språkbruk används kulla utan inskränkning om kvinna i Dalarna.

Ett i arkivalierna ofta återkommande ord är dräng, som i de allra flesta fall avser icke självägande, oftast ogift man ur allmogeklassen, ej tjänstedräng. Motsvarande gäller piga.

Till skillnad från normalt språkbruk skiljes i det följande strängt på *utvandring,* nämligen på säsongarbete, och *utflyttning.*

[32] Definitionen är min egen; jfr Utterström i not 30 ovan, där hans »tillfälligt anställd arbetare» närmast motsvarar, vad jag kallar »lösarbetare» eller »vandringsarbetare». SAOB definierar lösarbetare som »tillfälligt, icke fast anställd arbetare, tillfällighetsarbetare, daglönare o. d.».

[33] ULMA 25017, s. 71. Om bolackaren se t. ex. den halvdokumentära skildringen i Johansson, L., 1961, särsk. s. 55. Jfr även ett uttalande från 1880-talets senare del, att de norrlandsfarare, som ej ägde jordbruksfastighet i hemsocknen, kunde »stanna qvar i flere år» (SOS. Litt. H, 1881–85, S-län, s. 13). — SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 240 f, ger ett diagram över skogsarbetarens olika sysselsättningar under året. Jfr även SOU 1944: 59, s. 296 ff.

[34] SAOB: »dalkarl». B. Hesselman framhåller dock, att det sedan medeltiden funnits ett bruk att benämna *alla* invånare i Dalarna för dalkarlar. »Men detta är främlingsspråk och officiellt språk, delvis latin eller danska» (1930, s. 44). 1801 benämner KB i Y-län en man från Grangärde för »dalkarl» (HLA. Lka-Y, B V: 2, 8.4.1801).

[35] Bannbers 1921 *b*, s. 10; Björklund 1962, s. 31 f.

Material

Det material, på vilket avhandlingen bygger, är, som vanligt inom etnologin, disparat och av växlande källvärde. Kritik mot stoffet kommer därför vid behov att anföras i samband med att det användes i texten. Några generella synpunkter bör dock framhållas.

De tryckta källorna består delvis av officiellt tryck, såsom riksdagshandlingar, lagsamlingar, statistik och utredningar. Mot detta torde relativt sällan kritik i stort kunna riktas. Andra uppgifter har hämtats ur dagstidningarnas annonsspalter, som fått ge antydningar om behovet av arbetskraft och de villkor, som erbjudits denna. Om de utlovade förmånerna motsvarat verkligheten och dessutom varit typiska för ifrågavarande yrkesgruppers villkor är svårt att bedöma.

Spridda uppgifter påträffas i reseskildringar, lantbruksekonomisk litteratur, memoarer, hembygdsböcker m. fl. verk. Anmärkningsvärt många författare har noterat herrarbetet som ett pittoreskt folkbruk. Källvärdet är givetvis växlande. Särskilt bör de utländska reseskildrarnas uppgifter användas med försiktighet: många möjligheter till missuppfattningar har funnits. Värdefulla har reseskildringarna från 1700-talet varit (Tilas,[36] Linné, Tidström, Hülphers, Gahn, Browallius,[37] Liljeblad[38]).

Bevarade fotografier och andra avbildningar har stundom kunnat utnyttjas för skildringen genom att de dokumenterat vissa förhållanden. Beträffande fotografierna är det av intresse att konstatera, att de ibland uppenbart ger en skev bild av förhållandena.[39]

Traditionsmaterialet är rikt. Uppteckningar om säsongarbetsvandringar har hämtats från arkiv och museer i Norden. Flera svenska och utländska frågelistor innehåller avsnitt härom,[40] och även i övrigt har vandringarna omnämnts i en mängd uppteckningar. Listorna efterfrå-

[36] Utgiven av Falk 1930 (ingår också i självbiografin, tryckt 1966).

[37] UUB. Handskr.avd., N 971.

[38] UUB. Handskr.avd., S 39.

[39] Rosander 1962 *a*, s. 237.

[40] Så ULMA: frågelista 2 Tröskning; 11 Handel och livet på färdvägar; 27 Åkerns beredning; M 146 Arbetsfördelning inom lanthushållet; M 148 Handel och marknad; specialfrågelistan Tröskning och malning; EU: 21 Åkerns beredning; 42 Åkerbruk V. Tröskning och sädesrensning; 76 Arbetsvandringar och säsongarbeten; LUF: 128 Emigration. — Levander har vidare sammanställt en specialfrågelista om herrarbete för komplettering av materialet till boken Älvdalsk arbetsliv (se härom Skansvakten, 39, s. 24). Något exemplar av listan har ej återfunnits på ULMA.

gar dock nästan enbart företeelsen när den stod i sitt flor, dvs. främst tiden före 1900. En mängd uppgifter finns vidare i de levnadsteckningar, som Nordiska museet insamlat bland olika arbetarkategorier (»arbetarminnen»).

Antalet uppteckningar före mitt insamlingsarbete, vilka mer eller mindre perifert berör herrarbetet, kan beräknas till något över 200, övriga uppteckningar om arbetsvandringar i landet till drygt 500. De flesta av de senare är dock i notisform.

Närmast för eget bruk sammanställde jag 1961 en mycket utförlig frågelista, speciellt gällande herrarbetet (stencilerad som Landsmålsarkivets specialfrågelista), vilken även utsänts till ett 50-tal av ULMA:s och EU:s meddelare. Omkring 20 svar har inkommit, som tillförts ULMA. En förkortad, allmänt hållen version har genom FFÖN (frågelista 4) utsänts till omkring 150 meddelare i Norrland. Knappt 20 har svarat. Denna lista (1962) och i ännu högre grad dess efterföljare 1966 (Landsmålsarkivets specialfrågelista; bilaga 1), som inbringat cirka 10 svar, har särskilt tagit fasta på vandringssedens upphörande. Under mitt fältarbete i Dalarna har ca 85 intervjuer gjorts. Åtskilliga uppgifter har vidare inhämtats genom brevväxling.[41] Mitt eget traditionsmaterial har tyngdpunkten på tiden från ca 1880; längre tillbaka har det visat sig svårt att tränga. Speciellt har skogs-, flottnings- och vägarbete på annan ort efterfrågats, något som äldre frågelistor ej tagit upp i detta sammanhang.

Inför ett traditionsmaterial måste forskaren alltid ta ställning till källvärdet. Vi skall här först föra ett principiellt resonemang om etnologiska uppteckningar och därmed sammanhängande spörsmål och undersöker till att börja med komplexets delar.[42]

---

[41] Materialet har tillförts ULMA under nr 25017-18 (uppteckningar) och 26335 (brev).

[42] Det etnologiska uppteckningsmaterialets källvärde och representativitet har i vårt land blott i ringa grad varit föremål för ingående diskussion. S. B. Ek har i ett föredrag vid en kongress 1966 (tryckt i Rig 1967) givit synpunkter på urvalet av meddelare i samband med en tätortsundersökning. För att allsidigt täcka en orts traditioner tänker han sig att via kyrkböckerna grovt dela upp invånarna i olika sociala grupper och därefter intervjua så många — utvalda efter sedvanliga etnologiska normer — inom var grupp, som svarar mot dennas andel av hela befolkningen. — En nyligen utkommen ekonomisk-historisk studie över de norrländska sågverksarbetarnas arbets- och levnadsförhållanden vid sekelskiftet bygger delvis på Nordiska museets insamlade arbetarminnen. Vid diskussionen om deras källvärde jämförs traditionsuppgifterna om lön, bostad m. m. med synkront arkivmaterial. Betyget över källvärdet blir mycket högt (Gustafsson 1965, bil. B). I Norge har i första

Viktigast i sammanhanget är sagesmännen själva. De har troligen valts därför att de själva upplevt det efterfrågade eller ägt allmän kunskap om bygden eller varit kända för gott minne eller därför att de haft hög ålder. Säkert har också många blivit sagesmän genom en slump. I det fall fri uppteckning föreligger — alltså svar utan incitament av frågelista — har intresse och företagsamhet varit huvudfaktorer. Kanske har också utsikter till belöning sporrat. Ett mellanting mellan fria uppteckningar och frågelistsvar är de tidigare nämnda arbetarminnena, där skildringen byggts upp kring en stomme av frågor, som emellertid lämnat författarna mycket fria händer. Även i många frågelistsvar kan man för övrigt möta en tämligen individuell och obunden framställning.

Sagesmannens uppgifter är beroende av minnet samt av viljan och förmågan att meddela sina hågkomster och sin uppfattning. Skall han relatera något självupplevt, spelar också perceptionen en roll.

Vår perception får ett ofrånkomligt personligt drag, präglat av våra individuella, specifika egenskaper. Felaktigheter i vår uppfattning beror väsentligen på tre faktorer: perceptionens selektiva grundkaraktär, minnets logiska kompletteringsmekanism samt våra attityder, vilka förskjuter tolkningen av våra sinnesintryck i riktning mot redan upprättade förväntningar. Även glömskan är selektiv. Minst glömmer vi

---

hand E. Bull sysslat med ett liknande material, alltså industriarbetares självbiografier. Han diskuterar i inledningen till sin gradualavhandling de källkritiska problem, som stoffet erbjuder (1958, särsk. s. 2 f, 8 f, 12). Sedermera kan han visa, att källvärdet i många fall är gott (s. 372). En mängd ytterligare synpunkter på traditionsmaterialets värde framkom under disputationen. Oppositionen har sedermera tryckts tillsammans med en kommentar av respondenten (Mykland m. fl. 1959–60, märk särsk. s. 265 ff, 296 ff, 308, 310). — En amerikansk samlingsvolym behandlar olika vetenskapsgrenars synpunkter på och användning av personliga dokument, t. ex. uppteckningar och självbiografier (Gottschalk m. fl. 1945, särsk. s. 16, 38 ff, 106 ff, 114 ff, 180 ff). Det antropologiska avsnittet (av Kluckhohn) sysselsätter sig dock huvudsakligen med material från fältundersökningar bland ur västerländsk synpunkt exotiska folk och är därför ej helt relevant i detta sammanhang. — En klassisk sociologisk studie, där personliga dokument, i första hand brev, använts, är Thomas & Znaniecki, The Polish peasant in Europe and America (1958, första upplagan 1918–20). Boken och dess källor har utsatts för ingående kritik av Blumer (1939, märk särsk. s. 36 ff). En överblick av sociologernas synpunkter på intervjumetodiken erhålls i Berner Öste 1965, särsk. s. 142 ff, 154 ff. — Traditionsmaterialet står givetvis i beroende av minnet. Om dettas funktioner se t. ex. Elmgren 1959, särsk. kap. 1. En utmärkt sammanfattning av varseblivningens och hågkomstens problem ges i inledningsavsnitten till Trankells studie Vittnespsykologins arbetsmetoder (1963). — De nämnda skrifterna har till viss grad varit till hjälp vid resonemanget nedan.

sådant, som rör oss personligen eller som ingår i vår förvärvade världsbild. Ju längre tid som går, desto mera sammanfaller våra minnesbilder med de föreställningar, som vi önskar vara sanna. Minnesförvanskningen fortgår så länge vi lever.[43] I vedertaget källkritiskt bedömande av varje muntlig uppgift läggs därför den allra största vikt vid tidrymden mellan händelse och dokumentering. Glömskekurvan har experimentellt kunnat visas falla snabbt under den första tiden men därefter blott långsamt.

Om än sagesmannens hågkomst är god, färgas hans uppgifter av hans emotionella inställning liksom av hans uttrycksförmåga. Framstår någonting som obehagligt — känsloladdat, icke socialt accepterat, generande, nedsättande för berättaren själv osv. — kan man vänta, att många tvekar att tala om det. Prestigen spelar in. Sagesmännen ger alltså ett urval av sin minnesbild. Nära sammanhängande härmed är medveten förvanskning, som kan sträcka sig från ren lögn till »förbättring» av detaljer. Den språkliga begåvningen och uttrycksförmågan hos sagesmannen är utomordentligt viktig, i synnerhet när komplicerade förlopp skall redovisas — det räcker inte, att sagesmannen är praktiskt insatt i de förhållanden han skall redogöra för.

Traditionsuppgifterna står också i visst beroende till sagesmannens miljö, särskilt när det gäller långt tillbaka liggande företeelser. En förhållandevis statisk miljö — som allmogesamhället i gången tid — där geografisk och social omflyttning endast i ringa utsträckning förekommit, bör i regel erbjuda god grogrund för en tradition att bevaras. I vissa andra miljöer är traditionen troligen ej lika fast. Arbetarsamhället eller tätortsbefolkningen har ofta ohomogent rumsligt och socialt ursprung samt en relativt kort tillvaro bakom sig. Hågkomster om äldre tid torde där ha sämre möjlighet att förmedlas mellan generationerna.

I åtskilliga fall sätts sagesmannens uppgifter på papperet genom en mellanhand, upptecknaren; vi bortser här från inspelat traditionsstoff, där dock intervjuaren i stor utsträckning motsvarar upptecknaren som förmedlare av källmaterial. Upptecknaren fungerar även oftast som intervjuare. Allt efter sagesmannens personlighet sker utfrågningen utförligt eller antydningsvis. Riskerna för att man kommer att leda, rikta, svaren är stora.

Upptecknarens förmåga att locka fram och återge sin sagesmans traditionsstoff är beroende av yttre och inre förhållanden. Det urval av samtalet, som han förmedlar till papperet (såvida han ej stenograferar)

[43] Trankell 1963, s. 15 f, 19 f, 24, 26.

och de frågor han ställer, beror bl. a. på personlighet, intervjuvana och vetenskaplig skolning. Generalisering, omtolkning och missförstånd kan lätt göra sig gällande. Upptecknarens sakkunskap och hans inlevelse i traktens folkliv, hans *bygdekännedom,* är några yttre faktorer av betydelse. På bygdekännedomen beror också ofta valet av sagesmän.

Kontroll av uppteckningens trohet mot svarsuppgifter och utsagor kan ske efteråt genom att den delges sagesmannen. Detta torde dock mycket ofta försummas.

Sagesmannens och den eventuelle meddelarens egenskaper och allmänna förhållanden utgör väsentliga faktorer när det gäller att bedöma en traditionsuppgifts källvärde och användbarbet. Vi kan kalla dem *personkriteriet.* Idealfallet inträffar, när sagesmannen är objektiv, äger gott minne, vana och skolning samt besitter långvarig kontakt med företeelsen, t. ex. genom medverkan eller erfarenhet, särskilt om kontakten ligger nära i tiden. Tillförlitligheten står med andra ord generellt i proportion till sagesmannens geografiska och kronologiska närhet till det han relaterar. Vidare skall han helst själv dokumentera sin tradition, utan medverkan av mellanhänder. Hur ideala förhållandena än är, kommer vi emellertid aldrig ifrån, att källvärderingen ytterst är subjektiv.

Det nyssnämnda begreppet skolning innefattar träning i att uttrycka sig och kunskap om att allt eller nästan allt i ämnet äger intresse. Många sagesmän inser ej, att även till synes triviala uppgifter har värde utan fäster sig främst vid det aparta eller framträdande. Frågelistornas efterspörjande av detaljer ger en värdefull motvikt till sådana ensidigheter. En utförlig frågelista (detaljsökande intervju) har också den fördelen, att sagesmannen får en mängd retelser, som friskar upp minnet, så att bleknade bilder framträder. Nackdelen är givetvis, att många meddelare av olika orsaker suggererar en minnesbild, som aldrig funnits.[44] Företeelsen är välkänd för alla, som sysslat med uppteckningsarbete. — Frågelistornas utformning i övrigt skall ej diskuteras.

Ett ytterligare underlag för källvärderingen erhålles i åtskilliga etnologiska sammanhang genom sannolikhetsbedömning. Om en uppgift visar godtagbar överensstämmelse med andra från samma eller jämförlig tid och miljö brukar detta tagas till tecken på att den är »sann» — *mängdkriteriet.* Kulturelementens specifika egenskap att bäras och överföras av ett visst samhälles medlemmar styrker användningen av detta kriterium. Givetvis måste dock vart enskilt fall underkastas prövning.

[44] Jfr Trankell 1963, s. 22.

Bedömarens nyttjande av kriteriet förutsätter — borde förutsätta — kunskap om ett jämförelsematerial av statistiskt godtagbart omfång.

Stundom kan källvärdet bedömas mera objektivt genom att det finns en facit i form av oomtvistliga källor av annan art (synkront litterärt material, samtida arkivuppgifter, bilder, bevarade föremål). En liknande bedömning kan äga rum i fråga om sådana etnologiska uppteckningar, som skett på dialekt eller med dialektala termer. Används då felaktiga ord, kan detta vara ett tecken på felaktigheter eller svag tradition.

Ofta söker man ett allmängiltigt etnologiskt förhållande för en viss ort, viss grupp, viss tid etc. Vilken rätt har man att i dylika fall generalisera traditionsuppgifter? Det är tydligt, att vi måste urskilja två fall. I det första representerar varje använd utsaga ett enskilt, likvärdigt element inför den generalisering som avses, i det andra har sagesmannen redan själv generaliserat i större eller mindre utsträckning.

Det första fallet förekommer troligen sällan renodlat. Förutsatt att de enskilda uppgifterna är bedömda som godtagbara, kan de statistiskt sett generaliseras blott om uppgiftslämnarna utvalts genom en tillförlitlig *sampling*. Detta torde aldrig vara fallet — tekniska och praktiska möjligheter brukar saknas. Vi får i stället nöja oss med en subjektiv metod och utifrån någon form av representativitetsbedömning avgöra i vilken utsträckning en generalisering kan ske. Termen *representativitet*[45] skulle kunna definieras som giltigheten i ett större sammanhang, användbarheten som typexempel. En utsaga kan vara riktig i sak men behöver därför ej vara representativ. Den kan vidare vara representativ i ett fall (t. ex. byn) men ej i ett annat (t. ex. socknen).

Vid denna form av representativitetsbedömning använder vi oss av ett analogislut och ofta också av ett mängdkriterium. Om en sagesman (ett element) i åtskilliga avseenden visat sig överensstämma med andra, brukar man utgå från att han också i ytterligare avseenden överensstämmer med dessa. Har en »typisk» sagesmans uppgift bedömts vara godtagbar, vågar man därför generalisera den till viss grad. Finns flera liknande uppgifter, stärks man ytterligare i sin tro att en generalisering kan göras. Risken är bl. a., att enskilda kategorier inom den grupp, vars tradition man samlar, ibland kan ha blivit kraftigt överrepresenterade. Sålunda torde tillgängligt material även rörande många allmänna traditioner, som inte exklusivt tillhör den självägande allmogens krets, främst

---

[45] Representativitet ur statistisk synpunkt behandlas i Dalenius 1953. Jfr också Bull 1958, s. 3; Mykland m. fl. 1959–60, s. 267, 297, 299.

stamma från bondemiljö, medan andra sociala grupper är underrepresenterade. Mot dylika fällor måste man vara på sin vakt.

I de fall sagesmannen själv generaliserat, är källkritiken och representativitetsbegreppet invävda i varandra. Beträffande personkriteriet måste man ta särskild hänsyn till sagesmannens *vidsyn* och hans kontaktyta mot den helhet, inom vilken han generaliserar. Sagesmannens sociala situation och övriga levnadsomständigheter är således särskilt viktiga att beakta.

Den kritiska inställning man bör intaga gentemot traditionsmaterial, behöver inte minska dess användbarhet, om man från början klargjort, att det nyttjas med viss reservation. Uttryck som »pekar mot», »antyder» borde helst användas, men av bekvämlighetsskäl brukar man föredra direkta påståenden. Man underförstår då, att läsaren inser generaliseringen. Ofta utgör traditionen vår enda (tillgängliga) källa, och vi får i mycket överse med bristerna. Även om representativiteten kan ifrågasättas, brukar traditionen visa, hur någon uppfattat, att det var. Materialet kan i varje fall bilda utgångspunkt för en diskussion om hur förhållandena rimligen var.

Med ovanstående principiella diskussion som bakgrund vänder vi oss nu till det traditionsmaterial, som jag använder. Följande kan fastslås.

Äldre traditionsmaterial om herrarbetet stammar ofta från ULMA:s och EU:s erfarnaste sagesmän och/eller upptecknare: Fräs E. Andersson, J. Frost, Håll N. Mattsson, E. H. Nord, F. Rumbo, E. Åhs. De har med sina uppgifter medverkat i *Övre Dalarnes bondekultur* och *Dalmålsordboken* samt i L. Levanders och hans efterföljare S. Björklunds övriga produktion om Dalarna. Ingen av dessa meddelare har veterligen själv deltagit i herrarbete (med undantag för skogsarbete), men deras vidsyn beträffande byns eller socknens förhållanden är oomtvistlig. Om deras uppgifter enbart bygger på sedan barnsben inplantad kunskap eller även grundar sig på egna intervjuer är ofta ovisst. Sannolikt har de i många fall hört sig för hos herrarbetare. Genom att insamlingen till stor del skett redan under 1930-talet, når traditionsstoffet förhållandevis långt tillbaka; Levander räknar med drygt 100 år. Den äldsta kända direkt daterbara beskrivningen av en herrarbetsvandring, given av en deltagare, gäller 1832.[46] Jag räknar med att dessa och vissa andra upptecknares stoff äger en hög grad av representativitet. — Många uppgifter i ULMA och EU har insänts av meddelare med mindre vana.

[46] Levander 1943–53, 1, s. 2 f; Nord 1926, s. 8 f.

De kan dock ofta åberopa rumslig och tidslig närhet till det skildrade.

Mitt eget material utgör den andra stora gruppen av traditionsuppgifter om herrarbetet. För många socknar är det i tiden avlägset vandringarna, i andra ej; på vissa håll har herrarbetet nämligen fortsatt ända in på senare år. Min kunskap om bygden härrör inte från uppväxt i den berörda miljön utan från inlärning, men å andra sidan har jag genom studier och resor vunnit förtrogenhet med ämnet. Urvalet av sagesmän har med nödvändighet blivit något slumpartat, men en strävan har varit att intervjua personer, som själva herrarbetat. Jag har vid intervjuerna lagt vikt vid biografi och social miljö. Tidfästning har eftersträvats, liksom uppgifter om antal och mängd. Vissa specifika arbetsmiljöer, som varit aktuella långt fram i tiden (bryggerier, kyrkogårdar, trädgårdar m. fl.) anser jag har blivit väl täckta i traditionshänseende. Jag bedömer mitt material som tämligen representativt.

Likaså är de socknar, varifrån utvandringen varit störst — Siljansbygden — väl täckta. De tillhör den trakt, vars folktradition kanske utforskats noggrannast i vårt land. I fråga om de socknar, varifrån upptecknin garna är få (t. ex. Äppelbo, Nås, Ore, Särna, Idre och bergslagssocknarna), är vi sämre lottade, och det måste konstateras, att osäkerhet föreligger.

Vänder vi oss till traditionsuppgifterna från andra landskap än Dalarna, är förhållandena mycket växlande. Många uppgifter är i notisform och äger genom sin korthet ringa värde. Andra, fylligare traditioner har nedtecknats av arkivtjänstemän (särskilt i Värmland, Småland och göteborgstrakten) och får väl antas vara tämligen representativa. Åter andra har insänts av meddelare med större eller mindre anknytning till orten. I allmänhet är alla dessa upptecknin gar gjorda senare än ULMA:s dalamaterial. — Den stora gruppen av arbetarminnen — en del sådana finns också från Dalarna — skänker genom sin utformning åtminstone en rad konkreta exempel på säsongarbete. Jag tillmäter dem i många fall ett gott värde.

Den nämnda tendensen att sagesmannen ofta hoppar över vad som uppfattas som trivialt gör, att upptecknin gar om säsongarbete i blott få fall berör korta vandringar. Man berättar gärna om månadslånga vistelser i avlägsna bygder men glömmer bortovaron på dikning i tre veckor i grannsocknen. Bilden snedvrids såtillvida, att vandringar utanför landskapet dominerar.

Herrarbetet utgör av allt att döma ej någon socialt kontroversiell sedvänja. Så tycks ej heller ha varit fallet med andra säsongvandringar i vårt land. Emotionella krafter har till synes ej påverkat uppgifterna.

Försvarsattityder och undertryckande av sådant, som kan anses socialt deklasserande, har ej mött mig under intervjuerna eller vid genomgång av biografiska uppteckningar, dvs. det material, som i första hand berör dylikt; de äldre frågelistorna och fria uppteckningarna sysslar endast obetydligt med dessa numera aktuella spörsmål. Ej heller utgör fakta kring säsongarbetet några invecklade ting, där det i någon högre grad finns risk för förvanskning genom missförstånd och omtolkningar.

Ofta saknas uppgifter om årtal. Vi kan då få nöja oss med att det relaterade av allt att döma diffust inträffat under 1800-talets sista decennier.

Traditionsuppteckningarnas pålitlighet kan — förutom genom mängdkriteriet — prövas tack vare upplysningar, som står att finna i äldre litteratur och arkivmaterial, dvs. källor, som är samtida med arbetsvandringarna. I många fall finns passjournaler (se nedan), som ger praktiskt taget exakta besked om några huvuddata: tidpunkt, hemort, målort, antal.

Om de dalska uppteckningarna över huvud kan sammanfattningsvis sägas, att de torde böra tillskrivas högt värde. De synes ge en i det väsentliga riktig bild av förhållandena fr. o. m. 1800-talets första decennier.

Beträffande övriga landsändar är vi sämre lottade. De kortfattade uppgifter, som nedan anförs om vilka säsongvandringar, som företagits av det ena eller andra landskapets invånare, får därför naturligtvis ej tolkas som att alla socknar deltagit. Uppgifterna står som exempel, vilkas representativitet det blott i undantagsfall varit möjligt att bedöma. Med all säkerhet är de ej heller synkrona.

Vilken rätt har vi att draga slutsatser bakåt i tiden och antaga, att den bild, som uppteckningarna visar, gällt även tidigare? Svaret torde bli, att denna rätt är ringa. Man får ej utgå från att förhållandena varit statiska. Det äldsta källmaterialet är ofta för sprött för att ge någon hjälp vid bedömningen härvidlag. Lika väl som vi för äldre tid kan urskilja förändringar i utvandringarnas historiska förlopp, kan det ha förekommit variationer i de sociala förhållandena kring dem: förmannainstitution, lagbildning, säsongbundenhet m. m. Traditionsmaterialet kan blott vara utgångspunkt för hypoteser beträffande omständigheter längre tillbaka i tiden än 1800-talets början.

Arkivalierna är av många slag. En rad institutionella handlingar av intresse har kunnat uppspåras, främst hos stat, kommun och de stora industrierna. Protokoll, verifikationer, personalkartotek, arbetsjourna-

ler o. d. lämnar ofta goda upplysningar. Det särskilt i övre Dalarna nästan konsekvent förekommande bruket med gårdsnamn före förnamnet[47] gör det lätt att i arkivalierna urskilja, vilka som är dalkarlar. Gårdsnamn har uppenbarligen mycket ofta utsatts i dylika sammanhang, mot sekelskiftet 1900 dock ibland blott dess initial. En systematisk genomgång av alla arkivalier har givetvis ej kunnat genomföras. Om möjligt har minst en omfattande arkivsamling för vart yrke studerats eller stickprov gjorts i längre årsserier. Många gånger är detta material så stort och i en sådan form, att det lämpar sig för enkel statistisk penetrering eller åtminstone för slutledningar av typen »pekar mot». Arkivmaterial från herrarbetarnas anställningar hos enskilda personer eller korporationer är sällsynta. Oftast torde skriftliga kontrakt ej ha slutits.

En del brev från eller om herrarbetare har uppspårats, det äldsta från 1795.

Fackföreningsarkiven kan stundom användas. Materialet har stora luckor.

Mest givande av alla arkivalier har varit de officiella handlingarna. Här kan flera grupper urskiljas.

Domböckerna för Österdalarna har systematiskt genomgåtts för tiden t. o. m. 1668 samt 1760–1762 och 1800–1801. En del andra domböcker har studerats punktvis. De oftast förekommande målen av intresse i detta fall gäller tvister mellan medlemmarna i herrarbetslag och är tämligen stereotypa.

I ämbetsberättelser, utredningar, suppliker, besvärsskrivelser och liknande döljer sig ofta uppgifter av stort värde.[48] Mycket av detta material ingår i Kopparbergs länsstyrelses arkiv, vilket är väl bevarat och förtecknat. Även länets kronofogde- och länsmansarkiv finns kvar i relativt stor utsträckning.

Församlingsarkiven har åtskilligt av värde i sammanhanget, liksom kontraktsprostarkiven och domkapitlets handlingar. Sockenstämmoprotokollen innehåller många notiser om arbetsvandringar och andra företeelser av intresse i sammanhanget. Husförhörslängderna, som genom J. Rudbeckii insatser tidigt håller hög nivå,[49], ger ej sällan direkta upplysningar om tillfällig bortovaro genom att prästen antecknat t. ex.

---

[47] Bannbers 1921 *a*, s. 249.

[48] Handlingar i kmk arkiv (RA) har ej angivits med signum, enär materialet är under omordning.

[49] Se härom närmare Friberg 1954, s. 27 ff.

»I Stockholm» i husförhörskolumnen.[50] Avsaknad av uppgifter om nattvardsgång ger också vissa indicier. Vi kan visserligen ej av detta med absolut visshet avgöra, om det rört sig om bortovaro på grund av herrarbete, gårdfarihandel eller annat, men i kombination med övrigt material kan dessa notationer vara viktiga. På samma sätt fås en uppfattning om socknens flyttningsfält, som i viss mån bör vara kongruent med vandringsfältet.

I vissa kyrko- och länsstyrelsearkiv finns ett material, som kan vara av utomordentligt värde, nämligen passjournaler för inrikes resor. Dessa arkivalier har hittills blott i ringa utsträckning använts inom forskningen.[51] Ej heller är den inrikes passlagstiftningens historia och tillämpning klarlagd. Det har därför synts nödvändigt att i en längre exkurs redogöra för dessa förhållanden, eftersom de är av stor betydelse för arbetsvandringarnas utforskning. Något kommer också att sägas om den utrikes förpassningen; många arbetsvandrare verkade i grannländerna.

Dessförinnan bör redovisas arkivmaterial, som ej kommit till användning. Dit hör självdeklarationer, som borde kunna ge goda primäruppgifter om anställningsförhållanden och inkomster. Tyvärr bränns de efter fem år. Ett likartat material, som ger upplysningar om arbete utom hemorten under senare år, är källskattelängderna, dvs. förteckningarna över insända källskattemedel för arbetstagare skattskrivna i annan kommun.[52] Materialet är emellertid spritt på många håll, och i stället har jag använt uppgifterna från folkräkningen 1960, som ger en ögonblicksbild.

Inrikes pass. Ordet pass betecknar vanligen en skriftlig handling, som styrker ett visst förhållande rörande någon, särskilt att innehavaren äger rätt att vistas inom visst område. Det kan också styrka, att någon färdas med visst uppdrag och utgör då en legitimations- eller rekommendationshandling (som t. ex. berättigar till fri skjuts). — Termen attest, som även kommer att diskuteras, betecknar ett av myndighet avfattat intyg av något slag.[53]

[50] Husförhören har i övre Dalarna seklerna igenom regelbundet hållits i februari–april (jfr Friberg 1954, s. 45 f).

[51] Mig veterligt är det blott Nelson, som i någon större utsträckning publicerat material ur inrikes passjournaler, dock endast vissa av prästerna förda listor (Nelson 1963 m. fl.). Punktvis har journalerna använts av några författare, som behandlat norrländska forkörare samt knallevandringar.

[52] Om kritik mot detta material se Lewan 1960, s. 71 f.

[53] Definitioner enligt SAOB: »pass», »attest». Termen pass kan även t. ex. be-

Som ofta inom äldre lagstiftning existerar i fråga om inrikes pass ett virrvarr av lokala och riksgiltiga förordningar, som ibland motsäger varandra. Bestämmelserna får delvis ses i samband med tjänstehjonslagstiftningen och kampen mot lösdriveriet (kap. III nedan). Dessutom reglerades förhållandena, särskilt längre tillbaka, genom sedvana.

Gustav Vasa synes ha haft absolut krav blott på att köpmän innehade »wäga bref eller Passebordh», utställda i hemstaden.[54] Pass för andra kategorier omtalas blott sporadiskt. Kungen lät sålunda 1555 utfärda ett öppet brev för tio dalkarlar om obehindrad hemresa.[55] Han lovade också allmogen att de, som reste i hans ärenden och fordrade skjuts, skulle ha hans pass, dvs. väl närmast intyg om rätt till fri skjuts. Vidare krävde han t. ex. att smålänningar, som reste uppåt landet för att skaffa säd, skulle ha pass för att visa, att de ej var av »thet vproriske sälskap».[56]

För gemene man fanns i äldre tid ingen central passinstans. Det torde i första hand ha varit församlingens kyrkoherde, som mer eller mindre självpåtaget övervakat sina sockenbors färder. Denna kontroll skedde väl inte i polisiärt nit utan ingick fastmer i själavården. Man ville underrätta andra kyrkoherdar om den utvandrandes religiösa förhållanden samt själv få uppgift om hans leverne under bortovaron. Likheten med flyttningsbetygen ligger nära. Vi möter här den bristande åtskillnad mellan å ena sidan pass och å den andra attest om vederbörandes religiösa förhållanden, som blev bestående långt fram i tiden och som också framgår av den svävande terminologin.[57] 1676 klagade magistraten i Falun över att löst folk vistades i staden utan att kunna uppvisa pass och bevis från sina kyrkoherdar. 1671 förbjöd kyrkoherden i Mora församlingsborna att bege sig ut utan att först låta anteckna sitt namn hos prästerskapet, detta för att man skulle kunna kontrollera, vilka som kom tillbaka utan attest om sin vandel.[58] Ungefär vid samma

---

teckna en handling, som utgör bevis för att varor förtullats. För lagstiftning kring utrikes resor se översikter i Hammar 1964, s. 7 ff; Emigrationsutredningen, bil. 1. En kulturhistorisk översikt av passbegreppet återfinns i Numelin 1951.

[54] Stiernman 1747–75, 1, s. 143.

[55] GVR, 25, s. 228.

[56] GVR, 12, s. 39; 15, s. 258.

[57] Ordet kunde vid denna tid även användas i samband med utflyttning (Friberg 1954, s. 164). Ännu så sent som 1805 tog en person ut KB:s pass vid flyttning — av någon anledning ansåg han tydligen ej, att prästens flyttningsbetyg räckte (ULA. Lka-W, C I: 1, 2.1.1805).

[58] ULA. Rättviks kpA, D II: 2, 26.2.1676; Mora. KyA, K III: 1, s. 244. — K. M:t förbjöd 1691 rent av prästerna att utöva vissa religiösa funktioner mot

tid utskrev prästerna i Österbotten pass åt de säsongarbetare, som reste till Sverige. 1696 uppmanade prosten en man från Leksand att vid utgång på herrarbete »med sig taga *testimonium* och god resepass». 1697 begärde två män i Rättvik prästens pass för att färdas ut på landet.[59]

Ibland sattes tydligen denna prästernas passgivning i fråga, åtminstone när det skedde i samband med något för myndigheterna så känsligt som gårdfarihandel. På 1600-talet förbjöds prästerna i socknarna runt Borås att egenmäktigt utfärda pass för knallar.[60]

Med tiden övertogs det officiella passutfärdandet i princip av länsstyrelserna, ehuru det finns många exempel på att prästerna utställde pass eller »bewis ... om ... uppförande» med funktion som pass ännu omkring år 1800.[61] Denna glidning i rättsuppfattningen kunde ske så mycket lättare, som tydligen passuttag hos KB åtminstone på sina håll kunde ske blott sedan man företett ett av pastor utfärdat frejdebetyg. Det äldsta påträffade landshövdingepasset bär årtalet 1660. Från 1733 föreligger ett tryckt pass. Dylika blir vanligare några decennier senare.[62] Vart län hade sitt eget formulär.

Omkring år 1700 synes de första allmänna förordningarna om inrikes pass komma. I brev till landshövdingarna 6.4.1696 tillhölls de efterse, att magistraterna blott förpassade dem, som ständigt hade sitt tillhåll i staden. Stadgan upprepades i resolution på städernas besvär 28.8. 1727. 1724 ställde ett K. Br. som krav på de utvandrande tröskarna från Halland, att de försåg sig med KB:s pass.[63] En KF 23.5.1733 fastställde passavgiften för bl. a. tjänstefolk. De lantmän, som ägde seglationsfrihet, erhöll i resolution på allmogens besvär 17.12.1734, § 47, rätt att ta ut pass för inrikes resa hos närmsta kronobetjänte. I resolutionen

---

dem, som ej medförde »säkert bewis» från sin förra uppehållsort (RA. Riksregistraturet, 8.11.1691).

[59] Smeds 1935, s. 107; ULA. Leksands kpA, C 1, s. 51; RA. Topographica, fasc. 221, 30.1.1697.

[60] Forssell, N., 1952–53, 1, s. 175.

[61] Om prästintyg som pass se Mora. KyA, K I: 1 b, 9.2.1783; ULA. Mora kpA, A I: 1, 14.3.1773 (»resbesked»); RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 157 b, bil. av major Gete till KB:s yttrande 1796. Kravet på frejdebetyg för att få pass framgår t. ex. av JA, 1, s. 181; RA. Kammarexp., registratur, 5.7.1815. Jfr också not 66 nedan.

[62] RA. Passväsendet, vol. [1]; SSA. Hammerska samlingen, vol. 35; ULA. Lka-U, E V: 1.

[63] JA, 1, s. 155. — Om ej annat angives, återfinns omnämnda stadganden och resolutioner på allmogens besvär tiden t. o. m. 1718 i Stiernman 1747–75, tiden 1719–94 i PHandl., tiden 1795–1824 i Årstrycket samt tiden fr. o. m. 1825 i SFS.

på allmogens besvär[64] 16.3.1739, § 60, samtyckte K. M:t till att även den allmoge, som bodde långt från landshövdingesätena, måtte ta ut [inrikes] pass för sina angelägna resor hos närmsta kronobetjänte, dvs. i praktiken kronofogde eller länsman.[65] Dessa skulle snarast anmäla till KB, vilka de förpassat. Efter återkomsten hade allmogen att anmäla sig hos passgivaren.[66] Resolutionen visar, att formellt krav på innehav av statligt pass då måste ha förefunnits för all allmoge. 1739 års stadga utsträcktes i resolution på allmogens besvär[67] 10.9.1743, § 31, att gälla även resande allmoge till Norge och Danmark från Jämtlands, Västernorrlands, Kopparbergs och Västerbottens län samt från Skåne och Halland.[68] I KF 7.3.1746 fastställdes böter för resa över gränsen utan dylikt pass. 1768 förenklades passuttagen ytterligare. Enligt KF 18.2 fick *all* allmoge rätt att ta ut pass även för utrikes resor hos kronobetjänte, om man bodde långt från landshövdingesätet. I övrigt upprepades de äldre bestämmelserna, dock med den skärpningen, att man vid utrikes resor skulle ställa borgen för återkomst inom passets giltighetstid.

Vad som förordningen ansåg med »långt» framgår ej. I Västernorrlands län bestämde KB, att alla, som bodde »ovanför» residenset i Härnösand, skulle ta pass hos KB, alla i socknarna »nedanför» residenset samt i Jämtland-Härjedalen, som då ingick i länet, hos länsmännen; kronofogdarna utdelade ej pass. — Sträckan synes 1812 åtminstone i Jönköpings län ha fixerats till två mil.[69]

[64] Besväret framfördes av såväl allmogen i Västerbotten, vilken brukade segla till Österbotten och annorstädes med fisk, som övrig allmoge i landet, i synnerhet gränsborna (Riksdagshandlingar 1738–39. Bond. prot., s. 58). Tanken synes således ha varit att erhålla såväl in- som utrikes pass hos kronobetjänte. — Besvärsdeputationen hörde i frågan KB i AC-län, som framhöll, att om andra än landshövdingarna skulle meddela pass, borde dessa tryckas eller märkas, så att de kunde gälla överallt i länet(!). Deputationen stannade för den vidare formulering, som sedermera återkom i resolutionen. (RA. Frihetstidens utskottshandl., riksdagen 1738–39, vol. 22, s. 85 f.)

[65] Däremot avslog K. M:t en anhållan, att fjärdings- och nämndemän i Värmland skulle få förpassa folk över norska gränsen (RA. Passväsendet, vol. [1], 15.11.1749).

[66] I tjänstehjonsstadgan samma år fastställdes, att tjänstehjon skulle visa upp attest (på landet utdelad av präst, husbonde eller kronobetjänte) att man var stadd på riktiga vägar, innan pass utdelades. Orsaken var främst att förhindra, att tjänstefolket begav sig utrikes. (K. Stadga 21.8.1739, art. 8, § 2.)

[67] Besväret återges i Riksdagshandlingar 1742–43. Bond. prot., s. 603 f.

[68] Jfr även K. M:ts förklaring 24.11.1757 (om feltolkning av uttrycket »närmaste kronobetjänte») (PHandl.).

[69] HLA. Lka-Y, D III r: 1, konc. liggande tills. m. skr. t. KB 28.1.1808; anteckning i VLA. Lka-F, C XIV: 1.

Ehuru det ej klart utsäges, krävdes pass blott vid resa utanför hemlänet; inom detta fordrades åtminstone på sina håll tydligen formellt någon form av prästbetyg,[70] ehuru detta påbud förmodligen haft mindre betydelse.

De lösliga bestämmelserna under 1700-talet framgår väl av ett odaterat referat över landshövdingarnas överläggningar i passfrågor, troligen från 1700-talets mitt.[71] Någon framhöll, att *alla* resande borde ta KB:s pass. Andra yttrade, att hederliga och kända personer sällan toge ut pass vid resa inom länet; utom länet resande borde ha pass med väg och ärende infört. Passet borde viseras vid landskanslierna under resan. Utrikes resande borde ha kungens eller KB:s pass. Allt tjänstefolk samt ej bofast allmoge borde ställa borgen för utrikes resa. Eftersom kronobetjänte hade rätt att ställa ut pass, vore det svårt att kontrollera flyttningarna i enlighet med 1739 års tjänstehjonsstadga. Dessa befattningsbehavares pass borde ej gälla utom länet, ansåg man. Ej heller borde länsmän och nämndemän ställa ut pass. Varje pass borde högst uppta två tre personer.

Rätt att ställa ut pass innehades även av andra tjänstemän och institutioner än länsstyrelserna och kronobetjänte. Högre tjänstemän nyttjade någon handling utställd av den centrala statsförvaltningen. Magistraterna i städer utan länsstyrelse fick, som vi nyss hört, förpassa den egna stadens invånare men ej närboende allmoge. Städernas passjournaler visar emellertid, att sådan olaglig förpassning ofta skett. Hallrätterna fick skriva ut pass åt gesäller och fabriksbetjänte.[72] Vissa bruk hade förpassningsrätt för försäljarna av sina produkter och tydligen även för sina forkörare.[73]

1812 tillkom en ny kategori med förpassningsrätt. Det var de passkommissionärer, som KB enligt ett cirkulär fick tillstånd att tillsätta. Kommissionärerna skulle vara »pålitlige förståndige och bofaste» och tillhandahålla allmänheten tryckta passformulär med KB:s underskrift. Varannan vecka skulle de sända utdrag ur sina journaler till landskansliet. Bestämmelsen tillkom genom framställning av KB i Östergötlands och Södermanlands län. De hade påtalat — med anledning av ett nedan nämnt påbud 14.8.1812 — att det fanns risk, att de personer,

[70] Enligt anteckning i VLA. Lka-F, C XIV: 1.

[71] RA. Passväsendet, vol. [1]. Diskussionen fördes gissningsvis i samband med riksdagen 1751–52.

[72] Hallordning 21.5.1739, art. 2, § 12 (PHandl.); Kmk brev 6.4.1757 (PHandl.).

[73] Levander 1953, s. 284; RA. Kmk, advokatfiskalens arkiv, årsberättelser, resepass, vol. 3, förteckning över utlämnade pass vid Billingsfors 1806.

som färdades till länsstyrelsen för att få ut pass, häktades på vägen såsom passlösa.[74] I vilken utsträckning dylika kommissionärer tillsatts är ej känt i detalj. Beträffande Gävleborgs län vet vi dock, att KB utsåg två kronofogdar och tre länsmän. Deras insända journaler är delvis bevarade. Uppmaningen till landshövdingarna att tillsätta passkommissionärer upprepades i cirkulär 15.7.1815,[75] vilket antyder, att systemet ej tillämpades allmänt. 1818 anmodades landshövdingarna yttra sig i anledning av riksdagens önskan, att till lättnad för länens invånare få inrätta passkontor, ävensom att inkomma med uppgifter om vad som vidtagits i anledning av cirkuläret 1812. KB i Västernorrlands län påpekade i sitt yttrande den mindre pålitliga kontrollen vid resor till Norge och anhöll, att länsmännen måtte få upprätta passkontor. Detta bifölls såtillvida att i vart länsmansdistrikt en pålitlig man skulle tillsättas att utdela av KB in blanco utfärdade pass,[76] således ej nödvändigtvis länsmannen själv.

Det är obekant, varför icke 1700-talets stadgor om kronobetjänte som passutlämnare kunde utnyttjas direkt. Möjligen ansågs påbudet 14.8. 1812 omöjliggöra detta (se nedan).

Förmånen att ställa ut pass usurperades också av andra, mer eller mindre lagligt. Militärbefälet brukade skriva ut pass åt de fast anställdas familjer.[77] Akademiernas rektorer[78] och studentnationernas inspektorer, ja, t. o. m. professorer tog olagligt denna rätt,[79] och 1825 reste en piga till Hälsingland på ett pass, utställt av skolmästaren i Orsa finnmark.[80]

Det var ej ovanligt, att man tog pass hos främmande länsstyrelser, om den egna låg sämre till.

Av KB utdelade passhandlingar upptog normalt namn, hemby, ärende, målort, giltighetstid och ofta formulär för signalement (som

---

[74] RA. Kammarexp., konc., 5.11.1812.

[75] Kommissionärernas journaler är bevarade från 1813 till 1820-talets senare del men uppvisar stora luckor (HLA. Lka-X, C I: 5–8). Om cirkuläret 1815 se JA, 1, s. 765.

[76] RA. Kammarexp., konc., 14.12.1819.

[77] RA. Passväsendet, vol. [1], PM 5.2.1759. — För soldaterna tjänade permissionssedlarna som pass.

[78] RA. Passväsendet, vol. [1], odaterat diskussionsprot. — Rektorsämbetet i Lund insände från 1812 passlistor till JK, varför rätt till passutställande troligen så småningom erhållits.

[79] ULA. Lka-C, E V: 1, pass 17.2.1787.

[80] Orsa. KyA, H II: 1.

dock sällan ifylles). Handlingen brukade vara typografiskt rikt utstyrd och ej sällan försedd med utställarens sigill (plansch 1). Kronobetjäningens pass var troligen betydligt enklare. Ett bevarat handskrivet länsmanspass från Särna 1786 upptar namn, hemsocken, målort och ärende.[81] Vissa kategorier passtagare (västgötaknallar, glas- och smidesförare, kringvandrande judar samt marketenterskor, kaffekokerskor, månglerskor jämte deras uppasserskor) måste vid förpassningen visa upp sundhetsbevis, förnyat var tredje månad. (Gesäller behövde förse sig med dylikt blott vid avflyttning.)[82] Uppräkningen skänker en intressant inblick i myndigheternas förväntan om dessa personers vandel — det var utan tvivel könssjukdomarnas spridning man avsåg förhindra.

Passen utdelades ej gratis. Avgiften varierade för olika befolkningskategorier. Billigast var det för allmoge, infanterikorpraler, dragoner, ryttare, soldater och båtsmän, vilka erlade 2 sk (1812). Lösen — som tillföll landssekreteraren — sänktes 1815 till hälften efter framstöt av flera landshövdingar. Fattiga erhöll passet gratis.[83] Avgiften kunde vara föremål för stridigheter. Så anmälde KB i Västernorrlands län 1756 till justitierevisionen, att allmoge i Härjedalen tvistade med kronofogden om lösen för passen. Landshövdingen ansåg, att tjänstemännen borde ha ersättning. Den statliga myndigheten instämde men nedsatte den föreslagna avgiften till hälften, eftersom mödan var ringa och allmogen inte borde besväras med dryg lösen. Avgiften ökade ej, då flera uttog gemensamt pass.[84]

Tidigare har i förbigående nämnts de journaler, som passutställarna — länsstyrelser eller kronobetjänte — skulle föra. Antagligen försummades detta till en början nästan helt. Längst tillbaka når Kalmar länsstyrelses (1741), kronofogdarnas i Västvärmland (1754) och länsmännens i Jämtland (1763). Annars är det främst från sekelskiftet 1800 eller senare, som passjournalerna — upptagande både in- och utrikes resande — bevarats. Tyvärr är kronobetjäntes journaler, som här intresserar oss mest, sällsynta. För Kopparbergs län går länsstyrelsens journal tillbaka till 1798 (lakun februari 1805 – mars 1813). Passjournalerna för vissa län — Uppland, Södermanland, Kristianstad, Malmöhus,

[81] Särna. Fornminnesföreningens samlingar.

[82] KK 8.8.1812 (ej återfunnen; refereras i VLA. Lka-F, C XIV: 1).

[83] KK 9.10.1812; RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, ämnesserien, vol. 132, 27.6. 1815; Statsrådsprot., kammarärenden, 5.7.1815. — Även tidigare förordningar finns, t. ex. KF 23.5.1733.

[84] RA. Justitierevisionen, konc., 4.2.1757.

Halland, Värmland och Västerbotten — har brunnit, förkommit eller utgallrats, så att i stort sett allting före 1850 saknas. De bristande uppgifterna kan delvis kompletteras genom att landshövdingarna enligt ett påbud var skyldiga insända utdrag ur sina journaler månadsvis till JK från oktober 1812 (även tidigare skulle journalerna sändas in till olika instanser, 1790–1811 bl. a. till K. M:t, men bestämmelsen synes i stort sett ha saknat betydelse). Samma påbud gällde magistrater och andra passutställare.[85] Ävenså skulle enligt samma påbud passutställaren underrätta KB i det län, till vilket någon förpassats. De flesta landskanslier sände in direkta avskrifter, andra levererade utdrag över de inrikes förpassade. Tyvärr underlät blott efter några få år de flesta län att sända in avskrifterna: 1821 finns listor från 11 län bevarade, varav flera blott sporadiskt, 1828 från 6 och 1843 från 3.

Beträffande utrikes resande — bland vilka en del säsongarbetare döljer sig — är vi bättre lottade. Genom ett K. Br. 1734 uttogs nämligen en passavgift, kallad *passagerareavgift*, som tillföll Amiralitetsinkvarteringskassan, från 1797 Amiralitetskrigsmanskassan (senare kallad Flottans pensionskassa). Som verifikationer insändes utdrag ur passjournalerna. Avgiften byttes 1851 mot förhöjd stämpelavgift. Passavgiften utgick ej vid kort resa fram och åter över gränsen. För allmoge, gesäller m. fl. var summan nedsatt, och fattiga betalade ingenting alls. Avgiften erlades äldst i städernas tolagskammare, från 1764 i land- och sjötullkamrarna. 1801 bestämdes, att avgiften skulle erläggas där passen utfärdades. Redan från 1766 finns bland räkenskaperna i rätt stor omfattning utdrag ur de av länsstyrelserna förda journalerna, tydligen en följd av 1764 års föreskrift.[86] Genom dessa arkivalier kan vi alltså generellt betydligt tidigare följa utrikes resor än inrikes.

Omkring sekelskiftet 1800 skärptes passkontrollen på flera sätt. En av K. M:t tillsatt kommitté 1808 fick i uppgift att utarbeta en ny författning angående pass. Man sände ut en enkät till landshövdingarna och utbad sig redogörelse för praxis.[87] Utredningen följdes av K. M:ts förnyade förbud 27.12.1811 emot olovliga utflyttningar och resor, vilket enbart berör utrikes färder. Påbudet framhöll, att det ej vore förenat med rikets fördel att »från Åkerbruket skilja nyttiga Arbetare»,

---

[85] K. Påbud 14.8.1812.

[86] KrA. Nordström. Uppsatsen innehåller ett register över var journalerna för olika år står att finna.

[87] Ett gott exempel på frågornas utformning och landshövdingarnas svar återfinns i HLA. Lka-Y, D III r: 1. — Om skärpningen i lagstiftningen se Emigrationsutredningen, bil. 1, s. 8 f.

varför författningarna noga skulle iakttagas. Inresande tjänstefolk och hantverkare skulle föras till närmaste befallningshavande, som skulle kontrollera, om tillstånd till resan innehafts. Större intresse i detta sammanhang har det i förbigående nämnda påbudet 14.8.1812 angående resandes skyldighet att inneha pass. Myndigheterna fann det nödigt med »en mera utsträckt och alfwarsam tilsyn öfwer Resande» än vad som dittills skett. Påbudet fastslog, att man skulle inneha tryckt pass vid resa med skyldighet att uppvisa det vid anfordran. Passen skulle vara utfärdade av utrikesministern, ÖÄ, KB, magistrat eller regementschef. Från bestämmelsen undantoges blott allmogen, som hade att ställa sig tidigare författningar till efterrättelse. Om man saknade pass, och ingen på orten kunde intyga identiteten, skulle man föras inför KB, som hade att förfara som författningarna stadgade. Kontroll av innehav borde i synnerhet förrättas av kronobetjänte, fiskaler och gästgivare.

Skedde då den kontroll, som myndigheterna eftersträvade? Av länsstyrelsernas fånglistor framgår, att så måste ha varit fallet i ganska hög grad. Åtskilliga personer infördes såsom passlösa till KB från kronobetjänte. Också om passet var övertidigt, riskerade man att gripas. Vanligen försändes de gripna av KB till hemorten efter någon dag med föreläggande att skaffa sig arbete inom viss tid.[88]

En användning av passet som pant framgår av en uppteckning. Då forbönderna övernattade i stugorna på vägen, brukade värden ta hand om passen och ej lämna dem tillbaka, förrän gästerna gjort rätt för sig. Forkörarna ägde också att visa upp sina pass vid marknaderna, där de påtecknades av stadsfiskalen. Saknades pass, kostade det 3 rd 16 sk i böter, berättas det.[89]

Den sistnämnda uppgiften för oss in på viserandet. Då man kom till en stad, var man skyldig gå till magistraten (länsstyrelsen) och få en påskrift. Detta infördes vanligen i en journal. Åtskilliga pass med viseringar är bevarade i länsstyrelsernas arkiv. Stundom har även andra myndighetspersoner påtecknat dem.

[88] Jfr SFS 27/1833. — I fråga om utrikes resor skedde kontroll givetvis vid tullstationerna. Dessa var enligt KF 7.3.1746 och KF 18.2.1768 skyldiga att månadsvis sända in sina viseringsjournaler till Sjötullkontoret (ej återfunna på Generaltullstyrelsen). Bland verif. i FpkA återfinns blott enstaka passjournaler från tullstationerna. — Viseringsjournaler huvudsakligen för 1800-talet återfinns i vissa fästningsarkiv (KrA). — I somliga län skall anmälningsplikt ha förelegat för utrikes arbetsvandringar. Bestämmelserna blev av mindre betydelse. (Nelson 1963, s. 22.)

[89] ULMA 8316, s. 102 f; Wallén 1950, s. 49.

Det synes, som om påteckningarna minskar från omkring 1845. Från 1850-talet är antalet bevarade pass ej så många. Den ökade mobila livsförigen gjorde passförordningen obsolet och omöjlig att upprätthålla. 1860 upphävdes passförordningarna för in- och utrikes resor; föreskrifterna hade »wisat sig mindre tillämpliga i den mån kommunikationsmedlen lättats, samt den polisuppsigt, som med dessa föreskrifter warit afsedd ... endast ofullständigt wunnits».[90] Passen hade då sedan ett eller ett par decennier alltmer börjat ersättas av *arbetsbetyg*,[91] vilket innebar ett intyg, utfärdat av hemsocknens prästerskap på begäran (plansch 2). Det upptog hemort, födelseort, civilstånd samt uppgift om vederbörande ägde medborgerligt förtroende.[92] Ofta gavs upplysning huruvida innehavaren var oförhindrad begå nattvarden. Arbetsbetygen, också kallade t. ex. arbetsattester eller vandringsbetyg, hade den fördelen, att arbetsgivaren kunde få färskare uppgifter om den arbetssökandes förhållande än vad prästbetyget lämnade. Arbetaren slapp också bära med sig prästbetyget.[93] Arbetsbetyg krävdes ofta av arbetsgivaren. Från 1858 blev en typ därav obligatoriskt för anställning i allmänna arbeten.[94] På sina håll förde prästerskapet särskilda förteck-

[90] SFS 34/1860. — Vid 1850-talets mitt gjorde danska regeringen en framställning om att alla svenskar, som sökte arbete i Danmark, skulle medföra pass samt »prästbevis» med uppgift om dop, konfirmation m. m. Ett par år senare föreslog en riksdagsledamot, att inga borde få gå till Norge på arbete utan pass *eller* prästbevis. (Riksdagshandlingar 1856–58. Bihang t. riksståndens prot., 8: 94; Bond. prot., 1, s. 455.) I de förenade rikena synes alltså passkravet vara uppluckrat vid denna tid.

[91] Termen kan också innebära arbetsgivarens betyg över hantverks- och industriarbetare vid avflyttning ur tjänst. — I Finland utfärdade Kemibolaget, som bedrev skogs- och flottningsarbete, »arbetspass» åt sina anställda, där flit och välförhållande antecknades. Orsaken var att råda bot på den laglöshet, som rådde. Konkurrenterna följde efter. (Meinander 1950, s. 132.)

[92] Mistande av medborgerligt förtroende var en tidsstämd straffpåföljd vid vissa svårare brott.

[93] Nordisk familjebok: »betyg»; SAOB: »arbetsbetyg». — Strömsholms kanal AB, som vid 1800-talets mitt hade stort behov av arbetskraft för ombyggnader, lät trycka ett formulär åt pastorsämbetena att användas som arbetsbetyg för dem, som skulle söka anställning hos bolaget (Hallstahammar. Strömsholms kanal AB:s arkiv, kaps. 1 B). På betyget fanns plats att anteckna frejd, kristendomskunskap och begagnande av salighetsmedlen. Det påpekades också, att vederbörande av anställningen ej hindrades att fortfarande vara mantals- och skattskriven i hemkommunen.

[94] SFS 12/1858 (prästbetyg med upplysning huruvida arbetssökanden på grund av ingångna förbindelser i hemorten vore obehindrad ta anställning vid allmänna arbeten). Jfr JA, 1, s. 437. — Om arbetsbetyg se även SFS 62/1894, § 35; Rehnberg 1953, s. 153; Betänkande ang. åtgärder till förbättrande af arbetarnes ställning, s. 45.

ningar över utfärdade betyg, vilka i stort sett är att jämföra med passjournaler, ehuru en del arbetsvandrare kan saknas, eftersom arbetsbetyg ej var stadgat i lag. I journalen kan även upptas personer, som skall tillträda tillfälligt arbete inom hemsocknen, eller personer, som t. ex. skall börja årstjänst eller träda i lära. Arbetsbetygen synes ha varit aktuella något decennium in på detta sekel.

I vårt land har ej s. k. arbetsböcker förekommit, legitimationshandlingar för lösa arbetare, utfärdade av polisen, vilka fanns i flera länder på kontinenten under 1800-talets senare del.

Ytterligare en form av prästerliga intyg var *frejdebetygen*. De erfordrades vid ansökan om tjänstebefattningar, stipendier, handelsrättigheter m. m. och visade, om vederbörande vid utfärdandet besatt medborgerligt förtroende. I samband med att förlust av detta 1918 upphörde som straffpåföljd, ersattes frejdebetygen av åldersbetyg. Utgivna frejdebetyg brukade införas i journalerna över arbetsbetyg.

Trots 1860 års beslut fortsatte under många år enstaka personer att ta ut inrikes pass — det kändes kanske tryggt att ha denna legitimationshandling. För gårdfarihandlare kvarstod formellt kravet på inrikes pass, innefattande intyg om rätt att idka handel, även efter 1860. I Kopparbergs län uttog enstaka arbetsvandrare pass in på 1870-talet. Allra längst fortsatte sedvänjan i Jönköpings län (gårdfarihandlare t. o. m. 1887).[95]

Lokala förhållanden kunde ge upphov till regionala skiftningar i stadgorna om pass[96] och i rätten att arbetsvandra. Som senare kommer att visas, var denna rätt inte oinskränkt. Särbestämmelserna indikerar i viss mån var stora utvandringar förekommit.

Enligt KB:s resolution 1760 kunde en dotter — men bara en — till härjedalsbonde med visst antal barn få pass hos kronobetjänte att gå på linarbete i Hälsingland.[97]

Värmlänningarnas rätt att utvandra bekräftades i stadga 1815. Rätten var dock inskränkt till hemmavarande söner samt stadda drängar, som vandrade ut med husbondens tillstånd och för dennes räkning. Om dylika anmälde sig på landskansliet med prästbetyg över frejd, finge pass ej nekas dem.[98] — Med all sannolikhet överflyttades snart pass-

[95] Falun. Lka-W, B XX: 3; VLA. Lka-F, C XIV: 8.

[96] Speciella förordningar fanns också för flera befolkningsgrupper, såsom djäknar, knallar, smidesbetjänter, glas- och porslinsförare, lumpsamlare och gesäller. De förbigås här.

[97] Wichman 1959, s. 3. Vandringen tilläts därför att kvinnorna fick lin i lön, en nödvändighetsvara, som det rådde brist på i landskapet.

[98] RA. Kammarexp., registratur, 5.7.1815. Jfr JA, 1, s. 761 f.

utfärdandet — kanske efter en lokal kungörelse — till prästerskapet. Vandringsrättens inskränkning torde också snart ha fallit i glömska. Blott i ett par fall[99] synes prästerna ha antecknat de förpassade.

Också i Halland noterades i ett par socknar[100] vilka som arbetsvandrade. Detta antyder möjligen, att prästerna även i detta län haft rätt att skriva ut pass; Halland hade under sekler en omfattande säsongmigration.

Ett prästintyg 1848 rekommenderar en dräng från Gnosjö till obehindrad resa med småsmide,[101] vilket kan indikera en lokal stadga.

Av största intresse är den regionala passlagstiftningen i Kopparbergs län. 1803 översändes till KB från högsta ort en uppmaning att noga följa passförfattningarna. Mementot hade som bakgrund den mängd kringvandrande personer, som från landsorten kommit till Stockholm, där de tiggde och ökade antalet fattiga. KB föranleddes härav anmäla, att allmogen från övre Dalelagen brukade utvandra på arbete och därvid också besöka huvudstaden. Dalkarlarna ansåg sig ej »skyldige, eller [hade ej] af ålder warit wane att å LandsCancelliet uttaga något Resepass, utan endast försett sig med wederbörligt Prästebetyg», i vilket ändamålet med utvandringen ej angivits. Uppgiften är värdefull, eftersom den ånyo bekräftar sedvanerättens betydelse i fråga om passen. KB hemställde, att det av K. M:t sökta ändamålet skulle anses uppfyllt, om de utvandrande försåg sig med prästbetyg, upprättat efter ett av honom fastställt formulär. Allmogen insparades också på så sätt stämpelavgiften. K. M:t fann emellertid ej »skjäl, at för Dahl-Allmogen, göra någon ändring uti hwad författningarne stadga, angående Förpassningar, då någon ärnar utom Länet sig begifwa, i synnerhet om sådant til god ordnings bibehållande leder, och det åsyftade ändamålet, nemligen obehörige Personers kringstrykande i Landet, med säkerhet icke kan winnas om sådane utwandrande Personer endast skulle åligga, att med Prästerskapsbewis wara försedde». Landshövdingen kungjorde på grund av detta, att kronobefallningsmän och länsmän måtte tillse, att vederbörande hade pass. Om ett sällskap skulle till samma plats, räckte det dock enbart med *ett* pass.[102]

Kungörelsen märks i länsstyrelsens passjournal, som från hösten 1803

---

[99] Östmark och V Emtervik.

[100] Morup, Harplinge-Steninge samt Söndrum.

[101] Avskrift i EU 3991.

[102] Händelseförloppet enligt relation i ULA. Lka-W, A III: 38, 30.12.1809. — Kungörelse utfärdades 16.7.1803 (tryckt); från detta är citatet hämtat. — Likafullt hände det, att prästerna fortsatte att skriva ut pass (Levander 1953, s. 296).

sväller mycket kraftigt i omfång. Huruvida passanskaffningen skedde genom personligt besök eller rekvisition vet vi ej. Skriftliga beställningar har ej påträffats i länsstyrelsens arkiv. Dessutom utlämnade länsmän och kronofogdar åtminstone i vissa delar av länet pass,[103] måhända utställda in blanco av KB.

Systemet visade sig tungrott. Vid riksdagen 1809–10 beskylldes KB av länets fullmäktige i bondeståndet att tillämpa bestämmelserna ensidigt. Man anhöll hos K. M:t, att allmogen måtte befrias från passskyldighet vid inrikes resor, och att den vid utrikes resor måtte få använda kronofogdens pass.

Anhållan remitterades till KB, som åberopade sitt ställningstagande 1803 och tillstyrkte, eftersom gällande författning blott med svårighet kunde efterlevas.

K. M:t biföll nu framställningen. För de behövliga prästbetygen skulle KB uppställa ett formulär. Tryckt kungörelse utfärdades av KB 19.12. 1810. Därigenom hade passfrågan lösts på ett smidigt sätt för dalallmogen.[104]

I kungörelsen talas blott om inrikes resor; K. M:t hade i sitt beslut anfört, att frågan om särskild frihet för allmogens utrikes resor skulle anstå, tills KB inkommit med särskilt yttrande häröver. Något sådant har ej påträffats. Allmoge återfinns därför även i fortsättningen i länsstyrelsens journal, begärande utrikes pass (stundom även inrikes). Vidare insände kronobetjänte ännu några år redovisningslistor över passagerareavgiften till Flottans pensionskassa. Emellertid övergick man med tiden, som åtskilliga handlingar visar, i de flesta fall till att använda den av prästerna utfärdade handlingen även vid långresor, t. o. m. till så avlägsna länder som Ryssland och England. Dess utseende framgår av plansch 3.

Något signalement fordrades ej, vilket kanske kunde locka till förfalskning.[105]

Det av KB fastställda formuläret, oftast tryckt, kom att i oförändrad form användas under flera decennier. I något enstaka fall är ett for-

---

[103] Genom den tidigare nämnda förordningen om passagerareavgiften har förteckningar över pass, utgivna till utrikes resande, insänts såsom verif. t. Fpk av kronobetjänte i Västerdalarna, Mora och Särna (KrA. FpkA, I 1, vol. 322, 330 m. fl.).

[104] ULA. Lka-W, A III: 38, 30.12.1809; D I: 39, 4.10.1810.

[105] Ett redaktionellt(?) inlägg i en dalatidning 1840 påpekade, att betygen lätt kunde förfalskas, nästan utan fara för bestraffning. Man rekommenderade, att de borde stämplas av pastorsämbetena, vilket »skulle göra betyget både prydligare och säkrare». (Tidning för St. Kopparbergs län 2.1.1840.)

mulär med ändrat innehåll dock känt, varvid man tillagt en passus om att vederbörande fritt brukade salighetsmedlen.[106] Att passlydelsen förblev oförändrad är så mycket egendomligare, som KB 1839 föreslog sockenstämmorna en annan lydelse, vilken dessa nästan enhälligt godkände. Textförslaget lydde i sammandrag:[107]

NN som är mantalsskriven i -- by av -- socken, -- år gammal och känd för god frejd samt ordenteligen brukar salighetsmedlen, äger att, enligt K. Br. 1810, försedd med detta betyg i stället för respass, fritt och obehindrat bege sig till -- (i enskilda angelägenheter) (för att söka arbete) och inom -- månader sig i hemorten åter infinna vid äventyr att såsom passlös behandlas. Vid vite av 32 sk bco, som tillfaller socknens fattiga, skall beviset återlämnas med påskrift, varför vederbörande anmodas att sådant intyg — med utsättande av tjänstgöringstid — härå meddela, ävensom att, om innehavaren skulle avlida under utvandringen, detta bevis med påskrift därom återsända hit.

Vid samma tillfälle rekommenderade KB, att handlingen skulle beläggas med 2 sk i lösen — intygen synes tidigare ha utlämnats gratis — vilken avgift skulle tillfalla prästen för besvär och utgifter för blankettens tryckande. Även detta godkändes av de flesta sockenstämmorna.

I länsstyrelsernas förteckningar över viserade resande påträffas med mycket få undantag ingen dalsk allmoge, vilket visar, att förordningen 1810 ansågs medföra ett undantag även från detta stadgande.[108]

I handlingarna återfinns en mängd benämningar på de av prästerna utställda handlingarna: prästbevis, resebevis, passbevis, betyg, prästpass, prästattest, arbetsbetyg m. fl. Jag har valt att använda den neutrala termen *prästintyg*.

Samma term används nedan stundom för de av dalaprästerna utgivna arbetsbetygen, vilka kan anses utgöra en direkt fortsättning på prästintygen.[109] De medfördes även av sådan allmoge, som bedrev gårdfarihandel med egna eller andras produkter och alltså ej hade med någon

---

[106] Prästbetyg, underskrivet 13.8.1839 och tryckt speciellt för Malung (ULA. Lka-W, E V: 3); Norström 1857, s. 171 (där tillägget påpekas vara en anmodan från domkapitlet 1852). — Däremot är ett av Levander (1953, s. 208) återgivet »färdpass» från 1810 ej ett pass utan en attest om innehavarens religiösa förhållanden, tryckt för säsongvandrande arbetare och försäljare — härom intet sagt om dess utnyttjande i stället för pass.

[107] Allmän kungörelse [Lka-W] 17.12.1839. — Om förslaget i övrigt se s. 346 nedan.

[108] Av en uppgift 1840 vet vi, att pass sällan eller aldrig avfordrades dem, som sålde slipstenar (Orsa. KyA, K I a: 3, 12.1.1840).

[109] Ca 80 personer från Dalarna tog ut KB:s pass i Göteborg 1862 för inrikes färder på 6 månader (GLA. Lka-O, B V a: 24).

arbetsgivare att göra. Journalerna över prästintyg av typ arbetsbetyg visar, att de även användes för sjukhusbesök, brunnskurer, mönstring, exercis och också vid emigration. Benämningen »pass» även på dessa handlingar är belagd från flera håll i övre Dalarna, t. ex. Våmhus »passbok», upplagd 1870.

Det är ej osannolikt, att prästerna i Dalarna från omkring 1845 allmänt använt något formulär för präst-, arbets-, eller frejdebetyg i stället för de fastställda blanketterna; de yngsta av mig kända prästintygen är utfärdade 1850.

Vad som gör förhållandena i Dalarna så unika, är de journaler över utgivna intyg, som prästerskapet i vissa socknar fört. Sammanlagt finns omkring 15, omfattande varierande tid. De äldsta härrör från 1770-talet. Formell skyldighet att föra journal synes icke ha funnits.[110] Deras tidsomfång framgår av fig. 1.

Journalerna utgör givetvis ett utomordentligt primärmaterial, eftersom de innehåller datum, namn, hemby och målort. I lyckligaste fall kan man utläsa innehavarens ålder samt när intyget återlämnats — formellt krav på det senare tycks ej ha funnits före det förut omtalade projektet 1839 om ny lydelse av intygen. Ändamålet med utvandringen anges blott i enstaka längder, men man kan oftast på annat sätt sluta sig till när det varit säsongarbete (tidpunkt, målort, överensstämmelse med folktraditionen).

Tog då alla ut prästintyg? Uppenbarligen saknas en väsentlig kategori, vilken ofta färdades långväga, t. o. m. utrikes, nämligen forkörarna, dvs. de, som fraktade andras produkter;[111] personer, som körde gårdsavel till avsalu, tycks finnas med. Sannolikt saknas också timmerkörare. Orsaken härtill känner vi inte. Kanske ansågs de, som disponerade häst och stod under arbetsgivares kontroll, så socialt välanpassade, att det inte var någon risk, att de sällade sig till lösdrivarna — en av de främsta motiveringarna till passlagstiftningen.

---

[110] En pastoralkalender för Västerås stift från 1843 framhåller dock uttryckligen, att journal skulle föras (Norström 1843, s. 52).

[111] Enstaka undantag torde finnas; främst i länsstyrelsens journaler hittas folk, som synes ha kört andras varor till Norge. Från Säfsnäs omtalas 1840, att forkörarna toge ut prästintyg, när de körde enskilt eller åt bruken (ULA. Lka-W, D III b: 102 b). Samtidigt påpekar man från Folkärna, att det ofta ej vore praktiskt möjligt för forkarlarna att ta ut pass, eftersom de ej i förväg visste, vart de skulle destineras (Folkärna. KyA, K I: 3, 26.1.1840). — Även i andra läns journaler tycks i stort sett forkörarna saknas — däremot återfinns t. ex. mängder av hälsingebönder i Gävleborgs läns passjournaler, fraktande egen och andras gårdsavel i handelssyfte.

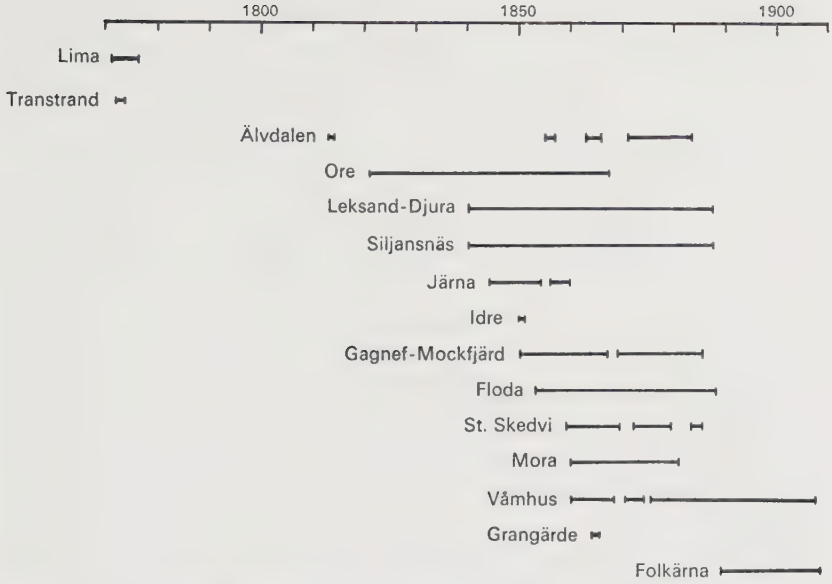

Fig. 1. De dalska passjournalernas tidsomfång. Defekter har ej markerats. I Gagnefs journal ingår Mockfjärds annexförsamling blott 1850–68.

Självklart fanns det också dalkarlar, som gick ut utan pass, därom bär de tidigare nämnda fångjournalerna vittne.[112] Många av dem var nog närmast lösdrivare eller tiggare, varför de ur herrarbetets synpunkt har mindre intresse. De, som återvände hem i normal ordning, hade mer eller mindre tvånget på sig, att inför prästen kunna svara för sitt leverne under bortovaron, vilket kunde ske genom att arbetsgivaren påtecknade ett intyg eller genom att prästen på målorten skrev ett intyg om nattvard bakpå prästintyget. Detta bör ha påverkat passuttaget positivt.

Mot slutet av passlagstiftningens era kan vi generellt förvänta, att uttagen av legitimationshandlingar nedgår, eftersom lagen blev obsolet. Just i Dalarna med dess starka traditionsbundenhet och sociala kontroll bör emellertid tendensen att inte ta ut prästintyg ha varit mindre ut-

[112] Ett intressant exempel på en arbetsvandrare utan pass framgår av ett intyg 1809. En major i Västmanland omtalar, att en rättvikskarl arbetat åt honom somrarna 1808–09 samt under vintern sålt näver i samma ort, varför han, såsom känd i trakten, ej trott sig behöva »något prästebevis». (ULA. Lka-U, E V: 1.) — ÖÄ klagade 1832 över att det i Sthlm vistades en mängd orkeslösa, fattiga m. fl., bl. a. från Dalarna, vilka saknade ordentligt pass eller prästbevis (ULA. Lka-W, A III: 62, 27.11.1832).

präglad än på andra håll. Ett indicium härpå är det nyssnämnda förhållandet, att även personer, som inte avsåg ta anställning, skaffade sig arbetsbetyg. Idén om officiell legitimation bör ha kvarlevt länge åtminstone hos en del av befolkningen. Jag räknar med, att journalerna fram till 80-talet på det hela taget visar sockenbornas totala utvandring ur länet. — Stundom noteras även färder inom länet.

Vi har få möjligheter att kontrollera, om passtagarna följt sina uppgivna router. Tvivelsutan visste många inte var de skulle hamna under sitt sökande efter arbete. Åtskilliga, särskilt mot seklets slut, angav blott »inrikes ort», »obestämd ort». Det finns också i de olika passjournalerna flera exempel på att dalfolk varit uppe hos någon länsstyrelse och begärt passet omställt till annan trakt än den ursprungliga, resp. erhållit nytt pass. Spontanfärder av detta slag kan vi blott i undantagsfall nå, och de utgör en felkälla hos passjournalerna — men av tämligen ringa betydelse.[113] — Om passets giltighetstid gått ut, kunde man begära nytt pass för hemresan hos närmsta myndighet.

Ej heller vet vi, om man ägnat sig åt den syssla, man uppgivit inför prästen. Troligen maskerade somliga uppgivna arbetsvandringar tiggeri eller lösdriveri.[114]

Mitt sammanfattande omdöme om prästernas passjournaler är, att de utgör en första rangens primärkälla.

Rekapitulerar vi vad som framkommit i den invecklade frågan om resepass och besläktade handlingar, kan vi urskilja följande typer.

1. Av K. M:t, minister eller jämförlig befattningshavare utfärdade pass. Dylika förekom redan under Gustav Vasas tid. De har senare, beträffande inrikes resa, troligen blott utnyttjats av högre tjänstemän och stabspersonal.

2. Landshövdingepass för in- och utrikes resa.

3. Pass utfärdade av kronobetjänte (kronofogdar, länsmän) för allmoge boende långt från landshövdingesätet. Rätt att nyttja sådant pass för inrikes resa erhölls 1734 av den allmoge, som hade seglationsfrihet,

[113] Ett exempel på ett väsentligt fel hos passjournalerna visar dock hårkullornas från Mora-Våmhus färder. 1862 upptar socknarnas journal blott ett fåtal kvinnor, som tog ut prästintyg till Danmark och Tyskland. Emellertid fick omkring 60 kullor nytt pass i Göteborg till dessa länder (GLA. Lka-O, B V a: 22). På samma sätt måste det ha rest flera hårkullor till England än vad journalen utvisar (Rosander 1964–65, s. 88).

[114] 1832 klagade pastor i Malung över att en mängd män och kvinnor från socknen »börjat kringstryka Landet med Eskilstuna Smidesvaror och dylikt kram», trots att de förpassats för arbete (RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5).

1739 även av övriga. Den utsträcktes 1743 att gälla också utrikes resa för allmogen i vissa län. Från 1768 gällde kronobetjäntes pass utan inskränkningar för all allmoge, som bodde långt från länsstyrelsen. Rätten kan möjligen uppfattats ha upphört momentant 1812.

4. Pass utfärdade av kommissionärer i åtminstone vissa län, tillsatta av KB från 1812. Handlingarna var troligen giltiga för såväl in- som utrikes resa.

5. Pass utfärdade av magistrat (i städer utan KB), hallrätt, militärbefäl eller annan myndighet eller institution för vissa resande, stående under dess domvärjo. Handlingarna var giltiga för in- och utrikes resa.

6. »Attester» (intyg om vederbörandes religiösa förhållanden) utfärdade av prästerna. Handlingarna tycks på många håll i praktiken ha ersatt egentliga pass till omkring år 1800, ehuru förfaringssättet ej torde ha varit officiellt sanktionerat. De var troligen blott giltiga för inrikes resa. — Någon form av prästattest har möjligen krävts på sina håll för resa inom länet.

7. Pass (här kallade prästintyg) utfärdade av prästerskapet i vissa län efter delegering; i Kopparbergs län skedde detta 1810. Troligen tillämpades förfaringssättet även i Värmland i något senare tid. Det kan möjligen ha förekommit också annorstädes. Officiellt var handlingarna antagligen ej giltiga för utrikes resa.

8. Arbetsbetyg utfärdade av prästerskapet på begäran av person, som ämnade söka arbete, och innehållande personalia samt uppgift huruvida vederbörande innehade medborgerligt förtroende. Handlingarna var ej föreskrivna i lag men krävdes — i viss form — för anställning i allmänna arbeten från 1858. Även många privata arbetsgivare fordrade arbetsbetyg. Dylika synes ha varit aktuella ungefär 1840–1910.

9. Frejdebetyg utfärdade av prästerskapet på begäran av person, som sökte viss tjänstebefattning m. m. och med uppgift huruvida vederbörande innehade medborgerligt förtroende. Handlingarna avskaffades 1918 (då ersatta av åldersbetyg). — Även t. ex. flyttningsbetygen innehöll uppgift om frejd.

De viktigaste typerna av förteckningarna över utfärdade pass eller motsvarande är följande.

1. Länsstyrelsernas landskansliers journaler över in- och utrikes pass, på sina håll bevarade från 1700-talets mitt men vanligen ej förrän från sekelskiftet 1800 och då ofta med luckor. De förvaras på landsarkiven. I den mån journalen för tiden före 1860 saknas där, torde den återfinnas på respektive länsstyrelse. För sju län är journalerna förkomna.

2. Kronobetjäntes journaler över in- och utrikes pass. Journalerna

ingår stundom i landskansliets arkiv, stundom i respektive ämbetsarkiv (i landsarkiven). Huvuddelen av materialet är förkommet.

3. Insända förteckningar över utrikes förpassade, utgörande verifikationer till passagerareavgiften, som tillföll Flottans pensionskassa eller dess föregångare. Från 1766 finns enstaka, från 1801 samtliga länsstyrelsers utdrag; före sistnämnda år insändes listorna i princip från tolagskamrarna eller land- och sjötullkamrarna, där avgiften erlades. Verifikationerna innehåller också en del passförteckningar från magistrater och kronobetjänte.

4. Insända kopior av eller utdrag ur länsstyrelsernas passjournaler, månadsvis oktober 1812–1860. Handlingarna ingår i justitiekanslersämbetets arkiv (RA), till större delen i särskild serie. Antalet passgivare, som sände in utdrag, minskar efter hand. Materialet innehåller oftast både in- och utrikes resande.

5. Diverse insända avskrifter av passjournaler för vissa län och viss tid återfinns stundom på andra håll, t. ex. bland advokatfiskalens handlingar i kommerskollegii arkiv (RA) och, för tiden 1790–1811, i serien »Landshövdingar till K. M:t» (RA).[115]

Över viserade pass fördes journaler på länsstyrelser och magistrater, separat eller tillsammans med förteckningar över utgivna pass. Visering skedde även i utpasseringsorterna ur landet, t. ex. vid gränsbefästningarna (journaler i KrA) och tullstationerna (materialet troligen till större delen förkommet).[116]

Metod och mål

Herrarbetet utgör en liten del av en världsvid företeelse. Det har därför ansetts nödvändigt att katalogartat beröra in- och utländska parallellyttringar för att erhålla jämförelsematerial.

De utländska jämförelserna (kap. II) har av praktiska skäl begrän-

[115] Enligt KF 7.3.1746 skulle kronobetjäntes journaler sändas till KB och tillsammans med dennes journaler sedan till kmk f. v. b. till Generaltullarrendesocieteten. Även en KF 18.2.1768 stadgade, att journalerna skulle inges till kmk.

[116] Det kan i detta sammanhang också erinras om andra möjligheter att överblicka resor inom landet. Dit hör uppbördsjournalerna för olika lokala tullar (KA. Tull och accis), polismyndigheternas register över anlända resande, upprättade på grundval av uppgifter från värdshusvärdar, värdinnor för resanderum etc. (existerar — möjligen på grund av lokal stadga — åtminstone i Sthlm 1874–86, se SSA. ÖÄ:s arkiv, polissekreterarens arkiv, D I c: 1) samt dagspressens notiser under 1800-talet om ankomna (prominenta) resande och var de tagit in.

sats till Europa och utformats till en inventering land för land.[117] Denna översikt har synts så mycket nödvändigare, som veterligen ingen sådan gjorts sedan 1911. Översikten gör givetvis ej anspråk på fullständighet. I fråga om Norge, Danmark och Finland har viss primärforskning företagits. Med några få undantag berör det utländska materialet blott tiden fram till första världskriget; som framgått av litteraturöversikten, finns gott material från senare tid lätt tillgängligt.

Den inhemska översikten (kap. III) har fått en snarlik utformning. Landskapsvis behandlas säsongvandringarna från äldsta tid och fram till i regel 1900-talets början; för yngre tid intresserar sig uppteckningarna sällan. Inte heller här har skildringen kunnat göras bred, men ett uttömmande referat av traditionsmaterialets och passjournalernas uppgifter om vandringarnas art, riktning, tidpunkt och storlek har i görligaste mån eftersträvats. Med all sannolikhet döljer sig en del ytterligare notiser i den topografiska litteraturen; denna har genomgåtts i blott ringa utsträckning utom vad gäller Dalarna.

Vad som framkommit i arkiven, synes motivera en regional genomgång, trots Nelsons nyligen utgivna arbete (1963) med likartad uppläggning. Han utnyttjar visserligen delvis arkivens uppteckningar samt svar på egen frågelista men behandlar flera landsändar, främst Norrland, summariskt och använder ej länsstyrelsernas passjournaler. Nelson har vidare tagit del av blott ett par dalska prästjournaler.

I kapitlet om inhemska arbetsvandringar ges också en översikt av den stundom intensiva diskussionen på riksplanet om arbetsvandringarna och de därmed sammanhängande frågorna om tjänstehjonsstadgan, fattigvårds- och arbetarlagstiftningen samt den fria arbetsmarknaden. De stod särskilt under 1800-talets början och mitt i brännpunkten för intresset i den begynnande sociala omvälvningen.

Skildringen av herrarbetarens hemmiljö (kap. IV) har utformats som en redogörelse för Dalarnas topografi och kulturgeografi samt ekononiska, sociala och politiska historia. Utan kunskap därom kan herrarbetets uppkomst och förlopp ej diskuteras, eftersom företeelsen väsentligen är en funktion av dessa förhållanden.

Kapitel V utgör en historisk inventering sockenvis och vill klarlägga art, riktning och storlek för arbetsvandringarna. Denna uppläggning har framstått som självklar, då socknarna uppvisar mycket stora indi-

[117] Den territoriella indelningen hänför sig till Europa närmast efter Versaillesfreden. — översikter av utomeuropeiska vandringar ges i Ferenczi 1930, s. 30 ff; Goodrich 1933, s. 442 f; Mendelson 1911, s. 555 ff. I USA är vandringarna fortfarande omfattande, se t. ex. Harrington 1962, s. 49 ff.

viduella olikheter. De lokala passjournalerna inbjuder även direkt till en sockenvis disposition. I noter ges korta sammanfattningar av socknarnas övriga binäringar, vilka skildringar hänför sig i stort till 1800-talets mitt.[118]

I gången från större till mindre enheter har så turen kommit till byn, familjen och individen. Kapitel VI berör herrarbetaren själv, främst hans sociala status, medan följande avsnitt utgörs av några specialstudier. Djupundersökning av migrationen i Mora-Våmhus 1860–80 och i en by i Leksand 1840–1960 för oss in på de individuella fallen och dessas bakgrund. I förstnämnda undersökning har databehandling tagits till hjälp. En tredje studie ägnas de leksandsbor, som arbetade utom socknen vid ett visst tillfälle 1960.

Kapitel VIII ägnas själva förflyttningen och vandringslagen samt sökandet efter arbete.

Om den regionala skildringen kan sägas utgöra det horisontella planet i beskrivningen av herrarbetet, består det vertikala av redogörelser för deltagarnas förhållanden på arbetsorten — folklivet — uppdelat efter yrkeskategorier. Så sker i kapitel IX. Här tecknas väsentligen ett stycke socialhistoria: bostad, kosthåll, dräkt, löneförmåner. Samröret med arbetsorternas befolkning skildras.

Den övervägande deskriptiva delen av avhandlingen följs av en syntes (kap. X), som vill skildra herrarbetets uppkomst, utbredning, förlopp och upplösning samt försöka ange några faktorer, som varit av vikt i processen. De sociala förhållandena summeras. Kapitlet ger även utrymme åt sammanfattande och jämförande synpunkter på det utomdalska materialet.

De två följande avsnitten tar upp ett par etnologiska aspekter. Kapi-

---

[118] Uppgifterna om socknarnas näringsliv förutom herrarbetet har, då ej annat säges, hämtats ur följande källor: Adde 1895; Arosenius 1862–68; Eriksson, G. A., 1955; Forsslund 1918–39; Forsstrand 1903; Hülphers 1762; Levander 1943–53; Linné 1953; Hemslöjdskommitténs betänkande; Lhb 1818–22, W-län; KrA. Militärgeografi, Sverige, Wästfelt, Beskr. över V. militärdistr.; LbA. Inkomna handl., lhb, 1847, W-län; RA. Järnvägskommittén 1858, vol. W-län; RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5; RA. Frihetstidens utskottshandl., Riksdagen 1742–43, vol. 33, lhb W-län; RA. Tullkommittén 1876, vol. 16; UUB. Handskr.-avd., Palmskiöldska samlingen, vol. 290, pag. 141 f. — Detaljerade uppgifter om socknarnas åkerareal, nyodling m. m. erhålles t. ex. i Emigrationsutredningen, bil. 5, demografisk utveckling i a. a., bil. 9, 11. För socknarnas ekonomiska utveckling, bebyggelsestruktur m. m. 1865–1940 redogörs i Jonasson 1950. — Årtalen för storskiftet avser dess fastställelse av K. M:t. I regel har skiftet av hemägorna skett några år före skogens delning.

tel XI behandlar ett ur folklivsforskarens synpunkt så väsentligt problem som regleringsåtgärder och hur dessa påverkat folkkulturen. Reglering utövades av såväl statsmakterna och kyrkan som bya- och arbetslaget. Följande kapitel diskuterar herrarbetet som en focal företeelse med vittgående inverkan på den ekonomiska, sakliga och sociala miljön i hemorten, ja, livsföringen över huvud.

I ett exkursartat slutkapitel ges exempel på herrarbetet som inspirationskälla för konstnärer och diktare. Folklore kring och om herrarbetaren redovisas.

Med denna uppläggning har herrarbetet väsentligen setts ur deltagarnas synpunkt, ej ur avnämarnas eller arbetstillfällenas. Detta har skett i enlighet med min uppfattning, att folklivsforskarens förnämsta forskningsuppgift är människan i hennes historiskt betingade relation till omvärlden. Med människa avses då i första hand ej den enskilda individen utan människan som samhällsvarelse, gruppmedlem. De individuella öden, som tecknas, har intresse ej som speciella livslopp utan som exempel på mångas upplevelser, typfall. »For at have værdi som kilder for etnologen skal de helst være hinanden so lig, at man kan sige, at de er normale eller typiske foreteelser.»[119]

De företeelser och problem, som avhandlingen skall belysa och analysera, är följande:

1. Herrarbetets historia och de faktorer, som påverkat denna.
2. Herrarbetarnas levnadsförhållanden hemma och borta.
3. Redogörelse för och jämförelse med liknande företeelser annorstädes.
4. Samhällsinstitutionernas inverkan på herrarbetet och herrarbetaren.
5. Herrarbetets relationer till sociokulturen.

Till vad som icke eller endast i förbigående kommer att behandlas hör aspekter på löner, löneutveckling och konjunkturernas inflytande, alltså ekonomiska problem, vidare arbetsteknik och dialektala termer.

---

[119] Steensberg 1964, s. 48. — Härmed icke sagt, att en avvikande person skulle sakna intresse för etnologin.

II. Säsongarbetsvandringar i utlandet

Finland. Åtminstone sedan medeltidens slut måste invandring av gruvarbetare, vedhuggare och troligen även tröskare ha skett från Finland till Sverige, ehuru källorna för vår kunskap därom är bräckliga.[1] Omkring år 1500 utvandrade ungdomar också till Tyskland, kanske delvis säsongvis.[2] Gustav Vasa och hans fogdar rekvirerade flera gånger finnar till bergverk, fiske och mossodling.[3] Troligen kom såväl emigranter som säsongarbetare över. Mot vanligheten i Finland skedde tröskningen i vårt land vintertid, då den finska allmogen hade tid att vara hemifrån. Likaså skedde upphuggningen av gruvved med fördel på vintern.[4]

De finska säsongarbetarna, *vinterliggarna*, kom företrädesvis från Österbottens kustsocknar, tydligen i synnerhet Malax. Resorna väckte särskilt de finska köpmännens misshag, eftersom arbetarna brukade ta säd i lön, med vilken de bedrev handel vid hemkomsten. 1550 utfärdade Gustav Vasas ett indirekt förbud mot färderna, som dock inte helt stoppade dessa. Efter trettioåriga kriget ökade resorna i antal. Mest deltog de självägande bönderna samt deras söner och drängar; det var dyrt att utrusta sig med proviant för hela säsongen och skaffa båt över till Sverige. Vid 1600-talets mitt tillkom flera förbud mot säsongresorna (liksom mot tjänstefolks utflyttning). Effekten var ringa, och myndigheterna tycks snart ha avstått från att söka upprätthålla förbuden. 1660 godkände kungen uttryckligen färderna, om borgen ställdes. Vinterliggarna fick dock ej driva handel. Vid denna tid tycks de flesta vinterliggarna ha arbetat inom bruksindustrin. En del fann också arbete i städerna, i synnerhet vid norrlandskusten.

Mot sekelskiftet 1700 minskade resorna. Orsaken var förmodligen den 1684 medgivna ökade hemmansklyvningen, som uppmuntrade bondsöner och mågar att ta upp nya hemman. Den sista notisen från Korsholm

[1] Gothe 1940, s. 9; Söderberg 1932, s. 28 ff; Åkerblom, B., 1937, 1, s. 379. Jfr också Åkerblom, K. V., 1941–56, 1, s. 229.

[2] Uppgiften återgiven och kommenterad i Söderberg 1932, s. 29 f. Jfr också Gothe 1940, s. 9 f.

[3] Bl. a. GVR 18, s. 37; 24, s. 547; 26, s. 461, 488.

[4] Åkerblom, K. V., 1941–56, 1, s. 229.

i Österbotten om vinterliggare är från 1704. Pedersöreborna fortsatte färderna ännu några decennier.[5]

Från delar av Österbotten, främst kronobytrakten, kom i stället en annan typ av vandringar att utgå. Bakgrunden utgjorde den varvsindustri, som här startade på landsbygden mot 1600-talets slut. Timmermännen kom från Kronoby, Pedersöre och Nykarleby. De arbetade främst under sommarmånaderna. Småningom flyttades varven till städerna, dit timmermän från kringliggande trakter strömmade. Amiralitetet utnyttjade tidigt böndernas timringsskicklighet. Förutom att örlogsfartyg byggdes i Österbotten, inskrevs folk från 1600-talets slut till bl. a. Stockholm (ca 100 man), Karlskrona och Kalmar. De fick betalt som dagsverkare och hade rättighet att återvända när de ville.

Enskilt eller i lag åtog sig också bönder från Kronoby, Pedersöre och delvis Gamla Karleby olika arbeten i de finska kustsamhällena. Man byggde t. ex. fartyg, hus, kvarnar och broar. Det kunde röra sig om ganska stora mängder folk. I Jakobstad fanns på 1780-talet normalt 300 timmermän från dessa orter, stundom tredubbelt.

Varvsrörelsen i Österbotten blev av mindre betydelse mot 1800-talets mitt. Utvandringarna fortsatte dock, mest från Kronoby. Färderna utsträcktes under 1800-talet till Ryssland (Petersburg, Kronstadt, t. o. m. ända till Svarta havets kust), vilket gjorde, att hemkomsten på hösten försköts till september–november.[6]

De stora byggnadsarbetena i Sydfinland utgjorde långt fram i tiden en god marknad för österbottningarna. Vissa stadsdelar i Helsingfors beboddes vid senaste sekelskiftet särskilt av byggnadsarbetare från södra Österbotten. Många arbetade också i Åbo. Vistelsen på dessa arbeten var till en början säsongmässig men övergick senare i fast bosättning. Österbotten har även haft en omfattande emigration till USA.[7]

Också andra mer eller mindre säsongmässiga arbeten i landet lockade österbottningarna, såsom dikning, planksågning, järnvägs- och kanalbyggen.[8] Många män och kvinnor reste sommartid fram till ca 1910 från vasatrakten till främst Sundsvall och Härnösand på arbete på lantbruk, tegelbruk och bryggerier samt i trädgårdar. Det var mestadels

[5] Smeds 1935, s. 106 ff; Åkerblom, B., 1937, 1, s. 383 f; Åkerblom, K. V., 1941–56, 1, s. 229 ff; 1950, 1, s. 262 ff. Jfr också Tenerz 1962, s. 345 ff.

[6] Tegengren 1941, s. 255 ff; Jutikkala 1963, s. 389 f; Nikander 1959, s. 7 ff, 197 f, 210 f; Åkerblom, K. V., 1950, 1, s. 266.

[7] Waris 1932–34, 1, s. 108 ff; Toivonen 1963, s. 114; Åkerblom, K. V., 1941–56, 2, s. 15.

[8] Junkala 1955, s. 157 ff; Eenilä 1965, s. 30; Toivonen 1963, s. 114.

ungt folk. Även efter andra världskriget har en del rest över.[9] Om finnar på säsongarbete i det norrländska jordbruket och på andra arbetsplatser under 1700- och 1800-talen finns det även uppgifter. Många reste utan pass, eftersom hög borgen krävdes för att erhålla sådant.[10]

Österbottningar men även karelare, savolaxare och folk från finska Lappland har under lång tid också gått på ishavsfiske från februari till midsommar, till stor del såsom fiskedrängar. Hustru och barn medtogs ej sällan. Dessa vandringar tycks ha startat vid 1700-talets början och fortsatte i större skala till 1800-talets mitt. Vid 1870-talets slut beräknas antalet finnar på norska och ryska ishavskusten ha sjunkit till omkring 1 000 personer. Orsaken till nedgången i antalet tillskrivs den långa, kostsamma resan, diverse avgifter som uttogs, emigrationen, ökade skördar samt möjligheter till bättre utkomst med flottning och timmerdrivning i hemlandet.[11]

Även från andra håll i Finland hör vi talas om säsongvandringar i äldre tid. I Sydfinland, där man hade nära till stora centra, företogs forkörning och arbetsresor sommartid till Petersburg, Estland, Ingermanland och Olonets. Man arbetade i stenbrott, fabriker och manufakturer samt på järnbruk. Flera tusental deltog från i första hand Kexholms län. Bönderna i Kymmene var kända som goda timmermän även utanför länet. — Utvandringarna styrks av bevarade passjournaler. Omkring 1805 går många bönder och annan allmoge från Kuopio och Heinola län till Viborg, Fredrikshamn och Petersburg. Passen utställdes på två veckor till ett år.[12]

Med den moderna skogsindustrins genombrott tillkom ett nytt arbetsfält. Avverkningarna började i söder, och det dröjde ända fram mot 1800-talets slut innan finska Lappland började exploateras. Dit strömmade då en mängd arbetare från Sydfinland, Savolax och främst Öster-

---

[9] Muntliga uppgifter 1965 från V. Rasmus och Th. Lindgren, Vörå; Smeds 1953, s. 83.

[10] Boëthius, B., 1921, s. 58; Åkerblom, K. V., 1941–56, 2, s. 14 f; EU 22126, s. 3; 22718, s. 1. — På 1870-talet fick åtskilliga finnar (1876 175 personer) pass från Y-län till Österbotten för resor »så länge sjöfarten varar» (HLA. Lka-Y, B V: 8).

[11] Aurén 1894, 1, s. 30; Ervasti 1884, s. 245 ff; Friis 1872, s. 108 ff, 248 ff. Jfr även OMA. Lka-Uleåborg, Hs 1/5, guvernörsämbetets berättelse 1879. En passjournal för Uleåborgs län 1854–60 visar en mycket blygsam utvandring på havsfiske och övrig arbetsförtjänst i Norge. Några få tog ut pass för arbete i Sverige. (OMA. Lka-Uleåborg, B II c: 2.) — En översikt av tillvandringen till ishavsfisket från Fennoskandia och Ryssland har nyligen lämnats av Tegengren (1965).

[12] von Knorring 1833, s. 88 f; RA. Kmk, advokatfiskalens arkiv, årsberättelser, resepass, vol. 3, 4; KrA. FpkA, I 1, verif. t. passagerareavgiften.

botten.[13] Kemibolaget, det största företaget, annonserade i tidningarna och i kyrkan efter folk. 1910–11 beräknas stockfångsten i Kemi och Torne älvar ha krävt 10 900 mans insats.[14]

Av intresse för oss är den betydande, delvis säsongmässiga tillvandringen av skogs-, flottnings- och sågverksarbetare till Sverige. De återfinns redan 1870 på många håll åtminstone från Medelpad och norrut. Till migrationen bidrog de höga lönerna och möjligheten att slippa från den långa ryska värnplikten (tre år). Även kvinnor deltog i sågverksarbetena. Passtvångets införande 1914 för resa mellan länderna synes ha medfört en nedgång.[15]

Vid sekelskiftet säsongarbetade finnar utomlands även t. ex. med slåtter i Tornedalen, jordbruksarbete i Danmark och gruvarbete i Norge.[16]

Efter andra världskriget har Sverige åter fått mottaga en mycket stor ström av finska arbetare, både inom skogsbruk och industri. Vistelsen har varit mer eller mindre säsongbetonad. Oftast har man stannat i flera år, såvida man inte definitivt emigrerat.[17]

Norge. Redan 1290 stadgades, att inga arbetare fick resa bort under sommarhalvåret, eftersom lantbruket behövde arbetskraft. Förbudet indicerar möjligen, att säsongvandringar förekommit. En uppgift från 1585 visar, att lösa karlar från dalbygderna sommartid arbetade hos kustens bönder.[17a]

En relativt god uppfattning av säsongarbetet inom jordbruket och fisket fås av svaren på en frågelista 1946, som bl. a. behandlar arbets-

---

[13] Muntlig uppgift 1966 av J. Eenilä, Åbo, sysselsatt med en licentiatavhandling om finskt skogsarbete. Se även Meinander 1950, s. 131, 204.

[14] Meinander 1950, s. 131, 133.

[15] Närmare behandlat i Rosander 1963 *b*, s. 88 ff, 100 f, 103. Detta kan kompletteras med Gustafsson 1962, s. 126; Olsson, R., 1949, s. 68; RA. Kmk, avd. f. arb.-statistik, arb.- o. löneförhåll., utländska säsongarb., 1907, uppgifter från Norrbotten. — En kontroll i avlöningsböcker och journaler för en mängd norrländska sågverk från 1800-talets senare del (i SCA:s arkiv, Timrå) förstärker intrycket av en omfattande finsk tillvandring till sågverken. Se t. ex. Kramfors brädgård, G VIII a: 17, 19.

[16] Rosander 1963 *b*, s. 105; Odlaug 1955–56, 1, s. 239; NEU 9698, s. 12.

[17] Företeelsen är välkänd och har behandlats i officiellt tryck, tidningar, artiklar m. m. Här kan pekas på Wirén 1953, som innehåller en kulturhistorisk redogörelse om finska skogsarbetare i Värmland 1945–52, samt en tidningsartikel från 1965, som visar, hur svensk industri söker locka till sig arbetare från Finland (Engzell 1965). Ur emigrationssynpunkt har frågan behandlats t. ex. i Smeds 1951; Pipping & Pipping-van Hulten 1961, *passim*.

[17a] Åkerblom, K. V., 1941–56, 1, s. 229; Skappel 1922, s. 39.

kraften i lantbruket.[18] Det är dock stundom svårt att urskilja, om meddelaren avser helårsanställning eller tillfälligt arbete. En sammanställning ger följande bild.

De flesta säsongarbetarna kom från fjällbygderna och sökte sig nedåt till lägre liggande fjällsocknar eller till kustlandets slätter och fiskedistrikt. Arbetsmöjligheterna gynnades av att det var stora tidsskillnader för slåtter och skörd allt efter höjdläget. Vid kusten fanns redan tidigt på året också möjlighet att få arbete med olika schaktningar, eftersom tjälen var ringa. Även vid missväxter fanns mat att få i fiskedistrikten.

Det dominerande utvandringsdistriktet tycks ha varit Valdres. Därifrån gick fäbodpersonal till åtskilliga områden på Vestlandet och till trakterna kring Mjösa. I Valdres var det vanligt att ta emot främmande kreatur över sommaren, och de män, som reste ut för att tinga dessa, utförde gärna samtidigt tröskning. Kvinnorna i samma ärende kunde ta några månaders arbete av olika slag för att sedan föra hem djuren direkt.[19] Vestlandets slättbygder liksom Hallingdal mottog slåtterfolk från Valdres. Vedhuggare gick till Sör-Aurdal. I gengäld mottog Valdres tröskare från Gudbrandsdalen och slåtterfolk från Hallingdal. Sistnämnda bygd lämnade bupigor och »tjänstefolk» till bygderna vid Oslo. Också från Setesdal, Telemark, Oppland och Gudbrandsdalen sökte man sig till Vestlandet. Från Gudbrands- och Österdalarna for man även till Nord- och Sör-Tröndelag på jordbruksarbete. Fisket i yttre Vestlandet och längs kusten ända upp till Lofoten och Ishavet lockade folk från fjordbottnarna. Från dessa gick också tröskare ofta ut mot kusterna. I Selje och Vågsöy i Sogn lejde många, särskilt änkor, vid 1800-talets slut karlar från inre delarna av Nordfjord till fisket i februari–mars.

Folk från inre delarna av Trondheimsfjorden gick på slåtter både mot NÖ och ned mot Tydal och Röros.

Stora skaror av norrmän arbetade vid 1800-talets mitt i jordbruket vid Ålborg[20] och förmodligen också annorstädes i Danmark.

Östnorge mottog från 1700-talets senare del en mängd svenska säsongarbetare. I utbyte kom en och annan norsk arbetsvandrare till vårt land. Kvinnor från Trysil har deltagit i det hälsingska linarbetet, och i Jämtland fanns ett antal norrmän »i större arbetsföretag» på 1860-talet. I

[18] IfSK. GoG, ett 60-tal svar på främst frågorna I: 9 och I: 13. Jfr även Valen-Sendstad 1964, s. 282 f.

[19] Reinton 1955–61, 1, s. 184 f.

[20] NEU 13377.

samma landskap arbetade ofta norska flickor i slåttern som *rakstror*, räfserskor. Norska skördearbetare införde en särskild typ av skära till delar av Jämtland. Många svenskar, som var över gränsen på handel i Verdalen, brukade efterfråga arbetskraft, t. ex. getare.[21]

Viktigare var det skogsarbete, som norrmän utövade i Sverige. Redan 1864 omtalas norska timmerkörare här. Vi stöter sedan på dem flera gånger fram till sekelskiftet och även senare, kanske mest i Värmland, där norrmän hade stora skogsinnehav.[22]

Även den norska skogsindustrin, som har mycket gamla anor, medförde säsongmässiga rörelser. En undersökning rörande Hönefoss (Buskerud) visar, att ortens sågverk vid 1600-talets slut fick sitt folk från Hedmark och Gudbrandsdalen.[23]

Banbyggena mottog många svenskar, särskilt sedan passförordningen hävts 1860. Av norska bygder synes Oppland och Gudbrandsdalen lämnat merparten av rallarna. I Norge liksom på andra håll blev järnvägsarbetarna en yrkeskår. Delar av kadern rekryterades dock lokalt och för tillfället.[24]

Inom byggnadsindustrin förelåg också behov av säsongarbetskraft. På Österöy norr om Bergen fanns troligen ända sedan 1600-talet och långt fram i tiden de s. k. *bygningsstrilene*, kombinerade hantverkare och entreprenörer, som först ingick kontrakt om byggenskap på landet och i städerna och sedan engagerade timmermän och snickare i hembygden. Bönder i yttre Nordfjord drog på eget bevåg längs kusten som byggnadsarbetare och snickare.[25] Från Dalane gick byggnadsarbetare mot kusterna, från Selbu (Sör-Tröndelag) män till Trondheim på sten- och anläggningsarbeten ännu på 1910-talet. De senare samlades på en viss plats i staden, där arbetsgivare kunde hitta dem. På fredagskvällarna gick de hem och medförde mat för veckan vid återkomsten.[26]

En egenartad migration uppvisar Vest-Agder, där gårdarna genom-

---

[21] ULMA 9542, s. 333; Rissler 1866, s. 63; ÖMEA 1196: 3; Hedlund, M., 1946, s. 98; Bull 1955, s. 210 f.

[22] Timrå. SCA:s arkiv, Öxsjö sågverk, G VI: 1; 1868 års skogskommitté, s. 122; SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden, Bilagor, s. 12; Bull 1955, s. 211; Larsson 1954, s. 93; Andersson, Fräs E., 1951, s. 9; Främlingslagstiftning och främlingskontroll, s. 390.

[23] Ropeid 1952–65, 1, s. 133, 136, 232. Jfr även Bull 1955, *passim;* 1958, s. 23, 140.

[24] Bull 1961, särsk. s. 110 ff, 115 f; Östvedt 1954, 3, s. 420 ff.

[25] Kloster 1945, s. 8, 11.

[26] Muntliga uppgifter från Rigmor Frimannslund Holmsen, Oslo, och S. Tiller, Trondheim.

gående är små och binäringarna ej särskilt omfattande. Bygden hade tidigt — troligen redan på 1700-talet — en rörlig befolkning, som gick österut över tio mil på säsongarbete. Man arbetade i sjöfolks jordbruk eller i skogen, timrade hus, getade osv. När emigrationen till USA begynte, blev den mycket omfattande men kännetecknades av att många bara stannade kort tid. Efter något år kom man tillbaka till hemgården för att sedan kanske göra en ny vända. Särskilt vistades folket från Vest-Agder i Brooklyn som timmermän, målare och tjänstefolk. Åtskilliga tog tjänst på sjön. Ej sällan var man lustjaktsmatros och tillbringade vintern hemma. 1920 hade var åttonde invånare i Sör-Audnedal varit i USA. Det uppstod »en tradisjon som innebar at folk vennet seg til å betrakte Amerika som et midlertidig arbeidsmarked der det forelå muligheter for kapitaloppsparing».[27]

Danmark. Landet mottog främst före första världskriget stora mängder polska och svenska säsongarbetare. Under innevarande sekel har betfälten också dragit till sig inhemska arbetare, främst från Jylland. Inom riket skedde ansenliga säsongförflyttningar även tidigare. Man gick också utrikes. I Ribe brukade omkring år 1700 en mängd folk från Nordjylland samlas för att sedan ta tjänst hos adeln i Schleswig, Eiderstedt och Dithmarschen från midsommar till mikaeli. Män från Västjylland och Fanö for till Holland för att tillfälligt ta hyra på sjön. Också kvinnor sökte arbete där. Fiskare från Västjylland åtog sig vid 1800-talets mitt slåtter- och skördearbete ända nere i Sydschleswig. I Ringköbing kunde de också lejas vid midsommarmarknaden av arbetsgivare från trakten.[28] Vid sekelskiftet fanns ett par tusen danskar i det tyska lantbruket, de flesta säsongarbetare. Bondsöner tog sommartid praktiktjänst på Nordtysklands jordbruk. De upptogs i familjekretsen.[29]

Vid lönekonflikter i Danmark har det ej varit ovanligt, att danskar sökt tillfälligt arbete i Skåne. Så var fallet 1907, då ej så få danska

---

[27] Tschudi 1934–35, s. 218 ff, 228, 230 ff; Semmingsen 1941–50, 2, s. 366 ff (citatet från s. 367). Viss kritik har riktats mot dessa forskares uppgifter (Rödevand 1959, s. 44 ff). — Vest-Agder hade under 16- och 1700-talen en ganska stor emigration till Holland av sjömän, tjänstefolk m. fl. (Daae 1880, särsk. kap. 5). Om denna emigration delvis var säsongmässig synes ej vara bekant.

[28] NEU 12081, s. 1 (uppgiften bygger på tidningsnotiser och arkivakter); Höjrup 1960, s. 92; Kolbye 1950, s. 211. Jfr även NEU 9648, s. 14; 9755, s. 13. Troligen är de danska säsongvandringarna vanligare än vad de fåtaliga uppgifterna ger vid handen.

[29] Wygodzinski 1916, s. 372; Mendelson 1911, s. 545.

byggnadsarbetare påträffas i Malmö. Andra danskar säsongarbetade mera regelbundet i Sverige. Vid samma tid hade en firma 26 danska målare anställda, vilka nästan var höst arbetade i vårt land — Den svenska betodlingen har ännu i våra dagar mottagit dansk säsongarbetskraft.[30]

Balticum. På 1400-talet vandrade slåtter- och skördearbetare från Litauen till godsen i Ostpreussen.[31]

Från Rågö berättas, att en del unga män sommartid arbetade som sjömän, troligen vid sekelskiftet 1900. De reste till Riga och Helsingfors för att söka hyra. På Rågö arbetade stora skaror män och kvinnor, *somarmän och somarmänskjor,* från en fyra mil avlägsen socken. Dessa vandringar började i slutet av förra seklet.[32]

På Ösel utskrevs enligt en uppgift årligen 8 000 pass för utresande arbetssökande.[33]

Sovjetunionen.[34] Liksom beträffande Finland har en stor mängd ryska medborgare begivit sig till ishavskusten för att ta tjänst i fisket. Förflyttningarna kunde mäta ända upp till 100 mil. Uppfärden skedde i mars–april, nedfärden vanligen i juni eller september. Deltagarna kom från Vita havets kust (särskilt Pomorski), ryska Karelen och Kolahalvön. En vanlig beteckning på fiskarna var *murmanski.* Redan på 1500-talet fanns pomorjaner vid Ishavet. 1870 skall de ryska deltagarna sammanlagt ha utgjort 2 000 personer. De synes ha varit flera tidigare. Under slåttertiden kunde de bortvandrande ersättas av karlar söderifrån, t. ex. från ryska Karelen.[35]

Arbetsvandringarna i de tättbefolkade delarna av landet var förhållandevis få före livegenskapens avskaffande 1861. Ingen speciell lagstiftning behövdes. Främst i de agrara områdena hade redan före denna tid en övergång skett från dagsverksskyldighet till jordränta, vilket medförde, att de livegna bönderna fick möjlighet att tillfälligt vandra in till städernas industrier. Inom jordbruket förekom före 1861 säsong-

---

[30] RA. Kmk, avd. f. arb.statistik, arb.- o. löneförhåll., utländska säsongarb., 1907–09; Nelson 1963, s. 94.

[31] Wygodzinski 1916, s. 353.

[32] EU 30346, s. 1 ff.

[33] EU 37641, s. 1. Uppgiften gäller troligen sekelskiftet.

[34] Arbetsvandringar till Tyskland från ryska Galizien behandlas under Polen.

[35] Castrén 1870, s. 150, 153; Fellman 1906, 1, s. 506 f, 510 f; Friis 1872, s. 249 ff. Jfr även Tegengren 1965.

vandringar främst på stäppen i S och SÖ i samband med slåtter och skörd. Till stor del anlitades förrymda bönder.[36]

Efter 1861 blev en kraftig befolkningsökning med försämrade utkomstmöjligheter på småbruken samt den växande industrin faktorer av betydelse. De direkta orsakerna till arbetsvandringarna, som deltagarna själva uppfattade dem, var enligt en enkät 1899 i ordning: alltför ringa jordinnehav, dålig skörd, otillräckligt arbete hemma och skuldsättning.

I huvudsak förekom vandring från två bälten, ett centralt och ett sydligt.

Den centrala industriregionens bybor sökte sig till städerna, främst Moskva och Petersburg, men även till Sibirien samt södra och östra europeiska Ryssland. De arbetade t. ex. inom industrin och som timmermän, stenhuggare, målare, bodbiträden, grovarbetare, kuskar och skutskeppare. Med tiden blev särskilt industrins arbetare bofasta — passuttagen på 1–3 månader visar nedgång på 1870-talet. Vid folkräkningen vintern 1897 fanns i europeiska Rysslands städer över fem millioner personer med ruralt ursprung, av vilka en stor mängd ej hade slitit banden med hembygden. Bland 2 600 hantverkare och arbetare i Petersburg år 1900 gick 18 % hem sommartid. 69 % innehade fortfarande arrendejordbruk.[37]

Befolkningen i det sydliga bältet, från Kiev till mellersta Volga, gick på jordbruksarbete (vårplöjning, slåtter, skörd) till områdena i S och Ö. Utvandringsdistrikten hade bördig lössjord med treskiftesbruk, där bönderna vid livegenskapens upphörande fått småjordbruk av godsägarjorden, vilka var otillräckliga. Man lockades på vandring av rykten om god skörd eller bra lön på någon plats i det glesbefolkade, sent koloniserade stäppområdet söderut. Där uppstod då ofta överskott av arbetskraft, vilket kunde medföra tryckta löner. Skillnader i lön guvernementen emellan medförde stundom, att vissa distrikt både mottog och levererade säsongarbetare. Många tiggde sig fram, andra medförde några smådjur eller andra ägodelar för att pantsätta. Man gick enskilt eller i grupp och kunde i undantagsfall vara på väg i en månad eller mer, innan man fann arbete. Avtal slöts ofta på marknader, stundom med en mellanhand, som skrev kontrakt med arbetarna och sedan överlät dem med vinst till andra. Huvuddelen av de arbetssökande stannade åtminstone i äldre tid borta blott några månader. Behandlingen var

[36] Maslov 1908, 1, s. 428; 2, s. 23.

[37] Robinson 1932, s. 106 ff; Časlavskij 1875, s. 182.

genomgående usel. De, som självsvåldigt lämnade sina arbeten, miste rätt till lön och därtill sitt pass. Först 1886 fick den lejde arbetaren rätt att bryta kontraktet, om han pryglades.

Säsongvandringarna ledde i en del fall till kolonisation. Arbetaren erhöll nämligen ibland skörden eller slåttern på ett markstycke som betalning, och kom samme man tillbaka år från år, kunde han få arrendera jordbiten och ta med sig familjen.[38]

Ur svensk synpunkt kan de ryska sågfilarna förtjäna ett omnämnande. De kom från departementet Novgorod och säsongvandrade i Fennoskandia och Ryssland. Vårt land berördes 1899–1914. De första åren fanns i Sverige omkring 50 stycken. Ett rykte ville göra dem till spioner.[39]

Antalet säsongarbetare på 1860-talet skall ha utgjort drygt en million, på 1890-talet sju millioner.[40]

Under första världskriget och revolutionen minskade vandringarna men sköt åter fart från 1922. 1924–25 beräknas antalet ha utgjort nära tre millioner, varav 20% kvinnor. Tyngdpunkten synes ha legat i det förut nämnda centrala industridistriktet. Omkring 1927 började en statlig reglering av vandringarna genom kontaktmän, information och avtal. Från denna tid sjönk behovet av säsongarbetare.[41]

Polen. Bergsbor från Podhale i Tatra har omkring 1880–1914 gått på skörd (cerealier, vin, majs, tobak), slåtter, industriarbete och bergshantering till närbelägna trakter samt till nuvarande Tjeckoslovakien och Ungern. Mest deltog män och då från fattigare befolkningslager. En del bönder sände ut sina söner att förvärva kontanter för ytterligare jordköp. Utvandringen skedde gruppvis. Avtal slöts genom agenter. Oftast bodde man under bar himmel. Ibland medfördes kocka.[42]

Denna vandring utgör ett litet exempel på den jättelika utrikes säsongmigration, som skett från Polen. De äldsta beläggen är från 1400-talet, då jordbruksarbetare från Masovien arbetade på ostpreussiska gods samt polska och masuriska skördearbetare gick till trakten av

---

[38] Klumberg 1914 (främst om sibiriska förhållanden); Maslov 1908, 1, s. 215 f, 410, 416 ff, 434; Časlavskij 1875, s. 182 f, 185 ff samt karta på vikblad.

[39] Hammar 1964, s. 30 ff.

[40] Mendelson 1911, s. 551.

[41] Minc 1928; 1929, s. 286 ff, 304 ff, 310 ff, 318, 321 ff (med detaljerad statistik).

[42] Jostowa 1955.

Breslau. Kusten vid Danzig erhöll på 1800-talet tillvandring av de i SV boende kaschuberna. Mest deltog gifta småbrukare.[43]

De stora möjligheterna öppnade sig, när det började bli ont om lantarbetare i Tyskland, där den inhemska kadern drogs till industrin, som ökade kraftigt under några år efter fransk-tyska kriget. Något decennium senare expanderade betodlingen (centrum i östra Tyskland) och intensifierades lantbruket i övrigt (konstgödning), varigenom arbetskraftsbehovet blev än kännbarare. I östra Preussen började man använda polska arbetare, vilket stoppades genom en lag 1886. Bakomliggande orsak var Bismarcks germaniseringspolitik. Som ersättning för polackerna diskuterades allvarligt ett projekt att importera kinesiska kulis. 1890 mildrades lagen efter flera petitioner från godsägarna. Ryska, polska och galiziska[44] arbetare fick införskrivas till gränsområdena i öster, kort därpå lantarbetare även till övriga preussiska provinser. Formellt hade blott invånarna i en smal gränszon i ryska Polen rätt att deltaga, enligt de inhemska myndigheternas dekret. Bestämmelsen fick ringa betydelse. Säsongarbetarna fick ej finnas i Tyskland 15.11–1.4, senare 20.12–1.2, detta för att hindra dem från att bli bofasta. Helst ville man ha säsongarbetare från andra länder (bl. a. Sverige), men det lyckades till en början mindre väl.

Omkring 1890 tillströmmade drygt 20 000 östeuropéer per år. Antalet ökade stadigt. Detta räckte emellertid ej, särskilt inte efter 1895, då urbaniseringen tilltog. Ytterligare arbetskraftsreserv hittade man nu i de fattiga rutenerna. Vid sekelskiftet överskred de östeuropeiska säsongarbetarna siffran 100 000. De flesta sysselsattes i de preussiska östprovinserna och i Sachsen. Arbetsgivarna sökte år 1900 centralisera anskaffandet av arbetare genom att bilda Deutsche Feldarbeiterzentralstelle (senare kallad Deutsche Arbeiterzentrale), som småningom fick i praktiken officiell karaktär. Institutionen förmedlade en del och registrerade de flesta utländska säsongarbetarna, efter en tid även utanför lantbruket och ej blott östeuropéer. Legitimationstvång infördes i Preussen från 1908 för alla över Ö och SÖ gränserna kommande arbetare,

[43] Wygodzinski 1916, s. 353; Mendelson 1911, s. 543; Weber-Kellermann 1965, s. 295 f.

[44] För enkelhetens skull behandlas arbetsvandringar från landskapet Galizien i ett sammanhang, ehuru området numera är uppdelat mellan Polen och Sovjetunionen. Galizien (befolkat av galizier, polacker, rutener m. fl.) ingick tidigare i kronlandet med samma namn (som omfattade även andra områden) under kejsardömet Österrike. — Det uppvisade vid 1800-talets slut en överskottsbefolkning på drygt en million. 46% av landsbefolkningen var jordlös eller ägde högst 1,15 ha jord. (Nichtweiss 1959, s. 86.)

1909 utsträckt till samtliga utländska arbetare. Flera andra tyska stater följde exemplet. Det hände, att arbetare utbjöds per annons till högstbjudande av den arbetsgivare, som för tillfället disponerade dem.

Tillvandringen hade åren före första världskriget tagit jättelika proportioner. De utländska arbetarna utgjorde omkring en million, varav knappt hälften i jordbruket. Alla torde dock ej ha varit säsongarbetare i egentlig mening. Enligt en uppgift 1912 fanns årligen i landet bl. a. 380 000 polacker från dåvarande Ryssland, 200 000 från dåvarande Österrike-Ungern samt 90 000 rutener.

Österuropéerna inom lantbruket anställdes i de flesta fall genom agenter, vilka särskilt före sekelskiftet missbrukade sin ställning. Någon van arbetare kunde också åtaga sig att sätta upp ett lag åt arbetsgivaren. De sociala förhållandena var i allmänhet mycket dåliga. Rättsskydd fanns, men den enskilde arbetaren hade svårt att hävda sig. Arbetsgivaren höll inne en del av lönen (ca $^1/_4$) som borgen tills arbetet var slutfört, och bröt arbetaren kontraktet, gick han miste om pengarna. Detta medförde ibland, att arbetsgivaren sökte egga arbetaren till kontraktsbrott. Tidlönen var in på 90-talet alltid lägre än den lokala arbetskraftens. Den steg senare. Särskilt i de delar, där utlänningar arbetat länge, existerade småningom ingen större skillnad vad tidlönen beträffar. De båda gruppernas ackordslön var lika stor. Utländska kvinnor fick vanligen betydligt högre lön än tyskorna.[45]

Den säsongvisa folkavtappningen i Västpolen medförde tillströmning dit av arbetare från Östpolen och närliggande ryska områden. Ryssar plockade potatis i Ostpreussen vid sekelskiftet.[46]

Galiziska medborgare utvandrade även till andra länder än Tyskland. De slovaker, som deltog i skörden i Ungern, ersattes hemma av de ännu fattigare rutenerna. Galizier arbetade under åren före första världskriget i bl. a. Ryssland, Schweiz, Rumänien och Frankrike. En organisation i sistnämnda land slöt 1908 en överenskommelse med myndigheterna i Galizien om import av arbetskraft. 1912 säsongvandrade omkring 12 000 galizier dit.[47]

Också Danmark importerade från början av 1890-talet polsk säsongarbetskraft, eftersom de tillvandrande svenskarna försvann till den egna industrin. Arbetarna sysselsattes främst inom betodlingen men även

[45] Nichtweiss 1959, s. 29 f, 33 f, 38 f, 43 f, 49 f, 63, 72, 75 ff, 87, 111 ff, 138, 146 f, 177, 216, 219 ff, 230 f. Se även Weber-Kellermann 1965, s. 293 f.

[46] Mendelson 1911, s. 545, 551.

[47] Ferenczi 1930, s. 18, 24; Mendelson 1911, s. 550 ff; International migrations, 2, s. 221.

t. ex. på tegelbruk och torvmossar. 1907 var antalet polska säsongarbetare totalt 6 600. En särskild lag tillkom 1908 för att värna deras intressen. Invandringen fortsatte t. o. m. 1929.[48]

1903 började polacker och galizier anställas även i vårt land. Året därpå arbetade några hundra här. Denna siffra hade 1907 stigit till 1 174, varav $^2/_3$ kvinnor. De vistades i Skåne (flertalet), Halland och Östergötland samt på Gotland, huvudsakligen som betgallrare. Säsongen inleddes i mars–april. Många agenter, främst tyska judar, utsände prospekt i utvandringsområdena. Systemet ansågs ej bra, varför man började anlita de galiziska uppsyningsmännen som värvare. Arbetsgivaren överenskom då med denne på hösten om hur många arbetare, som skulle skaffas till nästan säsong. Arbetarna anställdes liksom på de flesta håll på kontinenten mot kontrakt.

Även i den skånska porslinsindustrin (Ifö verken) sysselsattes polacker, som mest omkring 220.

Första världskriget satte med enstaka undantag stopp för vandringarna till Sverige.[49]

Tyskland. Arbetsvandringar från Lausitz till Thüringens vejdeskörd är belagda från 1300-talets slut. De pågick till trettioåriga kriget. Åtminstone från 1540 fick Holland mottaga slåtter- och skördearbetare från stora delar av västra Tyskland. Som mest utgjorde de 27 000 (ca 1750). Vid senaste sekelskiftet hade siffran sjunkit till 400–500. Mot 1700-talets slut gick tusentals skördearbetare från Oldenburg, Münster och Hannover till Ostfriesland. Samtidigt fick godsägarna i synnerhet i västra Tyskland sommartid folk från bergstrakterna i närheten och i Sydtyskland samt från områdena Ö om Elbe. Från Schwartzwald och Baden har särskilt kvinnor gått på slåtter och skörd till närliggande schweiziska trakter ända in på 1930-talet.[50]

[48] Nellemann 1965, s. 204 f; Klessens 1949; Arbetsstatistik, A: 8, s. 13 f. — Ett 25-tal svar på NEU:s frågelista 16 berör de galiziska jordbruksarbetarna i Danmark. Mest representativa är NEU 9675, s. 1 ff; 9835, s. 19 ff; 12673, s. 14 f; 12923, s. 2 ff.

[49] Hammar 1964, s. 32 ff; Arbetsstatistik, A: 8, s. 14, 19 ff (omfattande primärmaterial finns i RA. Kmk, avd. f. arb.statistik, arb.- o. löneförhåll., utländska säsongarb.); Arbetsstatistik, E: 1, s. 296 f, 315; Riksdagshandlingar 1904. AK prot. nr 38, s. 2 ff; nr 61, s. 6 ff; LUF 8575, s. 31; 11261, s. 1 ff; 11262, s. 19 ff; 11274, s. 1 f; EU 45588, s. 1. — De utländska arbetarna kom ej enbart från Galizien. Fördelningen 1907 var följande: Galizien 707, Polen 324, Rumänien 24, Tyskland 12, okänd ort 107.

[50] Mendelson 1911, s. 542 ff; Möser 1778–86, 1, s. 94; Weber-Kellermann 1965, s. 301 ff; Geiger & Weiss 1951 ff, Kommentar, 1, s. 482 f.

På 1700-talet gick murare från södra Tyskland samt Thüringen till Westfalen. Berlin mottog säsongarbetare av olika slag från delar av Sachsen. Under följande sekel har Rügen lämnat dikare, Vorpommern byggnadsarbetare samt Lippe, Westfalen och Hinterpommern tegelarbetare till andra tyska stater. Män och kvinnor från Spessart arbetade 8–11 månader om året inom industri, anläggningsarbete och byggnadsföretag i närliggande områden från omkring 1875. Antalet utgjorde 1890 halvtannat tusental. Vid seklets mitt arbetade en del tyskar, mest från Hessen, i Paris som gatsopare. Annars sysselsattes de flesta hessiska säsongarbetarna i industridistrikten vid Rhen.[51]

De största säsongarbetena under 1800-talet förekom emellertid inom det inhemska jordbruket, där ju framför allt betodlingen krävde många armar. Den stora tillströmningen till Sachsens bördiga jord har givit företeelsen beteckningen *Sachsengängerei,* oavsett vart man gick.

Utvandringscentra blev i allmänhet fattiga distrikt i skogs- och bergstrakter eller andra efterblivna områden. Som vi hört, kom så småningom många säsongarbetare också från Polen. Även t. ex. Skandinavien, Holland och Österrike bidrog, ehuru dessa länders arbetare var mindre begärliga på grund av högre anspråk.

Bland de inhemska säsongvandringarna under 1800-talet märks följande. Från Eichsfeld i Thüringen, som uppvisade stark hemmansklyvning och där den tidigare betydande vävningen började gå bakåt, utvandrade i februari stora skaror, mest flickor och unga pojkar. Ett tiotal mil söderut låg Rhon, varifrån flickorna drog till skörden i västra och sydvästra Tyskland. Från trakten av Landsberg (Brandenburg) gick stora mängder arbetare till Vorpommern. Utvandringsområdet uppvisar mager jord, små ägor och överbefolkning. Ofta gick man hem under korta perioder för att sköta det egna jordbruket. Invånarna i Landsberg blev senare kända som driftiga agenter i anställningen av galiziska arbetare. Bayern uppvisar stor mobilitet, men vandringarna var övervägande korta. I Schlesien fick man en del av sina säsongarbetare från Oberschlesien. Till betfälten i Sachsen gick man från många håll. Omkring 1890 beräknas detta arbete ha lockat 145 000 från Brandenburg, 26 000 från Schlesien, 13 000 från Västpreussen och 3 000 från Pommern. Utbyggandet av järnvägsförbindelserna österut fick stor betydelse för säsongarbetarna inom jordbruket, som nu lättare kunde färdas till arbetsplatserna.[52]

[51] Mendelson 1911, s. 544; Weber-Kellermann 1965, s. 192.

[52] Weber-Kellermann 1965, särsk. kap. 4 jämte karta 3; Kaerger 1890, särsk. kap. 3 (sammanfattning i Kaerger 1893); Mendelson 1911, s. 545 f. — En egen-

Österrike. Centrum för säsongutvandringarna har varit Tyrolen. På 1700-talet brukade tyrolare rensa dammar i Tyskland. Senare har de varit jordbruksarbetare (till omkring 1930) och skogsarbetare i Schweiz samt stuckatörer och murare i Schweiz och Frankrike. Skördearbetare från Tyrolen och Vorarlberg drog till münchenområdet och Württemberg. Från Vorarlberg, särskilt från Montafon, utgick under 1800-talet en mängd arbetare, som var speciellt inriktade på kålskörden och på att skära sönder kålen för surkålsframställning. De nådde ända till Tyskland, Holland, Belgien, Sydösteuropa och Turkiet.[53].

Holland. Som vi hört, skedde längre tillbaka ganska stora tillvandringar från Tyskland. Efter hand som Holland drabbades av merkantil nedgång, kom landet i stället att bli ett utvandringsområde. Mest sysselsattes holländarna, huvudsakligen män, i slåtter, skörd och senare betodling i de tyska rhenprovinserna, där den inhemska arbetskraften drog till industrin. Säsongen 1908–09 legitimerade den tyska fältarbetarcentralen 42 000 holländare.

Inom landet försiggick från 1800-talets början säsongvandring till Nordholland från övriga delar av landet. Mest rörde det sig om jordbruksarbetare.[54]

Belgien. Enligt en samtida uppgift skall omkring 20 000 säsongarbetare från Brabant ha dragit till Frankrike vid 1700-talets mitt. Dessa färder synes senare ha upphört. När vi nästa gång hör talas om säsongvandrare till Frankrike, kom de flesta från Flandern, särskilt från de östra delarna. Här råkade den som hemslöjd bedrivna linhanteringen i en kris omkring 1870, vilket tvang befolkningen söka andra näringsfång. Säsongvandringarna nådde sin höjdpunkt vid sekelskiftet, då årligen i runt tal 50 000 resor företogs; många gjorde flera färder om året. Resorna var ungefär hälften så många under mellankrigstiden och fortsätter än, mest från Västflandern, ehuru i mindre skala och huvudsakligen företagna av äldre. Tiotusentals personer pendlar dagligen mellan länderna sedan järnvägarna utbyggts.

Huvudsakligen vandrar och vandrade man till departementen N om

---

artad säsongvandring försiggick var sommar fram till första världskriget till Oldenburg och Femern. Där samlades flera hundra vagabonder, *Monarchen*, för att deltaga i skördearbetet. (Dirks 1956; Wiepert 1960–61.)

[53] Möser 1778–86, 1, s. 94; Geiger & Weiss 1951 ff, Kommentar, 1, s. 478, 483; Weber-Kellermann 1965, s. 251, 304; Mendelson 1911, s. 550 f.

[54] Weber-Kellermann 1965, s. 248, 303 f; Mendelson 1911, s. 553.

Paris. Somliga når betydligt längre. 1948 finns exempel på lag, som gick till Auvergne. Arbetena äger mest rum på betfälten och i sockerfabrikerna men också slåtter och skörd samt arbete i linodlingen och på tegelbruk och destillerier m. m. förekommer. Anställningen, som brukar vara kortvarig, ombesörjdes åtminstone tidigare av förmän, som ordnade behövliga papper. Deltagarna har mest varit småbrukare.

Flamländare gick vid sekelskiftet också i mindre utsträckning till Holland samt till de tyska rhendistrikten. Sporadisk säsongvandring till Ryssland uppges ha förekommit.

Inom landet gick flamländare till de vallonska delarna på jordbruksarbete. 1908 deltog omkring 10 000. På flera håll anställdes de tre gånger om året.[55]

Storbritannien och Irland. Från Irland, Skottland och Wales har England mottagit en ström av säsongarbetare, som sysselsatts särskilt inom skörden. Utvandringen från Irland är belagd sedan 1700-talets början, ehuru den tog större fart först mot seklets slut. 1736 var det upplopp i London, riktat mot de irländska säsongarbetarna, vilka ansågs ha börjat konkurrera inom alltför många sysslor och dessutom dumpat lönerna. Vid missväxt i hembygden ökade antalet utvandrare. Särskilt var detta fallet vid den svåra hungersnöden 1822. Med tiden kom irländarna att dominera i antal över migranterna från de andra områdena. 1841 beräknas bortåt 50 000 irländare ha sökt sig till England. Hälften kom från Connaught. 1907 var siffran omkring 25 000. Därav var 20 % småarrendatorer — merparten från Connaught — medan resten var egendomslösa, de allra flesta från Ulster. Även kvinnor deltog.

Man brukade vandra till fots till hamnarna i östra Irland, varifrån båt togs till lämplig engelsk hamn. Vistelsen i England varade vanligen från maj till augusti. Säsongarbetarna brukade återvända till samma distrikt år från år. Lagbildning med förman som ledare var vanlig. Denne brukade då vara entreprenör och själv avlöna sina underlydande. Detta ledde lätt till missförhållanden. 1867 tillkom därför *the Gangs Act,* innebärande att förmännen måste ha licens. Samtidigt förbjöds också, att barn under åtta år medtogs i lagen.

Livsföringen var mycket enkel. Betalningen var lägre än vad inhemska arbetare erbjöds. För att man skulle komma hem gratis, kunde alla sparade pengar överlämnas till en i laget, som reste hem, medan

[55] Möser 1778–86, 1, s. 94; de Smet 1953; Lentacker 1950; 1951; Villers 1959; Mendelson 1911, s. 554 f; Nichtweiss 1959, s. 83.

de övriga utgav sig som medellösa och fick resa hem på myndigheternas bekostnad.

Med tiden fick irländarna anställning även i byggnads-, väg-, järnvägs- och kanalarbeten. 1841 beräknades 5 000 irländare vara rallare.

Även inom Irland förekom årliga vandringar, såsom från bergsdistrikten till Limericks potatis- och sädesodlingar.

Från de skotska högländerna skedde en motsvarande säsongvandring till lägre liggande inhemska distrikt.[56]

En skildring från mellankrigstiden omtalar massinvandring från London till Kent och andra humledistrikt samt från London och Sheffield till fruktodlingarna i Ö delen av landet. Humleplockarna reste familjevis och bodde i tält eller andra tillfälliga bostäder. De återkom regelbundet och betraktade arbetet mera som semester. Fruktplockarna utgjordes mest av kvinnor, som för tillfället saknade annat arbete.[57]

Frankrike. Säsongutvandring till låglandets städer har sedan medeltiden förekommit från de franska alperna. Överbefolkning gjorde sig där märkbar för ett par sekler sedan, vilket ökade migrationen. Vid 1700-talets slut var 100 000 alpbor på låglandet vintertid. Man sysselsatte sig med hantverk och murning eller tog anställning som kusk, kypare m. m. Vid 1700-talets mitt gick över 20 000 fransmän till Spanien på skördearbete.[58]

I fråga om 1800-talets franska säsongvandringar föreligger en riklig litteratur. Flera tidiga enkäter och statistiska undersökningar finns,[59] vars material publicerats punktvis. Den äldsta enkäten från omkring 1810 hade politisk orsak; man ville ha kunskap om lantbefolkningens vistelse i Paris för att kunna sprida propaganda.[60] Publicerade undersökningar visar ett nätverk av arbetsvandringar redan vid 1800-talets början med Paris, Lyon och andra storstäder som invandringscentra. De flesta färderna ägde rum under sommarhalvåret. Sysslorna var mångahanda: slåtter, skörd, trädgårdsarbete, vinodling, lin- och hamparbete, vattenbärning, byggnadsarbete, stenarbete, gatuarbete, kransågning, taktäckning etc. Även hantverkare och specialarbetare gjorde säsongvandringar, såsom kopparslagare, förtennare, skärslipare och rackare. Passtvång förelåg.[61] Normandie, Bretagne och bergsområdena förefaller

[56] Redford 1926, kap. 8; Kerr 1943; Freeman 1959; Mendelson 1911, s. 553.

[57] Saunders 1936, s. 238 f.

[58] Frödin 1940–41, 1, s. 270 f; Möser 1778–86, 1, s. 94.

[59] Se särskilt Brumet 1951, s. 92.

[60] Drouot 1951, s. 58.

[61] Om passlagstiftningen i Frankrike se d'Hartoy 1937.

ha lämnat störst antal säsongarbetare. Särskilt bekanta blev savoyarderna, som vandrade över stora delar av Frankrike och även säsongarbetade inom lantbruket i närliggande delar av Schweiz. I Genève knöts kontakten med arbetsgivarna på Place de Moland, varför savoyarderna brukade kallas *molandiers*.[62]

Av stor omfattning var utvandringen från departementet Creuse, varifrån en avsevärd del av männen utvandrade till huvudstaden på 6–9 månader. Man sysslade mest med byggnadsarbete. Vandringarna omfattade 1852 40 000 personer. Mot slutet av samma decennium utvandrade hälften av alla arbetsföra män. Ej sällan blev vistelsen permanent. Familjen togs ofta med.[63]

En intressant uppgift om dirigerat säsongarbete finns från Yonne 1794. I samband med organisationssträvandena i *La Convention nationale* fick vissa distrikt i uppgift att ställa skördearbetare till förfogande för departementet Seine-et-Marne. Dessa skulle starta sin vandring 24 timmar efter order, medförande liar.[64]

Mot senaste sekelskiftet skall de flesta säsongarbetarna ha kommit från Bretagne. Huvudsakligen sysslade de med jordbruksarbete från mars till oktober i Parisbäckenet. Man ackordsarbetade och tjänade 4–5 gånger mera än för motsvarande arbete hemma. Vandringarna har tenderat att övergå i permanent utflyttning. Ännu efter andra världskriget har småbönder och deras barn deltagit. Sammanlagt utgick vid 1940-talets slut 20 000 personer från Bretagne. De nutida säsongarbetarna har främst absorberats av bet- och vinodlingen samt även av lantbruket på Jersey.[65]

Schweiz. De schweiziska arbetsvandringarna inom jordbrukets ram har, som nämnts, nyligen karterats i detalj. Sammanfattande kan sägas, att främst gränsområdena varit invandringsdistrikt, som mottagit arbetskraft från utlandet och inre Schweiz. Ofta återkom samma arbetare år från år till arbetsgivaren. Ej sällan knöts kontakt på marknader. Vissa orter har både mottagit och avgivit arbetskraft för samma syssla. Främst arbetade man i skörd, slåtter, vin- och hampodling samt med

---

[62] Se t. ex. Brumet 1951; Chatelain 1949; Drouot 1951; Dubuc 1954; Geiger & Weiss 1951 ff, Kommentar, 1, s. 477, 481 f.

[63] Pinkney 1953, s. 3 ff.

[64] Forestier 1952.

[65] le Bihan 1959; Saunders 1936, s. 246. — En speciell grupp säsongarbetare, nämligen vinodlare och -ympare från kommunen Belmont, har behandlats av Chatelain (1951). Åtskilliga arbetade före 1914 i Algeriet.

skogs-, byggnads- och vägarbete. Fortfarande är slåtter aktuell som säsongsyssla i de bergstrakter, där mekanisering är svår att genomföra. Likaså kräver ännu vissa ej maskinellt utförda arbeten inom vinodlingen säsongarbetare. Annars betecknar 1930-talet en gräns för jordbrukets säsongvandringar.[66]

Efter andra världskriget har tillströmningen av utländsk arbetskraft av alla slag tilltagit i nästan oroväckande grad och vållat aversion mot utlänningar. Enligt en tidningsartikel beräknas i dag mer än var tredje person på arbetsmarknaden vara utlänning. Antalet växlar med årstiderna. Toppen nås i augusti. Denna månad 1964 arbetade 200 000 av de 720 000 utlänningarna säsongmässigt. Merparten är italienare.[67]

Ungern. Bönder samt i synnerhet småbrukare och jordlösa i distriktet Matyó (trakten av Miskolc) företog från omkring 1880 fram till 1948 betydande säsongvandringar, troligen de mest omfattande i landet. Flera tiotusental deltog. De lejde sig i första hand som dagarbetare, *summás*, i lantbruket över hela landet. Säsongen sträckte sig från början av april till in i november. I lyckligaste fall fick man även vinterarbete. Vandringarnas uppkomst stod i samband med familjejordbrukens sönderfall, livegenskapens upphävande och stark folkökning. Ännu 1940 skall ungefär hälften av bygdens befolkning ha deltagit. Under bortovaron levde arbetarna primitivt och bodde t. ex. i stall, där de hemifrån medförda föremålen placerades ut för att skapa hemkänsla. Man arbetade i lag mot kontrakt och till en början mot naturalön. Grupperna organiserades på nytt år från år. Bönderna i fråga hade en distinkt kultur och avbröt skarpt mot omgivningen under sina vandringar.[68]

Ganska många ungrare reste utrikes på tillfälligt lantarbete, t. ex. till Österrike och Tyskland. Säsongen 1912–13 legitimerades 4 400 lantarbetare av ungersk stam i sistnämnda land.[69]

Tjeckoslovakien. Från Slovakien skedde mot 1800-talets slut en mycket stor säsongutvandring till ungerska slätten. Omkring 100 000 skördearbetare deltog. Till Ungern förekom även utvandring från Mähren.

---

[66] Geiger & Weiss 1951 ff, kartorna I: 86–88, jämte Kommentar, 1, s. 476 ff. — Om mer eller mindre säsongbetonad utvandring på grovarbete och annat från Schweiz, se Frödin 1940–41, 2, s. 19 f; Weiss 1946, s. 121 ff.

[67] Sjögren 1965.

[68] Sándor 1956; Bodgál 1958.

[69] Ferenczi 1930, s. 18; Wygodzinski 1916, s. 373.

Böhmare gick norrut till Sachsens betfält samt till de tyska tegelbruken.[70]

Rumänien. Mycket stora säsongvandringar för jordbrukets behov skedde före första världskriget inom landet, t. ex. från Karpaterna, Banat, Bukovina och Valakiet. De ofta tämligen bofasta zigenarna var kända som säsongvandrande tröskare.[71]

Bulgarien. Välkända inom främst det egna landet, Rumänien och dåvarande Österrike-Ungern men också i Ryssland och Serbien var de säsongvandrande trädgårdsmästarna från Tirnovodistriktet. Några personer från denna trakt lärde sig i Konstantinopel i början av 1700-talet grönsaksodling och irrigation med hjälp av skovelhjul. De fick ej öppna gartneri i staden utan gick hem. Följande rådet från en köpman begav de sig sedan till Siebenbürgen, där de sades få höga priser för sina grönsaker. De nådde framgång och kom att inspirera hela sin hembygd till samma art av säsongarbete. Från Tirnovo färdades 1880 8 000 trädgårdsmästare utomlands och 1 500 inrikes. Vid sekelskiftet hade siffran för de utrikes gående nästan fördubblats. Vart år på förvåren slöt sig 5–10 män samman i korporationer, *taifa,* och vandrade ut. Man arrenderade jord intill ett vattendrag för konstbevattningens skull. Inkomsten var mycket god. I laget brukade ingå någon lönearbetare.

Några tiotusental lantarbetare säsongvandrade till Rumänien vid senaste sekelskiftet.[72]

Jugoslavien. Utrikes säsongvandringar, troligen för jordbrukets behov, har skett från Dalmatien och de slovenska delarna av Kärnten.[73]

Spanien. Bland säsongfärderna är särskilt *svalvandringarna* av intresse. De hade sin största utbredning åren före första världskriget. Begreppet innebär, att arbetare, i första hand män, for över till främst Kuba efter den egna skördens slut i oktober–november, deltog i sockerskörden och återvände hem i april–juni. En del svalvandrare sysselsattes med fruktskörd, järnvägsarbete m. m. på andra håll i Nord- eller Sydamerika.

Merparten av migranterna kom från Kanarieöarna samt de fattiga

[70] Ferenczi 1930, s. 18; Weber-Kellermann 1965, s. 177; Mendelson 1911, s. 550 f.
[71] Mendelson 1911, s. 552 f.
[72] Mendelson 1911, s. 551 f.
[73] Mendelson 1911, s. 551.

trakterna i NV delen av Spanien (Galicien, Asturien, León). Särskilt svalvandringen från det förstnämnda distriktet blev en vana, som inte tycks ha betingats av nödvändigheten. Från andra delar av landet skedde ofta en kortvarig, tillfällig emigration, ehuru ej på bestämd tid.

Svalvandringarna avtecknar sig tydligt på diagrammen över antalet utvandrare till Amerika från vissa hamnar. Kurvorna visar markerad uppgång höstetid. Även om svalvandringen var omfattande, var den regelrätta emigrationen mångdubbelt större. Totalt avreste 1911–15 600 000 personer. Myndigheterna sökte motverka emigrationen genom att skapa tur och retur-biljetter, så att arbetarna skulle lockas återvända med kubavandringarna som mönster. Detta lyckades delvis.

Säsongvandringarna från det högtliggande distriktet Soria har varit föremål för en särskild undersökning. Området är kargt, fattigt på odlingsbar mark och uppvisar en extrem jordstyckning. Den sociala jämlikheten och stabiliteten är stor. Betydande del av den manliga befolkningen begav sig i äldre tid ut på långväga oxkörning eller mulåsnedrivning i närliggande distrikt eller som förmän vid olivoljekvarnar. Förmännen vandrade ut i november och återvände efter fabrikationens slut.

10 000–20 000 spanjorer begav sig vid sekelskiftet på vinskörd i Frankrike.

Vattenbärarna i Spanien och Portugal var ofta säsongarbetare.[74]

Italien. I det tättbefolkade italienska samhället förekom säsongarbetsvandringar redan vid medeltidens mitt, då skörden på slätterna förorsakade tillströmning från städerna samt från högre liggande trakter, där säden mognade sent, så att bönderna hann vara borta en tid före den egna skörden. Under 1500-talet gick folk från Apenninerna ned på slättlandet. Senare har man från vissa delar av bergskedjan dragit till Toscana. Män från V delen av Apenninerna har haft Korsika som mål.[75]

Åtminstone sedan 1500-talet har säsongvandringarna även sträckt sig utrikes. Det är framför allt dem vi hör talas om. Deltagarantalet har varit mycket stort. Omkring 1910 beräknas 150 000 ha gått till Tyskland, 50 000 till Frankrike och åtskilliga till Schweiz, Österrike, Luxem-

[74] La emigración Española transoceánica, särsk. s. 253 f, 261, 287 f, 292 f; Tudela 1950, s. 392, 395 f; International migrations, 2, s. 221; Mendelson 1911, s. 555.

[75] Mickwitz 1942, s. 333; Mendelson 1911, s. 549.

burg m. fl. länder. Huvudparten var grovarbetare och kom från Norditalien — den södra delen av landet har mest bidragit med försäljare av ballonger och gipsfigurer samt med gatumusikanter, djurförevisare o. d.[76]

I Tyskland var på 1700-talet italienarna kända för att vitmena kyrkor. På senare tid har de intagit en framträdande plats i många säsongsysslor. Man har varit på gatuarbeten (speciellt), fabriker, tegelbruk, jordschaktningar, järnvägs- och kanalbyggen, vidare i hamnar och inom bergsbruket samt arbetat som murare, timmermän, cementarbetare, byggmästare, stenläggare, stuckatörer och målare. Även kvinnor arbetade på fabrik samt t. ex. som barnsköterskor, hembiträden och affärsbiträden. Andra gick till Sydtyrolen på lantarbete.[77] Ända in på 1930-talet har bergamasker och valtelliner varit på alpslåtter i sydöstra Schweiz. I stort sett synes det ha varit vanligt, att männen i östra delen av italienska Alperna har vandrat ut sommartid, medan männen i Piemonts och Lombardiets gränstrakter lämnat hemmet under vintern. Vid 1890-talets slut gjordes försök att importera italienska arbetare till det tyska jordbruket, men detta misslyckades. Bidragande orsak var att italienarna tjänade bättre i sina traditionella sysslor. I det egna landet förekom propaganda mot anställning i Tyskland.[78]

Åtskilliga säsongarbetare slog sig ned för gott på den främmande orten, medan andra italienare direkt reste ut som emigranter. De sistnämnda begav sig förutom till Europa och USA även till Främre Orienten, Nordafrika och Sydamerika. Vi finner också italienare som t. ex. rallare, väg- och byggnadsarbetare i Kaukasus och Manchuriet. Resorna till Amerika fick delvis samma karaktär som de spanska svalvandringarna.[79]

---

[76] Nichtweiss 1959, s. 177; Mendelson 1911, s. 546, 555; Volpe 1943–52, 2, s. 194 f.

[77] Möser 1778–86, 1, s. 94; Mendelson 1911, s. 546, 549, 551; Volpe 1943–52, 2, s. 204.

[78] Geiger & Weiss 1951 ff, Kommentar, 1, s. 483 f; Frödin 1940–41, 2, s. 411; Nichtweiss 1959, s. 60 ff.

[79] Volpe 1943–52, 2, s. 195 ff; Goodrich 1933, s. 442.

III. Arbetsvandringarna i inhemskt perspektiv

Säsongbundenheten

Ur arbetsgivarens synpunkt måste det vara en fördel, att vid behov kunna anställa arbetskraft, som kan lösas från anställningen, då arbetet är utfört eller klimatet lägger hinder i vägen för sysslan. Den lättrörliga arbetskraften har därför alltid haft en uppgift att fylla, då ett större, tillfälligt arbete skall utföras och den lokala arbetskadern ej räcker till.[1]

Möjligheten att utföra sysslor av det slag, som de vandrande arbetarna sattes till, var långt fram i tiden väsentligen inskränkt till sommarhalvåret, eftersom de vanligen ägde rum utomhus. Klimatet spelade en mycket stor roll.[2] Tjälen satte normalt stopp för t. ex. schaktningar, nyodling och andra jordarbeten. Kylan och snön hejdade sysslor som fiske, stuveri, murning och målning. Till sommarhalvåret hörde även de arbeten, som var förknippade med växtperioden.[3] Bara i fråga om enstaka sysslor kunde man erbjuda tak över huvudet och värme åt den främmande, så att denne hade möjlighet att arbeta vintertid, nämligen i tröskning och brödbakning samt i lin- och ullarbeten. Till vinterarbetena hör och hörde också timmer- och vedhuggning.

Om emellertid den varma årstiden från början och allt framgent, om än i mindre grad, varit den viktigaste för säsongarbetarna, hade detta ur deras synpunkt en olägenhet. Många var jordbrukare och behövde helst disponera viss tid hemma för att sköta åtminstone slåtter och skörd. Annat jordbruksarbete kunde de hemmavarande till nöds uträtta själva. Tvånget medförde, att bortovaron helst uppdelades i två perioder, åtskilda av eget jordbruksarbete under den brådaste tiden. Denna lösning har i vårt land troligen främst tillämpats av dalkarlarna.

Säsongarbetets relativa bundenhet till en klimatiskt gynnsam tid var till stor vinst för arbetsgivaren. Standarden på bostäderna för de tillfälligt anställda kunde reduceras till ett minimum. Ingen ved behövde man heller kosta på. Vintertid fick arbetarna sköta sig själva utan

[1] Jfr SOU 1946: 78, s. 16 ff.
[2] Jfr JA, 1, s. 234 ff.
[3] Se härom JA, 1, s. 718 ff, 727.

något moraliskt ansvar från arbetsgivarens sida att se till att de höll sig vid liv. Knappast behövde han heller känna sig tvingad att sörja för säsongarbetarnas ålderdom eller för eventuella änkor och faderlösa efter dem, eftersom de ej var årsanställda. Så var annars något av en regel och i vissa fall föreskrivet i lag.[4]

Även för säsongarbetarna själva och deras familjer var förefintligheten av korta arbeten en vinst. Där kunde de exploatera arbetskraft, som inte krävdes hemma. För dem var säsongarbetet oftast den binäring, som gav störst utbyte. De fick möjlighet att tränga utanför den egna bygdens produktionssfär och förvärva nödvändiga kontanter eller oumbärlig säd, som kanske inte stod att få hemma. Man kunde också söka de arbeten, som gav mest.

Det är alltså intet förvånande i att arbetsgivarna och de säsonganställda förenades i sin strävan att hävda arbetsvandringarnas berättigande gentemot myndigheternas intentioner och uppfattningen hos de arbetsgivare i hembygden, som blev utan arbetskraft.

Arbetsmarknadens tillväxt

Säsongarbetarnas äldsta, kontinuerligt återkommande sysslor är i vårt land säkert gruvarbete och tröskning. Med gruvarbete avses då ej främst brytning utan vedhuggning (till tillmakning och smältning), jordschaktning och andra okvalificerade arbeten. Tidigt hittar vi säsongarbetare även på stora byggen och vid nyodling (*rothuggning*). Man kan dock ej bortse från att bristen på källor kan leda oss vilse: kanske deltog säsongarbetare också i muddringar och andra grävningar, timring, stenarbeten m. m., som ej faller under de tidigare nämnda sysslorna.

I och med bruksrörelsens framväxt på 1600-talet skapades nya arbetstillfällen genom byggenskap och grovarbeten av olika slag. Stadsnäringarna kan nu — eller tidigare — kanske också ha nått en sådan omfattning, att tillfällig arbetskraft behövdes i hamnar och vid vattenbärning eller annat. Tyvärr sviker oss källorna nästan helt.

Även beträffande fisket i äldsta tid saknas säkra källor. Analogt med vad som inträffade under sillfiskets *boom* i Bohuslän på 15- och 1700-talen[5] måste vi dock antaga, att tidigare sillperioder haft samma jätte-

---

[4] Johansson, H., 1938, s. 63; Legohjonsstadga 21.8.1739, art. 7, § 12; SFS 33/1871, s. 16 f.

[5] Kumm 1944, s. 171 ff; JA, 1, s. 133 ff. Om deltagarna i medeltidens sillfiske se allmänt Lundberg 1891, s. 33 f, 59.

lika tillströmningar till t. ex. salterier och trankokerier. Ingenting bör hindra, att så skett redan i förhistorisk tid.

Under 1700-talet tillväxer linslöjden och fordrar mycken arbetskraft. I och med detta får vi — troligen — den första specifika kvinnliga säsongsysslan i större skala.

Under 1800-talet medför skiftesreformerna utflyttningar med byggnadsbehov som följd samt på olika sätt intensifierat, arbetskrävande lantbruk. Nyodling och upplöjning av ängar till åker ökar mycket kraftigt.[6] Sjösänkning, dikning och så småningom täckdikning[7] krävde många dagsverken.

I och med industrialismens genombrott blev förhållandena annorlunda. De obesuttna klasserna fick möjlighet till försörjning genom årstjänst på fabriker.[8] Industriarbetet var — ehuru med flera viktiga undantag — ej säsongbetonat, och den forne pagane säsongarbetaren med ringa eller ingen jord, livnärande sig huvudsakligen på tillfälliga sysslor, övergick till att bli fast anställd industriarbetare.

Ungefär samtidigt med eller något före den industriella epokens början inträffade en genomgripande förändring i det svenska näringslivet: det moderna skogsbrukets införande.[9] Bönder med skogslotter fick härigenom ett stöd till jordbruket. De själva eller deras söner kunde vintertid arbeta i den egna skogen eller på andras närliggande skiften. En del av de befolkningslager, varur arbetsvandrarna rekryterades, behövde för sin utkomst ej lämna socknen. Särskilt gäller detta naturligtvis Nordsverige. För andra medförde den nya näringen ökade tillfällen till arbete på annan ort och viss möjlighet till fast anställning inom träindustrin. Skogsbrukets betydelse som arbetsplats för långväga arbetare var störst i begynnelsen, när jungfruliga marker på kort tid skulle exploateras. De låg ofta i glesbebyggda trakter. Efter hand som initialruschen gått över och ett cykliskt skogsbruk införts, försvann den tillfälliga arbetskraften, och bygdens egna inbyggare kunde utom i de minst befolkade trakterna själva klara avverkningarna.

Med industrialismen sammanfaller också järnvägsnätets utbyggnad. Liksom något tidigare i fråga om de stora kanalbyggena, använde man sig delvis av arbetskommenderad militär men också av säsongarbetande allmoge. Banbyggandet kom så småningom i händerna på yrkesarbe-

[6] Heckscher 1935–49, 2: 1, s. 183 ff; JA, 1, s. 713 ff.

[7] Heckscher 1935–49, 2: 1, s. 218 ff; JA, 1, s. 466 ff, 620 f.

[8] Jfr Gårdlund 1942, s. 216, 278 ff.

[9] Timrets sista förädlingsstadier (sågning, massatillverkning etc.) bör i mera utvecklade former givetvis räknas som industri.

tare,[10] som delvis hade sysselsättning året runt. Körslor och vissa grovarbeten brukade dock utföras av folk från omnejden.

När betodlingen infördes på allvar under 1880-talet, skapades ett nytt, stort arbetsfält för säsongarbetarna. Betorna skall dels gallras och luckras i maj–juni, dels tas upp i oktober–november och behandlas i sockerfabriker. Arbetsinsatsen är betydande.

Betodlingen är numera i ganska hög grad mekaniserad och den arbetskraft, som behövs, kommer till större delen från omnejden.[11] På senare tid har likaså byggnadsindustrin mist sin säsongkaraktär genom förbättrad teknik, som gör det möjligt att bygga även vintertid.

Konjunkturernas inverkan

När Gävle–Dalabanan skulle byggas i mitten av 1850-talet, uppstod svårigheter att skaffa arbetsfolk. Det goda ekonomiska läget i landet — bl. a. en följd av Krimkriget — gjorde, att allmogen hade höga förtjänster och inte ville söka detta slags arbete. Uppgiften ger en bild av hur utbudet av arbetskraft ytterst stod i visst beroende av världsmarknaden.[12] Mera betydde förstås de inhemska konjunkturerna. I det komplicerade mönster av krafter, som härvid inverkar, intog före industrialismens genombrott skördeutfallen en mycket betydande plats. De berörde i större eller mindre grad hela det ekonomiska livet. Goda skördar medförde stegrad sysselsättning och verkade »starkt stimulerande på näringsliv och företagsamhet»,[13] om marknaden var elastisk och mottaglig. Under 1800-talet minskade dock skördeutfallets betydelse för samhällslivet allt mera.[14] De förbättrade kommunikationerna och möjlighet till flerårig lagerhållning genom normalt allt större skördar verkade som buffert. Potatisskördens storlek fick med tiden ökat inflytande. Det nya näringsmedlet anammades framför allt av de fattigare. Vid 1800-talets mitt rådde under lång tid potatissjuka, som i vissa trakter fick betydande inverkan. Arbetarnas ställning på arbetsmarknaden försvagades, eftersom de tvangs gå över till den dyra säden som bas i kosthållet.[15]

---

[10] Gårdlund 1942, s. 288 f.

[11] Nelson 1963, s. 88 ff.

[12] Adelsköld 1899–1901, 2, s. 155 f; JA, 1, s. 441, jfr också s. 208 f, 408 ff. Beroendet ökade efter industrialismens inträde.

[13] JA, 1, s. 233.

[14] JA, 1, s. 234.

[15] JA, 1, s. 242 f.

Goda skördar betydde emellertid icke enbart bättre konjunkturer och ökad sysselsättning. Utterström diskuterar den av arbetsgivarna ofta framförda synpunkten, att godår innebar, att många arbetare drog sig för att söka mer stadigvarande arbete och tog dagen som den kom. Han finner, att denna åsikt troligen hade fog för sig.[16]

Det kan tyckas, att utbudet av säsongarbeten skulle minska vid missväxt. Normalt var detta säkert fallet, men de stora skaror, som tvangs ut på vandring för att på något sätt söka födan, måste ha frestat somliga arbetsgivare att erbjuda de hungrande arbete till underpris. Särskilt bör så ha varit fallet, om man slapp ha dem i kosten. Det finns också exempel på att man i större eller mindre altruism erbjudit kringvandrande skaror sysselsättning vid hungersnöd.[17]

Missväxten fick ofta återverkningar ett eller flera år framåt genom att man tvungits förbruka en del av utsädet under den svåra tiden. Detta kunde medföra högre utvandring än normalt innan den vanliga odlingskapaciteten uppnåtts.[18]

Generaliserande uttryckt medförde god skörd ökad efterfrågan på arbetskraft men möjligen minskat utbud, medan dålig skörd innebar ökad tillgång på arbetare men vanligen minskat behov av dem. Bilden kompliceras ytterligare av missväxternas fleråriga verkningar och skördens eventuellt olika utfall i skilda bygder.

Det kan här vara på sin plats att i största korthet redogöra för den demografiska utvecklingen. 1800-talets expanderande arbetsmarknad motsvarades av en kraftig befolkningstillväxt. Invånarantalet steg 1720–1860 från 1,44 till 3,86 millioner. Ökningen skedde dock ej kontinuerligt. De högsta siffrorna för den årliga folkökningen inföll de tre sista decennierna av perioden, då folkmängden steg med i det allra närmaste en million.

Tillväxten uppvisar stora regionala skillnader med maxima i Norrland, Väst- och Sydsverige. Likaså förelåg en markant skillnad olika landsändar emellan i fråga om den sociala strukturen. Klart är, att en genomgående proletarisering försiggick, särskilt de tre sista decen-

---

[16] JA, 1, s. 246 ff, exemplifiering s. 275 ff.

[17] »Anno 1697 då det swåra åhret war, kömo här een heel hoop dahlkarlar, som dijkade i Södra gierdet ... hwilka iag betalte med 2 öre kopp. mt för 3 famnar dijke — warandes dhe ändå glade att de fingo arbete, men huru flijtigt dhe arbetade kunde dhe intett förtiena sig mer änn maten allena, dher man icke der uthan hade wist nogon barmhertighet» (ULA. Dunkers KyA, J 1, s. 40). Se också JA, 1, s. 743; Schultze 1743, s. 37; Lhb 1833–37, U-län, s. 5 f.

[18] Jfr 1859 års järnvägsundersökningskommitté, Bihang, s. 77.

nierna före 1860, då torpar-, backstugu- och inhysesklasserna var som störst i förhållande till bönderna.[19] Begynnande industrialism och stadsväsendets tillväxt började från denna tid suga upp överskottet, som också minskade genom emigrationen.

Den ökande befolkningen kunde delvis få sin bärgning av jorden genom nyodling och upplöjning av ängarna, men hemmansklyvningen accentuerades i vissa delar av landet; i Värmland mätte sålunda år 1800 inte mindre än ca 77 % av alla brukningsdelar högst $^1/_8$ mantal.[20] I sådana trakter var tillgången till biinkomster av något slag ett livsvillkor.[21] Bland dem intog tillfälligt arbete hemma eller borta en framträdande plats.

Debatten kring tjänstehjon och säsongarbetare

Den statliga sysselsättningspolitiken i äldre tid hade flera mål. Man ville trygga de viktigaste näringarnas tillgång på arbetare, hämma lösdriveriet, minska påfrestningarna på fattigvården och hävda rättssäkerheten för den enskilde.[22] Det sista syftet var det minst viktiga; väsentligen såg man problemen ur det allmännyttigas synpunkt och ej ur individens.

För att säkerställa målen vidtogs åtskilliga reglerande åtgärder, av vilka kravet på laga försvar[23] — skydd mot att behandlas som lösdrivare — och den därmed sammanhängande tjänstehjonslagstiftningen

---

[19] JA, 1, s. 24 f, 47, 67; Gårdlund 1942, s. 268 f. Se även Emigrationsutredningen, bil. 9.

[20] JA, 1, s. 11.

[21] Utterström framhåller det nära sambandet befolkningsexpansion–hemmansklyvning–biinkomster: »Där olika med jordbruket nära förenade näringar expanderade, kunde sålunda hemmansklyvningen gå avsevärt längre än i rena jordbruksområden utan större risk för allmän pauperisering. Det kan likaså väntas, att binäringarna skulle locka många ungdomar att våga en existens som torpare eller backstugusittare utan förvissning om regelbundet arbete.» (JA, 1, s. 9.)

[22] Montgomery 1933, s. 249 f.

[23] Med laga försvar menades ursprungligen det skydd, som adelns tjänstefolk åtnjöt mot utskrivning. — »Såsom förswarslös anses den, hwilken icke är i allmän tjenst, eller idkar fria konster, studier, handel, fabriksrörelse, handtwerk, sjöfart, jordbruk, bergsbruk, eller annat dylikt näringsfång, eller bewisligen af egna tillgångar eller genom andras wårdnad eger sin bergning, eller innehar sådan tjenst, som gällande Legostadga ... samt handels-, fabriks- och handtwerksreglementen föreskrifwa, eller ock eljest, enligt intyg af behörig embetsmyndighet ... är känd såsom den der ärligen sig försörjer» (SFS 14/1846, § 1). Laga försvaret behandlas översiktligt i JA, 1, s. 249 ff.

var de viktigaste. Stadgandena kan för den obesuttna allmogens del i praktiken sägas innebära krav på årstjänst. Samtidigt måste man dock på flera håll sanktionera säsongarbete; behovet av arbetskraft hade utbildat en sedvänja, som man inte rådde på. Ibland tvangs man tillgripa direkta särbestämmelser för någon viss närings behov (se nedan). Om man emellertid motvilligt tolererade vissa gruppers vandringar, sökte man stävja, att andra tillägnade sig samma rätt. Denna var eftertraktad. Möjligheten att söka det bäst betalda arbetet — tjänstehjonens årslön var kringgärdad av flera bestämmelser — och att undandraga sig husbondens överhöghet genom att genast sluta sin tjänst var lockande. Ej sällan krävde tjänstehjonet av arbetsgivaren löfte om ledighet för säsongarbete för att ta årstjänst.[24]

Regleringen av de obesuttnas förhållanden går långt tillbaka i tiden. I Norge stadgades, som nämnts, redan 1290, att inga arbetare fick resa bort från påsk till mickelsmäss, detta för att tillförsäkra jordbruket nödig arbetskraft. Stadgan förnyades sedermera. På sitt sätt återfinns under 1400-talet den norska bestämmelsen också i vårt land. I ett par stadgor utsades då, att tröskare ej fick gå omkring i landet (vintertid), om de inte tjänade bonden under sommaren. Den, som bröt mot förbudet, skulle häktas och fråntagas sin lön. Stadgorna visar, att myndigheterna tolererade, att det fanns kringvandrande arbetare, som ej var lejda året runt. Krav på fast anställning för obesuttna var annars inskrivet i Magnus Erikssons landslag (1340-talet). Var och en, som ej innehade viss egendom, måste enligt denna låta städja sig för att inte bli betraktad som lösdrivare. Liknande bestämmelser återfinns även i några landskapslagar från ännu äldre tid.[25]

1539 års artiklar förbjöd de näringsutvägar, varigenom personer utan årstjänst beredde sig utkomst. Häremot svär dock Gustav Vasas mandat 1546 om den dyra tiden, där kungen visserligen klagar över att de vandrande tröskarna fick spannmål i lön i stället för pengar och att de underlät att hjälpa bonden under växtperioden, men ej har absolut krav på årstjänst. Ett dylikt krav ställde han ej heller på andra tillfälliga arbetare. Först mot 1500-talets slut återkom ett direkt tvång för alla obesuttna att ta fast tjänst. Arbetstvånget hävdades sedan ända in på 1800-talet för praktiskt taget alla obesuttna.[26]

---

[24] Boëthius, B., 1951, s. 178; Lhb 1818–22, N-län, s. 9 f; Lhb 1823–27, S-län, s. 127; Kumm 1944, s. 150; JA, 1, s. 157; Wichman 1959, s. 3.

[25] Åkerblom, K. V., 1941–56, 1, s. 229; Boëthius, B., 1951, s. 22 ff; Berg 1944, s. 10.

[26] Boëthius, B., 1951, s. 26 ff.

Såsom ett alternativ till lantarbete hänvisade 1539 års artiklar också till anställning vid bergverken. Redan 1360 hade en stadga förelagt vissa kolbrännare att flytta till järnbergen i stället för att vistas där blott säsongvis. En järnbergsordning 1639 tillät, att säsongarbetare kom från städerna till Bergslagen. Medgivandet utsträcktes 1649 till att även gälla landsbygdens folk.[27]

Kronan sökte således tidigt säkerställa jordbrukets och bergverkens behov av folk. Krigsmaktens krav på personal var också viktigt att fylla. Tjänstehjonsstadgan 30.8.1664 föreskrev, att alla lösa personer på landet skulle vara förfallna till knekttjänst, och överenskommelsen om indelningsverket 5.12.1682 innehåller samma bestämmelse beträffande de försvarslösa. Hot om tvångsrekrytering för lösdrivare och även daglönare utan fast tjänst återkom också senare, såsom i en kungörelse 1759 och i en stadga 1802. Uttryckligen undantas sistnämnda år emellertid de, som med husbondens samtycke och enligt särskilda författningar säsongvis lejde sig till arbete vid sillindustrin i Bohuslän samt de, som efter sedvana gick till Skåne från grannlänen att tröska.[28] Möjligheten att sända sysslolösa till kasernerna försvann i princip 1824, även om den kvarstod som korrektionsmedel i vissa fall.[29]

Tjänstehjonslagstiftningen under 1600-talet gynnade frälsegodsens innehavare. Dessa hade bl. a. goda möjligheter att skydda sina anställda mot utskrivningar. Under seklet gick utvecklingen mot koncentration och stordrift, vilket medförde stegrat behov av jordbruksarbetare. Användningen av tillvandrande folk ökade genom reduktionen, som försämrade möjligheterna att utnyttja dagsverksskyldiga bönder. Indelningsverket ledde till att adeln miste en del av sina förmåner beträffande konkurrensen om arbetskraften. Kompensation erhölls genom att minska främst böndernas rätt att hålla tjänstefolk. 1686 års tjänstehjonsstadga förbjöd sålunda bönderna att tillgripa torpupplåtelser för att skaffa arbetskraft. De fick vidare blott hålla visst antal tjänstehjon, beroende på hemmantalet. Med seklets båda tjänstehjonsstadgor förbands ytterligare lagar om tjänstetvång.[30]

Under frihetstiden tillkom tjänstehjonsstadgor 1723 och 1739. De innebar en fortgående skärpning av bestämmelserna. 1723 infördes sålunda förbud för bönderna att behålla sina vuxna barn hemma, när

---

[27] Boëthius, B., 1951, s. 26, 63, 178.

[28] Årstrycket 1682; KK 3.7.1759; KS 7.4.1802. — Värvningsrisken var redan 1774 eliminerad för sillindustrins arbetare (JA, 1, s. 155).

[29] JA, 1, s. 329.

[30] Montgomery 1933, s. 245 ff. Jfr Boëthius, B., 1951, s. 144 ff.

dessas antal översteg det högsta tillåtna antalet tjänstehjon. Bakgrunden torde ha varit den brist på tjänare, som gång på gång förnams efter de olyckor, som drabbade landet kring år 1700: hungersnöd, krig och pest. Förbudet upphörde 1747.[31]

Även 1739 års stadga hade till synes en skriande brist på tjänstefolk som bakgrund, nu dock kanske främst på grund av goda tider, som ej tvang den agrara befolkningen ut på arbetsmarknaden i normal utsträckning.[32]

Följande decennier diskuterades frågan om en ny stadga livligt i riksdagen och annorstädes. Man fann 1739 års stadga för hård samt oförenlig med de friare principer, som låg i tiden, ehuru också förslag om ytterligare skärpning framlades. Flerfaldiga gånger klagades även över brist på arbetsfolk eller att dessa i vart fall visade bristande arbetsvilja. Ur vår synpunkt viktigt är att bondeståndet i ett utlåtande vid 1778–79 års riksdag föreslog, att säsongarbetande dalkarlar och halländska tröskare skulle undantagas krav på årstjänst[33] (en förmån, som de i praktiken redan innehade).

På 1780-talet avstannade diskussionerna, och 1789 fick allmogen frihet att i gårdsbruket använda nödigt antal barn och tjänare men däremot ej att ge laga försvar åt fler än så. Samma år pålades dock daglönare dubbelt så hög bevilling som årsanställda, vilket visar det kvardröjande motstånd, som riksdagen ännu hyste mot företeelsen. Den ökande befolkningen måste vid denna tid ha börjat göra bestämmelserna om årstjänst obsoleta. Nyssnämnda krav på bönderna att ej skydda sådana överflödiga arbetare, som de inte kunde sysselsätta, blev också lätt satt ur spel. Härom uppstod en mångårig debatt. Vid vederbörande utskotts behandling av proposition om ny tjänstehjonsstadga år 1800 påstods, att många formellt mantalsskreve sig hos hemmansägare i syfte att maskera tiggeri.[34]

Den stora tillströmningen av säsongarbetare till Bohuslän under sillfiskets högkonjunktur vid 1700-talets slut kom att innebära, att en del rättsliga frågor aktualiserades för deltagarna. Arbete där medförde formellt ej laga försvar utom för hallänningarna, som kunde stödja sig på ett K. Br. 1724 om rätt att vandra ut på tröskning eller annat.

---

[31] JA, 1, s. 252. — Detta och nedanstående utgör ett starkt sammandrag av Utterströms framställning, där han utförligt tecknar förhistorien till stadgorna och den ekonomiska, demografiska och sociala miljö, i vilken de tillkom.

[32] JA, 1, s. 252, 256 f.

[33] JA, 1, s. 270 ff, 275 ff, 298 f, 301 ff, 731.

[34] JA, 1, s. 308 ff.

Säsongarbetare från andra håll löpte risk att gripas som lösdrivare och hamna i krigstjänst. Ett antal av sillindustrins näringsidkare hemställde därför om att få saken rättsligt reglerad. Resultatet blev K. M:ts resolution 1797. Allmogen från de fyra län, varifrån huvudparten kom, fick formell rätt att låta leja sig till arbetet i fråga. Tjänstehjon skulle ha husbondes medgivande. Kontrakt var obligatoriskt. Arbetsgivarna skulle vid anställningens slut utfärda ett intyg, som visade dagen därför. Man ville därigenom bl. a. hindra säsongarbetarna från att åberopa anställningen som laga försvar, när denna redan upphört.[35]

Trots den relativa uppmjukning, som sillfiskets förhållanden medförde i fråga om synen på tjänstehjonens anställningsvillkor, var tiden ännu ej mogen för en officiellt ändrad inställning. 1805 års tjänstehjonsstadga var visserligen liberal i somliga punkter men ej i andra. Bl. a. förbjöds vissa kategorier tjänstehjon flytta utom länet. Kompletterande förordningar skärpte förhållandena. Ytterligare en stadga följde 1833, ej i högre grad avvikande från den föregående. Den upphörde formellt först 1926.[36]

Det kan här vara lämpligt att skjuta in något om andra företeelser, som har samband med strävandena att kontrollera de obesuttna. Dit hör t. ex. försöken att hindra emigration. Ett plakat 1620 synes ha inneburit formellt förbud mot utflyttning. Denna rättsuppfattning blev knappast allmänt gällande beträffande besutten allmoge men väl tjänste- och arbetsfolk. Under den verkliga eller inbillade bristen på arbetsfolk under en stor del av 1700-talet diskuterades även emigrationen, och i 1739 års legostadga infördes en särskild passus, som förbjöd tjänstefolks utflyttning. Även militärbefälet klagade över bristen på soldatämnen genom emigration. Vid riksdagen 1746–47 föreslogs, att KB skulle ha skyldighet att pröva, om tjänstefolk kunde tillåtas flytta ur länet eller riket. Funnes ej näringssätt i orten, skulle han anvisa, vart hjonet i så fall skulle flytta. Också 1768 och 1811 reglerades olovlig utflyttning ur riket.[37]

Med tjänstehjonsfrågan var fattigvårdsproblemet sammankopplat. Kommunerna hade 1763 och 1766 fått ökad skyldighet att sörja för sina fattiga. Socknen fick därigenom i högsta grad intresse av att söka undvika sådan inflyttning, som kunde medföra underhållsskyldighet för fattigkassan. Genom sexmännen övervakades löst folk, som ej ville

[35] JA, 1, s. 155 f.
[36] JA, 1, s. 277, 315; Montgomery 1933, s. 273.
[37] Emigrationsutredningen, bil. 1, s. 2 ff; JA, 1, s. 252, 277, 280.

ta årstjänst. Särskilt efter 1788 blev deras plikter polisiärt inriktade, »var och en i sin rote måste de hålla uppsikt över jordägare, som ville ha billig arbetskraft, samt sådana ... som härbärgerade ... löst folk».[38]

Av de bestämmelser, som reglerade de försvarslösas förhållanden, är en KF 29.6.1833 viktig, bl. a. med avseende på pass. Den, som utan egen förskyllan blivit försvarslös, skulle få KB:s pass att gå till den ort, där han trodde sig ernå tjänst eller arbete. Passet skulle vid framkomsten genast uppvisas hos myndighet samt pastor. Kunde han ej få arbete inom en månad, hade han rätt att gå till en annan bestämd ort i samma län. Misslyckades han även då och ej heller ville ingå i militärtjänst, skulle han sändas på allmänt arbete eller till arbetsinrättning, tills annan bärgning yppades. Vid uppsägningsdagen skulle han få fritt för att söka arbete. Försvarslös på fel väg skulle gripas och sändas till KB, liksom skulle ske med frisk arbetsför person utan pass eller dylik, som tiggde. KB hade att sända hem honom, om han ej var vanartig, med föreläggande att inom en månad skaffa sig arbete. Hade denna tid försuttits, väntade pionjärkåren eller — för kvinna — korrektionsinrättning.

Försvarslöshetsstadgan mildrades etappvis efter sekelmitten och kringgicks ofta genom att arbetare skaffade sig försvarssedel pro forma för att sedan kunna ströva omkring och söka tillfälliga arbeten. Stadgan upphävdes 1885.[39]

Arbetskraftens rörlighet var således kringgärdad med en mängd lagbestämmelser. Sammanfattningsvis, konstaterar Utterström, prövades skilda vägar för att öka utbudet av arbetskraft, främst till jordbruket. »Olika medel kom till användning, de gamla bestämmelserna om laga försvar, något modifierade för att tjäna sitt nya syfte, värvnings- och tjänstehjonsstadgorna samt personbeskattningen.»[40]

Redogörelsen för den allmänna lagstiftningen rörande arbetskraften får tjäna som bakgrund till 1800-talets debatt om säsongarbetarna. Denna utgör en god källa för vår kunskap om arbetarförhållandena. Vi skall här huvudsakligen ta del av riksdagsdiskussionerna.

1815 yrkade Fryksdals härads representant i bondeståndet på att KB:s förbud föregående år mot lagstadda drängars säsongarbete utom länet skulle hävas. Han framförde sin motion på begäran av sockenstämman i Sunne och talade varmt om vandringarnas fördelar och nödvändighet. Landskansliet borde åläggas lämna ut pass till alla dem.

[38] JA, 1, s. 325. Om fattigvården se a. a., s. 323 ff.

[39] Gårdlund 1942, s. 275.

[40] JA, 1, s. 316.

som så önskade och som hade prästbevis.[41] Det visade sig, att regeringsformen hindrade ständerna att upptaga frågan — den berörde förvaltningsmyndigheternas område. Bondeståndet framlade då förslaget för K. M:t, vilket fick till följd, att KB:s förbud upphävdes. Allmogen tillerkändes fortsatt rätt att låta söner och drängar arbetsvandra.

Frågan fick emellertid allmän dignitet genom att en principdiskussion upptogs i adelsståndet. En motion om frihet för alla att söka arbete, varhelst de önskade, väcktes samt behandlades i allmänna ekonomiutskottet. Detta modifierade förslaget i vissa punkter i sitt betänkande: alla på landsbygden boende och som ägde laga försvar borde få vandra fritt, om de vore försedda med frejdeintyg från pastor samt i förekommande fall intyg från husbonde. Kraven får anses vara mycket liberala.[42]

Remissinstans var kammarkollegium, som inhämtade länschefernas yttrande. De flesta av dessa avstyrkte; de positiva svaren kom från län med ringa utvandring.[43] Kollegiets utlåtande blev också positivt, dock med ett väsentligt undantag. Det avstyrkte, om än ej uttryckligen, vandringsrätten för »lagstadda tjänstehjon och arbetsfolk, som till viss arbetstid sig förbundit».

Vid beslutet hade kollegiets president ej varit närvarande. Han bilade i stället en särskild skrivelse, där han bestämt tog avstånd från förslaget; dock borde de landsdelar, som tidigare hade tillstånd till arbetsvandringar, få fortsätta därmed under skärpt kontroll.

I statsrådet avslogs frågan. Allt skulle förbliva som det var.

Ännu innan statsrådet behandlat det i samband med riksdagen 1815 väckta förslaget om fri vandringsrätt — ärendet avgjordes slutligt 1820 — togs frågan upp på nytt. En person i borgarståndet motionerade vid följande riksdag om att hallandsdrängarnas tröskutvandringar skulle stoppas. Han fick medhåll av en annan riksdagsman, som fann

---

[41] Riksdagshandlingar 1815. Bond. prot., 1, s. 181 ff. Om bakgrunden se JA, 1, s. 741 ff. — Det följande efter JA, 1, s. 761 ff.

[42] Utterström påpekar, att utskottets förslag »tillkom, innan ännu farhågorna för en överhandtagande pauperism och fattigvårdsbörda hade blivit de liberala strävandena övermäktiga» (JA, 1, s. 763).

[43] B-, C-, K-, M-, R-, U- och X-län (RA. Kammarkoll. skr. t. K. M:t, vol. 664, bil. t. skr. 29.11.1819). — Av intresse i detta sammanhang är svaret från W-län. KB ansåg ett tillägg nödvändigt: de utvandrade borde på prästintyget »utverka sig intygande af den eller de personer, hos hvilka arbetet verkställes, både till sitt upförande och sin sedlighet under arbetstiden, och om det sätt hvarpå arbetsaftalen och förbindelserne blifvit fullgjorde, och hvilket intygande borde för presterskapet upvisas, innan nytt Betyg i samma ändamål meddelades».

utvandringar skadliga för jordbruket. Som exempel valde denne Älvsborgs län, där många begärde pass för arbete, ehuru verkliga skälet säkert vore »att få utvandra i handelsspeculationer». Han tillstyrkte, att inga utom dalkarlar och fryksdalingar borde få arbetsvandra utanför hemlänet. Vederbörande utskott, dit ärendet remitterades, avstyrkte, då »det skulle strida mot grunderna för samhällsfördraget, och förnärma den frihet, som derigenom åt hvarje medborgare är förvarad». Inställningen var alltså densamma som vid riksdagen 1815. Utskottet framhöll dock, att passen borde granskas efter hemkomsten. Dess förslag antogs.[44]

Vid riksdagen 1856–58 var vandringsarbetet åter under diskussion. Denna gång gällde det ekonomiska ting. Det yrkades nämligen, att vandringsarbetaren ej skulle få ut vandringsattest eller prästbetyg förrän han uppvisat skriftligt intyg från två välkända och vederhäftiga män, som skulle borga för hans familj, så att den ej fölle fattigvården till last under hans bortovaro. Ett annat förslag gick ut på att arbetsbefälet skulle innehålla viss del av lönen för sådana, som av vederbörande prästerskap »ej hade vitsordet att med ömhet sörja för hemmavarande hustru och barn». Ytterligare motionerades om skärpt kontroll i ordningshänseende: bl. a. borde arbetaren ej få vandra ut under de följande två åren om betyget vid hemkosten innehölle uppgift om vanfrejd eller om han »efter 6 månaders frånvaro hvarken hemskickat någon sparad penning till sina anhörige» eller vid hemkomsten medförde »så mycket som 50 R:dr Riksmynt i behåll af sin arbetsförtjenst». Motionerna får säkert ses som en följd av en våldsam ökning av vandringsarbetet med åtföljande missförhållanden. Vederbörande utskott anhöll om ständernas avslag. Det uttalade »den grundsats att något förnärmande förmynderskap ej bör arbetsklassen åläggas». Föreslagna borgen vore »ett obehörigt band på arbetarens personliga frihet». Däremot anhöll utskottet om att de vid Statens Järnvägar anställda måtte beredas tillfälle att få sina sparade medel ställda under allmän vård, om möjligt med ränta — alltså ett slags lönsparande. Utskottets förslag antogs.[45]

Följande riksdag, 1859–60, motionerades i bondeståndet om att arbetsattest skulle sökas hos prästen, detta som garanti mot kringstrykande. Attesten borde återlämnas vid hemkomsten, påtecknad med upp-

[44] Riksdagshandlingar 1817–18. Borg. prot., 1, s. 265 ff, 281 ff; Bihang t. riksståndens prot., 8: 10.

[45] Riksdagshandlingar 1856–58. Präst. prot., 1, s. 602 f, 635 f; Bond. prot., 1, s. 453 ff, 460 ff; Bihang t. riksståndens prot., 8: 94.

gift om förtjänst och uppförande. Försummades detta eller uppenbarades, att arbetaren varit slösaktig, borde ny attest ej utfärdas. En annan ledamot pläderade för en form av »vandringsböcker», där betyget skulle antecknas. Motionerna avstyrktes i utskottet och föll.[46]

Detta öde rönte även en annan motion vid samma riksdag, vari det yrkades, att var man eller kvinna, som önskade arbeta på annan ort, skulle anmäla detta till sockennämnden, vilken skulle avgöra, om sökanden borde erhålla arbetsattest hos prästen. För medellösa skulle borgen ställas för skatten samt — om det gällde utrikes resa — även för eventuella läkararvoden och sjukavgifter i utlandet.[47]

1875 motionerades i andra kammaren om lagstiftning i avseende på arbetare, som tagit anställning utom hemorten. Motionärens yrkande gällde, att riksdagen hos K. M:t måtte anhålla, att en särskild ordningsstadga utfärdades för de förhållanden mellan arbetsgivare och arbetstagare, vilka ej reglerades i gällande legostadga. Legostadgan kunde också i stället omarbetas till allmän lag för arbetsgivare och arbetare. De förevarande förhållandena, ansåg motionären, medförde frestelse att i tid och otid övergiva hemmet till förfång för jordbruket på grund av legostadgans stränghet jämförd med regellösheten inom industrin. På så sätt bleve arbetaren lätt oåtkomlig för myndigheterna. Prästattest och arbetsbok föresloges som botemedel. Vederbörande utskott avstyrkte, eftersom en stadga av år 1858 rörande arbetare vid allmänna arbeten eller bolag med statsbidrag borde kunna omarbetas att gälla även andra arbetare. Kammaren biföll efter en mycket lång debatt utskottets avstyrkande. Den sistnämnda stadgan utsade, att arbetare skulle medföra prästbetyg med anteckning om huruvida han vore obehindrad att ta anställning. Betyget skulle förvaras av arbetsledningen och vid anställningens upphörande återlämnas med uppgift om anställningstid och uppförande. Betyget borde vid återkomsten återlämnas till prästen.[48]

Riksdagen hemställde emellertid hos K. M: t, att frågan borde utredas för eventuell lagstiftning. Någon lag tillkom aldrig. I detta sammanhang infordrades från länscheferna uppgift om huruvida förhållandena vad vandringsarbetet beträffar skulle kunna ge anledning till särskilda stadganden. För vår del är särskilt svaret från KB i Kopparbergs län

[46] Riksdagshandlingar 1859–60. Bond. prot., 2, s. 172 ff; Borg. prot., Bil., s. 441; Bihang t. riksståndens prot., 8: 64.

[47] Riksdagshandlingar 1859–60. Bond. prot., 2, s. 496 ff; Bihang t. riksståndens prot., 8: 105.

[48] Riksdagshandlingar 1875. AK motion nr 1; Bihang t. riksdagsprot., 8: 2, 2, nr 17; AK prot., nr 24, s. 6 ff; SFS 12/1858.

av intresse. Han konstaterar, att menliga följder uppstått genom att arbetare från andra län »icke varit underordnade härvarande kyrkliga och kommunala myndigheter» och fortsätter: »Lika ofördelaktigt har den sålunda obegränsade friheten werkat på ordning och sedlighet bland en del af den befolkning som från Dalorten utwandrar att söka sin bergning af arbete utom orten, så snart de utwandrade för längre tider förblifwit från hembygden borta.» KB anser därför, att »till förekommande af nu mycket rådande och allmänt öfwerklagad laglöshet bland den lösa arbetarbefolkningen» lämpligen kunde stadgas, »att en hwar, som will söka arbete utom den kommun, der han är bosatt, skall wid sin afgång derifrån medföra wederbörligt intyg om frejd och upförande af Pastor och Kommunalnämndsordföranden». Intyget skall överlämnas till arbetsgivaren, vilken har att uppvisa det för ortens pastor och kommunalnämndsordförande. Då arbetaren återvänder hem, skall han uppvisa intyget med påskrift av arbetsgivaren samt arbetsortens pastor och kommunalnämndsordförande »om det förhållande han derstädes iakttagit»[49] — en sällsam pappersexercis!

Ungefär samma yrkande som vid riksdagen 1875 återkom 1884, där en motionär påpekade olägenheterna i den gällande lagstiftningen, som tilläte alla medborgare att söka arbete var de önskade. Han yrkade, att arbetare, som sökte syssla på annan ort, skulle medföra frejde- och åldersbetyg. I vederbörande utskott förordade man avslag, eftersom det liknande ärendet från 1875 vilade hos ecklesiastikdepartementet efter remissgången till länscheferna. Ärendet föll i riksdagen.[50]

De många försöken att reglera säsongarbetarnas förhållanden visar, att det fanns stora problem. Missförhållandena var påtagliga: den rörliga arbetskraften var svår att kontrollera i vad gäller skyldighet att försörja familjen samt allmän ordning och fullgörande av utskylder. Likaledes kan utläsas, att antalet säsongarbetare kraftigt ökade mot 1800-talets mitt, trots den bromsning, som man genom förordningar sökte åstadkomma vid seklets början. Att passförordningen praktiskt försatts ur spel före dess upphävande 1860 skymtar även. I stället för pass nyttjades ofta av prästerskapet utfärdade arbetsbetyg (»vandringsbetyg», »arbetsattester» etc.), på vilka vitsordet kunde antecknas i retur.

Genom hela debatten är huvudlinjen erkännandet av den personliga friheten. I de statliga arbetena — framför allt banbyggena — med deras ofta stora arbetsstyrkor förekom dock viss kontroll.

[49] Falun. Lka-W, A III: 77, konc. 2068.

[50] Riksdagshandlingar 1884. AK motion nr 114; Bihang t. riksdagsprot., 8: 2, 2, nr 9; AK prot., nr 17, s. 29 ff.

Ännu en gång skulle arbetsvandringar komma att diskuteras i riksdagen, nämligen i samband med en interpellation 1904 om kontrollen över invandrande utlänningar. Interpellanten tog som exempel hur ett sågverk i Norrland införskrivit några ryska arbetare, som sedan dragit med sig landsmän, vilka väckt uppseende, då de strövat omkring — det var väl spionhysterin i samband med de ryska sågfilarna, som spökade. En annan riksdagsledamot krävde förbud för utländska arbetare att vistas i landet, detta som skydd för de inhemska. Han relaterade, hur de första galizierna i landet (Iföverken 1903) inkvarterats i undermåliga bostäder och att svenska arbetare genom hot om avsked förbjudits komma dit och ta förhållandena i betraktande. De lokala arbetarna ansåg, att utlänningarna pressade lönerna. Slagsmål hade uppstått. Galiziernas villkor på Sockerbolagets gårdar klargjordes. Enligt kontraktet förband de sig att insätta minst 75 öre i veckan på gårdskontoret som säkerhet för att de skulle uträtta ett ordentligt arbete. Beloppet återficks vid avfärden. På ett par ställen kom en katolsk präst och en kontorist var fjortonde dag för att sköta de främmandes mellanhavanden med arbetsledningen. Prästen tog med sig galiziernas pengar för insättning i bank.[51]

Svenska säsongvandringar utanför Dalarna

Några huvudfaktorer, som påverkat arbetsvandringarna i landet, har därmed i största korthet berörts. Framställningen får tjäna som bakgrund för följande regionala översikt.

Övre Norrland.[52] Den relativt fåtaliga befolkningen, särskilt i Lappland, har medfört, att bygden långt fram i tiden fått mottaga tillfällig arbetskraft, i synnerhet inom skogsbruk, sågverksindustri och gruvdrift. Arbetarna inom nämnda fack uppges 1870 komma främst från Värmland, Dalarna, Norge och Finland. Hur långt fram i tiden tillvandringen av långväga arbetare pågått är okänt. I stort sett kan nog 1910-talet sättas som gräns. Delar av ortsbefolkningen tycks länge ha förblivit passiva till den storindustriella avverkningen. 1895 omtalas, att

[51] Riksdagshandlingar 1904. AK prot., nr 61, s. 6 ff, 17. Jfr också nr 38, s. 2 ff.

[52] Arbetsvandringarna har ingående behandlats i Rosander 1963 *b*, varav nedanstående är ett sammandrag. Området behandlas lämpligen som en enhet, då näringsgrundlaget varit likartat. — Länsstyrelsernas passjournaler synes vara förkomna. Några års avskrifter (AC-län) och utdrag över inrikes resande (BD-län) finns i RA. JKÄ arkiv, E III cf.

arbetarna på flera håll i Norrland »så småningom» börjat röra på sig, varför andelen tillvandrande säsongarbetare minskat. Uppgiften stämmer bra med folktraditionen. Det är dock känt, att folk från Piteå sn så tidigt som på 1870-talet brukade söka sig ut på avverkningar.

En utredning 1916 omtalar, att den lokala befolkningen mångenstädes var talrik nog att klara avverkningen utan främmande tillskott — initialruschen hade nu nästan upphört. Utvandring ägde dock rum främst från Arvidsjaur, Sorsele, Stensele, Malå, Lycksele, Vilhelmina, Över- och Nederkalix, Överluleå, Råneå, Älvsbyn, Edefors, Piteå, Norrfjärden, Jörn, Norsjö och stundom Bjurholm. Merparten gick till inlandets avverkningar. Somliga sysselsattes i Finland, Ryssland och Norge.

Med tiden minskade möjligheterna till vandringsarbete genom övergången till en fast arbetarstam, men ännu vid 1930-talets mitt var förflyttningar på 10–20 mil för skogsarbete ej sällsynta. Dessa utvandringar skedde i stort sett från ovan uppräknade socknar, med tyngdpunkt på Norrbottens kustbygder (25–30 % arbetade där på annan ort, enligt en undersökning). Merparten synes dock ha hållit till i grannsocknarna.

Flottningens behov av utsocknes arbetskraft har varit mindre, men 1916 uppgavs särskilt lappmarkssocknarna få tillvandring, i synnerhet från Norrbottens kustland. I viss utsträckning var förhållandet detsamma vid 1930-talets mitt.

Sågverk och ännu mer brädgårdar, där man var beroende av skeppningssäsongens längd, fick från industrins begynnande uppgång omkring 1860 ett stort tillskott av långväga arbetare. De flesta kom från Finland. Inom övre Norrland skedde lokal tillvandring från omgivande bygder. Vid 1900-talets början omtalas hur särskilt befolkningen i Nederkalix, Råneå, Nederluleå och Piteå säsongarbetade på sågverken i närheten. Lappmarksborna deltog blott i ringa utsträckning. Folk från Västerbottens södra kustsocknar drog gärna till sågverken i Västernorrland. Man färdades då med spark på isen eller med båt. I stort sett var det samma män, som arbetade i skogen och på sågverken. Många gånger är det nog tveksamt om vi har att göra med säsongarbetare i här vedertagen mening eller med »bolackare». Åtskilliga blev med tiden bofasta på industriorterna.

Som ett slags säsongsyssla kan vi också räkna jordbrukarnas stuveriarbete, ehuru deltagarna nästan aldrig kommer långväga ifrån. Vanligen — men ej alltid — hör de hemma i den kommun, där hamnen ligger. I Norr- och Västerbotten redovisas 1916, ehuru siffrorna är osäkra, 850 ordinarie och 1 050 extra stuvare. De senare inkallades, när

alla ordinarie tagits i anspråk. Stuvarna rekryterades ofta från vissa byar. Arbetarna i Umeå inre hamn har åtminstone under ett halvsekel kommit från Yttersjö by i landsförsamlingen. Skulle fartyget ta in last i flera närbelägna hamnar, brukade stuvarlagen följa med.[53]

Från omkring år 1700 och två sekler framåt har en säsongutvandring försiggått från Tornedalen. Sommartid vandrade stora skaror norrut till Norge, där man deltog i fiske, från 1830-talet även i gruvarbete. Sameflickor tog anställning som tjänstepigor och troligen getare i Rana.[54] Under senare hälften av 1800-talet arbetade folk från Tärna och Vilhelmina rätt allmänt i lofotenfisket under vårvintern. Från samma socknar var somliga på timmerhuggning i Norge.[55]

Gruvfälten i Lappland har mottagit en del tillfällig arbetskraft, inom övre Norrland särskilt från Tärendö och Pajala. Järnvägsbyggena har också, som på andra håll, momentant dragit till sig arbetare från nejden, likaså kraftverksbyggena och i någon mån skeppsvarven.

Säsongmässigt byggnadsarbete utövades vid seklets början särskilt i kuststäderna av folk från de närmaste socknarna. Omkring 1910–15 arbetade sålunda ca 150 man från Norrfjärden i Piteå och Luleå.

Odlingsarbete på annan ort omtalas från Töre och Vännäs.

Vid 1800-talets mitt påträffas enstaka personer från övre Norrland på »arbetsförtjänst» i Uleåborgs län.[56]

Ångermanland. Passjournalerna[57] ger praktiskt taget inga upplysningar om arbetsvandringar — det är i stället handeln, som dominerar. Också traditionsmaterialet är magert. Gruvarbete i Norrbotten samt banarbete och stuveri omtalas från vissa socknar vid sekelskiftet.[58] Vidare arbetade folk från västra Ångermanland då på drivningar i Jämtland och återkom stundom sommartid som jordbruksarbetare. Den till glesbygderna

---

[53] Om stuveriarbetet se översikt i Nelson 1963, s. 428 ff, särsk. s. 434.

[54] IfSK. GoG, 70 a, I: 13. Jfr även 70 c, I: 13; 74 c, I: 13.

[55] Om arbetena i Norge se Dahlstedt 1950–62, 1, s. 114; 2, s. 69, not.

[56] OMA. Lka-Uleåborg, B II c: 2. — De inhemska arkivhandlingarna rörande AC-län visar ganska många färder till Uleåborgs län. 1813 reser drygt 100 bönder och fiskare dit, dels vintertid, dels i augusti–september. Giltighetstiden är vanligen en månad. Troligen gällde färderna handel eller fiske.

[57] HLA. Lka-Y, B V: 1–8 (1764–1881; här och i fortsättningen anges ej ev. luckor i serierna). En del passjournaler finns även i länets länsmans- och kronofogdearkiv. — Från omkring 1820 anges en och annan man gå på arbete till landskapen närmast i S.

[58] Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 198.

gränsande Junsele socken hade 1934–35 380 man på skogsarbete på annan ort, där det tillfälligt var stora avverkningar.[59]

Det synes alltså, som om befolkningen i stort sett varit orörlig,[60] korta färder till kustens sågverk undantagna.[61]

Medelpad. Även i detta landskap har sågverksindustrin dragit till sig arbetare från närliggande socknar. Så skedde ännu på 1930-talet.[62] Annat långväga säsongarbete tycks ej ha varit så vanligt, inte ens timmerdrivning.[63] Från Attmar har dock »många» gått på skogsarbete i grannlänen.[64] En och annan i Haverö kan ha varit i Jämtland på slåtter.[65]

Jämtland. Som granne till Hälsingland med dess stora behov av arbetskraft inom linförädlingen har landskapet haft säsongutvandring, nästan uteslutande av kvinnor. Drivkraften var möjligheten att få lin i lön; ett kraftigt underskott därpå rådde i landskapet. Denna trafik, *vintergången,* förekom åtminstone så tidigt som 1730 och fortsatte mer än ett sekel. De invandrande kvinnorna sysslade även med spinning och ullarbete. De kom från socknarna SÖ om Storsjön, alltså från området närmast hälsingegränsen. Enligt en uppgift 1819 utgjorde de flera hundra.[66] Av sporadiskt bevarade passjournaler får vi en viss uppfattning om social status. Hos KB tog i september 1825 omkring 25 kvinnor ut pass till Hälsingland på 4–6 månader, i oktober 10. Det är huvudsakligen torpar- och bonddöttrar men också änkor, bonde- och soldathustrur.

[59] ULMA 26266, s. 2; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 380. Jfr Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 195 (Torsåker).

[60] I Styrnäs sn har »befolkningen i sin helhet varit bofast» (FFöN 428, s. 1). Jfr även 1868 års skogskommitté, s. 379 f.

[61] Jfr Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 195 ff. — På 1930-talet klagas över att tillgången på säsongarbete för närliggande kommuners befolkning nästan upphört (SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 381).

[62] Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 217; FFöN 463, s. 3; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 381. — Passjournalerna tiger praktiskt taget helt (se not 57 ovan).

[63] Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 193 ff; EU 35240, s. 1; ULMA 2134: 10, s. 19. En meddelare uppger dock, att många från de inre socknarna sommartid arbetade på sågverken, medan de på vintern drog till avverkningar inne i landet (FFöN 463, s. 2).

[64] EU 13821, s. 18.

[65] ULMA 23207, s. 4.

[66] Hedlund, M., 1946, s. 84 samt fig. 5 (fler socknar än vad kartan utvisar har dock deltagit); JA, 2, s. 69; Wichman 1959, s. 2 f; Jemtlands läns hushålln.sällsk. handl., 2, s. 11; öMEA 267: 3.

I journalerna[67] återfinns för övrigt blott ett fåtal personer, som uppger sig skola söka arbete. De utgjorde vid 1800-talets början ett tiotal årligen. Målet var uteslutande Västernorrland och Gävleborg.

Arbete i Norge borde också ligga nära till hands. KB förklarade dock 1808, att sådan arbetsförtjänst »behöver ingen». En och annan arbetande jämte påträffas emellertid i norska viseringsjournaler på 1820-talet, framgår av en kontroll. Från Frostviken gick männen under 1800-talets senare del på fiske till Lofoten.[68]

Stuveriarbete på norrlandskusten har långt fram i tiden varit en biförtjänst för somliga.[69]

I fråga om skogsarbete har Jämtland varit ett invandringsområde;[70] dock har en del varit på skogsarbete i grannlänen norrut.[71] Bristen på arbetsfolk hade redan långt före skogsavverkningarna varit kännbar.[72]

Härjedalen. Förhållandena har varit likartade de jämtländska. Hälsinglands lin- och ullarbeten lockade. Kvinnorna for dit från nästan alla delar av landskapet.[73]

Den närliggande trondheimsbygden var också aktuell för säsongarbetarna. Där drog man eller byggde not.[74]

I övrigt synes av passjournalerna att döma arbetsvandringar praktiskt taget saknas. Dock fick fem drängar missväxtåret 1772 pass till Finland för arbete.[75]

---

[67] Östersund. Landsarkivet, Lka-Z, A III: 1, 6; B I: 7 a; B XI: 1 (täcker tillsammans 1810–56). I Lka-Z, E V: 1 ingår div. journaler från länsmän och tullstationer ca 1800–1850. Journaler från länsmännen i Jämtland 1763–81 återfinns i HLA. Lka-Y, D III p: 1–2.

[68] HLA. Lka-Y, D III r: 1, 28.1.1808, KB:s kladd; Trondheim. Statsarkivet, poliskammarens arkiv, passbok 1819–23, t. ex. 23.3.1822; Hedlund, M., 1946, s. 98; Dahlstedt 1950–62, 2, s. 69, not.

[69] Nelson 1963, s. 434.

[70] SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden, s. 75. — I Ragunda skall »ytterst få» ha varit på skogsarbete, liksom på vägbygge, flottning och byggnadsarbete (ULMA 26266, s. 1).

[71] Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 219. Jfr även 1868 års skogskommitté, s. 383.

[72] Hushållningssällskapet i länet förordar 1824 import av arbetsfolk, varvid främst dalkarlar rekommenderas (Jemtlands läns hushålln.sällsk. handl., 6, s. 56 f).

[73] Wichman 1959, s. 2 f; Hedlund, M., 1946, s. 84 samt fig. 5; JA, 2, s. 69.

[74] Granberg, E., 1927, s. 67.

[75] HLA. Lka-X, C I: 1, 14.11.1772. — Härjedalsbor är ej sällsynta i X-läns journaler.

Hälsingland. Vandringsarbete har, med undantag för skogsarbete, varit tämligen ovanligt under 1800-talet. Möjligen var det allmännare förr. Ett stickprov visar, att ej mindre än 9 män från »Hälsingland» lyfte lön för vedhugster vid Falu gruva i juni 1661.[76]

I bevarade passjournaler påträffas blott en och annan arbetsvandrare årligen. De flesta var soldater. Målen låg i Ångermanland eller i Svealand.[77] Vi får i detta fall som vanligt ta hänsyn till att huvuddelen av kronobetjäntes och passkommissionärernas journaler saknas. Ett indicium på att bilden därigenom blir skev, ger en uppgift från annat håll vid 1830-talets slut. Där uppges, att 8 män, 10 kvinnor och 6 barn gått på arbete från Bergsjö under ett år.[78]

I Ilsbo sn var bönderna specialister på timring och arbetade bl. a. i Hudiksvall.[79]

Hälsingar har vidare arbetat på timmerdrivningar i omgivande landskap. Vandringarna har pågått långt fram i tiden.[80]

Gästrikland. Förhållandena beträffande skogsbruket har varit likartade de i Hälsingland rådande.[81]

Vid slutet av 1830-talet var enligt en uppgift arbetsvandringarna under ett år från Uggelbo (Ockelbo) 14 män, 4 kvinnor och 4 barn, från Hedesunda 150, 50 resp. 50. Den senare socknens siffror är tydligen ungefärligt angivna.[78]

Ibland har folk från Ovansjö varit på tröskning i Uppland. Några tiotal män från Hille och Valbo säsongarbetade ännu på 1930-talet i Gävle på byggen.[82]

---

[76] Falun. Bergslagets arkiv, vedkompaniet, vol. 174. — Gustav Vasa förbjöd »norrlänningar» att löpa kring riket som tröskare (GVR, 18, s. 37). Från 1500-talet finns uppgifter om grovarbetande bottenkarlar i Mellansverige (Berg 1944, s. 19); bottenkarl innebär här kustbo från Bottniska viken, kanske från svenska sidan. Erixon har meddelat en notis om att ett »norrländskt» arbetslag sysslat med arbete i Skultuna (1921–35, 2, s. 279). Träarbetare i byggnadsindustrin har åtminstone från 1890-talet ofta rekryterats från »Norrland» (Byggnadsarbetarminnen, s. 84).

[77] HLA. Lka-X, C I: 1–10 (1762–1858). — Passjournal för Ytterhogdal 1830–42 ingår i Östersund. Landsarkivet, Ytterhogdals lmA, D X: 1.

[78] KrA. Militärgeografi, Sverige, Wästfelt, Beskr. över V. militärdistr., tabell 2.

[79] Muntlig uppgift av E. Viberg, Vi, Hälsingtuna. Den gäller troligen 1800-talets slut.

[80] SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 373 f, 378 ff; EU 13821, s. 18 (Attmars sn); FFÖN 430, s. 1.

[81] Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 189; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, s. 373 f.

[82] ULMA 12608, s. 4; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 381.

Uppland. Under 1700-talet och kanske tidigare förefaller enligt vissa uttalanden upplänningar ha varit kända som kringvandrande nyodlare och kanske också gärdsgårdsbyggare.[83] Annars torde vandringarna normalt ha varit mycket sällsynta. Passjournalerna — ofullständigt bevarade — upptar på 1820-talet enstaka personer, som får tidsbestämda pass för ej uppgivet ändamål.[84] Bland dem kan någon arbetsvandrare dölja sig. Särskilt vid missväxt kunde vid 1800-talets mitt dock delar av befolkningen drivas att söka arbete i andra trakter.[85]

Västmanland. Befolkningen har liksom i övriga bygder vid Mälaren och Hjälmaren icke i nämnvärd grad varit rörlig utanför landskapet. Vid de i Säfsnäs i Dalarna på 1700-talet anlagda bruken arbetade dock en del män från angränsande västmanländska socknar.

1838 uppges, att västmanlänningarna i någon mån börjat arbetsvandra under senare år, tydligen bl. a. till Stockholm. KB:s passjournaler, som särskilt för Västmanlands län är välbevarade, tiger dock med något undantag helt på denna punkt.[86]

På 1890-talet for en del personer från landskapet till Skånes kolgruvor på mer eller mindre säsongbetonat arbete. Färderna upphörde snart.[87]

Om korta arbetsvandringar finns ett par uppgifter. I Näsby sn for man på en del järnvägsbyggen, mest i närheten. Man deltog även i dikningar i grannsocknarna, liksom i skogsarbete (till omkring 1930). 10–20 man skall ha varit borta mer eller mindre kontinuerligt. Man cyklade eller gick till arbetena, som man fått reda på genom annonser. En del kom hem över veckosluten. Från Medåker utgick förr 5–10 män på liknande sysslor. Man arbetade också som *skördekarl* under juli–septem-

[83] 1743 uppger Schultze, att han funnit, att upplänningar vore skickligare än dalkarlar att bygga gärdsgårdar (s. 27), och 1756 säger Carleson, att dalkarlen i forna tider genom flit och trägenhet ersatt upplänningen vid nyodling (s. 311).

[84] ULA. Lka-B, B IV: 1 (1825–38). Journaler för C-län saknas i lka, men kan ersättas av de regelbundna avskrifterna i RA. JKÄ arkiv, E III cf. Där finns inga tänkbara arbetsvandrare antecknade. — Sommaranställning på bogserbåtar ända uppe i Söderhamn var ej ovanligt i Roslagen vid sekelskiftet (FFÖN 431, s. 1; Nelson 1963, s. 502).

[85] JA, 1, s. 226; Riksdagshandlingar 1856–58. Präst. prot., 4, s. 513 (årligen »flera hundradetal» från Tierp); ULMA 2038: 2, s. 53. — På 1890-talet införskaffade en jägmästare, själv jordägare i Uppland, kuskar från detta landskap jämte oxar till Jörn, Västerbotten, för myrodling (FFÖN 423, s. 1).

[86] Montelius, S., 1962, s. 123; insändare från Sthlm i Tidning för St. Kopparbergs län 3.5.1838; ULA. Lka-U, E V: 2–13 (1796–1853).

[87] EU 46861, s. 2.

ber. I socknen fick man under depressionen tröskhjälp från Arboga. Himmeta sn uppvisade något fler säsongarbetare än Medåker. De arbetade bl. a. som stuvare i Köping eller fick tillfällig anställning i Kolsva för att mejsla bort fogar på gjutgods. Några män var på skogsarbete i Dalarna och södra Norrland.[88]

Närke. Arbetare från landskapet gick höst och vår i slutet av 1700-talet till Nora bergslag och sysslade med dikning, stängning och röjning; ortens egna invånare var engagerade i gruvdriften. På grund av oxbrist kom också »från slättbygden så kallade Plogbönder» dit.[89]

Passjournalerna, som för Örebro län är bevarade från 1787, visar ringa säsongvandring till andra län. Omkring 1815 arbetar årligen en handfull män på Göta kanal-bygget. Mest rör det sig om avskedade soldater. 1815 sökte 4 torpare pass till Göteborg på arbete — kanske även det i samband med kanalbygget.[90] Då Strömsholms kanal var under ombyggnad 1859, utgjorde arbetarna från Örebro län 14 av 218.[91] Traditionsuppgifter berättar, att närkingar arbetat vid kalkugnar i trakten av Skövde och att män från Götlunda dikat i grannsocknen i Västmanland.[92]

Värmland. Jämsides med dalkarlen har värmlänningen framstått som urtypen för en säsongarbetare,[93] men utvandringarna börjar här till

[88] ULMA 26254, s. 1 ff; 26319, s. 2 ff; 26320, s. 1 f.

[89] Bergenskiöld 1875, s. 36. Det framgår ej, om uppgiften avser slättbygden i Västmanland eller Närke. Möjligen stöder sig Kumm (1944, s. 50 f) på nämnda källa, då han omtalar tröskare och plöjare i Bergslagen.

[90] ULA. Lka-T, C IV: 2–6 (1787–1832). Jfr även Lhb 1851–55, T-län, s. 8.

[91] Hallstahammar. Strömsholms kanal AB:s arkiv, kaps. 1 B 5.

[92] Nelson 1963, s. 180; ULMA 26319, s. 4.

[93] De värmländska arbetsvandringarnas historia har ingående behandlats i JA, 1, s. 737 ff; 2, s. 70. Jfr även Berg 1944, s. 19 f; Emigrationsutredningen, bil. 8: 1 (särsk. s. 8 ff); 8: 2 (särsk. s. 15); 8: 3 (särsk. s. 7); Granberg, G., 1938; Kumm 1944, s. 51 ff, 96, 112 ff; Nelson 1963, s. 246 ff; Olsson, R., 1961. Lhb omnämner regelbundet företeelsen. Fryksdalingarnas arbetsvandringar beskrivs i Frykholm 1937; östmarksbornas i Broberg 1943, s. 31 ff; västvärmlänningarnas i Ernvik 1951, s. 326 ff. Den värmländska inflyttningen till Norrland behandlas i Hjulström m. fl. 1955, särsk. kap. Befolkningsutvecklingen; Lövgren 1956, s. 370 ff; Furuskog 1946; ULMA 24696; 24834. I övrigt förekommer många notiser om värmländska arbetsvandringar i litteraturer. Se t. ex. Olsson, R., 1949, s. 68 ff; Schröder 1922, s. 100 ff; Sågverksminnen, *passim.* — Traditionsarkiven innehåller stora mängder uppteckningar. Icke minst gäller detta IfSK (GoG, svar på frågorna I: 9; 13), ehuru det sällan anges, att det just är värmlänningar det rör sig om.

[94] Här troligen = länet (jfr SAOB: »land»).

sin huvuddel betydligt senare än i Dalarna. Migrationens orsak anses allmänt vara långt gången hemmansklyvning samt en folkökning vida utöver genomsnittet. Den äldsta notisen om säsongarbete rör 33 timmermän från Fryksdalen, som arbetade på Asphytte kronobruk vid Filipstad 1570. Fryksdalen lämnade även i fortsättningen de flesta säsongarbetarna. I början av 1700-talet sägs Kils och Fryksdals härader ha byggkunnigt folk, som »weta med yx wäl och nätt timra» och som går till andra orter i landet[94] på timringsarbete. I en värmlandsbeskrivning 1762 ges många uppgifter. Väse härads fattiga befolkning arbetade i Bergslagen, i städerna och hos ståndspersoner. Folket i Ullerud timrade inom och utom länet. Gravabor arbetade i Karlstad. Från Sund samt Ö och V Emtervik gick man ut på rothuggning, plöjning, stenarbeten, dikning och tröskning.[95]

Kronobetjäntes passjournaler för gränshäraderna är delvis bevarade genom att de ingår i Örebro läns arkiv;[96] länsstyrelsens i Karlstad handlingar har brunnit. Journalerna omfattar åren 1754–55 och 1760–79 (med vissa luckor). De är värdefulla, eftersom ärendet ofta anges. Flertalet antecknade fraktade järn eller skulle köpa salt och sill. Tabell 1 (s. 100) visar antalet säkert belagda arbetsvandringar.

Samtliga passtagare var män. Resorna ställdes med några undantag till Norge. Nästan isolerad står en arbetsvandring 1767 till Bohuslän av 51 män från Nordmark. I vissa fall anges, att ärendet är tröskning eller timmerkörning. Utvandringstidpunkten varierar starkt. I stort sett kan sägas, att männen från Nordmark gick ut vintertid, väl på skogsarbete, medan männen från Fryksdalen tog pass i januari, april och maj samt något i augusti.

Med hänsyn till de nyss lämnade litterära uppgifterna är det uppenbart, att man ej ansåg sig tvingad att ta kronofogdens pass för inrikes resor. Ett undantag är färder till Bohuslän, vilket kanske är en kvardröjande slentrian sedan den tid landskapet ej var svenskt. Man skulle då vänta sig, att i journalen finna alla de värmlänningar, som vi vet arbetade i sillindustrin där vid denna tid (se nedan). De kom mest från Nordmarks och Gillbergs härader, i viss mån från Jösse och Grums.[97] Troligen är det denna art av arbete, som döljs under beteckningen »lovliga ärenden» o. d. (ej medtagna i tabellen). Antalet varierar starkt.

---

[95] Furuskog 1946, s. 360; Hofsten 1917, s. 80; Mörner 1952, s. 25, 63, 97, 133, 135, 140. Jfr också Montelius, S., 1962, s. 123 (särsk. anmärkningen till tabellen).

[96] ULA. Lka-T, D II i β: 63–64. — Älvdals båda härader saknar helt uppgifter om arbetsvandrare.

[97] JA, 1, s. 154.

TABELL 1. *Arbetsvandringar från Västvärmland 1754–55, 1760–79.*

	Fryksdals hd	Gillbergs hd	Nordmarks hd	Jösse hd
1754	x	x	0	1
1755	x	x	0	39
— — —				
1760	9	—	—	0
1761	60	0	70	0
1762	42	0	129	0
1763	32	0	51	9
1764	3	—	—	0
1765	X	—	—	X
1766	4	0	0	X
1767	7	0	74	0
1768	142	0	7	0
1769	149	4	1	0
1770	X	0	7	6
1771	45	0	2	11
1772	ca 75	0	5	1
1773	—	0	6	3
1774	35	0	8	3
1775	ca 130	0	1	0
1776	52	—	0	0
1777	24	0	2	0
1778	17	—	3	0
1779	0	—	—	0

Anm. X, ändamål uppges ej. 0, ändamål uppges, arbetsvandringar förekommer ej. —, journal saknas.
Källa: ULA. Lka-T, D II i β:63–64.

Toppåret 1774 uppgår de till omkring 550 i Nordmarks härad, som har de flesta noteringarna av detta slag. Troligen skulle också de allra flesta av det relativt stora antal personer, för vilka intet som helst ärende i Bohuslän anges, arbeta i sillindustrin.

KB:s brunna passjournaler kan för några år på 1810-talet ersättas av de till JK insända kopiorna.[98] Tabell 2 visar säsongarbetarnas fördelning och antal 1813, året innan KB förbjöd säsongutvandring ur länet. Sammanlagt antecknades 339 personer. Enligt andra uppgifter var totala antalet säsongarbetare, som vid samma tid gick utom länet, ungefär det dubbla.[99]

[98] RA. JKÄ arkiv, E III cf.
[99] JA, 1, s. 745.

Tabell 2. *Arbetsvandringar från Värmland 1813.*

Destination	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.
Göteborg	2	19	45	29	2					8		1
Dalsland				2								
Västergötland			51	45		3		1				
Småland			4		1		2					
Bohuslän			6									
Östergötland			7	8								
Uppland				10								
Västmanland			20	3								
Närke			10	5							1	
Södermanland				32					6			
Stockholm					1				3	5		
Hälsingland					1							
»Göta kanal»			4	1	1							
Summa	2	19	147	135	6	3	2	10	13	1	1	

Källa: RA. JKÄ arkiv, E III cf.

Bland passtagarna finns blott några få kvinnor, vanligen i sällskap med sina män. Passens giltighetstid är oftast 4 månader. Många har »arbete betingat». Gemensamt pass för 5–10 personer är ej ovanligt. Hemby och ålder brukar utsättas och signalement ges. Ofta påpekas, att passtagarna talade finska.

Säsongarbetarnas sysslor framgår t. ex. av en landshövdingeberättelse 1815. Där sägs särskilt nedre Fryksdalen vara bekant för sin timring, snickring, rothuggning och odling i bl. a. Närke, Västergötland, Östergötland, Dalsland, Bohuslän och Norge. Vintertid utförde ortens befolkning körslor i Bergslagen och tröskning i länets södra trakter.[100]

Av de i berättelsen nämnda sysslorna hade nyodlingen största betydelsen fram till 1800-talets mitt.[101] I arbetet deltog även relativt burgna bönder, som medförde häst och plog. Nyodling var aktuellt i riket bl. a. på grund av de höga spannmålspriserna, och värmlänningarnas avancerade nyodlingsteknik med goda hästar och för skumplöjning lämpade redskap gjorde dem mycket eftersökta. Genom vandringsarbetena spreds värmländska redskapstyper, främst den speciella plogen men också pik-

[100] LbA. Inkomna handl., lhb, 1815, S-län.

[101] Det följande efter JA, 1, s. 740 ff.

slagan och en sorts rist.[102] Förtjänsten var god. Arbetsvandringarnas intensitet var, av flera uppgifter att döma, beroende av skördeutfallet. Som nämnts utgjorde Fryksdalen kärnområdet. Efter hand — omkring 1830–40 — vidgades rekryteringsdistriktet till att omfatta större delen av landskapet. Också destinationsområdet ökade efter hand. Stockholmstrakten blev vid sekelmitten ett viktigt mål. Så småningom kom vandringsarbetarna allt mer att rekryteras från de obesuttnas skara.

Omkring 1850 inriktades värmlänningarna på ett nytt arbetsfält: skogsindustrin. Fortfarande gick fryksdalingarna i täten. Även här var den värmländska tekniken överlägsen — den hade under lång tid utbildats i timmeravverkning för en del göteborgsfirmors räkning samt även på dylikt arbete i Norge. Dessutom var det dessa firmor, som först etablerade den norrländska trävaruhandeln, och de anställde gärna sina gamla arbetare. En mängd nya metoder och verktyg i skogsarbetet spreds över landet genom värmlänningarna.[103]

I den norrländska avverkningen har värmlänningar deltagit åtminstone fram mot andra världskriget. Från Gustaf Adolfs sn uppgavs 1961, att skogsarbetare fortfarande var vinter arbetade i Dalarna, där betalningen var bättre.[104] Sågverken i Norrland och Dalarna mottog mycket stora tillskott av värmlänningar fram till sekelskiftet. Som exempel kan nämnas, att inom lastningen vid Kramfors sågverk återfanns 7.6. 1870 108 värmlänningar bland de 138 arbetare, som kom från främmande landskap.[105] I den norrländska flottningen torde värmlänningarna ha försvunnit på 1920-talet.[106] För rännbyggarna går gränsen redan vid 1870–80, av uppteckningarna att döma.

Skogsarbetet drog ej till sig alla vandrande värmlänningar. Många fortsatte med traditionella eller andra nytillkomna sysslor i stort sett fram till sekelskiftet. Ännu 1905 for timmermän till Stockholm. I Ö Emtervik har under kanske två sekler funnits lag, som specialiserat sig på fyrbyggen. Sista gången ett sådant lag gick ut var 1952. Ej oväntat hittar vi värmlänningar också på kanalarbete och skogsdikning.[107]

Tröskning var också vanligt, särskilt i Västergötland, men även i

---

[102] Bringéus 1962, s. 22 ff, 46 ff; Erixon 1956, s. 104; Jirlow 1948–49, s. 84; Trotzig, D., 1943, s. 27 f.

[103] Granberg, G., 1938, *passim*.

[104] ULMA 24830, s. 4.

[105] Timrå. SCA:s arkiv, Kramfors brädgård, G VIII a: 19.

[106] SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 375.

[107] ULMA 24764, s. 6 f; Hallstahammar. Strömsholms kanal AB:s arkiv, kaps. 1 B 5; SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden, Bilagor, s. 6.

Dalsland, Västmanland och Norge. Deltagarna kom vanligen från de socknar i Värmland, som låg närmast landskapsgränsen.[108] Över huvud taget framstår Norge som det främsta målet för de vandrande värmlänningar, som under 1800-talets senare del ej sysselsatte sig i skogsindustrin. Uppgifterna om arbete i grannlandet är legio. Strömmen skall ha tilltagit efter 1850. Den upphörde i stort sett efter unionsbrottet. Svenska säsongarbetare omtalas ofta i Öst- och Vestfold, Akershus och Hedmark, ej sällan också i Buskerud, Oppland, Telemark och Hordaland. Skarorna kallades kollektivt *arbetssvensken* eller *matjordssvensken*. Sistnämnda term syftade på de många nyodlarna och dikarna. Åtskilliga arbetade också på tegelbruken i Östnorge.[109]

Kvinnor har sällan deltagit i utvandringarna annorstädes än till Norge, där de blev tjänsteflickor eller sysselsattes i jordbruket.[110]

Utöver de tidigare givna siffrorna finns ej många exakta uppgifter om arbetsvandringarnas omfattning att få. Ett år i slutet av 1830-talet anges antalet säsongvandrare dock vara följande för vissa socknar:[111] Blomskog 100, By 42 (varav 12 kvinnor), Gillberga 103, Holmedal 200, Kil 53, Köla 57, Nyed 25, Sillbodal 15 och Stavnäs 101.

För ett par socknar föreligger journaler över de utvandrande. I V Emtervik antecknas 1856–60 mellan 34 och 66 årligen. De flesta passen utställdes i februari–maj. En ny journal upplades 1874 och var i bruk till 1908. Antalet notationer utgjorde det första decenniet bortåt 100 per år men sjönk sedan kraftigt.[112] I Östmark är en journal för 1861–76 bevarad. Färderna därifrån ställdes främst till Dalarna och Norrland. De utgjorde till en början drygt 100 per år men avtog sedan till knappt hälften.[113]

Dalsland. Landskapet låg nära flera rika bygder med behov av arbetare: osloområdet, de västgötska slättbygderna och till en del även Göteborg. I relativt hög grad har säsongvandringar till dessa trakter ägt rum, särskilt från skogssocknarna.

---

[108] T. ex. IFGH 2460, s. 69 f; 3748, s. 4; 4503, s. 23; 4507, s. 32, 34; 4254, s. 31; 5351, s. 9; 5381, s. 23; 5587, s. 22; ULMA 2293: 2, s. 1 f; 19797, s. 1.

[109] ULMA 19104, s. 19; IfSK. GoG, 14, I: 9. Om arbete i Norge se allmänt t. ex. Bull 1958, s. 109 f, 259 f, 352 ff; Nelson 1963, s. 252 ff.

[110] Jfr Jonasson 1950, s. 68.

[111] KrA. Militärgeografi, Sverige, Wästfelt, Beskr. över V. militärdistr., tabell 4.

[112] V Emtervik. KyA, A I: 10; Nelson 1963, s. 250. — Nelson har ej observerat den äldre förteckningen.

[113] Måwe 1958, s. 353. — Här, liksom i V Emtervik, är det sannolikt, att många färder företagits utan pass/arbetsbetyg.

Vi hittar dalslänningar i Bohusläns sillindustri på 1700-talet. I början av 1800-talet arbetade enligt KB byggnadsarbetare från landskapet utanför länet. Till Norge har man vandrat åtminstone från 1850-talet, särskilt från Mo och Åmåls snr.[114] Sysslorna var desamma som för värmlänningarna.[115] Till Västergötland och södra Dalsland gick männen från skogsbygden på tröskning.[116] För andra arbetare var räjongen vidare. Sågverksarbetare och flottare sökte sig till Norrland,[117] banarbetare sysselsattes t. ex. i Bohuslän, medan timmermännen drog »ut över landet».[118]

Stockholm. Passjournalerna ger vid handen, att praktiskt taget inga arbetsvandrare utgått.[119] En uppgift om nyodling i Östbo härad, Småland, utförd av »stockholmare», finns dock. Det är också anledning att erinra om att åtminstone gårdarna på Järvafältet strax utanför staden ända in på de senaste åren brukat skaffa arbetare till slåtter och skörd ur det klientel, som brukar stå vid hamnkontoret och vänta på arbete, eller från t. ex. Högalids arbetshem. Arbetarna har då brukat bo på gården så länge arbetet varat. Det finns anledning tro, att dessa exempel ej står isolerade.[120]

Södermanland. Från landskapet är inga utvandringar belagda, med undantag av att sörmlänningar deltagit i ett odlingsföretag i Uppland.[121] Passjournalerna tiger helt.[122]

---

[114] Edestam 1955, s. 166; Kumm 1944, s. 50; Nelson 1963, s. 215 f; JA, 1, s. 774 f; Emigrationsutredningen, bil. 8: 3, s. 7; ULMA 24765, s. 14 f, 30 f; 26358, s. 4 ff. Jfr även SOS. Litt. H, 1891–95, P-län, s. 14 samt flera andra lhb. — KB:s passjournal tiger praktiskt taget (GLA. Lka-P, C VI a: 1–2 [1814–53]).

[115] IFGH 5690, s. 6; 5746, s. 2, 14, 29; 5961, s. 13 ff; ULMA 24765, s. 14, 28 ff. Åtskilliga av de norska uppgifterna om svenskar på säsongarbete gäller säkert dals- och bohuslänningar.

[116] IFGH 2931, s. 21; 3940, s. 2; 5376, s. 11 ff; 5383, s. 21; 5396, s. 8, 14; 5402, s. 15; 5531, s. 7; 5619, s. 27; ULMA 9076, s. 1; 10485, s. 1 f; 24765, s. 7 ff; 26321, s. 1 f.

[117] IFGH 5376, s. 40; ULMA 13588, s. 7 f; 24765, s. 22 ff, 32 ff.

[118] IFGH 5521, s. 13; ULMA 24765, s. 12 ff.

[119] SSA. ÖÄ:s arkiv, kansliet, D VII c; polissekreterarens arkiv, C XV (täcker tillsammans 1813–1942).

[120] LAL 3566, s. 31; Sthlm. Antikvarisk-Topografiska Arkivet, Rosander, s. VI: 8, VI: 12.

[121] ULMA 2946, s. 49.

[122] Passförteckning för D-län saknas men kan delvis ersättas av avskrifter i RA. JKÄ arkiv, E III cf. B-läns journaler (se not 84 ovan) upptar inga arbetsvandrare.

Östergötland. Om säsongvandringar från länet saknas uppgifter i traditionsmaterialet. Passjournalerna visar dock, att sådana förekommit vid mitten av 1800-talet. 1850 utgår ca 30 personer, varav 1 kvinna, till Gotland, stockholmstrakten samt i någon mån till Göteborg. De flesta är »drängar» och får pass på 6 månader. Fem år senare är antalet 16, varav hälften är murare.[123]

Inom länet skall arbetsvandringar ha förekommit från skogsbygden till slätten.[124]

Västergötland. Landskapet har redan tidigt haft en ganska omfattande utvandring av säsongarbetare, inriktade på olika göromål.

Det bohusländska sillfisket[125] upplevde sin senaste storhetsperiod från 1747 till något decennium in på följande sekel. Ett par hundra salterier var i gång, liksom en mängd trankokerier. De senare använde ej kvinnlig arbetskraft. Uppskattningsvis skall i slutet av 1700-talet tillsammans 12 000 säsongarbetare ha varit sysselsatta med sillens fångst, transport och förädling. Arbetet ägde rum tre månader under senhösten och vintern. Ackordslön utgick jämte vissa naturaförmåner. Inkomsten var mycket god. Särskilda förmän rekryterade arbetslagen, som troligen uppsattes sockenvis. Arbetarna utgjordes av småbrukare, tjänstehjon och jordbrukets underklasser. Huvudparten av arbetarna kom från Bohuslän, Halland och Västergötland. Tidvis drogs Småland, Dalsland och Värmland in i arbetet. — Även i senare tid har särskilt kvinnor från Västergötland fått arbete i samband med sillfisket.[126]

En speciell, välkänd grupp säsongarbetare har varit timmermännen från Ale, Bjärke, Kullings och delar av Väne härader. Från dessa bygder kom också en del murare. Redan på 1600-talet arbetade alebönderna som timmermän i Göteborg. Seden har fortsatt till omkring senaste sekelskiftet. Säsongen varade från vårbrukets slut till slåttern och därefter till havreskörden. Man arbetade i lag och leddes av förmän. Särskilt i Ale härad deltog nästan var vuxen man. Över veckosluten vandrade man hem. Somliga arbetade hos möbelsnickare i staden. Vid sekel-

[123] VLA. Lka-E, utan signum (1821–65).

[124] Nelson 1963, s. 102.

[125] Det följande efter JA, 1, s. 133 ff. Om västgötar inom sillindustrin se även Bergstrand 1954–56, 1, s. 55 ff; 2, s. 69 ff; Linnarsson 1961, s. 152 f.

[126] IFGH 3312, s. 14; 3860, s. 37; 5132, s. 26.

skiftet 1900 gick ett mindre antal även till Stockholm,[127] och vi träffar också på dem och andra västgötar på kanalbyggen.[128]

I början av 1800-talet utgick från Skaraborgs län, särskilt Vartofta härad, en stor skara arbetare, som sysslade med en nyinförd jordbruksteknik: flåhackning med åtföljande bränning. Metoden spreds vida. Östergötland hörde till de områden, där man tidigast arbetade. Flåhackning förekom på många håll ännu vid 1800-talets mitt, då utförd av inhemsk arbetskraft eller av arbetare från andra landsändar.[129]

Ur länsstyrelsernas passjournaler kan flera upplysningar om arbetsvandringar erhållas.[130] I förteckningen 1825 och 1835 (men ej 1815 och 1845) påträffas ca 50 resp. 100 personer huvudsakligen från Askims härad, vilka tog ut pass främst i april–september, med företräde för våren. De gick till olika län, i Göta- och Svealand för att »skrapa bergmossa» för färgindustrins behov.[131] Bland deltagarna ingår enstaka hemmansägare och även ett par kvinnor.

Älvsborgs läns journaler innehåller några tiotal personer ur allmogen årligen. De, som kommer från Sjuhäradsbygden, är troligen gårdfarihandlare, medan männen från Ale och Väne bör vara säsongarbetare. Särskilt under 1830-talet färdas åtskilliga till mälarlandskapen; från Väne härad 1834 28 män, varav ett par har med sig hustrun. — Med all sannolikhet tog timmermännen ej pass för den korta färden till Göteborg.

Skaraborgs län uppvisar en markerad säsongvandring till Östsverige, oftast till Stockholms län, från 1830 ända till journalens slut 1854. An-

---

[127] Bergstrand 1954–56, 2, s. 85 ff; Bæckström 1923, s. 22; Linnarsson 1961, s. 145 ff; JA, 1, s. 735; 2, s. 236; Byggnadsarbetarminnen, s. 113 ff; Emigrationsutredningen, bil. 8: 5, s. 11, 15 ff; IFGH 5687, s. 32 f. Även omnämnda flera gånger i lhb.

[128] Linnarsson 1961, s. 150 f; GLA. Lka-O, B V a: 9 (63 »arbetsbönder» till Motala och Göta kanal-bygget 1825); Hallstahammar. Strömsholms kanal AB:s arkiv, kaps. 1 B 5 (av 218 arbetare vid kanalen 1859 var 5 från P-län, 158 från R-län).

[129] JA, 1, s. 766 ff; Bringéus 1963, särsk. s. 61 ff. — Kronobetjäntes i R-län passjournaler återfinns i RA. JKÄ arkiv, E III cf. En kontroll 1813 visar, att inga som helst personer, som kan antagas vara flåhackare, noteras. Detta tyder på att prästintyg använts.

[130] GLA. Lka-O, B V a: 1–30 (1783–1890); Lka-P, C VI a: 1–2 (1814–53); Lka-R, vol. 2235 (1820–54). — Ej så få alehäringar tog ut sitt pass i Göteborg.

[131] Westring 1805, s. VIII ff. — 1826 uppvisade kyrkoherden vid sockenstämman i Rasbokil, Uppland, ett mossprov, översänt från KB med uppmuntran för de fattiga att plocka mossan och sälja den till en grosshandlare i Stockholm för 1 rd bco per lispund (ULA. Rasbokils KyA, P I: 1, 3.12.1826).

talet deltagare växlar mellan 100 och 200.[132] De deltagande socknarna var många, antalet deltagare per socken ringa. Inget särskilt härad ägde företräde. Minst representerat är Vartofta, flåhackarnas kärnområde. De allra flesta utvandrade på våren, t. ex. i april 1845 ca 140 personer. I den mån »titel» utsättes är denna dräng eller inhyses. En och annan kvinna deltar. Passet utställs vanligen på tre månader. Arbetsvandringarna i andra riktningar är få. Några får pass till Hjälmare kanal vid olika tidpunkter.

Vad de många skaraborgarna sysslat med i Östsverige framgår ej, men man kan gissa på någon form av nyodling, kanske just flåhackning. I nyodling i Göteborg med omnejd deltog västgötar redan på 1770-talet. Ungefär samtidigt finner vi dem så långt borta som i trakten av Nora.[133]

Även på andra håll och i andra sysslor omtalas västgötar. Folk från Marks härad arbetade i Halland mot slutet av 1800-talet, och från Rångedala gick män till Göteborg för att arbeta som tegelbärare, murbruksblandare m. m.[134] Folk från N Fågelås röjde sten i Östergötland omkring 1850 och dikade i grannsocknarna under seklets senare del.[135] Åtskilliga rallare har utgått från landskapet.[136] Ännu 1916 anges västgötar skogsarbeta i Dalarna. Det var dock närmast lösa arbetare.[137] Många slog sig också på tröskning. Man arbetade i Halland samt på Västkustens öar, Västgötaslätten och Värmlandsnäs.[138] Potatisplockning har även förekommit.[139] En del kvinnor har trädgårdsarbetat i Göteborg.[140]

Också inom landskapet förekom givetvis arbetsvandringar, som till kalkugnarna i trakten av Skövde.[141]

Bohuslän. Som nyss nämnts deltog bohuslänningarna i kustens sillfiske under dess högkonjunktur på 1700-talet och säkert också både tidigare

---

[132] Enligt en uppgift från 1850-talets mitt utvandrade enbart från Ransbergs sn 300 personer årligen (Riksdagshandlingar 1856-58. Präst. prot., 1, s. 635).

[133] JA, 1, s. 736; Bergenskiöld 1875, s. 36.

[134] LAL 3316, s. 31 f; 5367, s. 9.

[135] EU 29718, s. 1 ff.

[136] IFGH 5777, s. 2 ff; 5886, s. 15, 22.

[137] SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden, Bilagor, s. 11.

[138] JA, 1, s. 736; IFGH 1476, s. 29; 5308, s. 45; 5331, s. 44; ULMA 1738: 2, s. 1; 13328, s. 12.

[139] IFGH 6011, s. 27.

[140] Byggnadsarbetarminnen, s. 115; IFGH 5944, s. 11.

[141] Nelson 1963, s. 180.

och senare. Vid 1700-talets slut var man även på flottning i Värmland.[142]

Passjournalerna upptar vid 1800-talets början en handfull personer årligen, som förefaller vara säsongarbetare. Mot seklets mitt har de ökat till omkring 50: klampare (ett tiotal till Norrland), arbetskarlar, timmermän och kvinnor.[143]

Omkring 1840 började de nordligaste häradernas obesuttna ungdomar ta tillfällig tjänst i Norge.[144] Även senare sökte man sig dit (tegelbruk, stenhuggerier, bondgårdar).[145] En uppteckning från Vestfold berättar hur *grisebåtene* kom från Bohuslän, lastade med folk som sökte säsongarbete.[146] Byggnadsarbetare gick till Göteborg och fiskelägena.[147] Någon gång har man varit på tröskning i Västergötland.[148] Skärgårdskvinnor har ofta varit borta på potatisplockning.[149]

Halland. Delar av landskapet har sedan lång tid tillbaka tillhört de stora utvandringsområdena.[150] Tröskning som säsongarbete torde ha pågått under flera sekler. Rätten till utvandring i detta ärende bekräftades i en resolution 1695 och i ett förut omnämnt K. Br. 1724. I det senare fallet sattes borgen för kronoskatt samt innehav av KB:s pass som villkor. 1811 inskränktes vandringsrätten genom en lokal kungörelse. Kravet på borgen och pass upprepades. Blott söner och drängar fick deltaga. De sistnämnda skulle uppvisa husbondens skriftliga tillstånd med prästerskapets påskrift om frejden. Ingen fick vandra ut före skördetiden. Ett par år senare hemställde KB hos K. M:t, att vandringarna helt skulle förbjudas. Beslutet gick emellertid i motsatt

---

[142] Se vidare JA, 1, s. 748.

[143] GLA. Lka-O, B V a: 1–30 (1783–1890).

[144] Holmberg 1843–45, 2, s. 107; Riksdagshandlingar 1856–58. Bond. prot., 7, s. 453 ff. — Samtidigt var ett antal bohuslänningar sjömän på Vänern (Lhb 1842–47, S-län, s. 21).

[145] IFGH 4859, s. 12; 5373, s. 27 f; 5493, s. 32; 5494, s. 6; 5506, s. 38 f; 5546, s. 5. — Norgearbetena kunde ibland kombineras med hemslöjdsförsäljning (IFGH 4859, s. 29).

[146] IfSK. GoG, 29 d, I: 9.

[147] EU 22402, s. 1; Göteborg. Göteborgs museums arkiv, acc. 5302.

[148] IFGH 5506, s. 40.

[149] IFGH 5196, s. 15.

[150] Säsongarbetena behandlas ingående i JA, 1, s. 151 f, 160 f, 176 ff; Nelson 1963, s. 83 ff, 164 ff; Emigrationsutredningen, bil. 20, s. 75 ff. Nedanstående bygger främst på dessa. — KB:s passjournaler är förkomna. De kan från 1812 och ett tiotal år framåt ersättas av avskrifterna i RA. JKÄ arkiv, E III cf. Där antecknas årligen högst något dussin möjliga säsongarbetare.

riktning. Söner och drängar skulle få utvandra, om de hade föräldrars resp. husbondes tillstånd därtill.[151]

1771, då blott en mindre del av landskapet deltog, skall omkring 200 personer, mest män, ha gått ut. Huvudparten kom från Laholms fögderi. I Skåne tröskade man hos de högre klasserna och fick viss betalning per tröskad skäppa, uppges 1756. Somliga deltog väl även i slåtter och skörd. Antalet minskade senare genom att hågen hos de flesta vändes till Bohusläns sillindustri. Då denna mist sin betydelse 1809, kom Skåne åter i blickpunkten för södra länsdelens befolkning. Omkring 1820 skall antalet tröskare från Halland till Skåne ha varit 300–600, 1828 300. Tidigare hade det varit upp till 2 000.[152] Av bevarade passjournaler från Harplinge-Steninge (1818–33) och Söndrum (1821–26, 1832–36) vet vi, att från vardera socknen 10–30 män årligen gick till Skåne, väl på tröskning. 1845 omtalas, att nästan alla ogifta män i Voxtorp gick söderut på tröskning och arbete i brännerierna. Samtidigt gick yngre män från Drängsered och Krogsered och tröskade i Skåne eller Nordhalland.[153] Tröskningen blev inaktuell omkring sekelskiftet.[154]

Det nämnda bohusfisket drog till sig både män och kvinnor från hela landskapet utom Fjäre och en del av Vilske härad. Antalet uppgick till ett tusental. Särskilt för de fattiga bygderna i södra delen av landskapet hade vandringsarbetet stor ekonomisk betydelse, i synnerhet under 1780-talets missväxtår. Måhända kom inkomsterna från Bohuslän att med tiden få negativ verkan, i det de stimulerade till familjebildning med svagt eller obetydligt stöd av jordbruk, vilket kom att innebära svår misär, när inkomsterna upphörde.[155]

Från Laholms fögderi utgick på 1700-talet också snickare till bl. a. Norge. Lindome sn i norra länsdelen lämnade från 1700-talets slut och fram till senaste sekelskiftet en stor mängd byggnadsarbetare till göteborgstrakten.[156]

Av intresse är den livliga förbindelsen med Danmark. Redan på

[151] Kumm 1944, s. 146; JA, 1, s. 155, 181 f.

[152] Tidström 1891, s. 54; Lhb 1818–22, N-län, s. 10; 1823–27, N-län, s. 15 f.

[153] Nelson 1963, s. 168; LbA. Inkomna handl., lhb, 1845, N-län.

[154] Om tröskning i Skåne se EU 32498, s. 1 f; IFGH 866, s. 65; 2265, s. 49 f; 2705, s. 5; 4480, s. 36 f; 5071, s. 14 f; 5246, s. 30 f; 5247, s. 20 f; 5590, s. 3; 5608, s. 28; LAL 1196, s. 5; 2069, s. 1; LUF 3734, s. 3; 5367, s. 8; 8025, s. 16.

[155] JA, 1, s. 180 f. Enligt EU 32498, s. 1, slutade färderna till Bohuslän till större delen först på 1840-talet. — Om trankokning i Bohuslän — utan tidsangivelse — se IFGH 2255, s. 42; 5141, s. 30.

[156] JA, 1, s. 735; EU 22301, s. 9 ff; IFGH 5809, s. 12.

1690-talet reste åtskilliga bönder dit, möjligen för någon form av arbete. Vid 1800-talets början tog hos KB i Halmstad regelbundet 5–20 personer ur allmogen pass till Danmark, okänt av vad orsak.[157] Säkert belagda tycks arbetsresor ej vara förrän på 1840-talet. I Morup synes de enligt en bevarad journal ha börjat 1846. Både män och kvinnor deltog. Man arbetade i Danmark bl. a. på betfälten, tegelbruken och i jordbruket. Somliga for också till Tyskland. 1851 fick 110 personer, mest drängar och pigor, KB:s pass till Danmark. De flesta reste i augusti–december. Nelson har övertygande visat, att många arbetsvandringar hade formen av en mycket kortvarig emigration.[158]

Mot sekelskiftet vändes strömmen från Danmark till Skåne, där betodlingen drog till sig en del hallänningar, liksom landskapets tegelbruk och kolgruvor.[159]

Också andra arbeten omtalas. Under 1800-talet kunde kvinnor från södra länsdelen bedriva spånad, t. ex. stickning, i Skånes skogsbygder eller i de mera välbärgade socknarna i norr.[160] Även i Skånes märgelgruvor arbetade hallänningar. De dikade också i Västergötland.[161] I senare tid har man deltagit i sillfiske i Norge.[162]

Småland.[163] Kronobergs län utgjorde under 1600-talets slut och ett sekel framåt huvudorten i landet för de kringvandrande salpetersjudarna, vilkas arbete var säsongmässigt. En del kom också från de båda andra smålandslänen. Verksamheten var militärt organiserad med årliga mönstringar. 1693 upptas i rullorna 566 smålänningar, vilka hade sina olika distrikt över nästan hela Göta- och Svealand samt i Livland. De sjudare, som höstetiden ej kunde försörja sig hemma, vandrade, enligt en uppgift 1742, till Skåne, Halland och Blekinge för att tröska eller utöva hantverk.[163a]

[157] RA. Passväsendet, vol. 2, 3; RA. Sthlms stads acta, vol. 42 a; RA. Kmk, advokatfiskalens arkiv, årsberättelser, resepass, t. ex. vol. 3.

[158] IFGH 5690, s. 23; NEU 13377; Nelson 1963, s. 83 f, 167 f; KrA. FpkA, I 1, vol. 104.

[159] LUF 3705, s. 108; Nelson 1963, s. 169.

[160] Nelson 1963, s. 169; EU 32498, s. 2; IFGH 5246, s. 31; LUF 5367, s. 8.

[161] LUF 6273, s. 32; ULMA 10549, s. 25.

[162] LAL 1031: 4, s. IV: 10.

[163] En stor mängd traditionsbelägg finns. Blott ett urval av uppteckningarna anförs nedan. En del har bildat underlag till Rehnberg 1953 samt Nelson 1963, s. 80 ff.

[163a] Erlandsson 1961, särsk. s. 45 f, 71, 83. Många salpetersjudare kom också från Skåne, öster- och Västergötland. — Sjudarna ägde laga försvar och föll ej under tjänstehjonsstadgan.

Närheten till Skåne och Västergötland bör av invånarna i de karga småländska bygderna mycket tidigt ha utnyttjats för tröskfärder, ehuru inga äldre uppgifter föreligger förutom beträffande de nyssnämnda salpetersjudarna. Först från omkring år 1800 kan färderna säkert beläggas. 1814 hotade KB att inskränka arbetsvandringarna, som då särskilt utgick från Västbo härad, om det bleve brist på arbetare hemma. Även Sunnerbo härad deltog i tröskfärderna.[164]

Fiskelägena i Bohuslän utövade under 1700-talets sillperiod en viss dragning, ehuru utvandringarna tydligen ej var särskilt omfattande.[165]

Först mot mitten av 1800-talet tog utvandringarna fart på allvar. Särskilt gick färderna till Stockholm, där smålänningarna skall ha varit talrika, i synnerhet från Kalmar län. Man arbetade t. ex. på byggen och i trädgårdar eller som gruslastare och renhållningsarbetare.[166]

Viktiga arbetsplatser var även järnvägsbyggena,[167] där ett mycket stort antal smålänningar arbetade mer eller mindre säsongmässigt, vidare tegelbruken i Skåne och Mellansverige[168] och mycket långt fram i tiden, delvis fortfarande, de skånska betfälten.[169]

Också andra arbetsområden fanns. I skogsbruk och flottning i Nordsverige deltog åtskilliga smålänningar, varav åtminstone somliga torde ha varit rena säsongarbetare.[170] Man återfann dem också på de västgötska och skånska potatisfälten.[171] Från V delen av landskapet sändes vallpojkar till Halland.[172] I jordbruksbygderna arbetade man med nyodling, dikning m. m.[173] Inom landskapet har man varit på bjälkskrädning.[174] Skördearbete i Halland[175] liksom stenhuggning i samma land-

---

[164] Allmänna kungörelse [Lka-F] 31.8.1814. Antalet tröskare, som 1813 fick KB:s pass till Skåne, var ca 50 (RA. JKÄ arkiv, E III cf). Det ringa antalet gör det troligt, att de flesta fick pass på annat håll. — Om tröskning i Skåne se även Lhb 1818–22, N-län, s. 10; JA, 1, s. 765 f.

[165] JA, 1, s. 150.

[166] Leffler 1897, s. 30; JA, 1, s. 775; EU 45899, s. 4; 45964, s. 1; 45977, s. 2.

[167] Kumm 1944, s. 107; Nelson 1963, s. 80 f; IFGH 2105, s. 22; 5732, s. 13; LUF 6187, s. 24, 27 ff; 6281, s. 22 f; ULMA 3388: 2, s. 28; 4745, s. 29; 24893, s. 3 ff; 45964, s. 1.

[168] Nelson 1963, s. 82; EU 45903, s. 10; LUF 6281, s. 23; ULMA 13556, s. 60.

[169] Nelson 1963, s. 88 ff; Arbetsstatistik, L: 1, s. 56; EU 45977, s. 2; 46012, s. 2; ULMA 15607, s. 81 ff; 24893, s. 12 f.

[170] SOS. Skogsarbetarnans levnadsförhållanden, s. 175 & Bilagor, s. 11.

[171] IFGH 5617, s. 37; LUF 6187, s. 22 f; ULMA 3388: 2, s. 28.

[172] EU 45899, s. 3; LUF 6698, s. 6; 6702, s. 3.

[173] EU 46132, s. 1; LAL 1676, s. 30; LUF 4620, s. 292.

[174] LUF 6171, s. 15; 6226, s. 3.

[175] IFGH 3964, s. 5.

skap omtalas.[176] I cementfabriken i Lomma har smålänningar arbetat.[177]

Strömmen av arbetsvandrare nådde även Danmark, på allvar från omkring 1850. Många kvinnor deltog i färderna. Danska värvare reste runt varje vår i bl. a. Kronobergs och Kalmar län för att skaffa folk till de stora godsen eller till industrin. Danmarksresorna var vanligast på 80-talet. De omtalas ännu 1908.[178]

Också till Nordtyskland och ännu längre söderut reste stora skaror från de sydsvenska landskapen, troligen mest från Småland. Man arbetade där inom industrin och jordbruket. Många av de i Tyskland arbetande tycks ha varit yrkesarbetare, som säkerligen stannade borta längre tid. Höjdpunkten nåddes vid sekelskiftet. Enligt officiella tyska uppgifter uppehöll sig då ca 9 000 svenskar i Tyskland, varav en del ambulerade mellan arbetsorten och hemmet.[179]

Uppgifterna ovan bygger på litteratur- och traditionsbelägg. I passjournalerna, av vilka blott de tre länsstyrelsernas är bevarade, finns endast få notiser. Många av de upptagna personerna är säkert hemslöjdsförsäljare. Kalmar läns journal når längst tillbaka. Från 1700-talets mitt och fram till en lucka 1785 utgår 20–40 män och kvinnor ur allmogen årligen, vanligen till Stockholm eller Göteborg. Många var f. d. soldater. Då journalerna åter är bevarade från 1800-talets början, nu från alla tre länen, uppvisar Jönköpings och Kalmar län blott ett och annat tiotal personer årligen, som kan vara arbetsvandrare, Kronobergs län som högst ett hundratal. Bland de senare döljer sig säkert många vävskedsförsäljare. En och annan tar pass till Höganäs stenkolsgruvor eller till Danmark. Åtminstone 1805 anges för en av danmarksresenärerna »arbete». Under seklets andra kvartil är bilden i stort sett oförändrad. Enstaka kustbor reser till Gotland på förtjänst. Från inlandet, även Jönköpings län, går några på tröskning till Skåne. En

---

[176] EU 45899, s. 4; ULMA 4745, s. 29.

[177] ULMA 15607, s. 83.

[178] Utvandringar till Danmark beskrivs ingående i Kolbye 1950; Kumm 1944, s. 97 ff; Nelson 1963, s. 82 ff; Rehnberg 1953; Emigrationsutredningen, bil. 20, s. 75 ff. Svaren på NEU:s frågelista 16 innehåller en mängd uppgifter om svenska säsongarbetare i Danmark. Deras hemort anges sällan. — Goda svenska uppteckningar är EU 45903, s. 11 f; LUF 6187, s. 24 f; ULMA 15607, s. 81 f. — Uppgiften om småländska (och blekingska) arbetare i Danmark 1908 återfinns i Lagstiftning ang. utländska säsongarbetare, s. 586.

[179] Kumm 1944, s. 97, 100 ff; Leffler 1897, s. 30; Nelson 1963, s. 85, 87 f; Nichtweiss 1959, s. 177; Weber-Kellermann 1965, s. 86; Wiepert 1959; 1962; EU 45903, s. 11 f; 45926, s. 2; 46132, s. 1; LUF 6281, s. 23; ULMA 15607, s. 81 f.

och annan i övrigt anges även skola söka tillfälligt arbete. Mot sekelmitten förändras bilden för de båda sydliga länen. Kronoberg uppvisar ca 300 uttagna pass årligen — varav ett tiotal för kvinnor — till Syd- och Mellansverige. Från Kalmar län reser 50–100 personer, varav hälften kvinnor och resten drängar, torpare och inhyses, till Stockholm på 1–3 månader. Kalmarpassen utlämnas vanligen i april–oktober. Det är sannolikt, att vi här möter en del av de många arbetsvandrare, varom andra källor talar. Migrationen bör alltså ha börjat på allvar något decennium före 1850.[180]

Öland. Från landskapet har åtskilliga säsongarbetare utvandrat. När detta börjat, synes ej vara klarlagt, men redan från 1800-talets första decennier finns exempel på att ölänningar arbetat på det närliggande fastlandet.[181] I landshövdingeberättelserna omnämnes vandringarna första gången 1871–75.[182] Troligen hade företeelsen ej något större omfång ännu vid sekelmitten.[183] Målet var främst Stockholm, där man arbetade på byggen och i trädgårdar. Vidare reste många till Norrland på vad Nelson kallar »kolonisationsarbete». Banarbete var också vanligt. Även Danmark och Tyskland besöktes förr för olika arbeten. Vandringarna har i begränsad omfattning fortsatt fram till andra världskriget. Både äldre och yngre begav sig sommartid i väg, män såväl som kvinnor.[184] Ehuru svår arbetslöshet rådde vintertid, företog man icke säsongvandringar under denna del av året.[185]

Gotland. Passjournalerna visar, att ett par tiotal män och kvinnor ur allmogen årligen på 1810-talet tog pass till Stockholm eller Kalmar län.

[180] VLA. Lka-F, C XIV: 1–8 (1813–1908); Lka-G, ej särsk. serie utan sammanbundna med andra arkivalier (1800–1900); Lka-H, E I: 16, C XI: 1–4 samt ingående i ser. A I a (täcker tillsammans 1741–1866).

[181] Lhb 1818–22, Ölands län, s. 5. — Böda på N delen av ön har starka flyttningsrelationer med tre områden på fastlandet, vilket sätts i samband med traditionell säsongmigration (Bergsten 1951, s. 33 f).

[182] SOS. Litt. H, 1871–75, H-län, s. 7.

[183] I H-läns passjournaler (se not 180 ovan) återfinns en del ölänningar men ännu vid 1800-talets mitt blott ett eller annat tiotal. På 1780-talet brukar för de utresande ölänningarna anges, vem som borgade för deras kronoutskylder (jfr KF 18.2.1768, § 5). — Jfr även Emigrationsutredningen, bil. 8: 6, s. 28.

[184] Berg 1944, s. 20; Nelson 1959, s. 139 f; 1963, s. 140, 145 ff; Emigrationsutredningen, bil. 8: 6, s. 33; LUF 12154, s. 3.

[185] Emigrationsutredningen, bil. 8: 6, s. 33, 59, 69.

Antalet steg sedan till mellan 100 och 200 och kvarlåg på denna nivå så länge pass erfordrades. Av resenärerna fick ungefär hälften pass »för resan», resten för fram- och återresa och gällande 1–3, ibland 6 månader. Uttagen skedde vanligen i maj–september. Huvudparten var bondsöner, särskilt mot seklets mitt. Jag håller för troligt, att merparten skulle arbeta på skutor.[186]

Traditionsuppgifter om säsongvandringar saknas. I juni 1876 arbetade dock tre gotlänningar på gamla brädgården i Kramfors. Det torde ha varit lösfolk.[187]

Blekinge. Den förut nämnda utvandringen till Danmark och Tyskland har även utgått från Blekinge. Av passjournalerna att döma kan de ha börjat strax efter 1850. 1855 fick 45 personer, huvudsakligen drängar och pigor, KB:s pass till Danmark.[188] Somliga for enligt traditionen t. ex. till Bornholm som stenhuggare, andra till Ostholstein som lantarbetare och medhjälpare till byhantverkarna.[189] Enligt en uppteckning skall danmarksresorna ha upphört omkring 1890.[190]

Vid 1800-talets mitt började enligt journalerna även andra arbetsresor, som vilka flera traditionsuppgifter finns.

Till Stockholm for en del kvinnor, vilka sökte tjänst som uppasserskor.[191] Några kvinnor men mest män arbetade där på byggen.[192] I de norrländska skogarna har åtskilliga blekingar arbetat.[193] Många andra var rallare.[194] De skånska betfälten har också dragit till sig mycket folk, främst flickor.[195] I Skåne har somliga även stavhuggit på

---

[186] Visby. Landsarkivet, Lka-I, utan signum (1813–1922).

[187] Timrå. SCA:s arkiv, Kramfors brädgård, G VIII a: 17. — Jfr JA, 1, s. 691.

[188] LLA. Lka-K, C I: 1–2 samt ingående i olika serier (täcker sammanlagt 1795–1866). — Det finns skäl i att gardera sig för att en mängd passtagare kan ha varit emigranter till Danmark eller ev. till USA; tillägget »emigrant» återfinns andra år invid flera danmarksresenärer (jfr Nelson 1963, s. 83 f).

[189] Wiepert 1959; LUF 12125, s. 1; 12144, s. 1. Se vidare anförd litteratur i not 178 ovan.

[190] EU 22123, s. 12.

[191] Kumm 1944, s. 50. Uppasserskorna var kända för sin skönhet: på näringsställena »betjänas ni av strålande vackra flickor från Blekinge», meddelar en fransman på 1850-talet (Hellberg 1937, s. 105).

[192] Berg 1944, s. 20; EU 27078, s. 1.

[193] ULMA 14454, s. 4.

[194] IFGH 5448, s. 37 ff; 5473, s. 18; 5521, s. 13.

[195] Arbetsstatistik, L: 1, s. 56; Berg 1944, s. 20 f.

herrgårdarna på 1860-talet,[196] medan andra dikat eller utfört annat grovarbete.[197]

Skåne. Befolkningen i landskapets skogsbygder har haft samma svårighet som grannarna i norr att finna sin utkomst i hemsocknen, varför säsongvandringar förekommit. Ett centrum för salpetersjudarna var Göinge. Dessa utgjorde vid 1700-talets mitt omkring 300 och hade sina distrikt i Skåne, Halland, Blekinge och delar av Småland.[198]

Huvudparten av övriga arbetsvandringar ställdes till Danmark. De utgick till övervägande del, men ej alltid, från skogstrakterna. Vandringarna tycks ha begynt i slutet av 1700-talet. Omkring 1802 skall inte mindre än 6 000 svenska lantarbetare ha funnits på Själland. Även om många var emigranter och ej säsongarbetare förefaller siffran hög.[199] I länsstyrelsernas passjournaler kan danmarksresor i någon högre grad beläggas först omkring 1840.[200] I Danmark arbetade man i industrier och stenhuggerier, vidare med ban- och gruvarbete, torvupptagning, jordbruksarbete och även fiske.[201] Vandringarna tycks ha upphört vid första världskriget.

I övrigt gick enligt traditionen folk från skogsbygden till slätterna i landskapet, där man tröskade, [202] arbetade på betfälten[203] eller i övrigt sysselsattes inom jordbruket.[204] På 1700-talet säsongarbetade en del män som bruksdrängar på de småländska järnbruken (Ry, Huseby, Diö m. fl.).[205]

[196] EU 22123, s. 7 ff.

[197] LAL 1676, s. 30.

[198] Erlandsson 1961.

[199] Ingers 1943–56, 2, s. 457 f. Hur många av dessa, som var skåningar, är okänt.

[200] Originaljournaler saknas. De kan beträffande inrikes resor från 1812 och flera decennier framåt ersättas av utdragen i RA. JKÄ arkiv, E III cf. Förteckning över utrikes resor återfinns från 1801 i KrA. FpkA, I 1. 1836 reser enstaka drängar och pigor, troligen från Malmö stad, till Danmark, 1844 omkring 70 från M-län (mest höstetid) och några få från L-län. 1851 tar ca 60 personer ur allmogen ut pass till Köpenhamn från L-län, mest höstetid, medan motsvarande siffra för M-län är 150. Det kan ej uteslutas, att somliga är emigranter.

[201] T. ex. EU 34662, s. 1; LAL 1128, s. 24; LUF 10364, s. 16; 12106, s. 1; 12112, s. 1 f; 12117, s. 1 ff; 12128, s. 1 f; 12129, s. 1 f; 12145, s. 3; 12148, s. 2; 12195, s. 1; 13530, s. 1; 13925, s. 5; 14343, s. 1.

[202] LUF 4620, s. 66; 6319, s. 7; 10076, s. 24; 10230, s. 4 f. Enda kända traditionsuppgifter om vandring norrut gäller dikning i Västergötland (ULMA 10549, s. 25) och byggnadsarbete i Stockholm (Hesselman, G., 1945, s. 79).

[203] LUF 11111, s. 5. Angående tillvandrande arbetare på betfälten och vid råsockerbruken i Skåne se sammanställningen i Nelson 1963, s. 88 ff samt SOU 1944: 59, s. 321 f, 325 f; SOU 1946: 78, s. 20 f.

[204] LUF 6278, s. 4.

[205] Erlandsson 1961, s. 66.

Passjournalerna för de båda länen visar en del inrikes vandringar från omkring 1820, möjligen på arbete. Man gick mest inom Skåne men stundom även till andra sydsvenska landskap samt till Stockholm. 1821 uttogs sammanlagt omkring 50 pass. 1828 fick 70 personer, vanligen torpare, pass hos KB i Kristianstad, 1843 lika många hos KB i Malmö. De sistnämnda utgjordes mest av drängar.

IV. Dalarna, herrarbetarnas miljö. En översikt

Geografisk orientering

Dalarna är Svealands största landskap, över 30 000 km², med ett största avstånd NV–SÖ av 36 mil. Det uppvisar diametralt skilda landskapstyper alltifrån fjällbygd till slättland. Av största betydelse för den fysiska miljön är Dalälven, vilken famnar landskapet genom sina två grenar, som förenas i Gagnef (fig. 2).

Landskapet består av två delar, bergslagsdelen och övre Dalarna. Klyvningen beror ytterst på naturgeografiska skillnader i berggrund och jordarter, vilket haft följdverkningar för näringar, folkkultur, språk m. m. Övre Dalarna indelas i sin tur i Öster- och Västerdalarna.

Centrum för Österdalarna är Siljansbygden med landskapets hjärtsocknar, Mora, Orsa, Rättvik och Leksand. Jordmånen är förhållandevis gynnsam, särskilt i Nedansiljan, delvis beroende på förekomst av kambrosilurisk berggrund.

I Västerdalarna är bygden i hög grad knuten till älvens dalgång, där det finns sedimentavlagringar.

Bergslagsdelen är ur jordbrukssynpunkt betydligt bättre lottad än övriga landskapet. Särskilt gäller detta bygderna kring Dalälven med biflöden. Centrum har sedan lång tid varit St. Tuna. Bygden kring Avesta–Hedemora kallas ibland Österbergslagen. Västerbergslagen grupperar sig kring sjöstråket Väsman–Barken.

Länets samtliga städer ligger i bergslagsdelen. Äldst är Hedemora, grundad på 1400-talet. Falun fick stadsrättigheter först 1641.

Bygdens lokalisering vid älven har medfört, att landskapets gränstrakter utom i SÖ och i någon mån S är ödsliga. Den naturliga utfarten har varit ned mot Mälaren. Avstånden från Siljan till Stockholm och Östersund är fågelvägen 25 mil, till Västerås och Hudiksvall 15 mil. För Västerdalarna har Norge haft betydelse. Sträckan Lima–Oslo är blott 18 mil.

Övre Dalarna kan således sägas utgöra ett område med rika bygder på relativt nära håll.

Av intresse för herrarbetet är vinterns längd. I många uppteckningar talas det om att man vandrade ut så snart marken blev bar. Vintern

Fig. 2. Översiktskarta över Dalarna. Österdalarna, Västerdalarna och bergslagsdelen har markerats särskilt.

brukar definieras som den tid, då dygnsmedeltemperaturen är under 0°. Perioden omfattar i Falun tiden 11.11–1.4, i Särna 23.10–13.4. Snötäckets varaktighet är i Särna 187, Malung 152, Mora 131 och Falun 145 dagar. Siljan blir isfri omkring 7.5. Vårbruket påbörjas söderut 4.5, längst i norr 18.5. Normalt infaller kornskörden 14.8–30.8.

Medeltiden. Myrjärn och kopparhantering

Vi har här inte anledning att beröra landskapets förhistoria utom i ett för medeltiden betydelsefullt avseende: myrmalmsfyndigheterna.[1] Kanske redan före vikingatiden måste en omfattande järnproduktion ha försiggått. Förutsättningarna för bildandet av myrmalm har varit goda i nästan hela landskapet. Även i ytan liggande bergmalm kan möjligen ha brutits. Smedgravar har påträffats, och i andra gravar förekommer slagg. Spår efter myrjärnssmältor är vanliga i vissa socknar. Särskilt i Ovansiljan har rika järnåldersgravar utgrävts, indikerande en burgen befolkning.[2] Detta har av vissa författare — särskilt G. Boëthius[3] — tagits till intäkt för att det funnits ett lokalt »järnåldersrike» i dessa trakter, betingat av en högkonjunktur med myrmalm — och väl också pälsverk och boskapsprodukter — som bas. Järnets betydelse styrks i vart fall av den urgamla beteckningen Järnbärarland på troligen så småningom hela Dalarna. Ordet är omtvistat. Det brukar antingen tolkas som järnbergens land eller som »deras land, vilka kringbar järn».[4] Högkonjunkturen bestod långt in i medeltiden. När den bröts genom att bergmalm började exploateras, torde myrmalmsdistrikten råkat ut för ett katastrofalt bakslag med en mycket långvarig kulturfixering som följd — en av orsakerna till övre Dalarnas reliktkaraktär.

De förhållandevis bördiga sedimentområdena längs de båda älvgrenarna samt silurformationen NÖ om Siljan skapade möjlighet för jordbruk, och där växte tidigt fram fast bygd.

Vänder vi oss till bergslagsdelen, står vi på mycket fastare mark beträffande bygdens organisation och näringsliv. Den dominerande hän-

---

[1] Av tidigare allmänna översikter må nämnas Hallerdt 1960. I samlingsverket Dalarna, ett vida berömt landskap ingår flera sammanfattningar av olika ämnesområden. De nämnda verken har tjänat som stöd.

[2] Serning 1966, s. 107 ff.

[3] Boëthius, G., 1927, kap. 2.

[4] Se härom senast Envall 1957.

delsen är här Kopparbergets exploatering och bergsmannagruppens framväxt. Processen har nyligen skildrats.[5]

Gruvan har på pollenanalytisk väg fastslagits vara i bruk redan under 1000-talets senare hälft. Vissa indicier tyder på att den kan vara än äldre. Gruvdriften gav upphov till bebyggelse i omnejden — en trakt, som tidigare varit utmark till den gamla jordbruksbygden Ö och S om Runn. Ortnamnen pekar på att denna är av betydligt högre ålder,[6] koncentrerad till de lättodlade områdena.

Omkring 1280 började den tidigare troligen ganska primitiva bergshanteringen övergå i stordrift. Tyskt inflytande gjorde sig också gällande. En förutsättning för uppsvinget var förbättring av smältverken, antagligen genom en ny blästerkonstruktion, samt en omorganisation. Brytning och smältning kom att handhas av en association. Denna föll sönder efter några årtionden, och driften övertogs av en bergsmannakorporation. Brytningsrätten var enligt ett K. Br. 1360 proportionell mot hyttinnehavet, uttryckt i antalet bälgar. Var hel gruvandel kom att kallas *par*; ett par motsvarade hel hytta (med två bälgar). Brytningen gick i tur mellan hyttorna. Med tiden kom andelsskapet att löskopplas från innehavet av hytta och byggde i stället på hur mycket bergsmannen kunde ta på sig vid den årliga organisationen av omgången i gruvan. Inför fogden uppgjordes nämligen vart år en partalslängd på brytningsberättigade arbetslag. Därefter bildades likvärdiga brytnings- och beskattningslag, parlagen, varpå turgången vid brytningen bestämdes genom lottning. Efter partalslängden fullgjordes de allmänna arbetena, såsom länshållning och rensning av ofyndigt berg.[7] Avraden till Kronan utgick efter partal. Under 1300-talet förpantades delvis denna avrad. Med tiden frigjorde sig kungamakten från förpantningen, och 1396 fastslogs slutligt, att praktiskt taget hela Berget skulle tillhöra konungen och Kronan med brytningsrätten upplåten mot avrad.

Runt Falun anlades kopparhyttor vid strömmarna. Här framställdes kopparn genom en invecklad procedur, som krävde stora mängder ved och kol. Likaså fordrades ved för tillmakningen; sprängning med krut började i större skala omkring 1710, men tillmakningen upphörde ej helt förrän ca 1850. Virke åtgick för timring och byggenskap.

Med all säkerhet underlättades bergsindustrin genom vittgående friheter i fråga om skatt och rätt till mark. Detta syftade till att kolonisera

---

[5] Boëthius, B., 1965.

[6] Ståhl 1960, s. 137, 147.

[7] Boëthius, B., 1965, s. 116 ff.

området och säkerställa tillgången på arbetskraft.[8] Kung Magnus privilegier 1347 tillförsäkrade dem, som dagligen arbetade vid Berget, rätt att svedja, röja och bygga på annans mark utan avrad — *täktekarlsrätten*. Förmånen tillkom även »lösker man». Den dagliga arbetsplikten ersatte städjotvånget. Vi kan sluta oss till att det vid Berget fanns dels fast anställda, dels dagsverkare. De förra, som var i majoritet, torde ha haft anställning på hel- eller halvår. Bland dem ingick specialarbetare, såsom smältare, berghuggare och kolare. Dagsverkskadern bör successivt ha låtit leja sig av den bergsman, som stod i tur till brytning, eller till de allmänna arbetena vid gruvan, av vilka en del torde varit säsongmässiga. Bergsmännen behövde säkert också tillfälligt folk för vedhuggning och transporter. En del av säsongarbetarna hämtades av allt att döma från övre Dalarna. Härtill kom bergmännens gårdsfolk och familjer. Kopparberget var också, liksom andra gruvorter, asyl för fredlösa. De brottslingar, som ville arbeta i gruvan, skulle ha frid på Berget.

De livsmedel och produkter, som gruvans befolkning behövde, tillfördes på olika sätt. Vid Berget rådde fritt torg två gånger i veckan med tullfri tillförsel. Dit sökte sig borgare från städerna. Bergsmännen fick utan hinder besöka köpstäder och tillhandla sig förråd; dem ålåg den huvudsakliga försörjningen av arbetarna. En stor del av tillförseln skedde genom bönderna, som av ålder hade rätt att forsla in varor, egna och andras. Viktigast ur gruvans synpunkt var deras vedtillförsel.

I den bördiga bondebygden nedströms Dalälvens sammanflöde var möjligheterna att odla säd förhållandevis gynnsamma. Leverans av kol och ved till bergverken gav möjligheter till biförtjänster. Längre åt SÖ var näringsgrundlaget åter ett annat. Här uppstod under medeltiden en gruvdrift med järnproduktion på ett mycket stort antal hyttor. Även ädla verk fanns: Västra Silvberg i Norrbärke, där driften för en tid nedlades mot periodens slut, och Östra Silvberg i St. Tuna, där brytningen under 1400-talets sista decennier var omfattande. Ytterligare bör nämnas Garpenbergs koppargruva med drift åtminstone sedan 1300-talet.

Det av landskapets invånare brukade uttrycket »kopparbergsmän, silverbergsmän, järnbergsmän och menige allmoge av Dalarna» beskriver således bra förhållandena. Grupperna torde ej ha stått i någon djupare inbördes motsättning. Man var beroende av varandra. Bergverken kunde ej existera utan leveranser och annan hjälp från bönderna, och de se-

[8] Om medeltidens arbetarbehov se Boëthius, B., 1965, s. 24, 115, 132, 144 ff.

nare fick en stor del av sina inkomster och troligen också sitt sädesbehov genom bergsmännen. Av de fyra parterna var med all säkerhet kopparbergsmännen de mäktigaste, ty de var i besittning av rikedom och fjärrkontakter. Allmogen å sin sida, särskilt i övre Dalarna, hade maktmedel genom sin möjlighet att raskt mobilisera betydande styrkor fotfolk.[9] Tillsammans utövade de en kraftfull och handgriplig politik på riksplanet under 1400- och början av 1500-talet (Engelbrekts- och Pukefejderna, Sturarnas motsättningar), vilka det ej finns anledning att gå in på här.

Landskapet, vars övre delar var hedniska ännu vid kung Sverres resa 1177, synes ha varit fullt kristnat omkring år 1200. 1477 fick Dalarna sitt enda kloster, Gudsberga i Husby.

En landskapslag finns. Dess ålder är omtvistad. Judiciellt bestod landskapet av tre tredingar, av vilka tingsplatsen för Österdalarna, St. Tuna, kom att bli viktigast. Mot medeltidens slut tenderade avgöranden för hela Dalarna att behandlas där.

1520–75. Kungamakt och självhävdelse

Gustav Vasas ingripande i administration och beskattningsväsende ger oss för första gången reell möjlighet att överblicka bygdens utsträckning och ekonomiska förhållanden. Nyligen har två kartor sammanställts på grundval av jordeböcker och annat samtida material. De ger en ungefärlig bild av bebyggelsen i Österdalarna, vid Kopparberget och längs älven nedom sammanflödet.[10] Bebyggelsen är riklig i Österbergslagen, Kopparbergslagen, St. Tuna, Rättvik, Leksand, Orsa, Sollerön och Mora. Påfallande gles tycks befolkningen vara i Gagnef. Antalet bönder, som erlade markgäld omkring 1540, var i Österdalarna 1 345 (varav Mora dåvarande storsocken 465 och Orsa 228), i Västerdalarna 214. 1577 var motsvarande siffror — efter nymätning av åkern — 2 441, 847, 441 resp. 447.[11] Även om siffrorna inte får fattas som absoluta mått på befolkningens storlek — debiteringen 1540 var troligen för låg — ger de ändå en viss uppfattning om befolkningens fördelning och tillväxt samt därmed sammanhängande hemmansklyvning, vilken Gustav Vasa flera gånger kritiserade.

Skattesystemet under kungens första tid byggde liksom säkert också

[9] Höjer 1897; Boëthius, S. J., 1916.

[10] Vikblad i Boëthius, B., 1965 och Serning 1966. Jfr även Frödin 1925, s. 15 ff.

[11] Boëthius, B., 1957, s. 170.

tidigare på den s. k. årliga räntan, en stående skatt, i vilken ingick markgäld. Såsom ännu ett par sekler senare reglerades pålagorna väsentligen i form av överenskommelser mellan socknar, korporationer eller landsting å ena sidan och kungen eller hans fogde å den andra. Jordskatten stod uppenbarligen ej i relation till företagna nyodlingar. Debiteringen, bakom vilken vi kan skymta en äldre uppdelning i bondelag, där ett antal bönder sammanfördes efter förmögenhet och proportionellt erlade ett visst belopp tillsammans, var fixerad för var skattebetalare och ändrades ej från år till år. Bergfrälset var helt fri från denna jordskatt. Skatterna indrevs av kungens fogdar.

Det fanns emellertid också andra pålagor. Enligt landslagen skulle allmogen vid behov förrätta dagsverken och hjälper av olika slag vid Kronans gårdar. Stadgandet var tillämpligt även på det kronobruk vid Berget, Borns hyttegård, som troligen för första gången upprättades under Gustav Vasas tid. För dess drift utkrävdes tillsammans något tusental stigar kol av olika socknar belägna ca 5 mil från gruvan. Bönderna måste också hjälpa till med en del körslor. På 1550-talet infördes en ständig kolskatt för de flesta bergslagssocknarna. Huvuddelen av kolen tillföll med tiden Berget från att också ha avsetts för Kronans bruk vid andra bergverk i landskapet. Under fortsättningen av seklet kom kronobruket också att i flera andra former åtnjuta skatteprestationer i form av kol och ved. Vid 1600-talets början skedde en mer definitiv reglering. De stående skatterna (och en del bevillingar) förvandlades till kol, ved och dagsverken, viss mängd per spann utsäde. Storleken undergick med tiden flera förändringar, liksom uppdelningen i de socknar, som skulle erlägga det ena eller det andra. Under följande sekler stabiliserade det sig så, att Kopparbergs, Säters och Nedansiljans fögderier jämte Husby sn levererade kol, Ovansiljan och Västerdalarna ved, undantagandes Särna och Idre. Någon ved utgick även från Leksand.[12]

När Kronans eget bruk upphörde 1620, anslogs största delen av skatteprestationerna till Bergslaget och Avesta bruk; mindre del tillföll Kronans konststat i Falun, som svarade för länshållning m. m. Bergsmännen erhöll kolen och veden mot ett lågt lösningspris, vilket innebar en skatteförläning. Vedskatten kom senare att sammankopplas med Vedkompaniet (se nedan). Från 1652 skulle också de skattepersedlar, som var anslagna till militie- och landsstaten, levereras till Bergslaget, som

[12] Om bränsleskatterna se bl. a. Boëthius, B., 1957, s. 78 ff; 1965, s. 345 ff; Beckman, B., 1930, s. 26 ff; Hülphers 1762, *passim;* Kungl. Bergs-Comissionens betänkande 1844.

direkt överlämnade likviden för kolen till befattningshavarna.[13] Först 1805 bestämdes, att skattekolen skulle lösas mot markegångspriset. Samtidigt avsade sig bergsmännen allmogens dagsverken mot nedsättning i kopparräntan till staten.

Allmogen anhöll vid flera tillfällen under seklernas lopp att få hela eller delar av bränsleskatten bytt mot pengar. Kronan vägrade utom beträffande de längst bort belägna socknarna. Först 1855 befriades allmogen från leveranserna.

Även om bränsleskatterna var omfattande, skaffades det allra mesta bränslet genom köp (omkring år 1700 60–80 %). Virkesuttaget i skogarna blev stort. Under gruvans storhetstid omkring 1660 beräknas över 260 000 stigar (à 17,6 hl) ha krävts per år. 1785 behövdes 133 000 stigar.[14] Även övrig bergsindustri fordrade givetvis stora kolmängder. Enligt 1789 års riksdagsrelation kolades i Västerbergslagen ca 150 000 stigar årligen.

Även för köpkolen kom ett bestämt leveransområde att fastställas. 1816 bestämdes detta slutligt att omfatta samma socknar som skattekolsområdet. Dock undantogs huvudsakligen Rättvik, Leksand, Säter och Husby mot att St. Kopparbergs och Aspeboda snr utanför den s. k. fredmilen tillkom — innanför denna var skogarna reserverade för gruvans behov av byggnadsvirke. I köpkolsområdet var bönderna skyldiga att sälja all sin kol utom husbehovet till bergsmännen. Kronan övervakade noga, att järnbruken ej upphandlade kol i smyg. Först 1847 blev kolhandeln fri.

Vi har stannat så länge vid bränsleleveranserna, eftersom de utgör ett mycket karakteristiskt inslag i landskapets ekonomiska historia. Kan man då avgöra, om de samlade pålagorna var höga? B. Boëthius, som mest ingående sysslat med förhållandena, konstaterar, att den stående jordskatten, som utgjorde en betydande del därav, får betraktas som synnerligen låg vid nya tidens början och under Gustav Vasas tid. Den erlades i pengar. Av stående skatter fanns också fogdefodringar — i pengar — och skogskatt, som utgick i skinn i skogssocknarna, i övrigt i pengar. Förhållandena blev annorlunda när bränsleskatterna infördes. Skattetrycket ökade, vilket medförde en del missnöje och oro. Boëthius trycker emellertid på den ur allmogens synpunkt goda anpassning, som skedde i och med att skattesystemet lades om: skogsprodukter och arbetskraft var just vad bondesocknarna främst hade att erbjuda.[15]

[13] Falun. Bergslagets arkiv, Liljeroth.

[14] Lindroth 1955, 2, s. 251.

[15] Boëthius, B., 1965, s. 17; 1957, s. 116 ff.

En möjlighet att bedöma förmögenhetsförhållandena erbjuder skattelängderna för Älvsborgs lösen 1570, ehuru i begränsad mån. Fasta inventarier, rå- och plåtkoppar, järn, kol, ved och säd upptogs ej. Särskilt bergsmännen kan därför antagas ha haft större förmögenhet än vad längden utvisar. De bokförda — alla, som hade beskattningsbar lös egendom — utgör 4 751. Förmögenheten per capita var högst i Västerbergslagen, Nedre bergslagen (dvs. SÖ delen av landskapet) och Kopparbergslagen. Övre Dalarnas socknar visar alla låga siffror utom Malung, som ensamt med sina 103 mark når upp till landskapets medeltal (102). Lägst ligger Rättvik (78), Dalsby fjärding av St. Tuna (76), Mora med Älvdalen (74), Järna (61) och Orsa (51 à 52).[16] Tendensen är entydig: övre Dalarna hade väsentligt sämre förmögenhetsvillkor än landskapet i övrigt, Österdalarna där sämre än Västerdalarna. — Detta behöver dock ej betyda, att årliga avkastningen var lägre i dessa trakter.

Av intresse är att hästarna undantogs från beskattning — de ansågs tydligen oumbärliga för näringarna.

Samma tendens som skattelängden ger en uträkning av besuttenheten efter skattläggningen på 1570-talet. Kopparbergslagen visar en besuttenhet på omkring eller något under $^1/_2$ hemman, Öster- och Västerdalarna $^1/_4$–$^1/_8$ hemman.[17]

Ur längderna för Älvsborgs lösen kan vi också inhämta uppgifter om kreatursbesättningarna.[18] Västerbergslagen uppvisar 6,0 kor per capita (ungnöten undantagna), medan övriga fögderier har lägre tal, Kopparbergslagen så lågt som 3,3. I övre Dalarna är siffrorna mellan 4 och 5, utom Lima och Äppelbo, som har något högre, och Malung, Älvdalen och Orsa, som har betydligt lägre (3–3,5). Oxar är sällsynta utom i SÖ delen av landskapet. Småkreatur förekom rikligt.

De politiska händelserna under perioden är välkända. Sedan Gustav Vasa med hjälp av främst övre Dalarnas allmoge och kopparbergsmännen lyckats överta makten, vände sig hans forna medhjälpare bland allmogen emot honom. De hade troligen värre än de övriga fått känning av ekonomiska svårigheter genom missväxt, prisstegringar och sannolikt också minskade arbetstillfällen vid Berget på grund av gruvdriftens nedgång — avkastningen var under kungens hela regering obetydlig, jämförd med 1400-talets. Även andra motsättningar fanns. Bergsmännen betygade dock sin lojalitet mot kungen. Efter buller och oro i sam-

[16] Linge 1929, s. 209.

[17] Boëthius, B., 1957, s. 63 ff.

[18] Forssell, H., 1872–83, s. 74 ff.

band med Peder Sunnanväder och mäster Knuts stämplingar kom ett par år senare Daljunkerns uppror 1527. Han stöddes av allmogen i övre Dalarna. Upproret slutade med räfst i St. Tuna. Klockupproret 1530 uppbars i första hand av Nedansiljans socknar och bergsmännen i Falun. Även detta uppror slutade med en blodig räfst.

1575–1687. »Rikets skattkammare»

Kopparproduktionen begynte på 1570-talet att stiga nästan oavbrutet i närmare ett sekel. 1650 nåddes den högsta siffran i gruvans historia, 3 000 ton ren koppar. Sedan låg produktionen under tre decennier på i runt tal 2 000 ton årligen. Trenden vändes nedåt 1687, då ett stort ras inträffade. Produktionen steg visserligen något de närmast följande åren men sjönk sedan — frånsett 1700-talets första decennium — till en ganska stabil nivå på 600–900 ton. Avkastningen var i stort sett oförändrad till 1880, varefter det åter bar nedåt.[19]

Som förut nämnts, kom från 1620 hela produktionen i händerna på bergsmännen. Dessa utgjorde som mest 600–700. Smältningen skedde i halvtannat hundratal hyttor i socknarna runt gruvan. Antalet sjönk med tiden och var vid 1800-talets ingång 57. 1862 övergick man till sambruk, vilket innebar, att smältningen skedde gemensamt. 1888 ombildades korporationen till Stora Kopparbergs bergslags AB. Före sambruket hade organisationen under lång tid kommit att bestå av tre intressegrupper. Den första var fjärdepartsägarna, vilka tidigare både brutit malm och idkat kopparbruk. Från 1620 räknade man med 75 par, vart och ett uppdelat på 16 fjärdeparter. Fjärdepartsägarna tillföll vinsten på malmbrytningen. Under 1700-talet framväxte ur denna grupp en ny, de brukande bergsmännen, som genom egna eller arrenderade fjärdeparter förvärvade erforderlig malm för sina ägda eller arrenderade hyttor. De, som arrenderade bort sina hyttor, uppbar s. k. hyttereveny i vederlag och bildade den tredje intressegruppen.[20]

Den för sin tid jättelika kopparutvinningen under 1600-talet — mer än 50 % av världsproduktionen — bildade väsentligen den ekonomiska grunden för Sverige framträdande som stormakt. Under mer än ett sekel hade Sverige såväl silver- som kopparmyntfot, där den senare spelade huvudrollen. Myntning liksom garning, dvs. rening av kopparn,

[19] Produktionen framgår av diagram på vikblad i Lindroth 1955, 2.

[20] Jonson 1922, s. 279 ff.

försiggick i Säter från 1624. Anläggningarna flyttades på 1640-talet till Avesta och kvarblev där till in på 1800-talet.

Det är svårt att bedöma arbetarantalet vid Berget och vid de många andra gruvorna i länet, vilka ej får glömmas. 1667 skall arbetsfolket vid Falu gruva ha varit 1 063. 1703 uppgav KB, att bergverken sysselsatte 14 000–15 000 man.[21] Siffran är så hög, att antingen familjemedlemmar eller forbönder, kolare m. fl. måste ha inräknats. 1718 sysslade 2 500 bergsmän, gruv- och hyttarbetare med kopparframställning. Antalet icke livsmedelsproducerande personer utgjorde samtidigt totalt över 30 000.[22] I riksdagsrelationen 1789 sägs den vid Berget arbetande styrkan vara 850. Siffran innefattar troligen även andra än gruvdrängar.

Vi har tidigare sett, hur kolleveranserna slutligt ordnats. Med veden stod det till på annat sätt. Besvärligheter med transporter samt brist på virke gjorde, att man tidigt insåg nödvändigheten av att centralisera virkesanskaffningen. Västerdals vedkompani erhöll privilegier 1649. Tio år senare tillkom ett liknande för Österdalarna. De sammanslogs 1661. Företagen var självständiga men stod under officiell tillsyn. De hade monopol på virkeshandeln. Vedkompaniet kom småningom i skuld till Kronan, och i slutet av 1680-talet indrogs dess tillgångar. Handelsprivilegierna överläts till korporationen vid gruvan, som organiserade Stora Kopparbergs vedkontor.

Vedkompaniets ställning gentemot allmogens skattepersedlar var mycket invecklad. Förhållandena ordnades endast delvis genom verkliga uppgörelser med Kronan. Man slöt också avtal direkt med allmogen om att kompaniet skulle övertaga ansvaret för skattepersedlarnas leverans.[23]

Sedan allmogen svarat för virkets, *kabbarnas*, transport till Forshuvud i St. Tuna, övertog kompaniets anställda dess fortsatta handhavande. En del upphöggs direkt och såldes till bergsmännen, som fraktade det på skutor till Falun. Resten flottades till Daglöstäkten utanför staden, där det upphöggs av allmogen; här hade bl. a. invånarna i Säters och Kopparbergs fögderier att fullgöra sina kronodagsverken.

Tvivelsutan kom kabbflottningen att få stor ekonomisk betydelse för socknarna, i synnerhet dem vid Västerdalsälven. 1789 sägs särskilt Äp-

---

[21] Lindroth 1955, 1, s. 271, 528; Wohlin 1912, s. 50.

[22] RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 12, 13.6.1718 samt bil. t. odaterad skr. [dec.] 1718. — Siffran är möjligen för hög, enär det är tal om tillförsel av livsmedel.

[23] Hildebrand 1946, 1, s. 305 ff.

pelbo, Järna och Malung leverera stora mängder virke. Allmogen erhöll $^1/_3$ av betalningen i pengar, $^2/_3$ i varor. Kreditgivning förekom. Vedleveranserna fortsatte till omkring 1850.

Den jättelika exploatering av landskapets skogsarealer, som allt virkesuttag medförde, innebar visserligen en hård skattning men nödvändiggjorde samtidigt en rationell skötsel, som säkert blev till ekonomisk fördel.[24]

Skogsmarkerna togs även i anspråk på andra sätt. De bildade grunden för den extensiva boskapsskötseln, till vilken vi återkommer. Under 1600-talets första decennier togs stora skogsvidder också i anspråk av finska invandrare, som slog sig ned i gränstrakterna mot Gävleborgs, Västmanlands och Värmlands län. De förde med sig en utvecklad svedjebruksteknik; lokalbefolkningen hade tidigare egentligen blott svedjat för att få bättre bete. Myndigheterna sökte stävja svedjandet genom lagstiftning, bl. a. med hänsyn till bruksdriftens behov av virke. De lokala rättsinstanserna tycks dock ha sett genom fingrarna i ganska hög grad. Med tiden blev det tillåtet att svedja, sedan skogvaktaren utsynat ett spannland (0,25 ha) för varje svedjare och utfärdat en fällningssedel. Även en del svenskar utnyttjade metoden. Invid torpen uppbröts små åkerstycken.

Svedjandet gav tidvis god avkastning av råg, och finnarna redde sig mångenstädes betydligt bättre än socknens svenska befolkning, vars brödsäd var av annan, mindre näringsrik sort. Från ca 1720 gick svedjandet tillbaka. Blandsäd och havre intog rågens plats, och spannmålsförsörjningen torde ha försvårats.[25] Boskapsskötseln fick nu stor betydelse som komplement. Äldre svedjor kom väl till pass som betesmark.

De finska nybyggarna förde med sig mycket av sin kultur och kom i viss mån att påverka kringliggande bygder i sitt nya hemland i fråga om t. ex. jordbruksredskap och -teknik.

---

[24] Boëthius, B., 1933, s. 24.

[25] S. Montelius, som ingående studerat finnkolonisationen i Västerdalarna (t. ex. 1951), är av den uppfattningen, att finnarna med tiden fick det kanske sämre än svenskarna och att sädesförsäljning till dessa blott kunde äga rum vid riktigt goda svedjeår (s. 139). Folktraditionen och även en del samtida uttalanden av myndigheterna är dock av en annan uppfattning. Där framhålls gång på gång det relativa välståndet i finnbygderna, inte minst på grund av god gödseltillgång, eftersom fäbodar saknades. Möjligen bidrog animalieproduktionen till välståndet. Se t. ex. Arosenius 1862–68, 3: 5, s. 33 (Malung); Gottlund 1931, s. 182 (Orsa); Forsslund 1918–39, 2: 4, s. 186 (Äppelbo); 2: 8, s. 27 (Nås), 135 f (Säfsnäs); KrA. Militärgeografi, Dalarna, vol. 4, Kenmans rapport 1811 (Äppelbo).

En annan speciell grupp inbyggare var soldaterna. Genom vissa omständigheter kom indelningsverket i Dalarna att skilja sig från det normala. Bakgrunden var följande. Den utskrivning i krigstid, som påbjöds 1544, tyngde landskapet hårt, eftersom den grundades på hemmanen. Bönderna indelades i rotar om 10 eller 20. Ur var rote uttogs en till knekt. Eftersom hemmansklyvningen var långt gången i landskapet på grund av att binäringarna lämnade bidrag till försörjningen, var de självägande bönderna många. På allmogens initiativ överenskom man därför med konungen 1621 om ständigt knektehåll. Enligt detta åtog sig allmogen att städse underhålla 1 400 man mot att slippa utskrivning. Genom det yngre indelningsverket 1682 erhöll den militära organisationen slutlig form. Landskapet tillförsäkrades, att ingen ny skattläggning skulle ske, så länge regementet hölls fulltaligt vid 1 200 man; 205 man ingick i Västmanlands regemente. Dalregementet bestod av 8 kompanier om 150 man, varav 6 korpraler. Därtill kom det högre befälet. Vart kompanis område indelades i rotar, en per soldat. Utgångspunkten var, med ett par undantag, arealen odlad jord. Denna delades med antalet soldater. Därigenom erhölls var rotes jordetal, som låg till grund för rotens sammansättning. Bördan överflyttades på så sätt från man-talet till jorden. Antalet bönder per rote växlade givetvis men torde för övre Dalarnas del ha varit i runt tal tio. I tur och ordning blev bönderna huvudman för roten. Var bonde betalade sin andel av soldatens lön efter sitt jordinnehav. Allmänt anses landskapet, särskilt övre Dalarna, ha drabbats hårdare av roteringen än de flesta andra landsändar.

På soldaten ställdes vissa fysiska krav. Han skulle vidare vara infödd dalkarl (ändrades senare) och helst äga jord i socknen. Ofta värvade roten en av de egna roteböndernas söner. De nyantagna brukade vara 17–30 år. I förmånerna ingick ej något torp — allmogen hade med hänvisning till sin fattigdom och jordsplittringen utverkat tillstånd att slippa detta.

Flera faktorer samverkade alltså till att soldaten i Dalarna inte kom att skilja sig från bonden i gemen. Han var en rotebonde bland andra.

Roteindelningen togs i anspråk även för sådana ändamål som beskattning, nyttjande av samfälligheter, vägunderhåll, skjutsning, skolhållning och skallgång. Huvudbonden fördelade inom roten de kommunala pålagorna.

I de många krigen led regementet givetvis förluster. Några exempel: vid striderna i Skåne 1644 förlorade regementet 500 man, många genom fältsjuka. Under fälttåget till Norge 1716 redovisade regementet vid ett

slag 62 döda soldater och ett 80-tal sårade. Åtskilliga av de omkring 70, som tillfångatogs, var även sårade. Samma höst härjade fältsjukan svårt, och andra halvåret avled 104 man.[25a] Avgångarna innebar, att det blev många knektänkor. Landshövdingen anförde i sin relation 1662, att det enbart i Stackmora by i Orsa funnes 40 änkor och i Noret, Mora, 21.

Ett krigsföretag utan förluster var Daniel Buscovii erövring av Särna-Idre från norrmännen 1644. Socknen ockuperades av en mindre styrka under prostens befäl, och befolkningen gav sig under Sverige utan blodsutgjutelse.

Till bilden av 1600-talet hör också häxprocesserna 1668–76. Sammanlagt brändes ungefär 50 personer i Dalarna. Även på 1750-talet och så sent som 1858 förekom uppgifter om häxerier och blåkullafärder.

1687–1802. Bruksbygdens utvidgning. Stora daldansen

Falu gruvas produktion var trots raset 1687 betydande. Värre drabbade andra olyckor vid denna tid, då främst 1690-talets ytterst svåra missväxter, som tog större tribut i människoliv än de efterföljande krigen. De värsta åren inföll 1695 och 1697. I Orsa kan folkmängden 1695 beräknas vara 2 680, 1699 2 216 personer.[26] Dåliga skördar återkom åtskilliga gånger de närmaste decennierna, vilket i kombination med krigsförlusterna troligen medförde undernormal nativitet i landet. En restlängd för Mora storsocken samt Orsa, upprättad i juli 1711, upptar ca 800 namn, varav över 300 i Orsa. Somliga anges kunna betala sina utskylder om årsväxten bleve god, andra var helt oförmögna. I slutet av 1717 uppgav landshövdingen, att 126 764 tunnor säd behövdes för landskapets behov fram till nästa skördetid.[27] Till olyckorna sällade sig även pesten 1710–11, där dock Dalarna (utom Husby och Gagnef) tycks ha kommit lindrigt undan.[28]

Nästa stora nödårsperiod inträffade under 1730- och 40-talen, särskilt 1740–43. Sistnämnda år klagade allmogen i Lima över 14 års missväxt, »en dehl hafwa gådt från sine Hemman och bruuk, warandes redan i

[25a] Avsnittet om de militära förhållandena bygger på Kungl. Dalregementets historia, särsk. 2, s. 6, 10; 3, s. 4. Förlustsiffrorna återfinns i a. a., 3, s. 249 not, 251.

[26] Friberg 1957, s. 743, 748.

[27] Exemplen hämtade ur RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 9, 12.

[28] Hult 1915, s. 133 f.

denne Sochn 6. hemman öde, och 30. åboer som i förleden åhr icke mechtat skaffa sig en enda Kappes utsäde».[29]

Missväxten blev en av orsakerna till Stora daldansen 1743. En annan faktor utgjorde missnöje över kriget mot Ryssland, där enligt ett rykte Dalregementet råkat illa ut genom högsta befälets försumlighet. Landskapets reella förluster i stupade och avlidna i fältsjuka var otvivelaktigt stora. Hemmafronten drabbades också svårt av de ekonomiska konjunkturerna. Handeln med Norge förbjöds, varorna var dyra, och i missväxtens spår följde farsot och bristsjukdomar. Allmogen fordrade, att »herrarna», som sågs som syndabockar, skulle kväsas och kungen återfå sin forna makt. Kravet tillgodosågs ej. För att sätta makt bakom orden beslöt man tåga till Stockholm, som enligt ryktet också hotades av ryska flottan och därför kunde behöva hjälp. Styrkan omfattade på ett ungefär 6 000 man. Man tågade via Falun, där landshövding och andra ämbetsmän tvangs följa med, till Stockholm. Kungen själv mötte för att tala dalkarlarna till rätta. Det misslyckades, och skaran tågade in i huvudstaden. Innan man hunnit ta ytterligare initiativ, omringades dalkarlarna av trupper. Efter en drabbning, som medförde en del förluster, var upproret kväst. Ett halvdussin huvuden föll efter rättegång. Andra deltagare fick fängelse.[30]

Detta blev dalkarlarnas sista försök att blanda sig i rikspolitiken. Ytterligare en gång höll de emellertid på att få spela en politisk roll, dock utan egen förskyllan. Det skedde, när Gustav III efter flera motgångar gjorde en agitationsresa till Dalarna. Resultatet blev en frikår, som bl. a. utnyttjades som latent hot vid enväldets genomförande 1789.

Först genom tabellverkets tillkomst 1749 har vi möjlighet att säkert beräkna invånarantalet i hela länet — för vissa socknar är befolkningens storlek dock känd från 1600-talets senare del.[31] Landskapet hade 1750 96 210, hundra år senare 151 497 och 1950 267 019 invånare. En svacka i befolkningskurvan föreligger för den utomordentligt svåra missväxten 1771–73.[32] Kvinnoöverskottet har varit ganska markant under den överblickbara tiden. 1850 var proportionen 1 104 kvinnor på 1 000 män.

Kurvan över befolkningen är mycket jämnt stigande och saknar den stagnation, som de stora emigrationslänen utvisar. Andelen i rikets befolkning har emellertid varit i stadigt sjunkande: 1750 5,4%, 1850 4,3%, 1950 3,8%. Folkökningen har med undantag av ett par korta

[29] RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 14, odaterad skrivelse 1743.
[30] Beckman, B., 1930.
[31] Friberg 1954.
[32] Jfr Nelson 1963, s. 535.

perioder varit under genomsnittet. Dock tillhör Siljansbygden och större delen av Västerdalarna det västsvenska huvudområdet ur demografisk synpunkt, kännetecknat av bl. a. hög äktenskaplig fruktsamhet.[33] Karakteristiskt har varit de tidiga giftermålen. Säve har kortfattat sammanfattat dess orsak och verkan: barnen delar jorden, gifter sig snabbt, blir självägande och tar därför aldrig städja.[34]

Under 1700-talet börjar en ny epok i övre Dalarnas näringsliv: järnförädlingen. Från att tidigare exklusivt ha varit förbehållet bergslagssocknarna, började nämligen bruk och masugnar nu anläggas även i de rena bondsocknarna i Öster- och Västerdalarna. De två mest industrialiserade socknarna blev Ore och Säfsnäs. I den förra tillkom Furudals bruk 1709 och Dalfors 1726. Furudal fick med tiden nationell betydelse som tillverkare av kätting och järnplogar. Brukets höjdpunkt inföll under 1800-talets förra hälft. I grannsocknen Orsa låg Bäcka masugn och Fredshammars bruk, båda från 1697. Säfsnäs industrialisering började 1724. Här tillkom inom ett par decennier fem livskraftiga bruk, masugnar och hyttor.[35] Viktigast var Fredriksberg och Gravendal. Siljansfors bruk i Mora grundades 1738. I Venjan fanns ett mindre bruk, Kräggeholm. Sedan dröjde det till 1800-talets början, innan nästa anläggningsperiod inföll. Nås, Floda, Leksand, Rättvik och Älvdalen fick då enstaka industrier. I Järna tillkom 1811–37 tre bruk. Ytterligare kan nämnas några liebruk i Bjursås, Leksand och Transtrand, vilka tillhör senare tid.

Gruvdrift av betydelse har i övre Dalarna blott förekommit i Ål och Bjursås. I den senare socknen fanns ett nickelverk i Sågmyra omkring 1820–80. Andra industrier utanför järnframställningen var Älvdalens porfyrverk (1788) och Johannisholms glasbruk i Venjan (1798), det senare under en tid en av länets största industrier. I Rättvik, Boda och Orsa tillkom från 1800-talets mitt kalkindustrier med stordrift.

Dessa anläggningar var emellertid obetydliga mot dem, som fanns i bergslagsdelen, särskilt i Västerbergslagen. Vid 1600-talets mitt, då en stor exploatering satte in, skall i Dalabergslagen ha funnits 43 gruvor, 116 hyttor och 118 hamrar. Speciellt bör kanske nämnas Stjärnsund i Husby, skapat av Polhem år 1700. I socknen låg också Klosters krutbruk (1741). Papperstillverkning upptogs i Grycksbo, St. Kopparbergs sn, 1740.

---

[33] Emigrationsutredningen, bil. 5, karta s. 5.

[34] Säve 1852, s. 264. Jfr Emigrationsutredningen, bil. 5, s. 198.

[35] Montelius, S., 1962.

De många bruken i Västerbergslagen hade förbindelse med Mälaren genom Strömsholms kanal från 1700-talets slut. Sommartid ägde där rum en livlig segeltrafik med malm, järn och förnödenheter. Försök att bygga kanal förbi forsarna i Gårda (Gagnef) omkring 1830 fullföljdes aldrig.

En betydande textilindustri fanns också i länet. Störst var en förlagsindustri med bomullsspånad, startad av capitain Muncktell i Leksand 1751. I tillverkningen engagerades mest barn och »orklöse» i en vid räjong. Man spann i hemmen, mest i Leksand men också i Rättvik, Ål, Gagnef, Floda och Nås. I Ovansiljan hade invånarna ingen särskild håg därför, säger KB i sin riksdagsrelation 1765. 1772 uppges dock, att kvinnorna från Älvdalen och Mora »förr» spunnit åt Muncktell. Produktionen avsattes till städernas fabriker. I Leksand tillkom också ett väveri 1768, som var i gång en kort tid. Antalet sysselsatta i hemindustrin var 1770 1 564, 1790 977. Rörelsen nedlades slutligt 1836.

Även på andra håll förekom bomullsspånad. 1753 fick A. Fahlén privilegier på en bomullsspinnerifabrik i Falun. 1780 arbetade omkring 400 personer i staden och 650 i omnejden åt honom. Hasselgrens ylle-, bomulls- och linneväveri från 1766 uppgavs 1790 ha 240 spinnerskor i Falun och 530 i åtta socknar däromkring. 1810 var antalet sammanlagt 450. Tillverkningen tycks till stor del ha bestått av stickade varor (strumpor, vantar). I St. Tuna och Gustafs arbetade över 300 hemspinnerskor åt Strömblads väverifabrik, privilegierad 1790. Även i Säter, Hedemora och Avesta fanns vid 1700-talets mitt bomullsspinnerier.

Linspånad åt Flors fabrik i Hälsingland förekom i Orsa och Våmhus kring 1700-talets mitt. Ungefär samtidigt synes ullspånad ha funnits i Malung. Ett sekel senare omtalas, att ullspånad i Ål åt åtskilliga förläggare upphört på grund av garnprisernas nedpressning.

Till textilfabrikerna hörde också en klädesfabrik i Grycksbo, privilegierad 1752, som i runt tal hade 50 arbeterskor. 1766–1828 existerade en klädesfabrik i Avesta med som mest omkring 230 personer engagerade. En yllefabrik i Falun från 1794 hade vid sekelskiftet 1800 omkring 80 anställda.[36]

I samband med textilindustrin bör framhållas KB:s anstalter 1804 att främja linslöjden: en à två ungdomar från de flesta socknarna fick resa till Ångermanland på en tid för att lära upp sig i spånad och

[36] De viktigaste källorna för ovanstående utgörs av RA. Kmk, kammarkontoret, årsberättelser, fabriker m. m., ser. 1, samt KB:s riksdagsrelationer under 1700-talet (om dessa se Utterström 1953). Avestas industrier har behandlats av Norberg 1956, 1, s. 333 ff.

sedan verka som impulsgivare. Initiativet tycks ej ha fått någon större betydelse.[37]

De höga siffrorna för antalet sysselsatta i textilindustrin får ej överskattas. Arbetet utfördes till stor del som hemindustri av barn och gamlingar, säkert sporadiskt och med ringa utbyte i lön. 1783 uppges bomullsspånaden i Falun med omnejd ha inbringat sina minst 1 000 utövare 8 872 rd.

Inom lantbruket inträffade en del anmärkningsvärda händelser. Potatis introducerades tidigt (omnämnt i tingsprotokoll för Malung 1728) men hade ringa betydelse ännu under åtskilliga decennier. Riksdagsrelationen 1765 uppger, att jordpäron någon tid varit i bruk, men »nästan öfwer allt gått ut och icke widare kunnat komma i gång» trots KB:s anstalter. Viktigare var det bekanta »falubruket», en form av koppelbruk, som åtminstone sedan 1500-talet tillämpats av bergsmännen i Falun (och som för övrigt funnits i liknande former i andra landsändar). Brukningssättet innebar, att man lade igen åkern till vall för att få tillräckligt med foder åt dragarna. Efter några år bröts vallen upp med plog. Intervallerna var troligen rätt oregelbundna. Gräsinsådd förekom ej, åtminstone icke i början. Metoden, som var en föregångare till cirkulationsbruket, kom att få större betydelse efter 1750, då den begynte spridas i allt vidare ringar i bergslagssocknarna runt Falun och även utanför länet. Den förefaller ha fått viss inverkan på avkastningen av både säd och animalier.[38]

Uppodlingen under 1700-talet var inte helt obetydlig. Landshövdingen anför i sin relation 1769, att drygt 500 tunnland uppodlats sedan 1764. All nyodling torde då ej ha anmälts till honom. Emellertid var länets cereala försörjning tidvis mycket dålig. Därom vittnar inte minst myndigheternas försök att förbättra näringarna. En KK det svåra året 1773 uppmanade allmänheten att komma in med förslag till Dalortens upphjälpande.[39] På 1780-talet skedde en undersökning av jordbruk och binäringar i Österdalarna, särskilt Älvdalen. Sockenstämmorna fick yttra sig om binäringarna och om ett förslag att inrätta arbetshus för

---

[37] Se bl. a. RA. Kmk, huvudarkivet, handlingar om linkulturen, W-län.

[38] Schultze 1743; JA, 1, s. 497. Spridningens fortgång framgår väl av kronofogdens i Kopparbergs fögderi berättelse 1773 (Sthlm. Kammarkoll. arkiv, lhb, vol. »1773, avskrifter»).

[39] Uppropet gav i vart fall ett förslag, insänt av kronoinsp. Paqualin. Över hans skrivelse yttrade sig KB. En del av dennes synpunkter, bl. a. hans beskärmelse över folkmängdens storlek, gav upphov till hård kritik från bergs- och kommerskoll. (RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 248 a.)

de fattiga. Som ett resultat av denna och tidigare undersökningar tillkom det förut nämnda porfyrverket genom tillskyndan av ståndspersoner.[40] 1796 yttrade sig kammarkollegium och statskontoret gemensamt om Falu läns upphjälpande.[41] I detta och en mängd andra utlåtanden återkom ständigt ett krav: minskad hemmansklyvning. Länet hade nämligen undantagits från den allmänna skifteslagstiftningen.

1802–55. Bondesamhället inför upplösningen

Mannen bakom en skiftesreform blev landshövding J. af Nordin.[42] Han hade redan i ett betänkande 1792 dels pekat på ägosplittringens nackdelar, dels på att åkerarealen i de mera uppodlade bygderna var stor i förhållande till naturlig äng och betesmark, varför jämvikten mellan boskapsstock och befolkning hotades. Detta medförde även gödselbrist. 1802 tillkom på af Nordins förnyade framställning en förordning om storskifte, som följdes av utförlig stadga 1804. I samband med storskiftet skedde avvittring. Var gård erhöll fäbodar och tre skogslotter: hemskog, fäbodskog och utskog. Myrslogarna räknades som inägor.

Den direkta orsaken till den svåra jordsplittringen och ägoblandningen var sedvanan att alla arvtagare vid arvsskifte behöll sina jordandelar i stället för att lösas ut med pengar. Man ville alltså som självägande stanna kvar på fädrens jord. Dödsbodelägarna tog ofta lott i samtliga ägofigurer. Sämjedelning var mycket vanlig.

Intressant nog finns det ett par motiveringar i riksdagsrelationen av 1773 för bruket att ta del i samtliga ägor vid arvsskifte. Det heter där, att chansen på så sätt ökade för att i varje fall någon säd skulle klara sig vid missväxt och att vidare i Västerdalarna ingen ville ta lösen för sin jorddel, »förmenandes sig då blifwa ansedd såsom oäkta».

Statsmakterna hade vid de sedan medeltiden återkommande förbuden mot hemmansklyvningar på grund av omständigheterna tvingats göra undantag för Dalarna (jämte vissa andra landsändar). Sedvanerätten var för stark. Genom resolution 1693 tilläts sålunda klyvning ned till $^1/_{16}$ mantal i övre Dalarna och till $^1/_8$ i bergslagssocknarna — generellt gällde $^1/_4$ mantal som minimum. Uppenbarligen hölls ej heller dessa gränser, ty ett par gånger under 1700-talet uppmanades KB tillse, att bestämmelserna efterlevdes.

[40] ULA. Lka-W, E XVII: 1.

[41] RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 157 b.

[42] Det följande efter SOU 1931: 19, särsk. s. 48 ff, 89 ff. Se ock Hamrin 1920; Wohlin 1912, s. 46 ff, 55 ff, 134 ff. Storskiftets förlopp i länet utreds i Adde 1895.

Även allmogen insåg jordsplittringens olägenheter, och relationen 1773 omtalar, att bönderna själva begärt förbud mot hemmansklyvning. I flera socknar hade man slutit frivilliga överenskommelser »till de insmygande missbruks afskaffande».

Utvecklingen före storskiftet i fråga om ägoförhållandena har i landskapet gått efter tre linjer.

I SÖ var klyvningen ej så framträdande. Ägodelningen följde i stort de allmänna riktlinjerna.

Falutrakten med dess gamla bergfrälsejord saknade ända fram till laga skiftet alla former av fastighetsbildande skifte. Fastighetsindelningen var bristfällig.

Övre Dalarna utvisade den mest särpräglade formen. Hemmansklyvningen hade här gått längst. Gårdar med 50–60 tegar, som kunde ligga miltals från varandra, hörde till vanligheterna. Exempel finns på jordägare med över 300 olika ägor, varav somliga bara var några tiotal m². Fastställda gränser mellan byarna saknades, liksom bestämd hemmansindelning. Ägoblandning mellan byar och även socknar var vanlig. Förhållandena var alltså föga rationella. Jordsplittringen försvårade brukningen, hindrade dikning etc. De stora avstånden mellan tegarna innebar oproportionerlig arbetsinsats.

Den bärande tanken med storskiftet var att söka åstadkomma besuttenheter, alltså så stora ägor, att de kunde föda en familj. Besuttenheten blev normerande i fråga om gränsen för hemmansklyvningen.[43] Förordningen framhöll dock, att de jordbrukare, som inte uppnådde besuttenhet, ej finge rubbas eller vräkas mot sin vilja. Tanken var i stället, att jordinnehavet så småningom skulle ändras genom arv, gifte osv., så att lagliga besittningar uppkom.

Skiftet genomfördes i socken efter socken i övre Dalarna och även i vissa bergslagssocknar. Det avslutades först 1894. I de socknar, som

[43] Huvudtanken var, att den skulle grunda sig på visst djurinnehav. I samband med storskiftets början fastställdes detta till 1 häst, 3 kor, 6 får och 6 getter i övre Dalarna samt Säters fögderi (Wohlin 1912, s. 138). Den öppna jord, som ansågs krävas, varierade starkt. I t. ex. Floda utgjorde den 30 reducerade snesland (1 snesland = ca 130 m²), i Järna och Äppelbo 260. I fråga om skog utgjorde minimiarealen för besuttenheten ca 40 tunnland duglig skogsmark. — I praktiken utgjorde besuttenheten vid senaste sekelskiftet omkring 10–20 tunnland öppen jord, varav omkring 5 tunnland åker, enligt vad sockenombuden för Norrlandsutredningen uppgav. I de flesta socknar i övre Dalarna hade hemmanen ej den nödiga storleken att bärga en medelstor familj. Socknar med någorlunda stort antal bärkraftiga jordbruk var Ål och Rättvik. Helt i avsaknad av sådana var Gagnef, Våmhus och Älvdalen. (Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 75 f, 88 f, 106.)

skiftades efter omkring 1860, avstod Kronan från sin del av skogen i samband med avvittringen. Den fördelades på hemmanen. Dock avsattes $^1/_3$ till s. k. besparingsskog, förvaltad av de jordägande socknemännen.

Bestämmelserna mot fastighetsklyvning följdes sällan, och regeln om sammanslagning av obesuttenheter visade sig totalt sakna betydelse.

Viss utflyttning för att nå bättre arrondering skedde i en del socknar, främst de, som skiftades efter 1859.

Då modifierades också besuttenhetsreglerna, och 1881 blev länet jämställt med landet i övrigt. KB framhöll i en remiss, innan ärendet avgjordes, att den ekonomiska ställningen inom de storskiftade socknarna vore betydligt förbättrad och att obesuttna vanligen bärgade sig lika bra som besuttna; skogsdrivningarna hade tillkommit som viktig förvärvskälla.

Under större delen av 1800-talet skedde i Dalarna som överallt i landet en omfattande nyodling. I mycket utgjordes den dock av upplöjning av ängar och betesmarker. Större delen av den odlingsvärdiga marken blev småningom tagen i anspråk.[44] Sammanlagt uppvisar Siljansområdet blott en fördubbling, Kopparbergs län en tredubbling av åkerarealen 1805–1905. Länets siffra är den lägsta i hela Göta- och Svealand.

Den förut omnämnda sädesbristen fortsatte, då nyodlingen ej motsvarade befolkningsökningen. I Ovansiljans flesta socknar skördade man blott $^1/_3$ av behovet, uppges det 1802. På slättbygderna i södra Dalarna var förhållandena givetvis bättre, men kronofogden i Näsgårds fögderi framhöll 1828, att medelskörden blott täckte socknarnas sädesbehov 6–8 månader. Dessa uppgifter får dock tas med viss reservation.

Mera exakta förefaller beräkningar från omkring 1858. Genomsnittliga årliga spannmålsbristen anges då vara i Mora (med Våmhus) 2 500, Orsa 700, Älvdalen 3 000, Venjan 1 000, Särna 730 och Sollerön 100 tunnor. Bristen täcktes med $^2/_3$ av säd från Västmanland och Uppland och med $^1/_3$ från Hälsingland, huvudsakligen genom att herrarbetare fick sin lön i säd eller genom att man bytte hemslöjd mot spannmål.

---

[44] I enkäten för Norrlandsutredningen omkring sekelskiftet uppgav de flesta ortsombuden, att ganska vidsträckta områden odlingsvärdig mark fanns. Häri instämde skogsstaten och hushållningssällskapet. Länsmän och kronofogdar däremot var mer pessimistiska. (Norrlandsutredningens betänkande, 3, s. 50 ff, 74 ff, 101 f, 115.) En modern analys har givit till resultat, att nu återstående odlingsbara sedimentområden är få; dock finns på några håll rätt stora ytor med lämplig morän (Rudberg 1957, s. 35, 102 f).

Överskott av säd förelåg i Hedemora, St. Skedvi, St. Kopparberg, Aspeboda, Gustafs, Folkärna, Vika, Torsång och St. Tuna.[45]

För att undsätta befolkningen vid livsmedelskriserna fortsatte myndigheterna med de spannmålsleveranser från bättre försedda områden, vilka försiggått vid behov under seklerna. Insamlingar genom kommittéer och filantropiska sällskap förekom också. I flera decennier verkade i länet en nödhjälpsdirektion, som distribuerade gräsfrö, skänkte säd, gav premier till goda barnalärare och sökte uppmuntra binäringarna. Av sockenstämmoprotokollen att döma visade allmogen dock ringa entusiasm inför direktionens åtgärder. Som något nytt tillkom ett par decennier in på 1800-talet statliga understöd för allmänna arbeten. Bidragen användes t. ex. för utdikningar, vägbyggen och muddringar och avsåg att bereda de fattiga möjlighet till förtjänst. Under perioden 1830–69 tilldelades de största bidragen de tre nordligaste länen samt Älvsborg. Kopparbergs län kom som nummer fem. Ganska få år blev länet helt utan bidrag.[46]

Om än arealerna var små, var avkastningen per ytenhet mycket hög, under 1800-talet delvis jämförbar med förhållandena i Skåne. Orsaken var den omsorg, som ägnades de små tegarna. Alla binäringar till trots fanns det gott om arbetskraft i familjerna.

De speciella förhållandena gjorde, att landskapet uppvisar en anmärkningsvärd homogenitet i fråga om den sociala sammansättningen. »Inom Dalarne har ... bondeklassen varit utomordentligt talrik relativt till de öfriga klasserna af allmogebefolkningen. En torpareklass har nästan saknats, backstugu- och inhysesklasserna hafva knappt utgjort en tredjedel och tjänsteklassen föga mer än hälften af den för riket typiska andelen af jordbruksbefolkningen.»[47] Jämlikheten var särskilt markant i övre Dalarna, där nästan alla var självägande, städer och herrgårdar saknades och bruksbefolkningen var fåtalig. En förteckning 1811 över antalet män mellan 20 och 45 år i Ovansiljan upptar 1 164 hemmansägare, 33 mågar, 881 söner men blott 23 tjänstedrängar.[48]

Frånvaron av klasskillnad — ehuru differens i förmögenhet fanns — framhålls i åtskilliga uppteckningar: »ingen som helst klass-skillnad, utan allesammans voro bönder och män och kvinnor av dessa tjänade också dräng och piga» (Djura), »olika klasser av allmoge förekommo icke» (Mora), »alla familjer ha ... haft egen gård, bättre eller sämre,

[45] RA. Järnvägskommittén 1858, vol. W-län.

[46] Tabell i JA, 1, s. 388 f.

[47] Emigrationsutredningen, bil. 9, s. 131. Märk även tabellen i a. a., s. 130.

[48] Mora. KyA, K I b.

och varit ägare av en större eller mindre jordlott. ... Alla voro i regel jordägare eller hade utsikt att bli jordägare.» (Sollerön.) [49]

Det kan vara lämpligt, att en stund stanna inför allmogens levnadsvillkor och förhållanden, i synnerhet i övre Dalarna.

Genom skiftesförhållandena har bebyggelsen i hög grad sammanhållits, och de stora byarna utgör fortfarande ett karakteristikum för övre Dalarna. Ingenstädes i landet träffar vi på så många tätorter som här. Den traditionella byggnadskulturen bibehölls mycket långt fram i tiden, särskilt i Ovansiljan. Denna trakt präglades långt in på 1800-talet i mycket av medeltida drag i folkkulturen, medan Nedansiljan hade mera av renässans och barock. I byarna utvecklades en stark social organisation med självhävdelse och självmedvetenhet. Ingen stod utanför, eftersom jämlikhet rådde. By- och sockensjälvstyret var väl utvecklat. Sockenstämman kunde träda samman utan prästens eller kronobetjäntes medverkan och avgöra smärre mål utan inblandning av häradsrätten.[50] Märkligt nog förefaller dock byordningar ha använts blott i ringa utsträckning. I sin berättelse 1773 klagade KB över att de försvunnit på de flesta håll. Ej heller för senare tid är särskilt många kända. Man redde sig i stället med sedvanerätt eller träffade överenskommelser i fråga om speciella förhållanden — särskilt betningen — som stadfästes av häradsrätten.

Jordbruket[51] sköttes i övre Dalarna med ålderdomliga metoder jämfört med landet i genomsnitt. Ännu 1860 var det normalt med tredingsbruk i de tre övre fögderierna. 1885 omtalas, att koppelbruket börjat vinna insteg, men novationen gick långsamt i Siljansbygden, där bonden enligt KB ägde motvilja mot att odla gräs på den gamla åkerjorden.

Eftersatt var också dikningen, som ansågs ta bort för mycket mark. 1797 förekom enligt en resenär ej dikning på Tunaslätten.[52] Lika svårt hade täckdikningen att slå igenom hundra år senare. Ännu vid sekelskiftet 1900 torde en ringa del av Dalarnas åkrar ha varit täckdikade.

Som brödsäd odlades vid 1800-talets början huvudsakligen havre i Nedansiljan och nedre Västerdalarna, längre norrut korn. (1571 odlades med något undantag enbart korn i övre Dalarna.) Blandsäd var ej

---

[49] ULMA 5590, s. 1; 6821, s. 1; 13248, s. 1.

[50] Beckman, B., 1930, s. 30. — Vid tinget 7.12.1668 hänsköts målet mot en kvinna, som stulit 2 kappar säd, till läns- och sexmännen, vilka efter gammal plägsed skulle utmäta bestraffning (ULA. W-läns HA, ser. IV, A I: 2).

[51] Se allmänt Levander 1943–53, 1; Örjangård 1951.

[52] UUB. Handskr.avd., S 39, s. 42.

ovanligt. Den råg, som förekom, odlades nästan uteslutande på svedjorna. Vete saknades nästan helt. På silurjorden användes också gråärter som brödsäd. Kål, humle och potatis fullbordar bilden för övre Dalarnas del. Trädgårdsväxter var sällsynta.

All säd användes till människoföda. Hårdvallshöet var förbehållet hästen, medan korna och smådjuren fick nöja sig med halm, myrhö, starr, löv, potatisblast, mossa, ljung och bark. Särskilt myrslåttern och hemforslingen av myrhöet krävde mycket arbete.

Redskapsbeståndet var också ytterst ålderdomligt långt fram i tiden. Det fanns dock undantag. Hit hör den berömda dalplogen, som är en av de äldsta vi känner med svängd vändskiva (1743). Mullfjölen var först av trä men blev snart järnbeslagen. Plogen var mycket effektiv på lättare jordar och drogs av blott en häst.[53]

Med visst fog kan man hävda, att jordbruket särskilt i äldre tid i betydelse stått tillbaka för boskapsskötseln i övre Dalarna och delvis även i bergslagsdelen.[54] Grunden för boskapsskötseln var fäbodsväsendet, som under 1800-talet blott saknades i de allra sydligaste delarna av Dalarna samt i finnbygderna. Systemet innebär i korthet, att gårdarna hade del i en eller flera fäbodar. Man brukar skilja mellan hemfäbod och långfäbod. Den senare typen saknades mångenstädes även i övre Dalarna. Hemfäbodarna var alla i enskild ägo, dvs. var brukare hade egna byggnader och viss del i vallen. Husbeståndet var i stort sett detsamma som i hembyn. Många hemfäbodar hade sädesodling. På långfäbodarna, som i undantagsfall kunde ligga bortåt tio mil avlägset, bodde fäbodkullorna ensamma, skötande flera delägares djur. Vissa långfäbodar var gemensamhetsfäbodar, andra ägdes av enskilda. Tvåfäbodsystemet synes sparsamt ha funnits på 1600-talet. Även exempel på växling mellan tre fäbodar finns. Flyttningstiden skilde sig i olika bygder. I stort sett i slutet av maj drog familjen till hemfäbodarna. Kring midsommar gick fäbodkullorna till långfäbodarna och återvände ungefär två månader senare till hemfäbodarna. Vid mikaeli kom kullorna ofta tillfälligt till byn med mjölkprodukterna för att sedan gå tillbaka med djuren och låta dem äta upp det insamlade fodret.

Fäbodsystemet nådde sin absoluta höjdpunkt på 1880-talet i övre Dalarna; i bergslagsdelen hade tillbakagången börjat tidigare. Då storskiftet genomfördes — i mycket runt tal vid sekelmitten — var antalet kor per kreatursägare i Rättvik 4,1, i Mora 3,2. Medelantalet djur per

[53] Jirlow 1952.

[54] Frödin 1925, s. 15. — Boken är, jämte Levander 1943–53, 1, s. 142 ff, grundläggande för vår kunskap om det dalska fäbodväsendet.

km² effektiv betesareal i Siljansbygden kan då beräknas ha varit ca 6 kor och 21 småkreatur. Omräknat i kovärden blir det 10. Rättvik nådde hela 17,4. Tar man hänsyn blott till hemfäbodmarken utgjorde antalet kor per km² 17 stycken. Praktiskt taget all tillgänglig mark var utnyttjad.

Fäbodväsendet nedgick sedan hastigt. Särskilt minskade småkreaturen. Ännu har systemet dock ej spelat ut sin roll. 1958 var 340 fäbodar i gång, de allra flesta dock i modern form, så att mjölken hämtades med bil var dag.[55]

Antalet hästar har varit stort. Vid storskiftet gick det 0,57 hästar per djurägare i Mora, 1,1 i Orsa. Den förnämsta orsaken till de många dragarna var givetvis möjligheterna till forkörning, senare skogsarbete. De behövdes också för transporter av hemslöjdsprodukter, ved och kol. Hästhållandet ingick som en nödvändig förutsättning för biförtjänster. Icke förty klandrade myndigheterna ofta, att allmogen höll för många hästar i förhållande till sitt jordbruk. Allmogen i sin tur beklagade sig över att dessa blev utslitna vintertid.

Forkörslor var ytterst vanliga. Relativt minst förekom de i Ovansiljan, som hade långt till bruksbygderna. Knappast någon hästägare torde ha underlåtit att ligga ute på landsvägarna på förtjänst under en del av vintern. Förutom malm och brukens produkter kördes köpmannavaror från stapelstäderna. Körslorna pågick på sina håll in på 1920-talet.

Bland övriga binäringar är hemslöjden med rätta bekant. Knappast någonstädes i landet har den varit så mångfacetterad och allmän som i Dalarna, särskilt övre Dalarna. Allmogen hade rätt att frakta sina produkter tullfritt. I stort sett hade var socken eller by sin specialitet, vilket gjorde, att man inte gick i vägen för varandra. Produkterna såldes under färdresor i Mellansverige, stundom också i utlandet. Avsättningen stod i beroende av årsväxten på försäljningsorten. Viktigast var laggkärl, korgar, möbler, slipstenar, vävskedar, hårarbeten, textila slöjder av olika slag, klockor, liar och annat smide samt mässingsföremål. Kringvandrande hantverk bedrevs av Malungs skinnare. Minst utvecklad var hemslöjden i några tidigt industrialiserade områden (Ore, Säfsnäs, Västerbergslagen, falutrakten).

Jakten hade vid 1800-talets början i stort sett mist sin betydelse utom i de mest avlägsna bygderna och med undantag av fågelfångsten, som i vissa socknar var en betydelsefull binäring. Älg förekom endast sparsamt. Fiske skedde blott till husbehov utom i några byar vid Siljan.

[55] Hallerdt 1959.

1855–1910. Skogsbruk och emigration

Under 1850-talet tillkom en näring av utomordentlig betydelse: skogsbruk i modern mening, manifesterat i ångsågarna. Avverkning utanför bergsbrukets behov hade dock skett tidigare. Vid 1700-talets mitt förekom masthuggning för amiralitetet, och från omkring 1830 upplevde särskilt Lima under flera år en kraftig högkonjunktur genom delvis olaglig timmerförsäljning och -transport till Värmland.

Förutsättningen för industriell skogsavverkning var att ägandeförhållandena och avvittringen klarats ut. Detta medförde, att sent storskiftade socknar måste vänta med avverkningen. När t. ex. Orsa och Älvdalen var färdigskiftade 1885 resp. 1888, öppnades således stora vidder för försäljning, och socknarna upplevde enorma drivningar under några år.

Skogsbrukets uppkomst sammanhänger med planerna 1851 på en järnväg Gävle–Falun; banan invigdes 1859. Tanken väcktes att utnyttja länets stora skogstillgångar, och 1855 bildades Korsnäsbolaget, som byggde såg vid Runn, dit senare flera andra stora sågar förlades. Att Dalälven med biflöden var rensade sedan sekler kom nu väl till pass.

Ganska snart uppstod monopoliseringstendenser. De s. k. 3-bolagen (Korsnäs, Bergslaget, Kopparberg-Hofors) gick nämligen samman och köpte skog för gemensam räkning för att undvika konkurrens. Priserna tryktes därigenom. Samarbetet bestod till 1890. Korsnäsbolaget flyttade 1898 till Gävle.

En annan koncentration av träindustri uppstod i samband med att Ovansiljan fick järnväg genom Mora–Vänernbanan 1891. Stora sågar anlades i Mora och Vansbro, de första 1892. Också en mängd andra järnvägar tillkom under decennierna kring sekelskiftet. Viktig var bandelen Krylbo–Insjön, som öppnades 1884. Från Insjön gick båttrafik över Siljan.

Förutom i de nämnda orterna anlades vid sekelskiftet stora sågar i Avesta, Domnarvet, Linghed, Stjärnsund, Ludvika, Tyfors, Nyhammar, Backa (Sundborn) och Saxhammar, alltså alla i bergslagsdelen. Nedansiljan berördes inte i nämnvärd grad av sågverksindustrin, Insjöns sågverk undantaget.

Massaindustrin fick sin första anläggning i länet 1891. Industrigrenen utvecklades kraftigt och svarade omkring 1910 för $^1/_{12}$ av rikets produktion i ton räknat. Viktiga tillverkningsorter var vansbrotrakten, Säfsnäs, Avesta, Turbo och Östanfors (Folkärna).

Pappersindustrin hade, som vi hört, en tidig anläggning i Grycksbo, som på 1890-talet hade drygt 200 anställda. År 1900 startade Kvarnsvedens pappersbruk. De båda anläggningarna svarade 1914 för $^1/_6$ av landets tillverkning och avlönade närmare 1 000 arbetare.

Övrig träindustri var obetydlig.[56]

Järnindustrin kännetecknades av koncentrationstendenser, som medförde den bekanta »bruksdöden» — småanläggningarna lades ned. En sammanställning visar, att 38 hamrar nedlades 1850–90 och till 1920 ytterligare 16, medan motsvarande siffror för masugnarna var 31 och 15.[57] De fåtaliga kvarvarande enheterna nådde betydande storlek, och namn som Avesta, Horndal, Långshyttan, Vikmanshyttan och Morgårdshammar är välkända. — På samma sätt minskade antalet gruvor från 85 till 20 på 50 år.[58]

Bergslaget började under 1800-talet utvidga sin verksamhet med, som vi hört, bl. a. sågverksdrift. Viktig var också järnförädlingen, där Domnarfvets jernverk (grundat 1873) kom att bli länets största. Då kopparmalmen i Falun sinade, började man utnyttja gruvans fyndigheter av svavelkis, bly och zink.

I Månsbo vid Avesta tillkom ett stort aluminiumverk på 1890-talet.

Vi kan alltså under 1850-talet konstatera en begynnande »modern» industrialisering, som framför allt från 1890 blir kraftig. År 1900 utgjorde antalet industriarbetare per 1 000 invånare i länet 41 (riket 52), 1920 78 (riket 71). I dessa siffror ingår ej bergsbrukets arbetare. De var 1860 3 600, 1890 5 900, 1920 8 900 (forkörare, kolare m. fl. ej medräknade).[59] Nedansiljan stod i allt väsentligt utanför industrialiseringen.

På jordbrukets område fortsatte nyodling och viss mekanisering. Genom hushållningssällskapet — bildat 1850 och ett av de sist tillkomna i landet — påbörjades förädling av husdjursstammarna. 1870 öppnades det första stormejeriet. Andelsmejerierna tillhör 1880- och 90-talen.

Till 1800-talets senare del hör också emigrationen. Denna har för Dalarnas del legat under, vissa tider långt under, riksmedeltalet. Det är då emellertid att märka en felkälla: mycket dalfolk, som av herrarbetet kommit att bosätta sig på främmande ort, kan ha emigrerat

---

[56] Källor för redogörelsen om träindustrin har varit lhb; SOS. Litt. D; Q; Industri.

[57] Eriksson, G. A., 1955, bil. 2, 3.

[58] Masugnarnas malmleverantörer på 1850-talet framgår av RA. Järnvägskommittén 1858, vol. W-län.

[59] SOS. Litt. C; D; Industri; Bergshandtering.

från sin nya hemort.[60] Under perioden 1851–1910 utgick enligt den officiella statistiken från länet 38 401 emigranter, av vilka 4 434 återvände. Om rikets genomsnittliga emigration sätts till 100, blir länets siffror för de fem decennierna 1851–1900 24, 93, 78, 79 resp. 55.

Det sista större emigrationsåret före första världskriget inträffade 1910. Då utvandrade 1 524 personer. Denna siffra har senare överträffats blott en gång, nämligen 1923 (2 308).

Tiden efter 1910. Nutid och tradition

Trots industrialiseringen behöll och bibehåller landskapet mycket av sin egenart inom folkkulturen, vilket bidragit till den omfattande turismen, som nu är en av de viktigaste binäringarna. Turisterna söker sig dels till campingplatser, dels till hotell och pensionat, som ligger tätast i området Rättvik–Leksand, och dels till fäbodarna, som ofta byggts om till sportstugeområden.

Ett arv från det förgångna är de fortfarande mycket tilltrasslade ägoförhållandena. Från 1932 verkar en förordning om laga skifte. Mycket återstår att göra, innan tillfredsställande arrondering nås. Inte minst gäller detta skogsmarken (45 % av arealen utgörs av bondskog). Särskilt inom Sollerö och Gagnef påminner förhållandena om tiden före storskiftet. En undersökning 1921 inom del av Leksand gav vid handen, att 429 jordägare av 876 hade högst 5 skiften, medan 315 hade 6–10, 91 11–15 och 41 över 16. Avståndet till de längst bort belägna kunde vara 5 km.[61]

Jordbrukens storlek är i övre Dalarna fortfarande mycket ringa. 1927 räknades brukningsdelarna med mer än 0,25 ha åker. I storleksklasserna 0,26–1 och 1–2 ha föll i »skogs- och fjällbygden» 32 resp. 30 % av alla gårdar, i »mellanbygden» 23 resp. 23 och i »slättbygden» 12 resp. 12. I t. ex. Nås tingslag hade av 1 397 hemman 154 mindre än 0,25 ha åker, i Gagnefs sn 96 av 1 056 och i Mora-Våmhus snr 79 av 2 270.[62]

Kännetecknande för jordbruket har på senare decennier som överallt varit nedläggandet av gårdar. Bygden håller på att växa igen. I många fall har jordägarna varit ovilliga att sälja sina åkrar och skogsskiften, hur små de än varit, vilket försvårat hopläggandet till bärkraftiga jordbruk.[63]

[60] Emigrationsutredningen, bil. 5, s. 206.
[61] Riksdagshandlingar 1921. K. M:ts prop. nr 205, s. 9.
[62] SOU 1931: 19, s. 233 f, 231.
[63] Lindberg, E., 1960, s. 262.

Hemslöjden har i det stora hela mist sin betydelse som binäring — i stället bedrivs den på sina håll som heltidssyssla. De, som framför allt byggt vidare på gammal tradition, är skinnarna i Malung.

Om jordbruket med binäringar minskat, har skogsbruket och industrin ökat i betydelse. Vid folkräkningen 1950 utgjorde jordbrukets andel av den förvärvsarbetande befolkningen ca 18 %, skogsbrukets 8 % och industrins 42 %.

V. Omfattning och färdmål

Äldre ospecificerade uppgifter

Den äldsta direkta uppgiften om herrarbete är en passus i ett brev från moraprosten Arvid Siggesson 1504, där det heter, att Svante Stures motståndare hade god möjlighet att sprida rykten om honom då »tesse dalekarle mest alle sa[m]me[n]s pläge arbethe nedre när bergxmä[n]nen pa bergen».[1] Mot medeltidens slut arbetade dalkarlar således med all säkerhet vid Kopparberget med olika säsongarbeten, troligen främst vedhuggning.

Tidigt var dalkarlarna också kända som vandrande tröskare. Gustav Vasa talar 1546 om hur dalkarlar och norrlänningar löper »jn j andre landzender her j Vpland, Rodzlagen, Södermanneland, och flerestedz kring vm Rikitt ... och tiene för Tryskere». Sedvänjan måste då ha varit väl utbildad.

Dalkarlar deltog under 1500-talet också i arbeten på Vadstena slott, och Forssell har påpekat, att dalkarlar då fanns på kungliga gårdar i Uppland, Västmanland och Östergötland som dikare, murare och timmermän.[2]

Från följande sekel föreligger en mängd uppgifter om herrarbetare, där liksom tidigare hemsocken ej anges. Några exempel: 1604 omnämner Karl IX dalkarlar, som röjde mark. 1652 fällde dalkarlar skog i Svärdsjö NÖ om Falun. Vid anläggandet av Skokloster och i rothuggning och bergsprängning därstädes deltog många masar.[3]

Herrarbetet i de olika socknarna

Särna-Idre.[4] Den äldsta uppgiften om herrarbete är från 1786.[5] Hösten 1803 uttog 7 män och 2 kvinnor pass. De skulle alla till Hälsingland.

---

[1] Siggesson 1932, s. 13. Lönnroth tolkar den politiska stabiliteten bland övre Dalarnas allmoge under 1460-talets inre strider som en följd av att opinionsbildningen var fast organiserad, emedan bönderna säsongarbetade vid Falu gruva, där de fick politiska underrättelser (1961, s. 161).

[2] GVR, 18, s. 37; Boëthius, B., 1933, s. 1; Forssell, H., 1884, s. 62.

[3] Gothe 1942, s. 75; Linge 1929, s. 394 f; Andrén 1948, s. 30, 50, 54.

Under hela 1804 var passtagarna 23 män och 5 kvinnor, samtliga med destination Gävleborgs eller Jämtlands län.[6] En man från Särna arbetade i Västerås 1817. 6 män fick 1831 KB:s pass till Gävleborgs, Västmanlands och Stockholms län. 1839 uppges 25 män och lika många kvinnor utvandra. Åren 1847–48 slog kornet och potatisen fel, och sistnämnda år utvandrade alla arbetsföra till Hälsingland. En bevarad passjournal från Idre 1850 upptar blott 2 namn.[7] Skogsarbete och flottning i Hälsingland omtalas på 1850-talet. En man född 1874 uppger, att man for till Härjedalen, Jämtland och Hälsingland och tog vad arbete som erbjöds. Flera kvinnor deltog i linarbetet i sistnämnda landskap. Från 1880-talet blev skogsarbete troligen det enda vandringsarbetet. Bl. a. var man i Norge. Säkert har man också varit på andra tillfälliga arbeten där. 1875 fanns en 13-årig getare från Särna i Trysil, och omkring 1905 arbetade flera särnakarlar i samma socken.[8]

Älvdalen.[9] De äldsta uppgifterna om herrarbete[10] gäller några vedhuggande karlar vid Falu gruva. En kontroll visar, att under första halv-

[4] Åkerbruket svagt. Huvudnäring boskapsskötsel. Försäljning av smör, ost och boskap. Jakt — bl. a. på vildren — och fiske viktigt och gav något överskott. Betydande myrmalmsförekomster; dock ingen egen förädling, utan malmen såldes till Lima. Liar köptes därifrån och såldes till Norge (Sahlin 1936, s. 15). Forkörning (transito) på Norge. Storskifte 1894.

[5] Särna. Fornminnesföreningens samlingar, länsmanspass.

[6] ULA. Lka-W, C I: 1. — Denna passjournal är, som nämnts, viktig, eftersom länsstyrelsens kungörelse 1803 inskärpte kravet på innehav av KB:s pass. Till följd härav ökade passuttagen från hösten samma år, ehuru tydligen långt ifrån alla iakttog påbudet. Journalerna ger därför blott ett minimital av arbetsvandrare. Ärende anges ofta. I många andra fall kan man sluta sig till att passuttagaren skulle säsongarbeta. Journalen avbryts vintern 1805. Luckan räcker till 1813, dvs. efter den tidpunkt passrätten delegerats till prästerna. KB:s passjournal åberopas nedan utan särskild källangivning. På samma sätt nyttjas i fortsättningen även uppgifter om socknarnas arbetsvandringar i en tabell, daterad 1839 men troligen avseende förhållandena 1837 (KrA. Militärgeografi, Sverige, Wästfelt, Beskr. över V. militärdistr., tabell 3). Dess källvärde kommer senare att diskuteras.

[7] Västerås. Stadsarkivet, 1817 års begravningsplatskommitté, verif. 1817; Linge 1945, s. 88; ULA. Idre KyA, A I: 2, bakre pärmen.

[8] RA. Järnvägskommittén 1858, vol. W-län; ULMA 26335, s. 1; Hamar. Statsarkivet, folkräkningen 1875, Trysil; ULMA 25017, s. 24.

[9] Åkerbruket mycket svagt. Omkring 1770 fanns blott 37 tunnland åker för socknens 2 600 invånare (Ahs 1946, s. 27). Boskapsskötseln tämligen väl utvecklad. Ladugårdsprodukter har sålts. Jakt och fiske av betydelse ännu vid 1800-talets början. Slöjden har främst omfattat myrjärnssmide (200 deltagare enligt Linné; smidet avtog mot 1700-talets slut och upphörde vid 1800-talets mitt) och laggkärl (från 1500-talet till senaste sekelskiftet), vidare vävskedar, mässingsarbeten och läderrep.

året 1695 åtminstone 3 älvdalingar kvitterade ut ersättning där. Vedhuggande tycks dock ha varit mindre vanligt; andra kontroller i samma material ger negativt resultat för socknens del.

De därnäst följande reella notiserna om herrarbete återfinns i domböckerna. 1716 förekom ett mål mot ett arbetslag, som utfört trädgårdsarbete, väl planering eller anläggning, i Stockholm. Även 1765 nämns i protokollen arbete i Stockholm.[11]

Det förefaller dock troligt, att herrarbete ej var särskilt vanligt i socknen förrän efter hungersnöden 1772–73, då också en svår försörjningskris uppstod. Myrmalmen började nämligen ta slut, konkurrensen på järnvarumarknaden ökade (främst genom hedemoraliarna) och lämpliga träd för tillverkning av laggstavar var på upphållningen. Tillverkarna av vävskedar hade samtidigt blivit så många, att priserna sjönk. Herrarbetet omtalas som en binäring av betydelse i ett sockenstämmoprotokoll 1784,[12] och 1796 framhöll KB, att herrarbetet utövades i synnerhet av allmogen i Mora, Sollerön och till en del Älvdalen.[13]

För att skänka lindring i det betryckta läget tillkom 1788 porfyrverket genom ingripande från högre ort. Säkert bidrog detta till att tidvis minska utvandringarna — många fick arbete med transporter m. m. — även om vandringarna ej nästan helt upphörde, som en riksdagsman 1815 ville göra gällande.[14]

1783 arbetade tre älvdalingar i Uleåborgs län.[15] 1804 tog 45 män

---

Av smidda järnföremål märks liar, bössor, skospik, hästsöm och tråd. Gårdfarihandeln omfattande: 1855 uttog 234 män och 209 kvinnor prästintyg för handel (Rosander 1965 *b*, s. 16). Förutom ortens produkter såldes upphandlade varor från främst Eskilstuna (Rosander 1965 *a*, s. 35), Skultuna och Stockholm. Industritjärbränning under 1800-talets senare del. Kolning främst för liebrukens räkning. En del forkörning. Manufakturverk i Långö 1809–1911. Porfyrverk 1788, nämnvärd tillverkning till 1866. Antalet personer, som direkt eller indirekt fick sin utkomst genom porfyrverket, anges 1804 vara 500–600. Storskifte 1888. (En mängd uppgifter om näringslivet återfinns i Levander 1953; Solders 1936–61.)

[10] Herrarbetet har utförligt behandlats i Levander 1914, s. 46 f, 62; 1953, kap. 9. Hans slutsatser stämmer ej helt överens med nedanstående.

[11] För dessa uppgifter tackar jag S. Solders, Älvdalen. — Redan 1635 skall en älvdaling ha byggt ett loft i Orsa (Boëthius, G., 1927, s. 279), och av husförhörslängderna 1719–43 framgår, att åtskilliga sockenbor vistades på annan ort, en del helt säkert säsongmässigt.

[12] Holmbäck 1934, s. 275; Åhs 1946. — 1700-talsresenärerna nämner ej herrarbetet.

[13] RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 157 b, handl. om W-läns upphjälpande, KB:s yttrande, s. 25 f. Jfr Solders 1936–61, 2, s. 39.

[14] Riksdagshandlingar 1815. Präst. prot., 1, s. 519.

[15] Skansvakten, 48, s. 19.

och 1 kvinna ut KB:s pass. Oftast skulle man till Norrland, därnäst till Östsverige. 1839 uppgavs 100 män, 70 kvinnor och 30 barn ta ut prästintyg för arbete.

Passjournalen är bevarad för hösten 1813 samt perioden 1855–16.10. 1856, journalen över arbetsbetyg perioderna 1863–65 och 1871–83 (säkert ofullständig vissa år).[16]

Den äldsta journalen upptar totalt 113 män, 89 kvinnor och 3 barn. Ärendet utsätts blott för 5 män, som hade betingat arbete i Stockholms län. 17 män till bruksorter i Uppland skulle med säkerhet också arbeta, liksom troligen de 77 kvinnorna till Hälsingland (se nedan). Av de övriga, som alltså kan ha varit gårdfarihandlare, skulle de allra flesta till Östsverige och Gävleborgs län. Enstaka gick till mellersta Norrland eller Västsverige. Stockholm nämns ej.

1855–56, då orsak utsätts, var arbetsvandringarna måttliga jämfört med handelsfärderna. Förstnämnda år herrarbetade 47 män och 5 kvinnor.

Samma är förhållandet de år, då arbetsbetygen förtecknats och ärende angivits (från 1871). Herrarbetarna är blott ett par år fler än 10, som mest 26 (1881). Nästan utan undantag låg arbetsplatsen i Dalarna, Jämtland eller »Norrland». Troligen erhölls de flesta sysslorna på sågverk och banbyggen. En familj vandrade ganska regelbundet till Malmöns stenbrott i Bohuslän. — Gårdfarihandlarna var 50–150 om året. De sysslade med kramhandel samt vävskeds-, småsmides- och laggkärlsförsäljning. Några år finns också en eller ett par hårkullor upptagna.

När storskiftet genomförts på 1880-talet, frisläpptes skogen helt för avverkning. Redan något decennium tidigare hade emellertid ganska stora utstämplingar skett. Länsmannen omtalar 1876, att de allra flesta i socknen hade det bättre ekonomiskt än fem sex år tidigare. Flera tusen man fick nu arbete. Skogsarbete hemmavid uppges därefter ha absorberat den rörliga arbetskraften.[17] Efter 1940 har en del män dock arbetat i stormhärjade trakter nedåt landet.[18] Under innevarande decennium har många anläggningsarbetare av brist på sysselsättning tvungits resa till annan ort, lämnande familjen hemma. I Älvdalen och Särna utgör de 1966 20–30 personer. De flesta arbetar på vägbyggen invid Stockholm. Detta arbete är dock knappast säsongmässigt.[19]

---

[16] Älvdalen. KyA, B I: 1; G II: 3.

[17] ULA. Älvdalens lmA, vol. 1, 29.5.1876; SOS. Litt. H, 1891–95, W-län, s. 9; ULMA 14477, s. 11 f. Skogsarbete i kombination med annat herrarbete samt handelsfärder omtalas (ULMA 12712, s. 3).

[18] ULMA 24746, s. 3.

[19] Eriksson, S. E., 1963; ULMA 25017, s. 55.

Sysslornas art i äldre tid framgår av traditionsmaterialet. I Jämtland har man brutit mark och dikat,[20] liksom i Uppland, där arbete erhölls framför allt på bruk (Österby, Älvkarleö, Harg, Leufsta, Söderfors, Gysinge, Strömbacka m. fl.) och herrgårdar (även drängtjänst).[21] Många män och även en del kvinnor anställdes vid Sala gruva, ovisst till vad slags arbete.[22] Till Norge gick man för att bl. a. arbeta på stensliperi (Kristiania).[23] Kvinnorna brukade tröska[24] och arbeta i linhanteringen i Hälsingland.[25] Somliga tog tjänst, stundom årstjänst, som pigor.[26] Vallning i Våmhus anges som vanligt.[27] I Stockholm kunde kvinnorna vara trädgårdskullor eller brukssmäckor.[28]

Venjan.[29] 1545 högg några venjanskarlar kolved vid Falu gruva.[30] Från 1700-talet finns flera notiser om olika arbeten på annan ort.[31]

Passjournal saknas visserligen för socknen, men genom att kyrkoherdarna tidvis noga antecknat frånvaron vid husförhör (som hölls på hösten) samt om någon begått nattvarden på annan ort, får vi en uppfattning om bortovaron på herrarbete. Flyttningsuppgifter och dödsnotiser ger också vissa vinkar.

---

[20] 1825 uppges, att dalkarlar under mer än 50 år uträttat dessa sysslor i Jämtland (Jemtlands läns hushålln.sällsk. handl., 6, s. 56).

[21] Levander 1914, s. 46; Skansvakten, 38, s. 26; EU 25049, s. 1; ULMA 12131, s. 1; 13621, s. 20; 18257, s. 6 ff.

[22] Skansvakten, 32, s. 49; 38, s. 11.

[23] Skansvakten, 29, s. 17; 37, s. 19.

[24] ULMA 10908, s. 2 f; 12131, s. 3.

[25] Hemslöjdskommitténs betänkande, 2, s. 292; ULMA 12131, s. 3; 12712, s. 4.

[26] Skansvakten, 37, s. 17; ULMA 12712, s. 4; 18257, s. 1 ff.

[27] Levander 1943–53, 2, s. 256.

[28] Skansvakten, 37, s. 17; ULMA 18546, s. 1.

[29] Åkerbruket svagt. Boskapsskötseln gav ett mindre överskott. Fiske och fågelfångst av viss betydelse. Huvudslöjder har varit laggning och båtbygge. 1865 uppges laggningen »förr» ha inbringat 2 000 rd, båttillverkningen 600. 1764 säges myrjärnssmidet vara betydande; vartannat hushåll deltog. Smidet nämns ej i senare källor. Mindre tillverkning av tallrotslinor, brynen och malstenar. 1798 anlades Johannisholms glasbruk, som hade 40–50 man direkt sysselsatta (Solders 1957). 1840 tillkom på samma ställe ett stångjärns- och manufakturverk, nedlagt omkring 1870. På 1700-talet fanns ett mindre bruk, Kräggeholm. Industrianläggningarna gav tillfälle till körslor, kolning m. m. Tiggeri »temmeligen allmänt» ännu på 1860-talet. Storskifte 1864.

[30] KA. Dalarnas handl., 1545: 4, Borns hyttegård, räkenskaper A, fol. 8 v (även i något senare räkenskaper, t. ex. 1550: 2).

[31] Ekström 1957, s. 67, 72; ULA. Mora kpA, A I: 1, 14.3.1773; A I: 2, 16.6.1728; Sthlm. Kammarkoll. arkiv, lhb, vol. »1773, avskrifter», W-län, Ovansiljans fögderi.

Vi kan sålunda konstatera, att sammanlagt ca 15 män och 10 kvinnor avlider på annan ort eller flyttar ut under perioden 1807–17. Stockholmstrakten och Hälsingland dominerar. Även följande decennier flyttar rätt många, i första hand kvinnor, vilket med all sannolikt sammanhänger med att Johannisholms glasbruk absorberat den manliga arbetskraften i socknen. Kanske ökade också laggningen. Vidare förekom viss timmerförsäljning före storskiftet.[32] 1839 uppges 40 män, 70 kvinnor och 13 barn ta ut prästintyg. Vid 1840-talets mitt framhålls, att särskilt yngre kvinnor utvandrar, ehuru färderna avtagit betydligt på senare tid.[33] Två decennier därefter heter det, att blott »en mindre del» herrarbetade. I uppteckningarna omtalas arbete på bryggerier och kyrkogårdar samt i trädgårdar, ofta i Stockholm. Ännu 1899 gick ett par kvinnor på bryggeriarbete.[34] Om tröskning finns blott en notis. Rätt många var i Norge på olika arbeten.[35]

1872 antecknade prästen i husförhörslängden, att 13 män och 27 kvinnor vistades på annan ort, mest Stockholm, Hälsingland och Mora. 1880 var motsvarande siffror 4 resp. 18. Samtliga var då i huvudstaden. 1886 antecknas 4 män och 4 kvinnor som frånvarande.

Det förefaller troligt, att herrarbetet avstannat vid sekelskiftet. 1966 arbetar dock ett tiotal anläggningsarbetare på annan ort. Familjerna är kvar i socknen.[36]

Mora.[37] Sannolik gäller flera av de ovan relaterade uppgifterna utan sockenangivelse just Mora — av allt att döma har storsocknen varit den, som i äldre tid lämnat de allra flesta herrarbetarna.

---

[32] Ekström 1957, s. 114.

[33] LbA. Inkomna handl., lhb, 1847, W-län. En resenär från 1833 framhåller likaledes, att alla kvinnor (ej män!) vistades i Stockholm eller landsorterna (von Unge 1835, s. 85).

[34] Arosenius 1862–68, 2: 1, s. 34; ULMA 7167, s. 12; 2000, s. 23 f; 25017, s. 32.

[35] Garaasen 1923–25, 1, s. 140; ULMA 25017, s. 78.

[36] ULMA 25017, s. 55.

[37] Jordbruket tämligen svagt; jordmånen sämst i Östnor, Öna, Kråkberg, Långlet och Selja, bäst i Noret och Färnäs. Boskapsskötseln har givit en del produkter för avsalu. Fiske (Nusnäs, Vattnäs), fågelfångst (Bonäs, Vattnäs). Hantverket mer allmänt och differentierat än troligen någonstädes i landet: gelbgjuteri, kamtillverkning (Selja, Öna, Östnor, Långlet, Kråkberg), ur (Östnor, Selja, Kråkberg, Öna, Långlet, Hemus), vävskedar (Oxberg, Gopshus), spånslöjd, svarvade föremål (Bonäs), trähästar (Vattnäs, Risa, Bergkarlås, Nusnäs), möbler (Noret, Bergkarlås, Färnäs, Nusnäs), laggkärl (Garsås, Gopshus), vävstolar (Noret), båtar (Nusnäs), textilslöjd (Garsås, Nusnäs), plogar (Selja), smide (Östnor, Bonäs), hårarbeten (Bonäs, Kråkberg), åkdon (Öna, Noret). Gårdfarihandel allmän. Förutom ortens produkter såldes

Vid 1500-talets mitt hittar vi morakarlar, som hugger kol- och gruvved åt Borns hyttegård i Falun. I skattelängderna från samma tid antecknas en och annan som varande »ute på landet», »i Tuna» osv., vilket antyder säsongarbeten på annat håll. En längd över kolvedshuggare åt Born 1604 upptar 14 morakarlar bland 215.[38]

Från 1600-talet i övrigt finns flera uppgifter. Vi väljer några. Gustav II Adolf gav våren 1613 sin ståthållare i Dalarna i uppdrag att ge några morakarlar, som arbetat vid Ulvsunda kungsgård, 60 tunnor säd. Han rekvirerade dessutom ytterligare 100 dalkarlar att röja på ängarna vid kungsgården och senare 50 man till »at förfärdige Diuregården» där. Ståthållaren vidarebefordrade breven till Mora.[39] Flera städer rekvirerade under samma sekel morakarlar för brobyggen. 1643 körde morakarlar timmer i Vika, Dalarna. På Skokloster arbetade de vid 1600-talets mitt i flera omgångar med grundgrävning, trädgårdsplanering och annat. 1650 grävde Jöran Olofsson från Noret och hans kamrater diken på Biskops-Arnö.[40]

Också arbetena vid Falu gruva fortsatte. I juni 1661 kvitterade ett tjugotal morabor lön för vedhugster åt Vedkompaniet. Följande decennier hittas de också i räkenskaperna, dock i avtagande grad. Ett par år in på 1700-talet försvinner alla ovansiljansbor ur Vedkontorets räkenskaper över vedhuggare.

Under sistnämnda sekel blir uppgifterna om herrarbete legio. Nästan

---

eskilstunasmide m. m. Laggkärlstillverkningen upphörde ungefär 1865, vävskedstillverkningen i större skala 1894. Stundom kan siffror för antalet slöjdare erhållas. Omkring 1820 sysslade ca 70 hushåll i Östnor och Öna med urtillverkning. 1868 anges urmakarna vara omkring 75, tillverkarna av askar, korgar och såll 250, hårarbeterskorna 100, vävskedsmakarna 50, kamtillverkarna 20, kolarna 150 (uppgifterna innefattar troligen Våmhus dåvarande annexförsamling). Masthuggning och sågning av bräder förekom vid 1700-talets mitt. Kolning (Vattnäs, Bergkarlås, Risa, Isunda, Vika). Viss stenindustri (brynen, malstenar, kalk). Urtillverkningen — startad omkring 1750 — avbyttes av symaskinstillverkning omkring 1865, denna av knivtillverkning (Trotzig, D., 1937). Siljansfors bruk i gång 1738–1876. I Hertsberg har funnits en masugn. Forkörning på långt när ej så omfattande som i Nedansiljan. Vid 1890-talets början anlades flera stora sågverk; de tre största hade 1899 tillsammans 250 arbetare. Storskifte 1859.

[38] KA. Dalarnas handl., 1548: 8, räkenskaper A, fol. 19 r, v; 1604: 6 A, Borns hyttegård, räkenskaper (utan paginering); Pers 1927, s. 209 f och *passim*.

[39] RA. Jurid. o. kamerala avskr., vol. 25, 6.3, 9.10, 28.10.1613.

[40] Lagergren 1924, s. 66; Hanspers 1963, s. 68; Andrén 1948, s. 30; Lund. Universitetsbiblioteket, de la Gardieska saml., Topographica, Uppland, Arnö, bd 3, s. 28 f. — För sistnämnda uppgift tackar jag E. Lundberg, Sthlm.

var vuxen man skall enligt samtida källor ha deltagit.[41] Direkta siffror på herrarbetarnas antal ges av Hülphers strax efter 1700-talets mitt; »1000, ja ofta wid swåra år till 1800 mans personer».[42] (I Mora ingick Sollerön till 1775, Våmhus till 1868.) Hans understrykande av att utvandringen blott gällde män överensstämmer med andra uppgifter. Det av mig kända äldsta belägget på kvinnliga utvandrare från Mora är från så sen tidpunkt som 1803 (KB:s passjournal). Seden är då emellertid fullt utbildad. Detta och följande år dominerar Stockholm som destination för båda könen. Det förtjänar framhållas, att kyrkoherden 1697 särskilt framhöll Falun, Stockholm och Arboga som målorter.[43]

Med 1800-talet kommer flera uppgifter om antalet herrarbetare. 1804 anger en utländsk resenär dem till 1 000, stundom 1 500. 1817 lämnar en annan den ungefärliga siffran 2 000, och samma antal uppgav sockenprästen till en utlänning 1856. Den förut nämnda tabellen från 1839 anger 1 374 män och 640 kvinnor. Ett bevarat prästintyg, utfärdat 13.12.1850, har numret 1 645 — men då kan många pass ha upptagit fler än en person.[44]

För åren 1860–80 finns passjournalen bevarad, vilken ligger till grund för en djupundersökning i kapitel VII nedan. Utvandringens ändamål anges. Antalet arbetsvandrare utgör förstnämnda år ca 550 men sjunker sedan kraftigt och är i fortsättningen 100–200. Det viktigaste skälet till utvandringens nedgång torde vara de just då begynnande skogsförsäljningarna. När sedan sågverksindustrin startade 1892, synes i stort arbetsfärderna ha upphört för männens del. Dock kunde de deltaga i skogsarbete i grannsocknarna. Oxbergskarlar har troligen varit på särnaskogarna till in på 1920-talet. Under depressionen blev det dåligt med byggnadsarbete, och många män från Ovansiljan begav sig ut som säsongarbetare. Ännu 1966 befinner sig enligt uppgift från fackligt håll 5–7 träarbetare, 3 murare och 10–15 anläggningsarbetare utom socknen

---

[41] Linné 1953, s. 43; RA. Frihetstidens utskottshandl., riksdagen 1755–56, vol. 41 A, lhb W-län, s. 32. Jfr också Hammarström 1789–92, 1, s. 261.

[42] Hülphers 1762, s. 178. Hans manuskript och utkast innehåller andra siffror: »årligen äro 12 à 1800 till 2000 på härr Arbetet», och en annan version ger siffran 12–1800, vid svår tid »än flere» (Västerås. Stiftsbiblioteket, Manuskriptsamlingen, Bc 24, s. 100; Cb 5: 1, s. 621). Möjligen har ändringen gjorts under hans kontrollförfrågningar hos ortsbor. Kanske omfattar de höga siffrorna även gårdfarihandlare — en kritik, som måste riktas också mot andra sifferuppgifter. Vidare har många säkert tagit ut mer än ett prästintyg under året.

[43] Mora. KyA, K III: 1, s. 427.

[44] Arndt 1813–17, 2, s. 193; Schubert 1823–25, 3, s. 49; Brace 1857, s. 180; ULA. Lka-W, E V: 4.

på arbete, ehuru ej säsongmässigt. Kvinnornas färder har enligt uppteckningsmaterialet fortgått till omkring 1940.[45]

Alla delar av landet har besökts under färderna, som också sträckte sig utrikes. På 1650-talet gick en man från Bonäs med några stallbröder på herrarbete till svenska Pommern. Även 1735 nämns Pommern, liksom Norge. Till sistnämnda land förpassade 1750 länsmannen i Mora 20 personer. 1832 uppges, att resorna stundom ställs utrikes, i synnerhet till Finland.[46] Den nyssnämnda passjournalen visar i genomsnitt 2–3 resor årligen till vardera Danmark och Norge, enstaka även till Finland och andra länder.

Männens arbete bestod enligt Linné av »uthuggande, grafwande, murande, dikande, timbrande», vilket bekräftas av ett flertal andra uppgifter.[47] Därtill kan läggas sten-, skogs- och sågverksarbete. Tegelmurning tycks ha varit sällsynt.[48]

Kvinnornas sysslor var lika differentierade. Trädgårdsarbete har kanske varit det vanligaste.[49] Vidare omtalas rodd, bryggeriarbete, bakning, murbruksbärning, hembiträdes- och servitrisanställningar, arbete på tobaksfält, kyrkogårdar, Nordiska museet samt i butiker och hos vinhandlare m. m.[50] Märkligt nog förnekas tröskning i flera uppteckningar. Moraborna brukade t. o. m. leja utsocknes tröskfolk. Att tröskning varit ovanligt framgår också av passjournalen: utvandringen på höstarna var ringa. Möjligen har sysslan varit vanligare förr. Den nämns 1832.[51]

Sollerön.[52] Män från socknen — annex under Mora till 1775 — tycks ha varit de kanske ivrigaste vedhuggarna vid Falu gruva. 1547 lyfte

[45] ULMA 25017, s. 55, 54.

[46] Mora. KyA, K III: 1, s. 144; Falk 1930, s. 92; ULA. Lka-W, A III: 8, 5.2. 1752; Mora KyA, I: 13, s. 10.

[47] Linné 1953, s. 43. Se även t. ex. Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 76; Pers 1948, s. 30.

[48] Endast en uppgift påträffad (ULMA 5530, s. 50).

[49] Om trädgårdsarbete se t. ex. Pers 1948, s. 22, 28; ULMA 5530, s. 50; 25017, s. 22.

[50] Forsslund 1918–39, 1: 5, s. 41; Levander 1943–53, 2, s. 343; Scholander 1882, s. 276.

[51] Mora. KyA, I: 13, s. 10.

[52] Åkerbruket förhållandevis gynnsamt. Fiske (lake) och fågelfångst för avsalu. Smidesförsäljning har troligen skett från 1500-talet till 1800-talets början (Homman 1938, s. 233). Under sistnämnda sekel har bland slöjderna båt- och laggkärlstillverkning dominerat. Båttillverkning omnämns 1627 (Granlund 1938, s. 104). Laggning förekom troligen redan på 1600-talet (Trotzig, D., 1938, s. 343). Den började dö ut på 1890-talet, medan visst båtbygge fortfarande utövas. 1868 sysselsattes

ett tiotal karlar hugsterlön av Borns hyttegård, och året därpå högg 14 sollkarlar gruvved och ett 20-tal kolved. Också 1550 hittar vi dem i stort antal, relativt sett.[53] När sedan Vedkompaniets och Vedkontorets verifikationer finns tillgängliga, hittar vi dem även där. I juni 1661 görs 44 utbetalningar av 276 till sollkarlar, flera än till någon annan socken i övre Dalarna. Övervikten blir senare ej så framträdande, men ett flertal solleröbor arbetar åt bergsmännen seklet ut.

Många herrarbetare från socknen kan dölja sig under de äldre handlingarnas »morakarlar» fram till avskiljandet. Under större delen av 1700-talet tiger källorna om otvetydiga utvandringar, med undantag av att ett arbetslag byggde väg vid Gunnilbo 1765.[54] Av husförhörslängderna framgår dock, att flyttningsfältet är vidsträckt: Stockholm, Norrland (särskilt Hälsingland) och södra Dalarna. Anteckningar om frånvaro under förhören saknas nästan helt.

Först 1796 hör vi talas om utvandringar i större skala: KB anför då, att socknen hör till de områden, varifrån herrarbetsfärderna är vanligast,[55] en uppgift, som förefaller egendomlig. 1804 års passjournal saknar helt solleröfolk, ehuru detta ej hindrar, att utvandring kan ha skett. 1839 anges 70 män och 62 kvinnor gå ut, också detta en förvånande hög siffra. Vid 1840-talets mitt heter det däremot, att omkring 50 män och kvinnor herrarbetade i mindre goda år. Arosenius framhåller omkring 1860, att vandringarna är »jemförelsevis ganska ringa».[56] Nedgången kan troligen sättas i samband med den 1855 begynta skogsförsäljningen. Även en del andra uppgifter pekar på att den långväga säsongutvandringen då allt mera avtagit, åtminstone för männens del.[57]

---

med båtbygge 30, med laggning 150 män. Slipstenar, mässingsarbeten och kalk har sålts. En del kolning och vedhuggning åt närliggande industrier. Forkörningen av mindre betydelse. Storskifte 1848.

[53] KA. Dalarnas handl., 1547: 2, räkenskaper, fol. 6 r, v; 1548: 8, räkenskaper A, fol. 19 r, v, 21 v, 22 r; 1550: 2, räkenskaper B (utan paginering).

[54] ULMA 26335, s. 22.

[55] RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 157 b, handl. om W-läns upphjälpande, KB:s yttrande, s. 25 f.

[56] LbA. Inkomna handl., lhb, 1847, W-län; Arosenius 1862–68, 2: 2, s. 45.

[57] Hågkomster från Sollerön (11.12.1869), s. 3; SOS. Litt. N, 1865, W-län, s. 11 (Sollerön nämns ej bland de socknar i fögderiet, varifrån herrarbetare utgår); ULMA 25017, s. 30. — Två uppteckningar avseende tiden före 1880 anger herrarbetet som vanligt (ULMA 2089, s. 15; 13461, s. 8). En av dem tillägger, att »någon nu levande» (1929) knappast varit med. Den räknar dock ej brödbakning som herrarbete.

På skogsarbete i grannsocknarna norröver var man dock till omkring 1920. I våmhusskogarna skall 1905 ha funnits 70–80 sollkarlar.[58]

Så mycket längre har sedvänjan levt kvar bland kvinnorna. Vid sekelskiftet skall 12–15 kvinnor ha varit ute som brödbakerskor, 1920 omkring 10. Ett halvdussin var ännu 1960 på brödbakning och trädgårdsarbete i Mora. Sista gången man reste på säsongarbete utom landskapet var 1952, då 6 kvinnor var på jordgubbsplockning i Hälsingland. Dit for också 2 kvinnor på bakning i 8–10 veckor 1945.[59] I äldre tid var även ullkardning och vallning i Hälsingland vanligt, vidare trädgårds-, kyrkogårds-, bryggeri- och industriarbete samt rodd.

Männen sysslade med murning, grundgrävning, sten- och hamnarbete, särskilt i Stockholm med omnejd men också långt uppe i Norrland eller i Östergötland. En man som rödfärgade i Hälsingland omtalas också.[60]

Våmhus.[61] Som socknen varit annex under Mora till 1868, döljer sig säkert många våmhuskarlar bakom äldre uppgifter rörande Mora. Första gången Våmhus direkt nämns i samband med herrarbete är under 1660-talet, då enstaka våmhuskarlar högg ved för Vedkompaniet. 1684 deltog ett par män i ett kyrkobygge i Särna.[62]

Utvandringen bör ha varit betydande innan hår- och korgarbetet uppkom på 1830-talet. Husförhörslängderna 1737–57 ger vissa antydningar. Omkring 25 personer avlider i Stockholm, Hälsingland eller Finland eller säges »tjäna» där. Det senare bör väl dock innebära årsanställning. Man får också gardera sig mot att dödsfallen i Finland rör soldater.

Den tidigare nämnda passjournalen för Mora omfattar också Våmhus fram till avskiljandet. Socknen förde sedan egen journal 1870–1907 (med luckor). Tyvärr utsätts ej färdernas ändamål. Journalen penetreras närmare tillsammans med morajournalen nedan. Även i Våmhus skedde en kraftig nedgång i färderna 1861, och antalet förblev obe-

[58] ULMA 25017, s. 30. 1966 var ett mindre antal byggnadsarbetare, särskilt anläggningsarbetare, på anställning utom socknen, medan familjerna bodde kvar (ULMA 25017, s. 55).

[59] Forsslund 1918–39, 1: 6, s. 55; Jönsson 1917, s. 36; ULMA 2089, s. 15 f; 11295, s. 5 f; 12130, s. 8; 25017, s. 29 ff, 52.

[60] ULMA 2089, s. 15; 12130, s. 9; EU 13121, s. 1.

[61] Åkerbruket förhållandevis gott. Dominerande slöjder har varit spånkorgstillverkning och hårarbete, båda troligen uppkomna på 1830-talet och allmänt utövade ungefär till första världskriget. Även tillverkning av tråg, skålar, slevar, färdspannar o. d. Liebruk i Indor. Storskifte 1859.

[62] Forsslund 1918–39, 1: 1, s. 91.

tydligt fram tills morajournalen blev inaktuell för Våmhus. Av allt att döma upphörde praktiskt taget herrarbetet för kvinnornas del ungefär då; i stället dominerade hårarbetet. Hur länge männens utvandringar fortsatt är okänt. Troligen har också de upphört ganska tidigt med undantag för kortare resor på skogsarbete. Ännu på 1950-talet arbetade ett halvdussin våmhusingar på ett skiljeställe i St. Tuna.[63]

Enligt passuttagen 1860–68 gick männen i ungefär lika mått till Norrland och Mälardalen, kvinnorna främst till huvudstaden, därnäst norrut. Ej så få av båda könen arbetade utomlands, främst i Norge.

Männen har utfört odlings- och stenarbete, sprängning, hustimring och grundläggning samt arbetat på sågverk.[64] Om kvinnornas sysslor är vi sämre underrättade. Man vet dock, att trädgårdsarbete, arbete på lantbruk samt murbruksbärning förekommit.[65]

Orsa.[66] Den äldsta notisen om herrarbete är från 1675 och av stort intresse. Utskrivning till ett utskottsregemente var aktuell, och de uttagna orsakarlarna bad då pastorn bönfalla hos myndigheterna »så att de framför andra skulle utses att få arbete någonstädes med god förtjänst, varifrån de, om så krävdes, hastigt kunde hemkallas».[67] Notisen antyder alltså en centraldirigerad arbetsmarknad. Nästa gång vi hör talas om herrarbete är 1755, då migrationen anges just ha börjat.[68] Det tycks alltså ha funnits en lakun i utvandringen.[69]

---

[63] ULMA 25017, s. 82.

[64] Clason 1938, s. 52 f; ULMA 11602, s. 26; 13279, s. 12; 13663, s. 18.

[65] ULMA 1680, s. 11; 13279, s. 12 f; Levander 1944, s. 137.

[66] Åkerbruket förhållandevis gott. En del avsättning av humle. Från finnmarken har smör och fågel sålts. Dominerande binäringar har sedan århundraden varit slipstens- och brynetillverkning. Med brytningen sysselsattes omkring 1880 ca 600 man, med finhuggning ca 200. 100 man sålde stenarna vintertid. 15 år senare arbetade 300 personer i stenbrotten. Antalet nedgick sedan snabbt. Kalk, läderrep och hemvävnad har sålts. Omkring sekelskiftet 1900 bröts sandsten några år. Ungefär samtidigt fanns under kort tid ett porfyrverk (råmaterial från Älvdalen). På 1750-talet var laggning en viktig binäring. Vid denna tid tillverkades i finnmarken också pottaska. Kolning för bruken. Masugn och tidvis bessemerverk i Bäcka 1697–ca 1880, bruk i Fredshammar 1711–ca 1880. Liebruk i Handfors. På 1850-talet viss skogsförsäljning till Hälsingland. Storskifte 1885.

[67] Boëthius, J., 1950, s. 444.

[68] JA, 1, s. 279.

[69] Man skulle kunna tänka sig, att slipstensbrytningens framväxt upphävt eller att avgångarna under Karl XII:s krig möjligen onödiggjort utvandringarna. 1704 anförde KB, att ingen krigstjänstduglig person fanns i socknen efter årets rekrytering (Kungl. Dalregementets historia, 3, s. 11).

Detta bekräftas i viss mån av de ytterst väl bevarade husförhörslängderna.[70] De tre äldsta, i bruk delvis samtidigt 1685–1700, har 30–40 anteckningar om dödsfall, »tjänst» eller över huvud taget vistelse på annan ort (1696–1700 t. ex. 9 män, 2 kvinnor och 1 familj i Östsverige), medan motsvarande anteckningar för 1700-talets första hälft är få. Dock bör oåren vid 1600-talets slut ha ökat rörligheten (tiggeri), och många av de antecknade männen var säkert slipstensförsäljare.

Från 1810-talet finns ett 20-tal prästbetyg bevarade.[71] 7 av dem gäller Hansjö by. De flesta intygen är ställda till Gävleborg. En resenär i socknens finnmark vid samma tid har givit några uppgifter, som tyder på att herrarbete även förekom bland den finska befolkningen. Orsafinnarna har också tidigt arbetat i Hälsingland och Härjedalen åt Voxnabolaget.[72]

1839 års förteckning anger de utvandrande vara 60 män och 160 kvinnor.

Herrarbetet i en något senare tid har behandlats i sockenmonografin.[73] Utvandringen synes ha varit ringa jämförd med grannsocknarnas.[74] Från mera välbärgade byar uppges inga män ha gått ut, medan karlarna i de fattiga byarna utvandrade under svåra år. Man gick mest norrut, där det var större möjlighet att få arbete. Stensprängning och byggnadsarbete nämns. Från Mickelvål var det normalt, att lag om 15 man gick till Jämtland på dikning. Något lag kunde ha stuveriarbete i Söderhamn eller Sundsvall. Till skillnad från männen har kvinnorna vandrat ut från samtliga byar, dock mer från de östliga. Från Maggås, Torrvål, Holen och Hansjö gick man huvudsakligen till Stockholm och arbetade mest i trädgårdar men också med rodd och på bryggerier. Särskilt hansjökvinnorna var även mursmäckor eller kyrkogårdskullor eller vaktade tegelugnar i stadens utkant. Kvinnorna från Skattungbyn, Åberga och framför allt Mickelvål gick till Hälsingland på bakning. Från sistnämnda by har kvinnor även gått till Göteborg. Tröskning

[70] Om dessa husförhörslängder och deras tidfästning se Friberg & Friberg 1957. — Förmodandet om lakunen motsäges i viss mån av att allmogen i Mora och Orsa 1711 anhöll om att få uppskov med indrivandet av restantierna tills de bortvandrade herrarbetarna återvänt (RA. Topographica, fasc. 226, 27.5.1711). Sannolikt kom dock de flesta herrarbetarna från Mora.

[71] Orsa. KyA, H II: 1.

[72] Gottlund 1931, s. 166 f, 174, 198; Schröder 1922, s. 263.

[73] Levander 1957, s. 351, 355 ff. Jfr även ULMA 6851, s. 15 f.

[74] 1865 uppgavs Orsa och Mora vara de socknar i fögderiet, varifrån herrarbetare utgick (SOS. Litt. N, 1865, W-län, s. 11).

har ej varit vanligt, tvärtom kom tröskare från grannsocknarna i SÖ. Kvinnorna har utvandrat åtminstone till början av 1920-talet.[75]

Att kvinnorna herrarbetat mer än männen beror givetvis på att de flesta karlarna engagerades i slipstensbrytningen. Socknens onormalt många änkor — männen dog ofta i stendammlunga — kan också ha inverkat.

Efter storskiftet igångsattes vid 1880-talets mitt en mycket omfattande avverkning; 1894 arbetade 7 000 man i Orsa och Älvdalen. Intressant nog tycks de goda inkomsterna ha förtagit socknens män lusten att arbeta på somrarna: hushållningssällskapet klagar över att de flesta sockenborna sistnämnda år satt sysslolösa hemma, ehuru vägbygge och dikning för mer än 100 000 kr. utförts under sommaren. Man hade i stället fått anlita utsocknes.[76]

Troligen utgör storskiftet gräns i stort för männens säsongvandringar. Enstaka sena exempel finns dock. Under 1930-talets depression reste 6–7 murare till Stockholm, lämnande familjerna hemma. Likadant var det bland andra kategorier byggnadsarbetare. Vistelsen i Stockholm torde ha varit säsongmässig. 1966 arbetar ca 20 byggnadsarbetare utom socknen.[77]

Ore.[78] Hülphers framhåller på 1750-talet, att socknens inbyggare ej utvandrade; kolning och körslor fyllde deras tid.[79] I husförhörslängden 1740–50 anges vid olika tidpunkter tillsammans ca 15 personer vara i Hälsingland, 1751–59 ungefär hälften så många. Detta tyder i vart fall på viss mobilitet. Det är ovisst, om herrarbete var en bidragande faktor.

Så småningom har i vart fall säsongvandringar begynt, och för tiden 1821–67 finns en passjournal bevarad.[80] Utvandringarnas antal och riktning framgår av tabell 3.[81]

---

[75] För sena exempel se Rosander 1963 *a*, s. 129 f.

[76] KLHHandl. 42, s. 66; 43, s. 74.

[77] ULMA 25017, s. 55.

[78] Åkerbruket svagt. Boskapsskötseln förhållandevis väl utvecklad. Fågelfångst, mest i finnbygden. Försäljning av humle och näver synes ha skett under 1800-talet (RA. Topographica, fasc. 227, odat. handl. i tabellform). Hemslöjder saknas. Kalkbränning med försäljning till Hälsingland beskrivs som en gammal företeelse på 1750-talet. Försäljningen avtog mot 1800-talets mitt. Viss tillverkning av pottaska i finnmarkerna. Betydande kolning, forsling och malmkörsel för socknens stora bruk, Furudal och Dalfors, båda grundade vid 1700-talets början. Även ett par masugnar har funnits. Storskifte 1843 (Ejdheden först 1872).

[79] Hülphers 1762, s. 154.

[80] Ore. KyA, G II: 1. Serien avbryts ett stycke in på 1868.

[81] Vissa år tillkommer några »barn», 1838 också två personer till okänd ort.

Tabell 3. *Arbetsvandringar från Ore 1821–67.*

År	Norrland		Svealand		Norge		År	Norrland		Svealand		Norge	
	M	K	M	K	M	K		M	K	M	K	M	K
1821	21	10					1846	35	13	2	3		
1822	13	7					1847	13	10	2	2		
1823	19	4		1			1848	13	13	1	1		
1824	11	10					1849	8	11	1			
1825	12	6					1850	4	9	1			
1826	22	13					1851	2	10		1		
1827	13	7					1852	10	9	9	4		
1828	11	11					1853	12	9	2	1		
1829	3	11					1854	11	11	4	1		
1830	11	8	1				1855	21	10	1	2		
1831	10	14	1	1			1856	18	10				
1832	6	7	1	1	6		1857	15	13				
1833	5	7	7	5			1858	7	5	1			
1834	10	8	20	9			1859	16	10	1	1		
1835	24	8	22	8			1860	8	11				
1836	12	2	9	6			1861	18	7				
1837	4	8	8	4	2		1862	7	8				
1838	13	14	15	10			1863	3	5		1		
1839	12	13	5	14			1864	14	8	1	3		
1840	3	16	10	16			1865	6	4		1		
1841	11	10	3	4			1866	9	10		1		
1842	4	6	5	4			1867	7	4	1			
1843	3	4	2	2									
1844	3	5		1									
1845	9	7	5	3									

Anm. M = män. K = kvinnor.
Källa: Ore. KyA, G II:1.

Som mest utvandrar omkring 60 personer årligen. Toppsiffrorna infaller 1835 och 1838–40; de sistnämnda åren föregicks av allmän missväxt.[82] Däremot ger inte den 1854 sålda avverkningsrätten till skogen[83] — för övrigt den första större skogsförsäljningen i Dalarna — något utslag. Får det tydas som att betalningen var låg och att värmlänningar hade hand om avverkningen?

[82] Om skördeutfallet se JA, 2, bil. 1.
[83] Althin 1955, s. 18.

Färderna norrut ställdes nästan genomgående till Hälsingland, enstaka också till Ångermanland. Åren 1846–48 gick även åtskilliga män till Jämtland. Söderut dominerar framför allt Stockholm som mål. Ibland går man till Uppland, Västmanland och södra Dalarna. Orsaken till omsvängningarna i riktning är okänd. Det förefaller, som om ett par pionjärer småningom dragit andra med sig. Att den sydliga utvandringen övergavs på 1850-talet får sättas i samband med sågverksindustrins uppsving. Namn på sågverk återkommer ofta i journalen.

Anmärkningsvärt många utvandringar skedde vintertid. Säkert har man fått åka med kalkkörarna.[84] Inriktningen på Hälsingland bör delvis vara en tradition, som övertagits från dessa.

Folk från bruksorterna deltar blott sporadiskt.

Kort efter det journalen avbryts, tycks den långväga utvandringen nästan helt ha upphört. Dock var enstaka kvinnor kyrkogårdsarbeterskor i Stockholm ännu kring 1920.[85]

Kortväga arbetsvandringar kvarlevde i form av skogsdrivning, flottning och vägarbete, allt i grannsocknarna. Till Hälsingland kunde man vid sekelskiftet tillfälligt gå t. ex. på vägbygge. Strax efter första världskriget var ett lag på drivning i Älvdalen och något tidigare flottade några karlar där.

Sommaren 1965 var 4 orekarlar på vägarbete i Stockholmstrakten, vilket ej var något ovanligt. 15–20 byggnadsarbetare arbetar året om i huvudstadens förorter.[86]

Arten av arbete i äldre tid är nästan okänt. Tröskning i Bergslagen omtalas för kvinnorna.[87] Som detta med få undantag ej kan beläggas i passjournalen, berör uppteckningarna möjligen senare tid. Att männen arbetat på sågverk har tidigare nämnts.

Rättvik.[88] 1548 högg några rättvikskarlar kolved åt Borns hyttegård vid Falun, vilket är den äldsta uppgiften om herrarbete från socknen.

---

[84] Att de i journalen förtecknade ej delvis utgörs av kalkkörare torde framgå av att det i enstaka fall står angivet »med fågel», »med järn, lin» (dessa har ej upptagits i tabellen ovan). — Ett konkret exempel visar den tidiga utvandringen. Två systrar, Margareta och Brita Gudmundsdöttrar, tog ut intyg till Härnösand följande dagar (den sistnämnda dock ej 1837–38): 29.3.1821, 31.3.1822, 11.2.1823, 3.4.1824, 12.4.1825, 3.4.1826, 27.3.1827, 17.3.1828, 7.4.1829, 27.3.1830, 4.4.1831, 14.4.1832, 15.4.1833, 23.4.1834, 10.5.1835, 23.3.1836, 18.4.1837, 1.4.1838.

[85] Rosander 1963 *a*, s. 129 f.

[86] ULMA 25017, s. 64 ff.

[87] ULMA 11067, s. 8; 12321, s. 5.

[88] Åkerbruket har de bästa förutsättningarna i övre Dalarna. Försäljning av humle goda år. Boskapsskötseln utvecklad. Fågel såldes. Hemslöjden betydande. Främst

Ett möjligt indicium på en annan art av arbete utgör den s. k. rättviksknuten, en timringsdetalj, som anses uppkommen vid 1500-talets mitt. Den finns spridd vid Siljan, i Västerdalarna och i trakten av Falun. I vedhugsterna vid Kopparberget under 1600-talet återfinns också en del rättvikare. 1604 högg 34 män kolved.[89] Under seklets senare hälft kom de flesta rättvikare, som nämns i verifikationerna, från Vikarbyn.[90] Av stickprov att döma synes Rättvik då vara mindre representerat än de andra stora socknarna vid Siljan.

I domböckerna har uppgifter om herrarbete påträffats 1657 och 1664. Båda gäller rothuggning.[91] Husförhörslängderna går tillbaka till 1670-talets början. De ger vissa antydningar om migration, dock ej den äldsta längden, upprättad 1671 och använd åtskilliga år. I längden från omkring 1680 är ungefär 10 män och kvinnor antecknade som varande i Hälsingland, Härjedalen etc. De behöver givetvis ej ha varit borta samtidigt. I den längd, som i stort sett täcker 1690-talet, är frånvaron påfallande. Sammanlagt 22 kvinnor och 5 män anges vara i Hälsingland, 3 kvinnor och 5 män i Stockholm osv. Drygt 50 personer nämns på detta sätt. Dock bör somliga gått på tiggarfärd under missväxterna. Boken innehåller också en förteckning över hushåll, som rest till Pommern eller på annat sätt var »förskingrade». Sammanlagt omfattar den drygt 100 personer. Flyttningen bör ha skett runt 1690, anser N. Friberg, som ägnat längderna ett ingående studium.[92] Förteckningen slutar med upplysningen att också »serdeles barn och ungdom tagit tienst på andra orter till een wiss tijds at arlighe sig framföda i fattigdomen». Senare längder har ej lika detaljerade upplysningar.

Hülphers omtalar 1757, att sockenborna företog »åtskilligt arbete i Landsorterne»: tröskning, timring, rothuggande, murning m. m. En annan källa från samma tid uppger, att rättviksbor börjat komma i »skockar», vilket antyder, att vandringarna tilltagit. Omkring 1760 berättar

---

har möbler (skåp m. m.) tillverkats, särskilt i Västbygge fjärding. Slöjden belagd redan före år 1700 men skall ha tagit fart först ett sekel senare. Vid 1700-talets mitt höggs master. En del textil slöjd för avsalu. Kol och även kalk, näver och tegel har sålts. Nittsjö tegelbruk anlagt 1843. Betydande for- och malmkörning, i synnerhet av män från Ovanheds och Gärdsjö fjärdingar. I början av 1800-talet anlades Dådrans bruk och Ickholms masugn. Storskifte 1840.

[89] Erixon 1937, s. 25; KA. Dalarnas handl., 1604: 6 A, Borns hyttegård, räkenskaper (utan paginering).

[90] Källorna har genomgående »Vikbyn», vilket knappast kan innebära en liknämnd by i Hedemora sn.

[91] ULA. W-läns HA, ser. IV, A I: 1, 5.2.1657; A I: 2, 13.12.1664.

[92] Friberg 1954, s. 124.

socknens kyrkoherde om körningar och andra arbeten vid Falu gruva samt om åtskilligt arbete i Uppland, Södermanland, Närke och Västmanland.[93] Dessa destinationsområden verifieras blott delvis av 1804 års passjournal. Av de där antecknade rättvikarna skall visserligen 68 till Uppland och Södermanland men hela 45 till Stockholm. 16 gick till Norrland. Omkring 10 kvinnor deltog. En person skulle till Åland, och även andra belägg på resor till Finland liksom Norge finns.[94]

Senare kommer fullständiga uppgifter. 1831 utfärdades 488 prästintyg, vilket bör betyda, att 6–700 personer vandrade ut. Sysslorna anges vara målning, grävning, stenmurning, vedhuggning och tröskning. Ett mindre antal skulle förmodligen bedriva handel. 1839 uppgavs antalet herrarbetare till 250 män, 320 kvinnor och 60 barn. Ett bevarat prästintyg, utfärdat 1.5.1840, har ett så högt nummer som 481, vilket visar kraftig migration under vintern och förvåren. Vid 1860-talets slut talas om »de personer, som vanligen till ett antal af 500 under sommaren utvandra på arbete». Alla siffrorna inkluderar Boda dåvarande annexförsamling.[95]

Trots att de flesta byar omkring 1870 sålt avverkningsrätten åt sågbolag fortsatte utvandringarna, om än i något mindre skala. De pågår fortfarande, ehuru i ändrad form.

För männens del har arbetsvandringarna åtminstone sedan sekelskiftet i de flesta fall gällt målning eller murning, i viss mån också byggnadssnickeri och -grovarbete. Inom socknen finns en tydlig uppdelning, så att målarna utgår från Västbygge fjärding, murarna från södra sockendelen.

Målarna håller till i huvudstaden, Östsveriges landsort och nedre Norrland. Ännu för 50 år sedan utförde de mycket ofta också rödfärgning.

De egentliga byggnadsarbetarna arbetar vanligen i stockholmsregionen, en del också i Västerås, södra Dalarna samt i Gävle och andra norrlandsstäder. Även Göteborg är aktuellt. Arbetszonen torde i stort sett ha varit den samma även längre tillbaka.

Många bosätter sig med tiden på arbetsorten, i synnerhet i Stockholm. Ofta blir utflyttningarna av kort varaktighet. Säsongvandring i

---

[93] Hülphers 1762, s. 136; JA, 1, s. 279; Rättvik. KyA, P III: 4, s. 181.

[94] ULA. Lka-W, C I: 1 (Finland 1803); E V: 3, 4 (Norge 1842; Åland 1849, målning).

[95] RA. Eckl.dep., konseljprot., 23.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5; ULA. Lka-W, D III b: 102 c; Falun. Lka-W, D XIII: 3, utdrag ur kommunalstämmoprot. 14.11.1869.

egentlig bemärkelse har hållit på till omkring 1930–40. Därefter har säsongsysslan vanligen blivit yrke, man har vistats borta hela eller större delen av året och upphört med jordbruket. Familjen har bott kvar hemma. 1966 beräknas 30–50 målare från Rättvik-Boda ha sin arbetsplats utom socknen. Antalet har minskat något, tidigare kunde 30–40 vara enbart i Stockholm.[96]

Förutom nämnda sysslor omtalas för männen dikning, gärdsgårdsstängning och grundläggning.[97] Man har också på 1930-talet och senare mycket varit på kolvedshuggning och annan avverkning uppåt länet. 1942 var ett lag från Lerdal på drivning i Orsa. Stundom har flottning i Hälsingland lockat. På Tägtens skilje i St. Tuna fanns omkring 1940 ca 10 rättvikare.[98]

Kvinnornas utvandring i äldre tid är tämligen litet känd. Traditionsuppgifterna gäller rodd, murbruksbärning, servering, hushållsarbete, slåtter och — framför allt — tröskning. Det senare skedde dels nedåt Mälaren, dels i Ovansiljan. I sistnämnda trakt kunde man också ta anställning som vallhjon.[99]

Även de kvinnliga herrarbetena har fortsatt in i nuvarande tid. Stora skaror har arbetat på bryggerier fram till omkring 1920.[100] Många har varit trädgårdskullor. Den troligen sista trädgårdskullan från socknen var ute ännu 1961. Bland kyrkogårdskullorna intog rättvikskvinnorna främsta rummet.[101]

Boda.[102] Socknen var till 1875 förenad med Rättvik, varför bodafolk kan dölja sig under uppgifter om moderförsamlingens herrarbete. Äldre husförhörslängder ger dock ej samma intryck av rörlighet som Rättviks gör. Senare blir det annorlunda. Flyttningsfältet 1837–46 är vidsträckt. Orter som Stockholm, Norge, Alfta, Vilhelmina, Ockelbo, Sollefteå och Roslagen återfinns i längderna.

---

[96] Arosenius 1862–68, 1: 1, s. 43; Lindberg, E., 1960; 1961; EU 14538, s. 1; 40772, s. 7, 9; ULMA 25017, s. 33 ff, 42 f, 46 ff.

[97] af Nordin 1807, s. 47; EU 25049, s. 2; ULMA 1389: 2, s. 1.

[98] SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 378; EU 22419, s. 2; ULMA 11796, s. 5; 25017, s. 38, 84.

[99] Forsslund 1918–39, 1: 8, s. 154; Levander 1944, s. 200; 1957, s. 350 f; ULMA 1338: 2, s. 1; 12364, s. 19 f; 25017, s. 40.

[100] Rosander 1962 *a*, s. 232.

[101] Rosander 1963 *a*, s. 129 f; ULMA 26335, s. 17; 25017, s. 38 f.

[102] Jordbruket förhållandevis gott. Svaga traditioner om båttillverkning i äldre tid. Omkring år 1900 började många väva för försäljning (SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 202; ULMA 16284, s. 25). Geologiska omständigheter har skapat

Om herrarbetet berättar en mängd uppteckningar. Så heter det t. ex., att en del män gick norrut — tydligen mest längs kusten upp till Västerbotten — på hamnarbete, brunnsgrävning, gärdsgårdsstängning, timring, snickring, målning, sprängning, muddring och skördearbete.[103] Kvinnorna gick till trakten av Stockholm, huvudsakligen på trädgårds- och kyrkogårdsarbete. Många har också arbetat på bryggerier. I äldre tid omtalas rodd (Stockholm), bakning (Hälsingland) och tröskning (t. ex. i Hälsingland och Orsa). Tröskningen, som enligt vissa meddelare ej var särskilt vanlig, pågick in på 1880-talet. Det hände, att man gick ut på tröskning och bakning sedan man kommit hem från annat arbete i Stockholm.[104] Trädgårdsarbete har pågått i mindre grad till efter andra världskriget, då socknen börjat få industri för kvinnlig arbetskraft.[105] Vid vilken tidpunkt männens herrarbete upphört är okänt. Möjligen skedde det före sekelskiftet; dock kan flera av de sentida byggnadsarbetare, vilka omtalas som rättvikare, vara från Boda.

Leksand.[106] De flera gånger tidigare nämnda uppgifterna om vedhuggning i Falu gruva dels omkring 1550, dels 1604, dels under 1600-talets senare hälft kan också åberopas för Leksands del som de äldsta uppgifterna om herrarbete. Ett ej ringa antal deltog; 1604 utgjorde lek-

---

flera möjligheter till biinkomster: i början av 1700-talet fanns silvergruvor och sandstensbrott, och fortfarande bedrivs en omfattande kalkbränning. Flera försök har gjorts att borra efter olja. Betydande forkörning. Storskifte 1839.

[103] EU 12132, s. 1; 22313, s. 1; ULMA 10628, s. 1 f.

[104] Forsslund 1918–39, 1: 7, s. 96 f; Nord 1926, s. 5, 9; Rosander 1962 *a*, s. 232; Rosander 1963 *a*, s. 129 f; EU 7739, s. 2; ULMA 12138, s. 7; 13938, s. 27 f; 16284, s. 11.

[105] ULMA 26335, s. 12.

[106] Jordbruket förhållandevis gott. Humle såldes. Boskapsskötseln högtstående. Fågelfångst, något fiske. Av hemslöjd har träarbeten dominerat. Särskilt tillverkades svarvade föremål (spinnrockar, skålar m. m.) samt även möbler och fönster- och dörrkarmar. Tillverkningen skall ha börjat avsättas på Stockholm omkring 1750 (ULA. Leksands lmA, mapp 44, 28.5.1752). En del mindre tillverkning av hästskor, söm, hakar, hyskor m. m. Betydande textil slöjd ca 1750–1830 i form av förlagsindustri för bomullsspånad. Den textila slöjden fick ett andra uppsving mot sekelskiftet 1900; omkring 1910 var 400 personer sysselsatta därmed. Vid samma tid startade konstsmide som hemslöjd. Många män var kringvandrande skinnare. Gårdfarihandeln ringa. Masthuggning nämnd omkring 1740. Vedhuggning och kolning för bergverken. For- och malmkörning betydande. En del sjöfart på Siljan. Tegeltillverkning. Några smärre gruvor bearbetade på 1700-talet. Stångjärnshammare i Limå anlagd 1805 och i gång omkring ett halvsekel. Flera mindre manufaktursmedjor och liebruk. Mot 1800-talets slut startade kalkmjöls-, torvströ- och åkdonsfabriker, i övrigt ringa industrialisering före 1900-talet. Storskifte 1830.

singarna t. o. m. 102 av 215 kolvedshuggare, som upptas i en längd. En annan art av arbete är indirekt möjligen belagd på 1600-talet, nämligen timring. Den s. k. enkelkattsknuten anses då ha spritts genom leksandskarlar.[107] 1743 nämner en författare socknens timmermän som välkända.[108]

Till 1600-talet hör en notis om män från Hälla by, vilka dikade vid Skokloster.[109]

Enligt en källa skall utvandring i större skala ha börjat omkring 1750.[110] Passjournalen 1804 upptar 115 personer från Leksand (med annexförsamlingen Siljansnäs), som troligen skulle på arbete. Nästan hälften gick till Stockholm, 33 till Östsveriges jordbruksbygder och de resterande till Norrland, varibland två lag om 14 och 21 personer. Antalet noterade kvinnor är så lågt som 7. En resenär 1797 påpekar också, att karlarnas antal vid hans besök i socknen var mycket lägre än kvinnornas, »som kom deraf, at många karlar ... hade gått bort på arbete».[111] Som vi strax skall se, blev proportionerna med tiden jämnare. En något senare resenär ger exakta besked om antalet säsongutvandrande: från maj 1816 till maj 1817 930 personer. Han tillägger dock, att många bönder for på handelsfärd med smör och fågel, varför antalet herrarbetare väl var lägre.[112] 1839 anges arbetsvandrarna uppgå till 406 män och 336 kvinnor.

Passjournalen för Leksand (med Djura och, t. o. m. 1875, Siljansnäs) finns bevarad för åren 1840–84 (ofullständigt även för 1885–87). Tyvärr anges oftast ej utvandringarnas art, varför vi får räkna med att ett mindre antal haft handel eller annat som ärende. Journalen har ingående penetrerats av Nelson.[113] Antalet uttagna prästintyg framgår av fig. 3.

Toppsiffran, 728 personer, inföll första året. Kurvan är i sin helhet mycket taggig. Skogsförsäljning i hemsocknen har tydligen ej haft någon påtaglig påföljd. Kurvan för män och kvinnor visar ungefär samma tendenser med undantag för åren 1845–62, då männens utvandring ökar betydligt mer än kvinnornas, relativt sett. Nelson har funnit orsaken

---

[107] Erixon 1937, s. 22 ff. Jfr Homman 1964, s. 30.

[108] Sahlstedt 1743, s. 88.

[109] Berg 1944, s. 16.

[110] JA, 1, s. 279.

[111] UUB. Handskr.avd., S 39, s. 47. — Om dödsfall på annan ort under nödåret 1773 se Nelson 1963, s. 535 f. Många av de avlidna behöver ej ha arbetsvandrat.

[112] Schubert 1823–25, 3, s. 67.

[113] Nelson 1963, s. 346 ff.

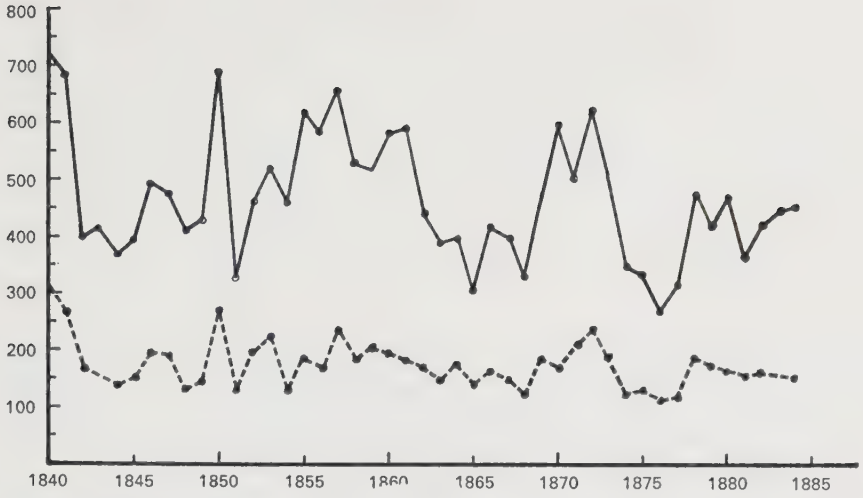

Fig. 3. Utfärdade prästintyg i Leksand, Djura och Siljansnäs 1840–84. Heldragen linje visar totalt antal, streckad linje andelen kvinnor. (Efter Nelson 1963, kompletterat med uppgifter ur Siljansnäs passjournal 1875–84 (Siljansnäs. KyA, P III: 1).

vara sågverksindustrins expansion, vilken satte stora skaror män i rörelse. Även en allt större andel av kvinnorna sökte sig till Norrland, också de delvis på sågverksarbete.[114] Stockholms procentuella andel i utvandringen var med undantag för vissa år i starkt sjunkande hela perioden. Utvandringarna till Västmanland och Uppland, där man främst sökte sig till bruken, visar ingen enhetlig tendens. Vandringarnas fördelning på viktigare riktningar framgår av tabell 4. Resterande utvandringar ställdes åt annat håll,[115] ett fåtal till Finland.

Kvinnornas andel ligger i allmänhet något under 40%.

Ibland kan en kraftig utvandring till någon ort återföras på viss händelse. Axmars bruk mottog 1861, då stora byggnadsprojekt pågick, 125 män och 4 kvinnor. Efter Gävles brand 1869 tillströmmade i flera år ett stort antal leksandsbor. Man fick sedan till vana att besöka Gävle. Staden drog till sig leksandsbor ännu då journalen upphör.

Antalet personer från de olika byarna växlade starkt år från år,

[114] Jag kan ej ansluta mig till Nelsons åsikt (1963, s. 346), att kvinnorna sökte sig till Norrland främst för att spinna, baka och tröska. Dessa sysslor höll vid denna tid på att mista sin aktualitet (se nedan kap. IX). Bakning är ej belagd i traditionen för Leksands storsockens del.

[115] I procentsiffrorna för 1880 innefattas ej de, som uppgivit obestämd målort.

Tabell 4. *Arbetsvandringar från Leksand 1840–80 till några huvudområden.*

	1840	1850	1860	1870	1880
Stockholm	63,1	51,5	36,1	25,2	29,2
Västmanland, Uppland	19,5	11,2	26,7	11,5	7,9
Norrland	3,4	10,5	28,6	51,5	43,6

Källa: Nelson 1963, s. 348.

liksom könsproportion och utvandringsriktning. Av de siffror, som Nelson meddelar, förefaller det dock vara en enhetlig tendens, att antalet deltagande byar blev färre med tiden. Så deltog 1840 75 byar, 1870 blott 67. Relativt minst antal herrarbetare kom från Djura kapellag, som har god förutsättning för jordbruk.

Sysslorna var enligt skilda uppgifter mångahanda. Åtskilliga män arbetade med olika grovsysslor på bruken.[116] Andra var murare, vedsågare, dikare, nyodlare, gärdsgårdsbyggare, gruvarbetare m. m.[117] För kvinnornas del nämns tröskning, bl. a. i Ovansiljan, vidare trädgårds- och kyrkogårdsarbete, rodd, bruksbärning, anställning på ammunitionsfabriker och bryggerier samt i affärer.[118]

Under 1800-talets senare del fick herrarbetet delvis ändrad struktur. Förutom sågverksarbetet tillkom skogsarbetet som något nytt. Åtskilliga män skall ha arbetat i Ovansiljans skogar, och så har man gjort långt

[116] T. ex. Clason 1938, s. 52; Erixon 1921–35, 1: 2, s. 201; Montelius, S., 1959, s. 158; 1962, s. 122. — Enligt sistnämnda källa arbetade 1735 189, 1768 134 leksandskarlar med körslor och diverse arbeten på säfnäsbruken. I brev har Montelius haft vänlighet meddela, att det är svårt att ur bevarat material få fram exakta siffror på hur många av de anställda dalkarlarna, som var herrarbetare. Särskilt gäller detta 1800-talet. Åtskilliga leksandskarlar var under 1700-talet på körning i Säfsnäs under vintern och återkom under sommaren som byggnadsarbetare. Han lämnar några siffror på herrarbetarnas kvantitativa insats. Då dylikt arbete vanligen betalades lägre än körslorna, blir procenttalen för dagsverksarbetarna något högre än de anförda. Den procentuella andelen dagsverksarbeten/ackord av dalkarlarnas hela arbetsinsats i Säfsnäs är 1735 9%, 1768 3%, 1791–95 4%, 1833–37 1,5%. Med dalkarlar avses då folk från svenskbygderna i Nås, Järna, Leksand, Floda och Gagnef. Hela antalet arbetande dalkarlar var 1735 420, 1768 584 personer. De givna procenttalen bör man ha i åtanke, när arbete i Säfsnäs nämns i fortsättningen.

[117] Falk 1930, s. 91; Hülphers 1762, s. 125; Orefelt 1953; Schultze 1743, s. 27; Svanberg 1949, s. 385; SOS. Litt. N, 1866, W-län, s. 10; ULMA 25017, s. 12 ff.

[118] Rosander 1962 *a*, s. 232; 1963 *a*, s. 129 f; Scholander 1882, s. 276; SOS. Litt. N, 1865, W-län, s. 11; EU 9204, s. 1; 25157, s. 2 f; ULMA 1552: 7, s. 19; 5457, s. 2 f; 12198, s. 3; 25017, s. 10 f, 18, 20 f, 50 f.

in på detta sekel.[119] Ännu på 1950-talet fanns ett halvdussin leksingar på skiljet i St. Tuna. Kraftverksbyggena har också fått en viss betydelse.[120] Viktigare var emellertid en fortskridande specialisering. Männen blev och blir än i dag byggnadsarbetare av olika slag, i första hand timmermän. Främst arbetar man i Stockholm. Säsongarbetet har liksom i Rättvik företrädesvis övergått i kontinuerligt arbete på annan ort. Vid 1930-talets mitt beräknas 200–300 man söka sig ut på byggen årligen.[121] Leksandskullorna kom att dominera över andra socknars kvinnor inom trädgårds- och bryggeriarbete.

Siljansnäs.[122] Socknen var tidigare annex under Leksand, varför äldre uppgifter om herrarbetande leksandsbor även kan gälla siljansnäsfolk. Direkta bevis om de senares säsongarbete fås dock ibland genom att bynamnet utsätts. 1547 arbetade en man från Björkens by vid den tidigare nämnda Borns hyttegård i Falun, 1548 4 man från Hjulbäck. Också i Vedkompaniets och Vedkontorets handlingar påträffas siljansnäsbor.

Den analys av Leksands storsockens passjournal, som Nelson givit, gäller 1840–75 också Siljansnäs. Utvandringarna därifrån var genomsnittligt något högre i proportion till invånarantalet än från de båda andra församlingarna i storsocknen. I absoluta tal visar Hjulbäck tidvis de högsta siffrorna av dåvarande Leksands alla byar. Från Alvik, Mon och Tasbäck gick många kvinnor.

Nelson har ej observerat, att den nybildade socknen Siljansnäs passjournal bevarats, nämligen för tiden maj 1875 – juni 1887.[123] Antalet pass växlar mellan 53 och 128 årligen. Kurvan för storsocknens utvandring, fig. 3, har kompletterats med det nyfunna materialet.

Siljansnäsjournalen visar inga speciella förändringar gent emot den tidigare undersökta. Kvinnorna utgör praktiskt taget hälften av migranterna. Utvandringarnas riktning växlar kraftigt. Sammanlagt under

---

[119] Rehnberg 1945, s. 28; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 378; ULMA 25017, s. 85.

[120] ULMA 25017, s. 82; Byggnadsarbetarminnen, s. 215; EU 40772, s. 10.

[121] Lindberg, E., 1960, fig. 2; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 381. Byggnadsarbetets ändrade karaktär framgår även av de uppteckningar, som B. Yngström gjort för Leksands hembygdsgemenskaps räkning.

[122] Jordbruket förhållandevis gott. Boskapsskötseln givande. Träslöjd, särskilt svarvade föremål och möbler (skålar, brödkavlar, spinnrockar, stolar). Ännu 1912 fanns enbart i Björkens by ca 40 snickare. En del hemvävnad. Mycket forning och malmkörning. Storskifte 1830.

[123] Siljansnäs. KyA, P III: 1.

perioden går till Norrland ungefär 40 % av männen (varav till Gävleborg 32) och 20 % av kvinnorna, till Stockholm 10 % av männen och 40 % av kvinnorna samt till Östsverige i övrigt 20 resp. 30 %. Enstaka arbetar i Västsverige, en gång 3 män också i Uleåborgs län. Särskilt bland männen uppger många (20 %) ej något mål.

Traditionen om socknens äldre herrarbete är svag. Män och kvinnor brukade tröska i Dalabergslagen. Vidare var männen särskilt timmermän och stenarbetare (*ha stenhuvud, trähuvud*), kvinnorna trädgårds- och kyrkogårdsarbeterskor, mursmäckor och industriarbeterskor av olika slag.[124] Vidare känner man till, att sockenbor ibland brukat såga ved i Stockholm, flotta timmer i Värmland (20–30 man) och skogsarbeta i Ovansiljan, det senare åtminstone till 1915 i stor skala, i mindre ytterligare ett decennium. Enstaka var på drivning i Härjedalen eller Värmland. Då Mora–Vänernbanan anlades, gick det att få avsättning för träkol, och en del siljansnäsbor for på kolning i övre Dalarna till omkring 1920.[125]

Trädgårdsarbetet upphörde ca 1930. Mest gick man till Stockholm.

Byggnadsarbetet har levt kvar in i närvarande tid som herrarbete. I mitten av 1930-talet var 140 män ute. Vandringsseden har småningom fått samma ändrade form, som tidigare beskrivits.[126] Under 1890-talet skall byggnadsarbetarna mest ha sökt sig till Stockholm, senare även till grannsocknarna. Ungefär 1910–20 reste en del till Göteborg. Mest deltar män från Mon, Hjulbäck, Tasbäck och Björka. I Almo och Alvik uppges däremot skogsbruket ha absorberat de flesta männen.[127]

Gagnef.[128] 1604 högg 54 man kolved vid Falu gruva. I juni 1661 skedde 14 utbetalningar till gagnefskarlar ur Vedkompaniets kassa. Första halv-

---

[124] ULMA 12197, s. 3 f. Se även Rosander 1962 *a*, s. 232; 1963 *a*, s. 129 f; Falun. Dalarnas museums arkiv, acc. 6111, s. 25; ULMA 25017, s. 21, 61.

[125] Skogsarbetarminnen, s. 253; Falun. Dalarnas museums arkiv, acc. 6111, s. 26; ULMA 25017, s. 12, 61.

[126] ULMA 25017, s. 61.

[127] Forsslund 1918–39, 1: 6, s. 165; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 381; Falun. Dalarnas museums arkiv, acc. 6111, s. 25; ULMA 25017, s. 61.

[128] Jordbruket relativt dåligt. Boskapsskötseln har givit något litet överskott. Betydande laxfiske på 1700-talets mitt, mindre senare. Fågelfångst. Hemslöjden ganska omfattande. Laggkärl, korgar, spinnrockar, mungigor och plogar har tillverkats. Viktigast var emellertid den textila slöjden. Bomullsspånad och -vävning omtalas från 1750-talet. Knypplingen nådde höjdpunkten omkring 1850, avstannade i Gagnef på 1860-talet men har fortlevt i Mockfjärds kapellag. I moderförsamlingen återupptogs knypplingen 1903, då en kurs startades. Även linspånad har förekommit. Mycket om-

året 1695 fick minst 4 män från socknen betalt av Vedkontoret för vedhugster. 1750 förpassades 5 gagnefskarlar till Norge på arbete.[129] Hülphers skriver 1757, att mockfjärdsbor kolar på Ludvika bruks skogar samt att »utgående på Herr-arbete ökar sig årligen».[130]

Senare möter mångahanda uppgifter i källorna. I 1804 års passjournal skall 12 av de noterade 14 gagnefskarlarna till Stockholm. Huvudstadens övervikt är möjligen en slump att döma av vad vi vet om senare färder. 1839 ges mycket höga siffror för utvandringen: 309 män, 616 kvinnor och 45 barn — och detta av en befolkning på 5 700 personer! Troligen var pastor noggrann med att församlingsborna skulle vara försedda med intyg så fort de begav sig utom socknen, oavsett ärendet. En sådan skärpning av kravet kan vi konstatera från 1869 i en bevarad gagnefsjournal, då plötsligt orsaken börjar utsättas. Vissa år skall mer än hälften av intygstagarna exercera, konfirmeras i grannsocknen, göra handelsfärder eller annat, för vilket man tidigare tydligen ej uttagit prästintyg.

Journalen omfattar tiden augusti 1850 – juli 1885 (defekt 1867–68; Mockfjärds kapellförsamling blott redovisad till 1868). Även den har analyserats av Nelson, som också samlat traditionsuppgifter om vandringarna från socknen.[131] Utvandringarnas omfång framgår av fig. 4. Det är, som framgått, troligt, att kurvan även visar andra utvandringar än för herrarbete. Som synes varierar kurvan kraftigt. Antalet kvinnor är anmärkningsvärt ringa, genomsnittligt 17 %. Utvandringarnas toppår infaller 1855, då 515 personer noteras. Med all säkerhet är det sågverkens behov av folk, som får ett kraftigt gensvar. 1853 är vandringarna till Norrland ännu fåtaliga, 1854 måttliga och 1855 synnerligen omfattande. Samtidigt minskar Mellansveriges betydelse som vandringsmål kraftigt. I fortsättningen behåller Norrland sin dominans. Fördelningen vissa år framgår av tabell 5.

Utvandringen till södra Dalarna är så ringa, jämförd med vad andra

---

fattande bandvävning. En del kvinnor har stickat för avsalu. Dessutom tillverkades silar samt spånades till täcken och mattor av nöthår. Många bedrev gårdfarihandel med ortens produkter, särskilt mot 1800-talets slut. Omfattande kabbhuggning och kolning, liksom forning och malmkörning (Montelius, O., 1962, s. 82). Gruvdrift av mindre omfattning under 1700-talet. Manufakturverk i Tanså. Stor såg i Gråda ca 1860–90. Socknen har åtminstone sedan 1860-talet lämnat ett osedvanligt stort antal soldater (Kungl. Dalregementets historia, 6, s. 557). Storskifte 1821.

[129] ULA. Lka-W, A III: 8, 5.2.1752. Husförhörslängderna för äldre tid synes ej ge uppgifter av intresse.

[130] Hülphers 1762, s. 327. Jfr även JA, 1, s. 279.

[131] Nelson 1963, s. 366 ff.

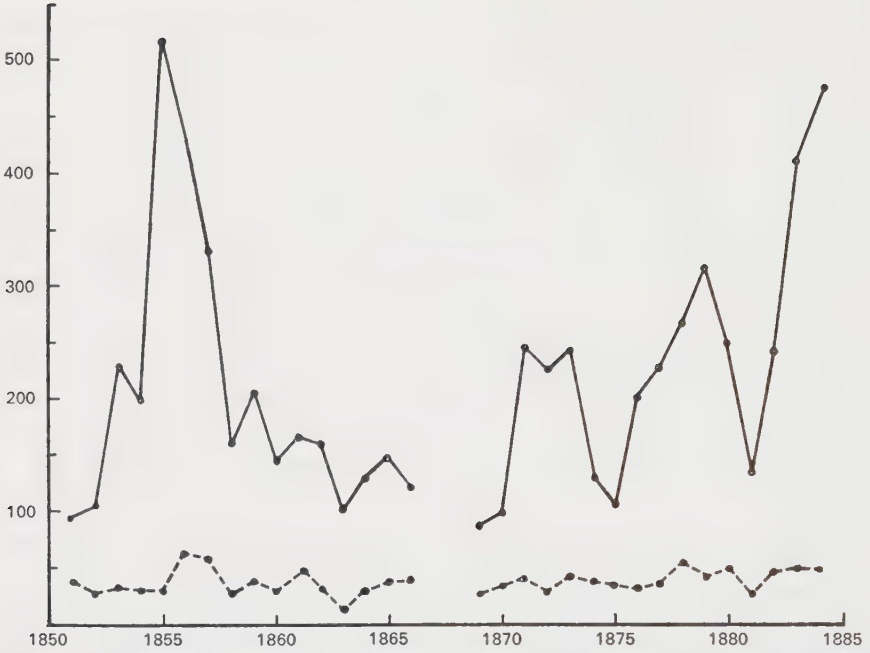

Fig. 4. Utfärdade prästintyg i Gagnef och Mockfjärd 1851–66 och i Gagnef 1868–84. Heldragen linje visar totalt antal, streckad linje andelen kvinnor. (Efter Nelson 1963.)

källor visar, att man kan antaga, att många dit gående ej brydde sig om att ta ut prästintyg. Där arbetade en mängd kvinnliga, stundom även manliga, tröskare[132] samt sågverksarbetare av båda könen.[133] De senare anställdes i första hand på Korsnäs sågverk. Kvinnornas ringa antal i passjournalen kan förklaras härmed.

Övriga sågar, som gagnefsfolk — män som kvinnor — arbetade på, var främst Ljusne (1880 tog 69 personer ut direkt prästintyg dit), Skutskär, Bomhus och Mora.[134]

Av journalen framgår, att åtminstone 1878–80 ett mindre antal män gick ut som rallare.

De flesta herrarbetarna, relativt sett, kom från fattiga byar med ringa jordinnehav.

[132] T. ex. Carlander 1937, s. 5; Falun. Lantmäterikontoret, Gagnefs sn, acc. 172, s. 11; ULMA 1510: 1, s. 2; 25017, s. 3, 7.

[133] Gustafsson 1962, s. 125; EU 34110, s. 1.

[134] ULMA 25017, s. 3, 5; När pojkar och flickor... Jfr även Rosander 1962 *c*, s. 140 f.

Tabell 5. *Arbetsvandringar från Gagnef 1851–80.*

Procent.

	1851		1865		1880	
	M	K	M	K	M	K
Destination						
Södra Dalarna	3,6	0	2,9	9,8	7,8	24,4
Stockholm	45,4	60,5	2,0	12,2	1,7	12,2
Östsverige i övrigt	38,3	34,2	24,5	29,2	1,1	0
Norrland	12,7	5,3	65,7	48,8	66,1	48,8
Övriga Sverige	0	0	2,9	0	1,7	2,4
Okänd ort	0	0	2,0	0	21,6	12,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Antal personer	55	38	102	41	180	41

Anm. M = män. K = kvinnor.
Källa: Gagnef. KyA, B I:1.

Uppgifter om andra arter av arbeten är rikliga. På 1820-talet brukade gagnefskarlar plöja kring Falun. I 1831 års dagsverksjournal för diversearbetare vid Falu gruva påträffas i maj 3 gagnefskarlar. Somliga arbetade på bruk i Mellansverige.[135] Många kvinnor var trädgårdskullor,[136] vilket fortsatt ända in på de senaste åren. Falun var en vanlig målort. Däremot har kyrkogårdsarbete varit relativt sällsynt,[137] liksom bryggeriarbete.[138] Butiksanställning, fabriksarbete, brödbakning och bruksbärning nämns någon gång.[139]

Sågverksarbetet upphörde som säsongarbete omkring 1910, men ännu 20 år senare fanns det gagnefsbor, som hade (fast) anställning på långt avlägsna sågverk. De flesta sågverksarbetarna tycks ha övergått att arbeta på Kvarnsvedens pappersbruk, uppfört omkring 1908. Avståndet dit är blott ett par mil. »Kvarnsvedens pappersbruk drevs av vatten, elektricitet och gagnefskarlar», säger ett uttryck.[140]

---

[135] Lhb 1818–22, W-län, s. 62; Falun. Bergslagets arkiv, dagsverksrulla 1831–32 (utan signum); Montelius, S., 1959, s. 159; 1962, s. 123. Jfr även Sågverksminnen, s. 150.

[136] T. ex. ULMA 25017, s. 1, 5, 20, 23.

[137] ULMA 25017, s. 1, 5. Jfr även Rosander 1963 *a*, s. 130.

[138] Nelson 1963, s. 373; Rosander 1962 *a*, s. 232; ULMA 25017, s. 5.

[139] ULMA 25017, s. 3, 8, 21; Nelson 1963, s. 372 f.

[140] ULMA 25017, s. 5.

Skogsarbete på annan ort var ej så vanligt.[141] Ett relativt nytt arbete för sockenborna har varit byggnadsarbete. Ett år på 1930-talets mitt var 188 man ute på dylikt,[142] och det förekommer fortfarande, att männen byggnadsarbetar på annan ort.

Ål.[143] Män från socknen har ej påträffats vid stickproven i 15- och 1600-talsmaterialet för Falu gruvas vedhuggare med undantag av 7 karlar, som högg kolved 1604. Frånvaron kan bero på en tillfällighet. Den eljest äldsta uppgiften stammar från Hülphers 1757: »Ibland gå några Sokne-boer ned åt landet, dock ej oftare än nöden tränger.»[144] Enligt husförhörslängderna är flyttningsfältet vid denna tid relativt stort. Under åren 1762–75 flyttar 19 personer till Stockholm, ett 15-tal till Gästrikland etc. Ofta nämns också de östsvenska landskapen. Rätt många kvinnor anges »tjäna på landet», vilket dock knappast får tydas som säsongarbete.

Enligt en traditionsuppgift var herrarbetarna bl. a. magasinsdrängar i städerna, särskilt i Gävle, eller jordbruksarbetare i södra Dalarna.[145] Vedsågning i Stockholm nämns t. ex. 1832 och 1874,[146] och troligen är de 9 män, som 17.9.1803 tog ut pass till Stockholm, också vedsågare. Året därpå fick ett lag om 14 personer pass till Norrland. 1839 anges 30 män och 24 kvinnor från socknen gå på herrarbete.

---

[141] Jfr dock Montelius, O., 1962, s. 82 f; Nelson 1963, s. 376.

[142] SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 381; ULMA 25017, s. 3, 7.

[143] Åkerbruket tämligen svagt. Ringa betesmarker. En del fågel och ladugårdsprodukter har sålts. Hemslöjd blott i mindre skala. 1772 nämns tillverkning av stolar (RA. Lanthushållningskommissionen 1772, vol. Marknader). På 1820-talet omtalas textil slöjd, senare tillverkning av liar, korgar och lergods. Näver, aska, kalk och tegel har avyttrats (ULMA 1566, s. 6; 11974, s. 6). Gruvbrytning (järn, koppar) startade på allvar på 1600-talet, var under följande sekel omfattande. Den sista järngruvan nedlades på 1870-talet. Kolning och flottning betydande i äldre tid. Uppsving för kolningen när järnvägen öppnades 1884 (Andersson, Pell F., 1960, s. 9). Körslor omtalas vid 1700-talets mitt och beskrives då vara av ganska ringa omfattning. De ökade sedermera, troligen i takt med den avtagande gruvdriften. Omkring 1800-talets mitt skall nästan alla vuxna män vintertid forat och kört malm. Vid 1800-talets slut startade Ahlén & Holms postorderfirma, som snart fick flera hundra anställda. Vid jularna togs extra personal in; julen 1913 arbetade 400 personer i firman. Den flyttade ett par år senare till Stockholm. (Idestam-Almquist 1939, s. 53, 47.) Storskifte 1821.

[144] Hülphers 1762, s. 112.

[145] ULMA 11973, s. 4; 12124, s. 3.

[146] RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5; KLH-Handl., 23, s. 102. Jfr också ULMA 12124, s. 3; 11973, s. 4 f.

De många gruvarbetare, som efter hand blev arbetslösa, när gruvdriften i Ål gick tillbaka, sökte sig till gruvor i grannsocknarna åtminstone från 1840-talet. Räjongen vidgades efter hand. Under 1900-talets första år finner vi dem på de norrländska fälten.[147]

Skogsbruket har givit möjligheter till arbete i andra trakter. Kolningen i de egna skogarna efter järnvägens ankomst upphörde snart genom skogsbrist, men man kunde då åtaga sig kolning i grannsocknarna. På drivning har man varit på olika håll i landskapet samt i Uppland och Gästrikland.[148]

Om kvinnornas herrarbete är bara känt, att tröskning pågått åtminstone från 1700-talets slut till omkring 1890. Främst från de östliga byarna — i skogsbygden — har unga kvinnor gått till södra Dalarna och Västmanland.[149]

Utvandringen var ännu 1905 omfattande.[150] När den upphört är okänt.

Bjursås.[151] Det är troligt, att närheten till Falu gruva med dess behov av arbetsfolk skapat en vana för säsongarbete. Stickprov i äldre handlingar om vedhuggning har dock varit negativa. I varje fall under 1800-talet har bjursåsbor mer eller mindre permanent arbetat vid gruvan.[152]

Indirekt skapade gruvan en annan art av arbete. Bergsmännens tjänstefolk sysselsattes i bergsbruket, varför säsongarbetare anställdes för att sköta jordbruket. Ett flertal källor berättar, hur bjursåsfolk plöjde, slåtterarbetade och tröskade i falutrakten.[153]

[147] Andersson, Pell F., 1952, s. 8; Arosenius 1862–68, 1: 3, s. 20; KLHHandl., 25, s. 117; SOS. Litt. N, 1866, W-län, s. 10; ULMA 1566, s. 13; 12124, s. 2; 26335, s. 5.

[148] ULMA 26335, s. 5; Andersson, Pell F., 1960, s. 26 ff.

[149] Arosenius 1862–68, 1: 3, s. 23; Montelius, S., 1959, s. 159; SOS. Litt. N, 1865, W-län, s. 11; ULMA 1360, s. 3; 12124, s. 4.

[150] SOS. Litt. H, 1901–05, W-län, s. 7.

[151] Åkerbruket medelmåttigt. Boskapsskötseln har länge varit omfattande med försäljning av smör och slaktdjur till Falun. Hemslöjden mångskiftande: textil slöjd, tillverkning av kolstigar, plogar, räfsor, kardor, selkrokar, skospik, knivar, saxar, möbler, spinnrockar, takspån m. m., dock i obetydliga mängder. Skoindustri uppkom omkring år 1900 (Åkerlund 1958). Flera liebruk. Kolning för kopparhyttornas räkning. Malmkörning. En del gruvdrift. Nickelverk m. fl. anläggningar i Sågmyra omkring 1820–80, från 1896 en yllefabrik med ett 30-tal anställda vid sekelskiftet. Storskifte 1812, 1838.

[152] För sena ex. se Arosenius 1862–68, 1: 5, s. 21 f; Bengtsson 1950, s. 322; Sthlms stadsfullmäktige. Beredningsutskottets utlåtanden 1895, Bihang 27, s. 200, not; ULMA 25017, s. 59.

[153] T. ex. Forna seder och levnadsförhållanden, s. 109; Lhb 1818–22, W-län, s. 62.

En tidig uppgift, som pekar på långväga herrarbete, härrör från 1722, då ett antal sockenbor av okänd anledning skulle inställa sig på kungsgården i Vika, Dalarna. För en kvinna står antecknat »är mäst borta på arbete».[154]

Antalet utvandrare på förtjänst anges 1839 vara 160 män och 110 kvinnor.

Förutom i Falun har man även arbetat vid andra gruvor i närheten. Bruken i omnejden gav också tillfälle till förtjänst, bl. a. troligen genom kolning, som 1897 omtalas som ett arbete, bedrivet i angränsande socknar. 1823 var bjursåsbor i Jämtland på skördearbete.[155]

För männen fanns också en annan syssla: vedsågning och expressarbete i Stockholm. Belägg finns från slutet av 1700-talet. Hösten 1803 tog 38 män ut KB:s pass till Stockholm (och 2 till Roslagen), 14.9.1804 41 män. De anges komma från »Bodarna», vilket troligen är kollektiv beteckning för Sågsbo, Andersbo, Rexbo och Rällsjöbo. Omkring 1920 upphörde den siste vedsågaren med sina färder, 1925 den siste flyttkarlen.[156]

Män har också in på detta sekel arbetat på sågverk samt varit byggnadsarbetare i Stockholm. Man tycks ha specialiserat sig på timringsarbeten, som krävde speciell skicklighet, t. ex. träväxlar och »konster».[157]

För kvinnornas del har tröskningen dominerat i äldre tid. Främst arbetade man i södra Dalarna. En och annan höll på till omkring 1910. Vissa kvinnor var på bryggerier och sågverk samt på kyrkogårds- och trädgårdsarbete.[158]

Transtrand.[159] Socknen var till 1867 annex under Lima. Vissa uppgifter gäller därför troligen båda församlingarna.

---

[154] ULA. Lka-W, E V: 1.

[155] Bengtsson 1950, s. 322; LbA. Inkomna handl., lhb, 1847, W-län, Bjursås sn; SOS. Litt. N, 1866, W-län, s. 10; Falun. Lka-W, D XIII: 10, kronofogdeberättelse 31.5.1906; ULMA 25017, s. 18.

[156] Hedström 1959, s. 89 f; ULMA 25017, s. 18, 57, 59. Jfr också Bengtsson 1950, s. 329, där 20–30 man anges årligen gå till Sthlm. — Att ej några kvinnor upptas i förteckningen 1803–04 kan bero på att pass ej krävdes för färder inom länet.

[157] ULMA 25017, s. 18, 59. — År 1900 sägs rent av byggnadsarbete vara en karakteristisk »hemslöjd» (SOS. Litt. H, 1896–1900, W-län, s. 29).

[158] ULMA 5713, s. 1+tilläggsblad; 5857, s. 13; 25017, s. 18, 58 ff.

[159] Åkerbruket svagt. Boskapsskötseln väl utvecklad. Ost och smör avyttrades redan på 1700-talet. En del avsättning av fågel. Utpräglad smidesbygd åtminstone sedan 1600-talet (myrmalm). Smidet upphörde som allmogenäring ungefär vid 1800-talets mitt. Liebruk i Horrmund igång till ca 1915. Omfattande båt- och brynetill-

För åren 1773–74 föreligger en passjournal (egenligen längd över dem, som uttagit arbetsattest), vilken utgör det äldsta belägget för säsongvandringar från socknen. 1773 antecknas 39 män och 23 kvinnor, samtliga under tiden april–oktober. Männen skulle i första hand till Värmland (20) och Östergötland (8). För kvinnorna dominerade Hälsingland (11). 14 personer kom från Långstrands, 11 från Transtrands by. Eftersom de flesta kvinnorna utvandrade i oktober, skulle de säkert tröska eller arbeta med linslöjd och ullspånad. 1774 herrarbetade blott 16 män och 10 kvinnor, samtliga i Västmanland eller Hälsingland. Det är uppenbart, att utvandringen 1773 påverkats av den svåra missväxten de föregående åren.[160]

I husförhörslängderna 1757–75 anges ett fåtal personer ha flyttat till Hälsingland. Rörelsen accentuerades därefter. 1775–94 flyttar sammanlagt 29 män och 77 kvinnor dit, 6 män och 9 kvinnor till Västmanland och 4 män och 6 kvinnor till Härjedalen. Stundom står det noterat »återkommit» intill flyttningsnotisen. Det är tydligt, att starka migrationsförbindelser med främst Hälsingland upprättats vid 1770-talets början.

Av KB fick i december 1803 9 transtrandsbor pass till Hälsingland, 2 till Värmland. I 1839 års förteckning uppges inga personer arbetsvandra från Lima storsocken.

Traditionen berättar: »Kvinnorna reste för det mästa till Hälsingland, för att karda, jämte andra sysslor. Någon karl reste också dit. Till Mora reste ... både männ och kvinnor, för att tröska. En och annan karl reste ner till bergslagen der [man] tidvis fingo arbete, vid någon hytta, och vid järnbruk.»[161]

Sista gången något större antal personer utvandrat på tröskning, uppges ha varit nödåren 1867–68.[162] Skogsarbete i grannsocknarna har förekommit långt in i detta sekel. Vid folkräkningen 31.12.1875 för Rendalen och Trysil i Norge, vilken också upptar i socknarna tillfälligt arbetande, noteras flera skogsarbetare från Transtrand och Lima med

---

verkning. Näver såldes. Handel bl. a. med Norge. En del forkörning. Storskifte 1871; viss timmeravverkning och nedflottning till Värmland betydligt tidigare (Schröder 1922, s. 23 ff).

[160] ULA. Transtrands KyA, A I: 2. I siffrorna innefattas också ett par transtrandsbor, som antecknats i Limas motsvarande journal. — En på 1750-talet författad sockenbeskrivning nämner ej herrarbete bland binäringarna (Sthlm. K. Biblioteket, Handskr.avd., B IX, 1, 33).

[161] ULMA 3179, s. 23. Jfr också RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5; ULMA 1441: 3, s. 63; 4701, s. 6; 9542, s. 333.

[162] ULMA 3003, s. 2.

Tabell 6. *Arbetsvandringar från Lima 1771–76.*

	1771			1772			1773			1774			1775			1776		
	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B
Destination																		
Västmanland	2	1		31	28	11	6	2		1	2							
Hälsingland				6	2		2	8		1	7		2	3			10	
Uppland										3								
Södra Dalarna		4			1	5											1	
Värmland				22	7	3	1	1										
Norge	3	1		3														
Okänd, ej lokaliserad				7	1		1	3	4									
Summa	5	6	0	69	39	19	10	14	4	5	9	0	2	3	0	0	11	0

Anm. M = män. K = kvinnor. B = barn.
Källa: Lima. KyA, A I:4.

svenskt medborgarskap. Två vintrar i början av 1900-talet var ca 100 lima- och transtrandskarlar på drivning nära Fæmund. En period på 10-talet arbetade folk från Lima–Transtrand i Västmanland. Flottningsarbetare från Transtrand har varit t. ex. i Särna och Älvdalen under detta sekel.[163]

Lima.[164] Vad som sagts om Transtrand gäller i mycket också Lima.

Socknen uppvisar landskapets äldsta förteckning över utvandrande.[165] Längden omfattar åren 1771–76. Utvandringarnas antal och riktning framgår av tabell 6. Uppenbart var herrarbete tämligen sällsynt utom vid nödår. Den allmänna missväxten 1771 följdes av missväxt 1772 bl. a. i norra Svealand, Värmland och troligen Norrland.[166] Däremot klarade sig Västmanland bättre, och det är därför naturligt, att så många sökte

[163] Hamar. Statsarkivet, folkräkningen 1875, resp. snr; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor, 1, s. 378; ULMA 25017, s. 71 f.

[164] Näringsförhållandena likartade med dem i den tidigare kapellförsamlingen Transtrand. Smidet anges 1832 och 1868 som nästan utdött. Storskifte 1871. Olaga timmeravverkning började på 1830-talet och var tidvis mycket omfattande. 1830–60 avverkades i medeltal över 50 000 timmer per år, vilket utflottades till Värmland. På 1850-talet flottades även på Dalälven. (Forsslund 1918–39, 2: 2, s. 99 ff.)

[165] Lima. KyA, A I: 4. — På ett försättsblad till vol. A I: 3 finns en odaterad förteckning över dem, som fått »Interims Besked». Den upptar 5 män och 7 kvinnor, vilka reste »neder på landet» eller till Hälsingland. En anges som återkommen 1771, varför längden troligen gäller 1770.

[166] JA, 2, s. 435.

sig dit. En mycket stor del av utvandringarna 1772 påbörjades i oktober–december. I sockenstämmoprotokollet anges 29.3.1772 årsväxten vara »ganska swag», medan 1773 »den högste detta årets wäxt wäll signat», och 1774 heter det »den härliga årswext».[167]

Enligt husförhörslängderna skedde en del flyttningsförluster till Hälsingland under 1700-talets sista kvartil. De minskar sedan.

Hösten 1803 tog 13 män och minst 4 kvinnor ut pass till Hälsingland. 1815 sägs allmogen söka sig arbete i Norge. Många var där murare.[168] Senare notiser gäller nästan alla tröskning (södra Dalarna, Malung och Mora) eller lin- och ullarbete (Hälsingland) till 1890-talet. En notis om trädgårdsarbete och bruksbärning finns. I tröskningen deltog även män.[169] Utvandringarna uppges blott ha ägt rum under oår, vilket troligen är något generaliserande. Den delvis olaga skogsavverkningen från 1830-talet, som medförde stort välstånd, bör dock ha minskat utvandringen. Under 1900-talet har man varit på skogsarbete i grannsocknarna och som vi hört även i Norge. Flottare har arbetat i t. ex. Älvdalen och Särna efter sekelskiftet. En och annan har varit på järnvägsbygge.[170]

Malung.[171] Vid 1700-talets mitt sökte »några Sokne-boer, i synnerhet wid swåra år» säsongarbete med tröskning, dikning, rothuggning m. m.[172] Av uppgiften verkar det knappast, som man gått även till Norge. Ett

---

[167] Lima. KyA, K I: 1, 29.3.1772, 14.11.1773, 18.9.1774.

[168] Erixon 1933, s. 293.

[169] Forsslund 1918–39, 2: 2, s. 69; EU 12948, s. 2; ULMA 13269, s. 19 ff; 25017, s. 68, 78.

[170] ULMA 25017, s. 68 ff.

[171] Åkerbruket ganska svagt. Boskapsskötseln gav god vinning vid 1700-talets mitt men tycks sedan ha försämrats. Hemslöjden koncentrerad främst till Yttermalung och Öje: svarvade skålar, saxar, liar, hästskor, spik m. m. Några byar har sålt kvarnstenar. Livlig byteshandel, bl. a. med varor från Norge. Omfattande gårdfarihandel med kramvaror, kanske främst eskilstunasmiden (Rosander 1965 *a*, s. 32, 35), från början av 1800-talet. Förnämsta binäring har åtminstone från 1600-talets slut varit skinnberedning och -skrädderi. Dels uppköptes hudar och skinn och bereddes hemma, dels vandrade man omkring och utförde arbetet på gårdarna. Omkring 1750 uppges 300–400 personer årligen gå ut som skinnare. 1868 sysslade 200 män och 50 barn med buntmakeri. Skinnararbetet av traditionell typ avtog från omkring år 1900. Hantverket började då övergå till industri, vari numera en betydande del av befolkningen sysselsätts. Kabbhuggning. I finnbygderna viss kolning för avsalu. Ett mindre träsliperi, Ellingeverken, anlagt vid 1800-talets slut. Forkörning ovanligt. Storskifte 1855.

[172] Hülphers 1762, s. 279.

halvsekel senare är så emellertid fallet i viss utsträckning.[173] Hösten 1803 tar dock inga malungsbor ut pass dit, utan av de 67 upptagna männen går 16 till Gävleborg, 33 till Värmland och i stort sett resten till Östsveriges landsbygd, medan de allra flesta av de 52 kvinnorna tar pass till Gävleborg. Av männen är sannolikt åtskilliga skinnare.

Vid 1830-talets början heter det, att »ett mindre antal» män går ut på grävning, dikning m. m., medan kvinnorna brukar karda, spinna och trädgårdsarbeta »utom socknen». Enligt KB:s utsago 1838 utfärdades i Malung pass »omwexlande efter årswexternes beskaffenhet från flere hundrade till tusende».[174] 1839 uppges 400 män, 200 kvinnor och 50 barn utvandra efter arbete. Siffrorna är uppenbart överslagsmässiga. Ett prästintyg från 18.9.1846 har ett så lågt nummer som 146. Från 1860-talet finns fylliga uppgifter. Antalet utvandrare sägs ha minskat; tidigare kunde vid missväxt 1 000–1 500 personer (säkert inklusive skinnare och gårdfarihandlare) begära prästintyg, medan numera knappt hälften utvandrade. Åtskilliga brydde sig ej om att skaffa intyg. Skogs- och järnvägsarbete på annan ort lockade många.[175] Uppenbart växlade alltså utvandringarna starkt år från år. När de upphörde helt är okänt.

Andra uppgifter fullständigar de givna beläggen. Männen arbetade på bruk med grävningar och byggande. Vidare lade de stenmurar, byggde broar, odlade samt tröskade, en gång t. o. m. på Gotland. På 90-talet skall en del ha varit på skogshuggning i nordligaste Dalarna. Ett par år — okänt när — har man flottat i Lillhärdal.[176] Kvinnorna brukade karda och spinna, främst i Hälsingland men även i Gästrikland och Uppland, vidare baka (Venjan), trädgårdsarbeta, karda samt tröska (Ovansiljan, södra Dalarna).[177]

---

[173] af Nordin 1807, s. 54 (allmogen i »de öfra socknarne» i fögderiet söker i någon mån arbete i Norge); RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5.

[174] RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5; Rosander 1965 *a*, s. 32.

[175] ULA. Lka-W, E V: 4; Arosenius 1862–68, 3: 5, s. 40. Den sistnämndes uppgift stämmer med en notis från nödåret 1869: av socknens 5 700 invånare (Tyngsjö kapellag frånräknat) hade i november »omkring 700 redan nödgats, en del med hustru och barn, begifva sig till andra orter någon tid, för att söka arbete» (Falun. Lka-W, D XIII: 3, utdrag ur kommunalstämmoprot. 24.11.1869). — Om skogsarbete se även KLHHandl., 23, s. 83 f.

[176] Bergstrand 1947, s. 116; JA, 1, s. 757 f; Västerås. Stadsarkivet, 1817 års begravningsplatskommitté, verif. 1817, 1818; EU 5368, s. 1; ULMA 5007, s. 10; 25017, s. 74.

[177] EU 23266, s. 1; 5368, s. 1; 28434, s. 1; ULMA 4094, s. 1; 8925, s. 44 f; 13907, s. 11; 25017, s. 73, 75.

Äppelbo.[178] Utvandringarna på herrarbete var normalt ringa, men »då swåra år infalla, söka en stor del sitt underhåll ned i landet», heter det vid 1700-talets mitt. Något tidigare sysselsattes många äppelbofinnar med olika bruksarbeten, främst körningar, i Säfsnäs.[179] I juni 1661 lyfte en sockenbo betalning för vedhugster i Falun.

Hösten 1803 tar från socknen blott ett par kvinnor ut pass, båda till Hälsingland. Omkring 1825 framhålls, att det nyligen genomförda storskiftet fått den effekten, att sockenborna inställt sina herrarbetsfärder och »vunnit en afgjord hug för egit Jordbruk». Uppgiften är troligen något förskönande, men traditionsuppteckningar bekräftar den ringa utvandringen. I allmänhet var Hälsingland målet.[180]

Kontrollen i husförhörslängderna ger i stort sett negativt besked. Omkring 1820 finns det dock två familjer, som tämligen regelbundet förefaller vara på herrarbete, omväxlande med kortvariga utflyttningar. En man utskrev 1825 en falsk attest åt sig och ådömdes böter.[181]

Mot 1860-talet ökade herrarbetet. Det sägs nu, att utvandringarna, som »först på sednare tider kommit i bruk», sker till Norrland, främst Hälsingland. Mest var flottning och avverkning aktuella.[182] Av traditionsuppgifterna att döma upphörde utvandringarna snart.

Järna.[183] Herrarbetet var tämligen väl utvecklat vid 1600-talets slut (plöjning och annat arbete i Bergslagen). 1757 uppges en del allmoge höstetiden söka »sin förtjenst med plöjande i Fahlu Bergslag, så ock

---

[178] Åkerbruket tämligen svagt. En del ladugårdsprodukter såldes i äldre tid. Fågelfångst. Hemslöjd saknas. Försäljning av plogar vid 1800-talets mitt. Omfattande hästhandel, byteshandel med Norge samt gårdfarihandel. Kolning, främst i finnbygderna. Ganska omfattande forkörning, ofta i samband med handel. Kabbhuggning. Många män blev soldater (Kungl. Dalregementets historia, 6, s. 558). Storskifte på inägorna 1823, förnyat 1858; bydelning å skogsmarken fastställd 1859.

[179] Hülphers 1762, s. 287; Montelius, S., 1962, s. 122.

[180] UUB. Handskr.avd., Westinska samlingen, vol. 1180, tablå över storskiftade socknar; ULMA 1530, s. 1 f; 2350: 3, s. 14.

[181] ULA. Äppelbo KyA, A I: 7 a, fol. 75, 136.

[182] Arosenius 1862–68, 3: 3, s. 32.

[183] Åkerbruket tämligen svagt. Boskapsskötseln ej omfattande. Fågelhandel. Hemslöjd saknas. Livlig tjärbränning från 1700-talets sista decennier och fram till 1800-talets mitt. Omfattande kabbhuggning. Nävertäkt. Gårdfarihandel, särskilt med eskilstunasmide (Rosander 1965 *a*, s. 35) och textil. Körslor i Bergslagen. Många tiggare utgick från socknen. Bruk i Snöån, Andersfors och Eriksfors, samtliga anlagda vid 1800-talets början. Betydande träindustri uppstod i Vansbro på 1890-talet; vid sekelskiftet sysselsattes 350 man. Storskifte av inägorna 1820, förnyat 1849; skogen skiftad 1851.

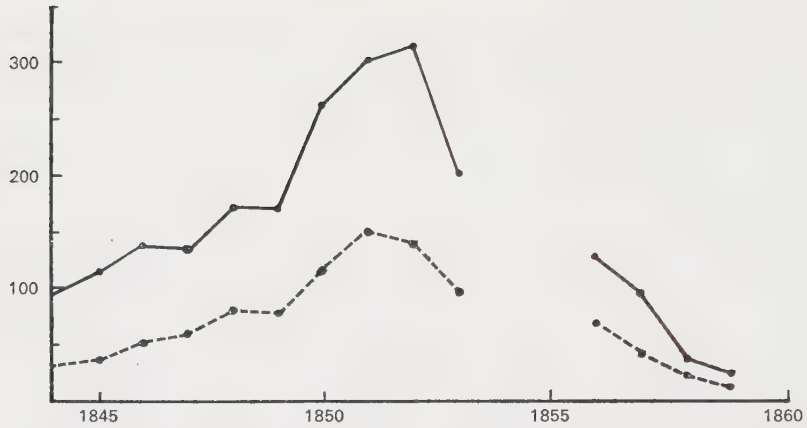

Fig. 5. Utfärdade prästintyg i Järna 1844–59. Heldragen linje visar totalt antal, streckad linje andelen kvinnor. (Efter O. Ersson.)

med dikning, timrande, sten-murning och röjning i andra orter». Vid säfsnäsbruken arbetade 1735 47 järnabor och 1768 177, dock mest med körningar. Omkring 1825 uppges herrarbetsvandringarna ha avtagit betydligt efter storskiftets genomförande.[184] 1839 sägs 20 män, 12 kvinnor och 16 barn utvandra på arbete.

Passjournalen för socknen är bevarad för tiden 1844–59 (lucka 1854–55, möjligen ofullständig åren därefter). Den har penetrerats av O. Ersson.[185] Ärende anges vanligen ej. Utvandringens storlek och riktning framgår av fig. 5 och tabell 7. Enstaka barn tillkommer. Passtagare till Eskilstuna, sammanlagt ett 40-tal, har uteslutits, eftersom de av allt att döma skulle upphandla smide. Likaså har 39 personer, som anges söka handelsbevis, ej tagits med. Det är väl ej osannolikt, att ytterligare gårdfarihandlare döljs i journalen.

Arbetsområdena är som synes vitt spridda med fast etablerad kontakt med t. ex. Norge och mellersta Norrland. Enstaka går även till så avlägsna orter som Göteborg och Östergötland. Stockholm och Hälsingland drar till sig mycket folk, grovt sett ungefär lika många män som kvin-

[184] ULA. W-läns HA, ser. XXIX, A I: 1, 6.8.1692; Hülphers 1762, s. 291; Montelius, S., 1962, s. 123; UUB. Handskr.avd., Westinska samlingen, vol. 1180, tablå över storskiftade socknar. — Socknen upptas i lhb 1818–22 ej bland dem, som utförde plöjning vid Falun.

[185] Arbetet har skett i samband med en kommande seminarieuppsats vid Geografiska institutionen i Umeå. Materialet har beredvilligt ställts till mitt förfogande av författaren.

Tabell 7. *Arbetsvandringar från Järna 1844–53, 1856–59.*

	1844			1845			1846			1847			1848			1849			1850		
	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B	M	K	B
Destination																					
Dalarna	7	1		1			5	3		1			9	6	1	8	1	1	8	2	
Stockholm	8	7		16	9		10	5		11	16		11	21		9	16		21	27	2
Östsverige i övrigt	20	13		33	8		23	11		22	13		28	12	1	26	10	2	32	17	
Gävleborgs län	10	7	2	2	18		12	26		8	21	1	8	26		9	29		17	42	
Norrland i övrigt		1		7			8	5		17	5		3			2			6	1	
Sydöstsverige	9	2		4	1											4	1				
Västsverige				1			5			1			2	1		4	1		3	1	
Norge	8			10			9			8			15	1		7			7		
Obestämd ort	3			4			13	3		8	3		17	13	1	24	18		51	26	
Summa	65	31	2	78	36	0	85	53	0	76	58	1	93	80	3	93	76	3	145	116	2

	1851			1852			1853			1856			1857			1858			1859		
Dalarna	6	2	1	11	4		5	7	1	1		1	5	1					1	1	
Stockholm	20	22		10	18		12	18		6	5		1				2		4	4	
Östsverige i övrigt	20	16		14	13		17	15		2	3		2	1			1		1	2	
Gävleborgs län	24	62		27	32	4	10	15		8	17		15	11		3	3		1		
Norrland i övrigt	3			5	1		7	1		5	2		1						1		
Sydöstsverige																					
Västsverige	3	1		4			5	1													
Norge	6	1		6			14			1			2								
Obestämd ort	70	46		97	72	2	34	39		37	41	2	36	30		11	17		2	3	
Summa	152	150	1	174	140	6	104	96	1	60	68	3	62	43	0	14	23	0	10	10	0

Anm. M = män. K = kvinnor. B = barn.
I siffrorna för Dalarna ingår också »Bergslagen».
Källa: Passjournal i Järna KyA, bearb. av O. Ersson.

nor. Flertalet, 50–75 %, tar dock under senare delen av perioden ut intyg till obestämd ort.

Om arbetets art finns litterära uppgifter och traditionsmaterial. På 1860-talet utvandrade årligen »en mängd» personer till järnvägar och andra byggnadsföretag. Männen brukade också tröska i södra Dalarna samt skogsarbeta och flotta i Österdalarna,[186] medan kvinnorna arbetade

[186] Arosenius 1862–68, 3: 4, s. 29; EU 40571, s. 4; ULMA 4860, s. 25.

i trädgårdar (Stockholm), i linberedning (Hälsingland) och med tröskning (Hälsingland, Härjedalen).[187]

Det synes som om socknens sågverksindustri medfört, att utvandringarna avbrutits.

Nås.[188] I juni 1661 fick en nåskarl betalt för vedhuggning i Falun. År 1735 arbetade 183 nåskarlar vid säfsnäsbruken, 1768 196, de flesta dock med körning.[189]

Hülphers nämner ej herrarbete på tal om socknen. Av husförhörslängden 1768–76 (alltså omfattande nödåren på 1770-talet) framgår dock en omfattande migration. Åtskilliga dör på annan ort. Andra får »besked utföre landet» eller till Hälsingland, Västmanland och t. o. m. Skåne. Detta landskap återkommer i ett annat sammanhang 1783. Då viseras en nåsfamilj vid landskansliet i Gävle 1.12, uppvisande pass från slottskansliet i Stockholm till Skåne att söka arbete. Familjen fick tillstånd att bege sig till hemorten. Icke förty passerade den landskansliet i Härnösand 15.12 och fick då tillstånd att gå till Jämtland. — Fyra år senare viserades en nåsbo i Härnösand på väg hem från Gamla Karleby.[190]

Källor från 1830-talets början betonar, att säsongarbete är sällsynt och blott förekommer vid svår missväxt.[191] Dock anges 1839 10 män, 6 kvinnor och 8 barn i pastoratet (även innefattande Äppelbo) herrarbeta. Vid 1840-talets mitt vandrade inhyses och andra fattiga ur länet på arbete vissa tider av året. Senare under seklet tilltog herrarbetet. 1852 utfärdades totalt 120 prästintyg, medan siffran 1862 var 50. De flesta färderna ställdes till Gävleborg.[192]

Endast en uppteckning om herrarbete finns. Den berättar, att folk varit på tröskning i Hälsingland in på 1880- eller 90-talet. Trädgårds- och byggnadsarbete förekom också. Vidare gav Dalasågen i Vansbro

---

[187] ULMA 4107, s. 1; 4860, s. 24 f; 25017, s. 79.

[188] Åkerbruket svagt. Boskapsskötseln gav något överskott. Ingen hemslöjd. Omfattande kolning. En del gårdfarihandel. For- och malmkörning. Kabbhuggning. Omkring 1820 höggs mastträd (Crælius 1837, s. 66). En tobaksfabrik med 15–30 arbetare anlagd på 1840-talet, igång omkring ett halvsekel. Stångjärnsbruk och manufakturverk i Lindesnäs, grundade 1814. Storskifte 1807.

[189] Montelius, S., 1962, s. 123.

[190] HLA. Lka-X, C I: 2; Lka-Y, B V: 1, 2.

[191] Crælius 1837, s. 45; RA. Eckl.dep., konseljprot., 25.5.1847, bil. Fattigvården 1832, vol. 5.

[192] ULA. Lka-W, D III b: 110 c, Västerdals fögderi; Arosenius 1862–68, 3: 2, s. 39. — Forsslund anger herrarbetet som »ytterst sällsynt» (1918–39, 2: 7, s. 111).

arbete åt ett tiotal nåskarlar ännu 1910. Till 1937 var en man i kyrkbyn på olika anläggningsarbeten, mest inom länet. Han hade ett dvärgjordbruk. Ett par personer har till omkring 1960 arbetat på skiljet vid Kvarnsveden.[193]

Säfsnäs.[194] Herrarbetet har uppenbarligen varit mycket ringa. 1839 sägs 4 män, 3 kvinnor och 12 barn gå på herrarbete. Uppgiften stämmer bra med sockenstämmans utsago 1840 att sällan mer än 10 personer vandrade ut.[195] Enligt en traditionsuppgift var de flesta herrarbetarna kvinnor. De arbetade med lin- och ullhantering i Hälsingland. Även en del män gick dit på jordbruks- eller skogsarbete.[196]

Floda.[197] I juni 1661 högg 6 flodakarlar ved vid Falun. Av Linné får vi veta, att herrarbetet i socknen på hans tid tydligen upphört; åkerbruket sköttes bättre än tidigare, då många var borta på arbete »och försummade wäl skiöta sin egen åker».[198]

Därefter hör vi ej talas om utvandringar förrän 1803, då på hösten 5 män och 2 kvinnor fick KB:s pass till Stockholm, Sala och Hälsingland. Ett par skulle tröska. 1814 uppger prästen i en relation, att utvandringar företas,[199] och 1839 sägs 20 män, 25 kvinnor och 15 barn gå på herrarbete.

För tiden 1853–88 finns passjournalen bevarad.[200] Antalet utvand-

---

[193] ULMA 25017, s. 76 ff.

[194] Åkerbruket svagt. Före industrialiseringen på 1720-talet en utpräglad finnbygd. 1724–90 anlades sex bruk och masugnar, vars innehavare ägde större delen av jorden. Allmogen fick som torpare arbete med kolning, körslor o. d. vid anläggningarna. Tre av dessa igång till omkring år 1900. Viss jakt och tjärbränning.

[195] ULA. Lka-W, D III b: 102 b.

[196] EU 22608, s. 1. — 1801 i mars fick en man KB:s pass, sedan han uppvisat pastors »betyg, at wandra kring landet för att med arbete sig födan förtiena» (ULA. Lka-W, C I: 1). 1803 och 1804 fick ett par kvinnor från socknen likaså KB:s pass.

[197] Åkerbruket det bästa i Västerdalarna. Visst kött- och smöröverskott. Vid 1700-talets mitt såldes en del textil slöjd. Strax efter sekelskiftet 1900 ökade den textila tillverkningen starkt, på 1920-talet vävde nästan var gård för avsalu. Många handlade med hästar. Tjära, kol, täljda bjälkar samt takspån har avyttrats. Kabbhuggning. En del körningar för närliggande bruk samt med köpmannavaror. Masugn i Lövsjö från 1805. Storskifte 1812. (Flera uppgifter om näringarna hämtade ur Falun. Lantmäterikontoret, Floda sn, acc. 94, s. 12.)

[198] Linné 1953, s. 137.

[199] Västerås. Domkapitlets arkiv, F VII f: 2.

[200] Floda. KyA, B I.

rare höll sig de första åren på omkring 40 men sjönk sedan till ett halvdussin. Nödåret 1868 steg siffran till 28. Året därpå utvandrade 6 personer.[201] 1871 och ett par år framåt steg utvandringen till ett 40-tal. Orsaken var ett järnvägsbygge i trakten av Ludvika. En dylik momentan utvandring från grannsocknarna har troligen varit vanlig vid banbygge. Åren 1878–79, 1883–84 och 1887–88 var ungefär lika många som 1871 på banarbete i Västernorrland resp. hemlänet.[202]

Kvinnornas andel i utvandringarna var merendels ett par tre stycken utom de första åren (8–12) samt 1882–85 (11–16). Sistnämnda år gick merparten till Stockholm, annars var målorten mest södra Dalarna. Männen gick oftast till Västmanland och sydligaste Dalarna, vidare till Korsnäs och Gävleborg (sågverken).

Traditionsuppgifterna om flodafolk på herrarbete är få. De berättar bl. a. om tröskning i södra Dalarna till omkring 1910,[203] arbete i trädgårdar och på byggen och tegelbruk för några få till samma tid samt skogsarbete i norra Dalarna likaledes till 1910 och i Järna något längre. Man arbetade även på skiljet i St. Tuna. Där sysselsatte sig ännu på 1950-talets mitt ett par flodakarlar regelbundet halva året. Ännu längre fram i tiden har ett par män varit på ett annat skilje i älven.[204]

Bergslagsdelen. Om övriga delar av landskapet kan vi fatta oss kort.[204a]

Tvivelsutan har åtskilliga män inom en ganska vidsträckt räjong full-

---

[201] År 1869 förstörde frost en stor del av skörden i länet, men Floda klarade sig utan hjälp utifrån med säd (Falun. Lka-W, D XIII: 3, brev från kommunalstämman i Floda 7.11.1869).

[202] Arosenius uppger antalet hushåll, tillhörande klassen »backstugusittare och lösa personer» till just 40. De var »dock i allmänhet i temligen bergliga vilkor» (1862–68, 3: 1, s. 18). Även om man inte får trycka för hårt på överensstämmelsen i antal, tycks det som om de »lösa» personerna (i passjournalen förekommer ofta titeln »arbetare») utvandrade egentligen blott då ett väl betalt arbete fanns att få i närheten.

[203] EU 11978, s. 1; ULMA 24991, s. 2; 25017, s. 82, 86. Även Arosenius nämner tröskning, på vilket »många» begav sig iväg en kortare tid. Som långväga herrarbetare utvandrade i medeltal 20 årligen. (1862–68, 2: 1, s. 28.) Hans uppgifter stämmer ej så bra med passjournalen, vilket tyder på att de kortväga tröskarna ej tog ut intyg.

[204] ULMA 25017, s. 82, 84 ff; 25029, s. 28.

[204a] På 1870- och 80-talen reste en hel del dalfolk, mest män, till Finland och t. o. m. Ryssland. Huvuddelen kom från bergslagssocknarna, en och annan från övre Dalarna. Passen gällde vanligen ett år, stundom kortare. Många arbetade inom bergsbruk och industri, och det är troligt, att det var specialister, som reste över på korttidsanställning. (Falun. Lka-W, B XX: 3–4.)

gjort mer eller mindre säsongbetonat arbete vid Falu gruva och kopparhyttorna i närheten. Det rörde sig mest om okvalificerat grovarbete: jordrymning (dvs. schaktning), timringsarbete, kolning och vedhuggning samt även kördagsverken. Själva brytningen och kopparhanteringen handhades däremot av specialister.[205] Det var ej heller så säsongbetonat.

Säsongarbetena för allmogen i närheten i samband med gruvdriften bör i stort sett vara lika gammal som gruvan själv eller åtminstone ha pågått sedan associationstiden. För äldre tid är det givetvis mycket svårt att få något begrepp om omfattningen.[206] I de tidigare nämnda räkenskaperna för kronobruket Borns hyttegård synes som verkliga säsongarbetare blott omnämnas folk från övre Dalarna. Detta är dock troligen endast en slump; räkenskaperna är ej så omfattande. I de äldre handlingarna från Vedkompaniet och Vedkontoret dyker emellertid folk från bergslagssocknarna upp, allt flera ju närmare sekelskiftet 1700 vi kommer. En kontroll gällande utbetalda huggarlöner första halvåret 1695 visar deltagare från St. Tuna, Vika, Torsång, Gustafs, Hedemora, St. Skedvi och St. Kopparberg, vad bergslagssocknarna beträffar. Från omkring 1710–20 är dessa allenarådande. 1787 sägs St. Tuna, Gustafs, Vika, Torsång och Sundborn ha säker förtjänst vid Falu bergslag.[207] I en dagsverksrulla 1831–32 utsätts hembyn. För enstaka anges gruvdrängsnummer, vilket väl bör tyda på en fastare anställningsform. I maj 1831 antecknas från Falun 12, St. Tuna 11, Boda 4, Gagnef 3, Torsång 3, Sundborn 2, Aspeboda 1, Enviken 1 och Lima 1. Kadern minskar vintertid, varför arbetet synes ha varit delvis säsongbetonat. De sysslade enligt en något senare uppgift med bl. a. vedsågning, vedomsättning, väglagning, stängning, stickmätning, takreparationer samt kanal- och banrensning.[208]

---

[205] Se t. ex. Lindroth 1955, 1, s. 271 f, 527 f; 2, s. 235 ff. — 1769 uppgavs gruvarbetarna komma från Aspeboda och St. Kopparbergs snr (ULA. Lka-W, G I, riksdagsrelation 1769, Kopparbergs fögderi). Även hyttarbetarna, såsom smältare, rostvändare, skrädare och kolbärare, bodde ofta långt från arbetsplatserna. De kom mest från Sundborn och Svärdsjö. Vid 1800-talets mitt berättas, att de ägde litet jord, som de skötte på fritid (Sundhets-Collegii underdån. berättelse, 1, s. 52). Det blev alltså i praktiken fast anställning, där man gick hem över söndagen. Den korta tid, då hyttorna blåstes ned, var man fri (jfr Hülphers 1762, s. 454; RA. Tullkommittén 1876, vol. 16, Aspeboda och St. Kopparbergs snr).

[206] Jfr Boëthius, B., 1965, s. 115, 145, 148.

[207] Carlander 1937, s. 5. Notisen behöver givetvis ej omfatta blott säsongarbetare.

[208] Falun. Bergslagets arkiv, dagsverksrulla 1831–32 (utan signum) samt löst liggande lapp i 1851 års rulla.

De tillfälliga anställningarna i samband med gruvdriften torde ha upphört mot 1800-talets senare del, när hyttorna lades ned och brytningen minskade.

Om övriga säsongarbeten berättar källorna följande.

Falutrakten. Mest har man arbetat på hem- eller grannsocknarnas sågverk eller dessas jordbruk samt i skogen.[209] Även mera långväga arbete har sporadiskt förekommit. I 1804 års passjournal antecknas ett gift par från Aspeboda, som skulle till Gävleborg. I Västerås arbetade 1817 en man och en kvinna från Svärdsjö.[210] Samma år fick änkan efter en sockenlapp i Aspeboda KB:s pass till Stockholm på 6 månader, året därpå en bonde från socknen pass till Östsverige och en dräng från Svärdsjö pass till mellersta Norrland på 3 månader.[211] Även senare hittas enstaka svärdsjöbor i journalen. En kvinna från Enviken önskade 1890 arbeta på Nordiska museet.[212]

1839 sägs 40 män i Sundborn och 50 män i St. Kopparberg utvandra efter arbete. De höga siffrorna tyder på att arbete åt bergsmännen i Falun medräknats.

Också Falun har haft viss säsongutvandring. Längre tillbaka kunde det hända, att gruvdrängar lejde sig i höanden. I april 1816 och maj 1819 erhöll två gifta par pass till Östsverige för arbete och försäljning av bomullsvävnader. Männen var gruvarbetare resp. f. d. smältare. Ytterligare några gånger förekommer falubor i journalen, som 1844, då en arbetskarls hustru gick till Nora en månad »att söka arbete».[213]

Tunabygden. Från St. Tuna gick folk vid 1700-talets mitt i viss utsträckning på tröskning till Uppland och Västmanland. Andra högg ved vid Falu gruva eller hade andra sysslor där.[214]

De långväga vandringarna hade enligt en uppgift från 1700-talets slut då i stort sett upphört. Orsaken ansågs vara falubrukets införande, som förbättrat jordbruket.[215] I KB:s passjournal påträffas under 1800-

[209] Gustafsson 1962, s. 125; Sågverksminnen, s. 126; KLHHandl., 32, s. 93, 139; SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden, Bilagor, s. 6; RA. Tullkommittén 1876, vol. 16, St. Kopparbergs sn; EU 28446, s. 2.

[210] Västerås. Stadsarkivet, 1817 års begravningsplatskommitté, verif. 1817.

[211] ULA. Lka-W, C I: 1.

[212] Stockholm. Nordiska museets arkiv, Hazeliana, bunt 79, 2.9.1890.

[213] Boëthius, B., 1951, s. 168; ULA. Lka-W, E V: 2, 3, 4; Falun. Lka-W, B XX: 3.

[214] Sahlstedt 1743, s. 87 f. En kvinna anges i husförhörslängden 1728 vara på Rumbolandet, dvs. Östsveriges slättbygd.

[215] Förslag til landthushållningens uphjälpande, s. 567 (från Torsång, St. Skedvi, Vika och St. Tuna går folk därför »sällan» på herrarbete).

talet blott enstaka tunabor på arbete (t. ex. i Roslagen och Norrland). Arbetena på falutraktens jordbruk synes dock ha fortsatt långt in på 1800-talet.[216]

I Torsång angavs 1839 20 män herrarbeta, medan en uppgift från 1840 säger, att det »ganska sällan» hände, att någon utvandrade på arbete.[217] Under seklets senare del utgick från socknen ett antal byggnadsarbetare till Norrland, bl. a. till Luleå och Gällivare. Andra arbetade på olika sågverk.[218]

I Gustafs herrarbetade 6 män och 4 kvinnor enligt 1839 års uppgift.

Hedemoratrakten. En man från Hedemora fick 1817 KB:s pass för 6 månaders arbete i Östsverige.[219]

Enligt 1839 års uppgift herrarbetade 12 män från St. Skedvi. Socknens journal över arbetsbetyg[220] är bevarad för åren 1859–85 (med flera luckor). Ganska få tar ut betyg regelbundet. Som mest utvandrar 28 personer (1884). Flera år noteras bara en eller ett par vandringar, vilket tyder på att journalen är ofullständig. Vissa år skall de allra flesta på banarbete i Dalarna eller dess närhet, t. ex. 18 personer 1873. Några skall till Korsnäs såg. Utom hemlandskapet besöks Gävleborg regelbundet. Enstaka skall till mellersta Norrland, Stockholm eller Östsveriges landsbygd. Huvudsakligen de första åren noteras kvinnor, som mest 10.

Folkare. Utvandring på arbete sägs 1839 företagas av 10 män från Folkärna och 20 från Grytnäs samt 12 män och 2 kvinnor från By.

Från Grytnäs föreligger flera uppgifter. I oktober 1778 arbetade en sockenbo vid Sura slussbygge, och 1824 fick en man pass för arbete i Västerbergslagen. 1840 uppges, att några få gick på arbete, mest tröskning, i andra län.[221]

Män från Horndal i By var vid sekelskiftet på vägarbete och avverkning bl. a. i Härjedalen.[222]

---

[216] Lhb 1818–22, W-län, s. 62; RA. Järnvägskommittén 1858, vol. W-län (där uppgifterna dock nästan ordagrant är tagna ur lhb 1822 och därför kanske ej aktuella). — 1839 uppges inga sockenbor gå på arbete.

[217] ULA. Torsångs KyA, K I: 5, 8.3.1840.

[218] RA. Tullkommittén 1876, vol. 16; ULMA 25010, s. 2.

[219] ULA. Lka-W, E V: 2.

[220] St. Skedvi. KyA, D I: 3.

[221] ULA. Lka-W, C I: 2; Grytnäs KyA, K I: 4, 19.1.1840.

[222] ULMA 25007, s. 13; EU 38467, s. 3.

Folkärnabor brukade vid 1800-talets början gå ut på tröskning, och det uppges rentav, att drängarna krävde ledighet av detta skäl. Den timringsdetalj, som Erixon kallar folkärnaknuten, och som förekommer upp mot Runn, kan vara ett indicium på utvandring.[223] Vid 1800-talets mitt omtalar en riksdagsledamot från socknen, att »åtskilliga» sockenbor ginge till Stockholm och andra orter på förtjänst.[224]

För Folkärna föreligger en journal över utgivna arbetsbetyg 1889–1908.[225] Antal betyg till troliga säsongvandrare utanför socknen — även betyg för arbete inom socknen förekommer — utgör 1889–95 regelbundet 40–60, utom 1893, då det är 134. 1896–1903 varierar antalet mellan 92 och 233, 1904–07 mellan 80 och 100. Sista året utges 52 betyg.

Arbetets art utsätts ofta. Stenarbete (ofta vid banbyggen) och arbeten vid gruvor och järnvägar förekommer. Genom destinationsorten kan man ytterligare sluta sig till arten. Uppgången 1893 berodde på att inte mindre än 87 man deltog i byggandet av Månsbo aluminiumfabrik i grannsocknen — troligen som anläggningsarbetare, timmermän, murare och dylikt. Utvandringen ökar alltså momentant, då arbete finns att få i närheten. Åtskilliga män arbetade på samma sätt vid Krylbo–Örebrobanans byggande 1898–1900, ända upp till 80 man. Flera andra banbyggen drog också till sig sockenbor. 1900–1902 reste ett dussin till Bohuslän och hälften så många till Ofotenbanan vid Narvik. Många tog ut betyget i januari–februari. Gällivare, Malmberget och Sulitelma dyker upp som målorter vid sekelskiftet för ett halvdussin karlar om året. Sågverksorter i Gävleborg förekommer i journalen men är sällsynta, likaså Stockholm, dit årligen högst 10 personer vandrar. Något fler besöker Östsveriges städer och landsbygd. Enstaka går till Finland.

Antalet kvinnor är lågt, blott ett par tre om året. Ofta går de i sällskap med sina män.

Av männen anges de allra flesta vara arbetare, och det är troligt, att en hel del närmast är att betrakta som lösarbetare. Det stora antalet betyg, som ställs ut för vandring till obestämd ort, pekar därpå. Andra samhällskategorier saknas emellertid ej. 1889 tog 5 och 1898 8 soldater ut betyg, medan siffrorna för hemmansägarsöner var 4 resp.

[223] Riksdagshandlingar 1817–18. Präst. prot., 1–2, s. 583; Erixon 1937, s. 25. — Hösten 1803 fick fyra män från socknen KB:s pass till Uppland. För två av dem angavs uttryckligen, att de skulle tröska.

[224] Riksdagshandlingar 1856–58. Präst. prot., 4, s. 505.

[225] Folkärna. KyA, H I o: 2. Frejdebetygen medtages ej i redogörelsen nedan.

24, för hemmansägare 2 resp. 7. Det är sannolikt, att många av de besuttna utförde körningar.

Efter sekelskiftet har en och annan kvinna från Folkare arbetat på bryggeri och kyrkogårdar.[226]

Västerbergslagen. På 1790-talet sägs fögderiets befolkning dika andras åker mot betalning. Något senare var »flere» av invånarna i Ludvika »årligen åt andra orter på arbete».[227] Samtidigt fanns en man från Grangärde på arbete i Västerbotten och några andra i Västmanland.[228]

Från sistnämnda socken finns en förteckning över »utvandringsbetyg» bevarad för tiden 1864–19.6.1865.[229] Antalet utvandrare var det första året 41 män och 10 kvinnor, det andra 12 resp. 2 Nästan alla kvinnor hade sällskap av sina män. Målorter var övervägande Korsnäs, Gästrikland och Hälsingland, av vilket vi kan sluta oss till, att det mest rörde sig om sågverksarbete. Enstaka gick till Stockholm eller till bruk i socknens närhet. En traditionsuppgift nämner, att män brukat gå ut på slåtter och tröskning.[230]

1779 hittar vi två män från Söderbärke i arbete vid Seglingsberg med kanalbygge.[231]

Vid en järnbrukskris i slutet av 1870-talet fanns intet arbete i Norrbärke, varför sysselsättning måste sökas utom socknen.[232]

Utvandringar från finnbygden

Landskapets inbyggare av finsk stam har, som tidigare framhållits, byggt sin livsföring på en annan bas än huvudparten av Dalarnas befolkning. Svedjande och boskapsskötsel bildade grundvalen och gav ofta rikt utbyte. Som stödnäringar tillkom jakt, fiske och kolning, stundom forkörning.

Med detta som bakgrund är det förståeligt, att herrarbetet varit mindre vanligt, vilket framhålls i flera landshövdingeskrivelser omkring

---

[226] Rosander 1962 *a*, s. 232; 1963 *a*, s. 129.

[227] RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 157 b, handl. om W-läns upphjälpande, KB:s yttrande, s. 47; Schubert 1823–25, 3, s. 105.

[228] Västerås. Stadsarkivet, Hjälmare kanalverk, G III a: 12; 1817 års begravningsplatskommitté, verif. 1817.

[229] Grangärde. KyA, C: 7. Frejdebetyg medtages ej i redogörelsen nedan.

[230] EU 22608, s. 2 f.

[231] Hallstahammar. Strömsholms kanal AB:s arkiv, dagsverksjournal 1799.

[232] KLHHandl., 27, s. 134.

år 1800, troligen som ett exempel för socknar med stor utvandring att ta efter. Finnarna »gå aldrig hemifrån på herr-arbeten, och äga i allmänhet mera välmåga, än den infödde Dalkarlen», heter det 1805.[233]

De uppgifter om herrarbetare från finnbygderna, som givits i det föregående, tycks övervägande ha gällt folk av svensk stam. Undantag finns, bl. a. från Orsa.[234] Några av de tillfälligt anställda finnmarksborna på säfsnäsbruken var troligen närmast grovarbetare. Ytterligare kan nämnas, att männen bland finnarna i Äppelbo brukade vara hemma, medan kvinnorna vintertid kardade och spann i Hälsingland.[235]

Skillnad i sädestillgång tycks i någon mån ha konstituerat ett avvikande mönster för finnarna i stort.

---

[233] af Nordin 1807, s. 54 f.

[234] De finnar, som Gottlund (1931, s. 166 f, 174, 198) angav arbetsvandra 1817, har efterforskats i husförhörslängderna. Hans uppgifter stämmer väl. Flera finska familjer uppvisar stor migration. Ett exempel: Nämndeman Erik Persson (eller Pulki) i Hamra hade 10 barn. Den äldste, Per Ersson, flyttade till Överlännäs men återkom 1816. 1816–21 deltog han blott i en nattvardsgång och i intet husförhör. Tre systrar och en bror flyttade till Härjedalen eller Järla i Södermanland, en broder till Mora. En annan broder arbetade i Ångermanland och höll sig undan beväringen. (Orsa. KyA, A I: 32, fol. 26.) Järla återkommer som flyttnings- eller arbetsort för ett halvdussin andra orsafinnar under 1800-talets första decennier.

[235] Forsslund 1918–39, 2: 4, s. 179.

VI. Herrarbetarna

Ålder

Av passjournalerna framgår, att barn ofta medtogs på arbetsvandringarna. Från Leksand medfördes 1865 ett eller flera barn av 8 familjer, 2 hustrur, 1 änka, 1 änkling och 1 piga. 1870 gick 17 fullständiga familjer och 6 ensamma mödrar medförande barn ut. Barnens ålder utsätts ej, men troligen var de oftast under konfirmationsåldern; därefter synes barnen antecknas som »son» resp. »dotter». Det är ovisst, om de minderåriga deltog i arbetet. Förmodligen var så ofta fallet. På sågverken kunde de t. ex. bli *knubbpojkar* och tjäna några ören.[1]

Konfirmationen bildade vanligen den gräns, efter vilken ungdomarna började gå på herrarbete utan uppsikt av föräldrarna.[2] Då var de definitivt fria från all undervisning och fick som vuxna börja ta ansvar för försörjningen. Från Gagnef berättas, att barnen till de herrarbetare, som gick till sågverken, följde med så fort de konfirmerats.[3] Vid ammunitionsfabriken i Karlsborg antogs 1902 en 14-årig leksandskulla, men då var hon stor för sin ålder.[4]

I övrigt är det i äldre tid sparsamt med uppgifter om vilka åldersgrupper, som dominerade bland herrarbetarna. 1847 framhålles dock beträffande Mora, att det var ungdom och medelålders.[5] Från 1800-talets slut finns möjlighet att i vissa fall erhålla exakt ålder på de utvandrande genom att födelseåret antecknats i passjournalerna — troligen på grund av beväringsskyldigheten. En sammanställning (tabell 8) visar, att bortåt $^3/_4$ var under 30 år och att herrarbetare över 50 år var tämligen sällsynta.[6]

Beträffande kvinnor finns blott en sen uppgift. Det är en liggare över antagna arbeterskor på Norra kyrkogården i Stockholm 1919, som

[1] Se t. ex. Sågverksminnen, s. 82 ff.

[2] T. ex. Falun. Dalarnas museums arkiv, acc. 6111, s. 25.

[3] När pojkar och flickor ...

[4] LHgA, uppteckning efter A. Kolmyr.

[5] LbA. Inkomna handl., lhb, 1847, W-län.

[6] Flera undersökningar visar, att rörligheten sjunker med stigande ålder, när det gäller att byta anställning (Rundblad 1964, s. 128 ff).

Tabell 8. *Manliga herrarbetares ålder.*

Procent

Ålder	Gagnef 1880	Leksand 1887	Folkärna 1895	Folkärna 1900	Folkärna 1905
–19	13	13	17	19	17
20–24	31	41	39	32	30
25–29	30	22	22	18	22
30–34	16	12	7	9	8
35–39	3	5	5	6	5
40–44	3	2	2	5	7
45–49	3	3	4	4	3
50–	1	2	4	7	8
	100	100	100	100	100
Antal personer	140	116	58	222	103

Källor: Gagnef. KyA, B I:1; Leksand. KyA, B III:1; Folkärna. KyA, H I o:2.

visar, att åldrarna 17–23 år var bäst representerade, vilket i och för sig är naturligt. Sedan satte giftermål och barnsbörd säkert stopp för de flesta vandringar.[7] Bland de icke-dalska kvinnorna saknas i stort sett nyssnämnda åldersgrupp. Det framgår också, att ganska många kullor över 40 år tog anställning, vilket möjligen tyder på, att en del gifta kvinnor eller änkor åter börjat herrarbeta efter barnens uppväxt. Den äldsta kvinnan var 71 år. Denna höga ålder är ej exceptionell bland herrarbetarna.[8]

Det är inte osannolikt, att äldre herrarbetare brukade övergå till forkörning, vilket ej var så fysiskt betungande.[9]

Civilstånd

Med all säkerhet var det i äldre tid praktiskt taget endast män, som gick på herrarbete. Uppgifter om säsongarbetande kullor är ytterst få före ca 1770. Äldst är en notis från Skokloster 1661, där en dalkulla hjälpte en murare.[10] Därnäst i tidsordning kommer den förut nämnda

[7] Rosander 1963 *a*, s. 131 och diagram 2. Också andra förklaringar kan tänkas, se a. a., s. 131. — Våmhus passjournal lämnar åtskilliga uppgifter om säsongmigranternas ålder 1892–1907 (Rosander 1964–65, s. 87).

[8] Se t. ex. ULMA 13269, s. 19; 25017, s. 68.

[9] Jfr ULMA 11973, s. 4.

[10] Andrén 1948, s. 54. Också några andra kvinnor var hantlangare.

uppgiften från Bjursås 1724. 1773 omtalar KB, att det lönade sig mera för kvinnorna i Dalarna att herrarbeta än att utöva bomulls- och linnespånad.[11] Detta bör tyda på att kvinnornas utvandringar då börjat komma i gång, vilket bekräftas av passjournalerna från Lima och Transtrand från samma tid. Orsaken till att kvinnorna tidigare ej deltagit, kan förklaras av att lämpliga arbeten delvis saknats före denna tidpunkt. Den hälsingska linslöjden synes ha fått ett uppsving mot 1700-talets mitt.[12] Trädgårdsskötsel — storgårdarna undantagna — tillhör samma sekel.[13] Kyrkogårdsarbete och olika sysslor inom fabriksindustrin tillkom betydligt senare. En viss hämmande inverkan på kvinnornas utvandringar kan även, trots KB:s uttalande, länets bomullsspinnerier haft, trots att de huvudsakligen sysselsatte barn och orkeslösa. Ännu i länsstyrelsens passjournal 1803–04 är kvinnorna i klar minoritet. Längre fram under seklet blev, som vi sett, förhållandena flerstädes helt annorlunda. I södra Dalarnas sena journaler över arbetsbetyg förekommer kvinnor dock sparsamt.

Proportionen mellan utvandrande bönder och drängar resp. hustrur och pigor i Leksand är nästan oförändrad för tre undersökta år, 1840, 1858 och 1874 (1: 1,4 resp. 1: 5). I Mora däremot minskar andelen bönder och hustrur kraftigt mellan 1860 och 1880 (se nedan). — Änkor är ej ovanliga i journalerna.

Uppteckningar berättar några gånger, att havande kvinnor deltagit. Omkring 1865 födde en kvinna ett barn, då hon var på tröskning i Hedemora.[14]

Social status

Som tidigare framhållits, kännetecknades Dalarna, särskilt övre Dalarna, av en likformig social struktur, där de allra flesta ägde eller

[11] JA, 1, s. 731 f jämte not 18 därstädes. Samma år framhåller dock ett par kollegier i ett gemensamt yttrande, att »mankönet» bedreve herrarbete (RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 248 a, yttrande om näringarnas upphjälpande i W-län). Även 1771 finns en uppgift av samma innehåll (Biuggren 1771, s. 294, 296). En uppgift om en kulla i sydöstra Norge 1670 kan gälla en tiggerska, ehuru Levander — som tycks känna till flera notiser från samma sekel — gör troligt, att det är en herrarbetare (Levander 1935, s. 56 f). — Givetvis kan vid oår under äldre skeden såväl män som kvinnor på många håll ha vandrat ut tillfälligt. Jfr Erixson 1934, s. 84, där han drar fram arkivaliska exempel på att kullor bott i Skultuna på 15- och 1600-talen.

[12] JA, 2, s. 27 f.

[13] Lind 1941, s. 41.

[14] T. ex. ULMA 25017, s. 10.

hade utsikt att äga jord. Emellertid var gårdarna små och knappast bärkraftiga, särskilt innan den moderna skogsexploateringen börjat. De höga utvandringssiffrorna tyder på att herrarbetarna i äldre tid rekryterats från de flesta gårdar, åtminstone i kärnområdena. På sina håll anges dock blott småbönder och jordlösa ha deltagit. I Västerdalarna tycks enligt vissa uppgifter från 1800-talets mitt herrarbetet mest ha utövats av inhyses och fattiga.[15]

Också i välbärgade familjer kunde vuxna barn herrarbeta. »Söner och döttrar till burgna bönder for ofta bort på arbete i den mån de kunde avvaras hemma, eftersom även sådana familjer var i behov av kontant inkomst.»[16] Ännu under 1910-talet kom många kyrkogårdskullor från välbärgade hem.[17] Mer än förmögenheten spelade säkert familjens storlek en roll för utvandringens omfattning.

En genomgående tendens i passjournalerna är att allt fler »arbetare» dyker upp ju längre fram i tiden vi kommer. Det antyder sannolikt, att vederbörande ej hade utsikt att ärva eller att gifta sig till något hemman. I några fall kan iakttagas, hur en man, som vid flera uttag av prästintyg kallats dräng, plötsligt benämns arbetare. I Floda antecknas de första arbetarna i journalen 1857, nästa 1862. Från 1870-talets slut är antalet vanligen minst 10, dvs. hälften eller mer av alla antecknade män. Andra socknar uppvisar ej på långt när lika höga siffror men dock så många, att vi kan tala om ett tydligt arbetarinslag från 1870–80. Den ökande befolkningen börjar uppspaltas i skilda sociala grupper. Om man så vill, kan termens uppträdande tas som tecken på en begynnande urbanisering — personerna var säkert ej sysselsatta inom lantbruket utan främst i tätorternas industrier eller t. ex. på banbyggen. Många är uppenbarligen sågverksarbetare.[18] — Yrket eller sysslan specificeras ibland: målare, snickare, järnvägsarbetare o. d. Någon gång antecknas folkskollärare.

Aktiva soldater och korpraler är fåtaliga i journalerna — någon eller några få procent — medan f. d. soldater är betydligt vanligare.

[15] Levander 1943–53, 2, s. 330; ULA. Lka-W, D III b: 110 c (Nås). I Flodas passjournal (1853–88) är bönder sällsynta, bondsöner likaså. Jfr också Levander 1953, s. 360.

[16] ULMA 25017, s. 2. — Särskilt från Värmland skall många välbärgade bönder ha deltagit i utvandringarna (Frykholm 1937, s. 11). Jfr också Granberg, G., 1938, s. 69 (Småland).

[17] ULMA 25017, s. 51.

[18] Efter hand som bortovaron förlängts under innevarande sekel och många givit upp jordbruket, måste man givetvis beteckna vederbörande som yrkesmän, ej som tillhörande allmogen.

En del herrarbetsvandringar övergick säkert även under goda år till mer eller mindre renodlade tiggarfärder. Från Folkärna uppges 1840, att de yngre ofta ginge och tiggde under föregivande att söka arbete. Nödåret 1867–68 var en transtrandsfamilj på tröskning i Mora, varvid barnen fick gå omkring och tigga.[19]

Herrarbetarnas sociala position berodde i någon mån på vad man sysselsatte sig med de tider på året, då man inte herrarbetade. De, som tillhörde familjer med eget jordbruk, hade väl vintertid arbete med tröskning, hemforsling av foder, reparationer m. m. samt med all säkerhet med forkörning. Många av dem, men i första hand de jordlösa, ägnade sig åt hemslöjd samt dess avyttring fram på vintern.[20] Sedan skogsavverkningen kommit i gång, sysslade många herrarbetare med dylikt vintertid. I Älvdalen kunde en del vuxna söner herrarbeta sommartid, göra försäljningsresor på höst och förvinter för att sedan arbeta i skogen om vintern.[21] I sen tid berättas från Nedansiljan om hur byggnadsarbetarna om vintern brukade skogsarbeta eller hur de ackorderade med släktingar om olika arbeten. En byggnadsarbetare från Leksand framhåller, att skogsarbete var obekvämt och därför betraktades som reservjobb.[22] Andra, t. ex. siljansnäsfolk, var möbelsnickare under dödsäsongen. Skinnare i Malung skall tidvis ha övergått till herrarbete, bl. a. för att slippa ifrån sitt stillasittande arbete.[23]

En del herrarbetare delade upp året på två färder, där sysslorna anpassades efter årstiden. Kvinnor, som sommartid varit på olika arbeten i Stockholm, kunde efter en kort period hemma gå på tröskning på landsbygden. Andra herrarbetade med tröskning före jul och med bakning under vintern.[24]

Somliga herrarbetare hade under färderna med sig hemslöjd, som de sålde på vägen eller kanske på målorten. Sådant kunde antecknas i journalen. Så t. ex. fick 1820 en älvdaling pass på 3 månader för arbete och försäljning av egna ståltrådsarbeten.[25]

---

[19] Folkärna. KyA, K I a: 3, 28.1.1840; ULMA 3003, s. 2.
[20] T. ex. ULMA 25017, s. 3, 7 f.
[21] ULMA 12712, s. 3.
[22] ULMA 25017, s. 40, 43; LHgA, uppteckning efter V. Glad.
[23] ULMA 25017, s. 33, 61, 75.
[24] ULMA 1552: 7, s. 20; 16284, s. 11.
[25] ULA. Lka-W, C I: 2.

VII. Tre djupundersökningar

Mora och Våmhus socknars migration 1860–80

Uppläggning

Flertalet av de dalska passjournalerna saknar, som framgått, uppgift om utvandringarnas syfte. Till undantagen hör Moras journal, som omfattar perioden 1860–80 (ofullständig 1881). Med något enstaka undantag anges som ärende »arbete», »hårarbete», »klockor», »såll», »lasarettet» etc. Journalen är också i övrigt noggrant förd. Den omfattar 7 300 namn. Till socknen hörde till 30.5.1868 Våmhus dåvarande kapellförsamling. Passjournalen för Våmhus nya socken är ävenledes bevarad, ehuru först från september 1870. För 1874–maj 1875 föreligger en lucka. Journalen sträcker sig sedan fram till juni 1907. T. o. m. 31.12.1880 omfattar den 1 500 namn. Tyvärr saknas här uppgifter om vandringarnas syfte.

De båda journalerna[1] lämpar sig således väl för undersökning av en omfattande utvandring under en relativt lång tidsperiod. Där kan fastställas t. ex. målorternas frekvens samt färdernas fördelning på året och på olika utvandringsorter. Vidare finns goda möjligheter att studera sambandet mellan herrarbetet och andra mobila näringar; båda socknarna uppvisar ju dels ett differentierat hantverk med åtföljande gårdfarihandel — eventuellt även med kramvaror — dels kringvandring med hårarbete. — Den totala utvandringen i förvärvssyfte benämns nedan *säsongmigration.*

En fråga av stort intresse är vandringarnas sammanhang med de regelrätta flyttningarna. Sammanfaller *vandringsfält* och *flyttningsfält?* Är det främst herrarbetarna, som flyttar? Hur förhåller sig emigrationen till säsongmigrationen? Bosättningen utomlands kan förväntas uppvisa särskilt intressanta drag just i dessa socknar, där hårkullorna gjort vidsträckta färder i utlandet. För att få svar på dylika frågor har i undersökningen också indragits materialet i flyttningslängderna 1860–80.[2] Sammanlagt omfattar dessa 2 100 utflyttande och 1 350 inflyttande.

[1] Mora. KyA, P II: 4; Våmhus. KyA, B 2.

[2] Mora. KyA, B 1–2; Våmhus. KyA, B 1, 3.

Ett så stort och uniformt material, i vilket många variabler ingår, lämpar sig väl för databehandling. En dylik har utförts. Framställningen nedan bygger i allt väsentligt på denna.[3]

Källkritik

Resultatets värde står i relation till materialets kvalitet. Passjournalerna har tidigare diskuterats allmänt (s. 46). Jag bedömde därvid, att de i stort sett upptar alla säsongmigranter, som färdades utanför hemlänet fram till i runt tal 1880. Även en del färder inom länet upptas. Målorterna torde i stort sett överensstämma med verkligheten; dock finns möjligheten, att man ibland förlängt resorna utöver vad prästintyget utvisar. — Forkörare på lönearbete noteras troligen ej.

Speciellt beträffande de aktuella journalerna kan tilläggas följande. Det förefaller, som om en del försäljningsfärder ej antecknats, troligen främst våmhusingarnas inrikes turer. Enligt traditionsmaterialet synes t. ex. korgmakarnas resor ha varit flera än vad journalen utvisar.[4]

[3] Arbetet har skett på Uppsala datacentral med hjälp av en maskin av typ CD 3600. Programmeringen har utförts av Ulla Lindé. Arbetsgången var följande. Uppgifterna i journalerna och längderna överfördes till stencilerade blanketter enligt ett kodsystem. Detta — bl. a. betingat av att högst 80 tecken ryms på ett hålkort av den använda typen — bygger i de flesta fall på ordens initial eller första bokstäver. Somliga data angavs med siffror. Ett exempel:

630826 M B KRAK P AS 2 1 ISU 22 NO HA LJUSNE AREA

innebär, att Mannen Bonden KRÅK Per AndersSon, hemmahörande i ISUnda by, hemman 22, den 26 augusti 1863 gick på ARbete och Egna Ärenden till LJUSNE i HÄlsingland, dvs. i huvudriktning NOrrland. I samma prästintyg finns också intagna 2 söner och 1 oskyld man (dessa sistnämnda data framgår av siffrornas position i mellanrummet mellan efternamnet och hemby). För de flyttande sattes som ärende »in» resp. »ut», och i stället för destinationsuppgifter angavs varifrån eller varthän flyttningen skedde. Hemby för de inflyttande blev den plats i Våmhus eller Mora, på vilken vederbörande kyrkobokfördes. — Flyttningar inom eller mellan församlingarna har uteslutits.

Var person i primärmaterialet (med vissa undantag, se nedan) fick en egen rad på blanketten, dvs. erhöll ett eget hålkort vid den efterföljande stansningen. Jag har sedan uppställt ett antal frågor, som överlämnades till programmeraren, vilken självständigt sammanställt nödiga program, testat dem samt kört materialet i maskinen. Resultatet har presenterats dels i form av tabeller, dels i form av långa listor med all på korten instansad information utskriven (således i kodform). — Frågor, kodnyckel, hålkort och utskrifter har överlämnats till Mora bygdearkiv, Kommunalhuset, Mora.

[4] Jfr Levander 1944, s. 146 f. Flera av de försäljningsfärder, som där med angivande av årtal återges efter traditionen (t. ex. a. a., s. 178 f), synes ej ha antecknats i passjournalen.

För herrarbetarna finns däremot intet, som tyder på att materialet är ofullständigt.

Särskilt hårkullorna torde ofta ha rest längre bort än vad som framgår av prästintygen.

I vissa fall stämmer troligen ej de uppgivna ärendena med verkligheten. Risk finns för att hårkullor ibland blivit antecknade som herrarbetare. Detta gäller med ganska stor säkerhet ett antal kvinnor från Bonäs (1862: 23, 1863: 21, 1864: 10), vilka anges gå på »arbete» till Danmark; de bedriver i övrigt genomgående hårarbete.[5] Man kan också misstänka, att en del av dem, som gick i »egna ärenden», i själva verket skulle bedriva handel.

Alla de våmhusbor, för vilka ärende ej anges från 1870, har vid databehandlingen sammanförts till en särskild grupp. Att döma av traditionen och de uppgifter, som erhålls för tiden 1860–68, torde man kunna utgå från att de allra flesta kvinnorna (och några män) skulle hårarbeta, de allra flesta männen arbeta som korgslöjdare.[6]

Sammanblandning av personer med samma namn kan ske — namnförrådet är ganska stereotypt även beträffande gårdsnamn. Särskilt nära till hands ligger förväxlingar, när hemmansnummer[7] ej uppgivits, vilket tämligen ofta är fallet. Byte av patronymika till familjenamn av urban typ (Lundberg, Ekström etc.) försvårar också identifikationen. Särskilt vid utflyttning kan namnväxling iakttagas. Andra slopar uppenbarligen sina gårdsnamn, när de tar ut prästintyg, vilket väl får ses som ett tecken på rollväxling och lösbrytning ur lokalkulturen. Vidare tillkommer som en osäker faktor den ändring av hemmansnummer, som genomfördes i Mora nyåret 1873. Identifiering av en person före och efter denna händelse är alltså stundom osäker. Något försök att identifiera kvinnor före och efter giftermålet har ej skett, vilket innebär, att en pigas fortsatta vandringar som gift kommer att registreras som om de utförts av en ny person. Ytterligare en svårighet bereder osäkerheten med gårdsnamnens övertagande vid gifte. En man, som flyttade till hustruns gård, brukade nämligen antaga hennes gårdsnamn och tappa sitt eget. Däremot torde hustrur i princip ha behållt

[5] Dessa har dock nedan registrerats som herrarbetare, vilket får hållas i minnet.

[6] Jfr Rosander 1964–65, s. 80.

[7] Hemmansnumren utgörs i detta fall av en av prästerskapet åsatt numrering av gårdarna för praktiskt bruk vid kyrkobokföringen. De har således ej lantmäteriteknisk innebörd. Tillkom en ny gård, erhöll den halv- eller kvartsnummer mellan de äldre numren.

sin fars gårdsnamn efter bröllopet. Journalerna anger för gifta kvinnor oftast intet gårdsnamn eller skriver »Kråk Anders Hanssons hustru Anna Ersdotter».

I en del fall brister journalerna helt i angivande av gårdsnamn, förnamn eller efternamn. Omkring fem gånger noteras »NN och hans kamrater». Därvid har jag lagt till två personer och antagit dem vara från samma by som den namngivne.

En genomgående princip vid min excerpering har varit att söka utesluta alla barn under 15 år. Därför har personer, som direkt benämns »unga gossen», »barnet» o. d., ej medtagits. Däremot har »söner» och »döttrar» kommit med. Ett och annat misstag har knappast kunnat undvikas vid denna schablonartade uppdelning. Uteslutningen av barn gäller också flyttande. Här har emellertid kontroll skett i husförhörslängden i vart enskilt fall.

Inte heller flyttningslängderna kan undgå kritik. Säkert har datum för utflyttningen i vissa fall angivits blott på ett ungefär. Många, som vandrat ut för förtjänst, torde så småningom ha skrivit hem och begärt flyttningsbetyg, varvid väl avflyttningen har registrerats på brevets ankomstdag, ehuru personen kan ha varit borta både ett och två år. Det är för övrigt uppenbart, att många säsongmigranter, som stannat borta för gott, släpat med i kyrkböckerna i flera år. Så småningom har de bokförts »på socknen» för att slutligen betraktats som obefintliga. Från 1865 antecknas ett hundratal personer, mest från Våmhus, som flyttade till okänd ort, sedan K. M:t givit sitt tillstånd därtill. En och annan av dem dyker senare upp igen i böckerna, tydligen sedan de återkommit. Likafullt var antalet som obefintliga registrerade personer mycket högt — i Mora t. ex. 1870 84 män och 29 kvinnor. För åtskilliga av dem står antecknat t. ex. »lär vistas i Upland», »i America?».

I ett par fall har efteråt antecknats i längden, att det visat sig, att emigranter, som tagit ut flyttningsbetyg, ej kommit i väg. Motsvarande gäller säkert en del arbetsvandrare.

Kyrkobokföringen i Våmhus kompliceras genom den dissenterförsamling (baptister), som bildades där 1868 såsom den första i landet. Också en del personer från grannsocknarna ingick. Församlingen hade egen kyrkobokföring (handlingarna nu i Våmhus KyA), varför medlemmarna måste föras ut ur statskyrkans böcker och in i dissenterförsamlingens vid inträdet i denna och vice versa. Församlingen omfattade 300–400 personer. Den ägde bestånd till 1891. Böckerna är mycket valhänt förda. Vissa flyttningar kan saknas. Någon passjournal torde ej ha förts över församlingsborna. I vart fall deras färder på hårarbete

sågs med ogillande av församlingen och förbjöds, ehuru effekten tydligen ej varit total.[8]

I vissa detaljer är alltså det databehandlade materialet bristfälligt. Felen bedömer jag dock ej vara så stora, att de kan rubba resultaten i väsentlig mån.

Migrationens storlek och variation

Säsongmigrationen från de båda socknarna framgår av fig. 6–7. Samtliga flyttande över 14 år redovisas också. Våmhusdelen uppvisar något fler utflyttande män än kvinnor, medan det för Moras del är en markant övervikt åt motsatt håll. 10–20 % av de flyttande består av personer, som automatiskt följer med familjeföreståndaren vid flyttning.

Mest framträdande är utvandringarnas kraftiga minskning under 1860-talets första del. Det hade varit värdefullt, om passjournalen även omfattat 1850-talet, så att man kunnat konstatera, om herrarbetets och gårdfarihandelns nedgång börjat redan före 1860. Tidigare har, av många uppgifter att döma, säsongmigrationen varit betydligt större.

Till minskningen bidrog säkert flera faktorer. Som framgått, torde den begynnande skogsexploateringen ha varit viktigast. 1855 sålde grannsocknen Sollerön skog. Omkring 1860 körde morakarlar timmer i andra socknar. 1866 uppges, att försäljning ägt rum »de sista 6 åren». De byar i Mora, som sålde skog under dessa sex år, var Morkarlby, Hemus, Selja, Kråkberg, Öna och Bonäs.[9] I passjournalen kan direkt iakttagas, hur säsongmigrationen sjunker kraftigt för dessa byar, betydligt mer än genomsnittligt för socknen. Från t. ex. Morkarlby utvandrar 1860 27 män och 15 kvinnor men blott 8 män och 8 kvinnor 1861. Lokala ekonomiska förhållanden påverkar således omedelbart säsongmigrationens storlek. Intressant nog minskar också kvinnornas arbetsvandringar, ehuru ej i samma omfattning som männens. Många män fick alltså genom skogsinkomsterna råd att ha familjens kvinnor hemma.

Skogsförsäljningen kunde ske sedan storskiftet avslutats 1859. Detta fick säkert också till följd dels ett småningom allmänt förbättrat jordbruk, dels en nyodlingsverksamhet och andra arbeten, som krävde stor arbetsinsats hemma. 1864 beslöts t. ex. om mossodlingar i Mora, som beräknades öka åkerarealen med drygt 10 %.[10]

---

[8] Rosander 1964–65, s. 81.

[9] Althin 1955, s. 18; Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 75 f.

[10] Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 71.

Man kan ej heller bortse från att passförordningens upphävande just 1860 medfört, att vissa personer underlät att vidare skaffa sig prästintyg vid utvandring. Som framgått, torde detta emellertid ej ha skett i nämnvärd grad.[11]

Vad årsväxten beträffar, rådde 1857–59 ett mycket gott skördeutfall,[12] som kan ha inverkat negativt på utvandringarnas antal flera år framåt. — Annars tycks i varje fall dålig skörd inte ha påverkat utvandringen. Nödåren 1867–68 märks, totalt sett, ingen ökad säsongmigration. Dock kan en övernormal utvandring för alla kategorier urskiljas hösten 1867 och nyåret 1868, ehuru den ej är särskilt stor. Under tiden oktober–februari utvandrade sålunda från de båda församlingarna 49 herrarbetare mot 30 föregående år och 115 försäljare mot 56. I stort sett måste dock konstateras, att de kontanta inkomsterna genom skogsbruket samt de förbättrade kommunikationerna dämpade ett dåligt skördeutfalls verkningar på utvandringarna.

I vad mån konjunkturerna utanför den lokala sfären påverkat säsongmigrationen är ovisst. Kurvans svacka vid 1870-talets början kan dock ha samband med de mycket goda år, som då rådde (fram till en internationell kris hösten 1873).[13]

Även kurvan för gårdfarihandlare sjunker under 1860-talets förra hälft. Förutom konkurrensen från skogsarbetet medverkade säkert lanthandlarnas förbättrade försäljningsmöjligheter samt den industriella tillverkningen av bruksföremål.

Utvandringen på hårarbete sjunker visserligen vid skogsbrukets införande men ökar sedan stadigt. I någon mån har kurvans fall troligen också politiska orsaker, nämligen tysk-danska kriget 1864, som berörde en viktig marknad för kullorna.[14]

Granskas de olika byarna, visar det sig, att Färnäs är den by i Mora, som absolut sett visar högsta antalet prästintyg under perioden (118 män, 248 kvinnor). Därpå följer Bonäs (189 + 163). Något färre utgår från Garsås, Noret och Nusnäs. Största utvandringen på gårdfarihandel uppvisar Oxberg (337) och Gopshus (194). Där deltar så gott som enbart män. De säljer mest vävskedar, klockor, kammar och mässings-

[11] Utvandringssiffrorna för Leksand och Ore visar tillfällig nedgång 1860.

[12] KLHHandl., 7, s. 3; SOS. Litt. H, 1855–60, W-län, tabell 2.

[13] Kurvorna för Leksand och Gagnef visar en markerad uppgång under 70-talets första år men faller sedan kraftigt. Detta kan bero på att många herrarbetare från dessa socknar — men ej Mora — var anställda inom den viktiga exportnäringen sågverksindustrin, där lönerna och därmed tillströmningen bättre följde de allmänna konjunkturerna.

[14] Jfr Rosander 1964–65, s. 86, 88.

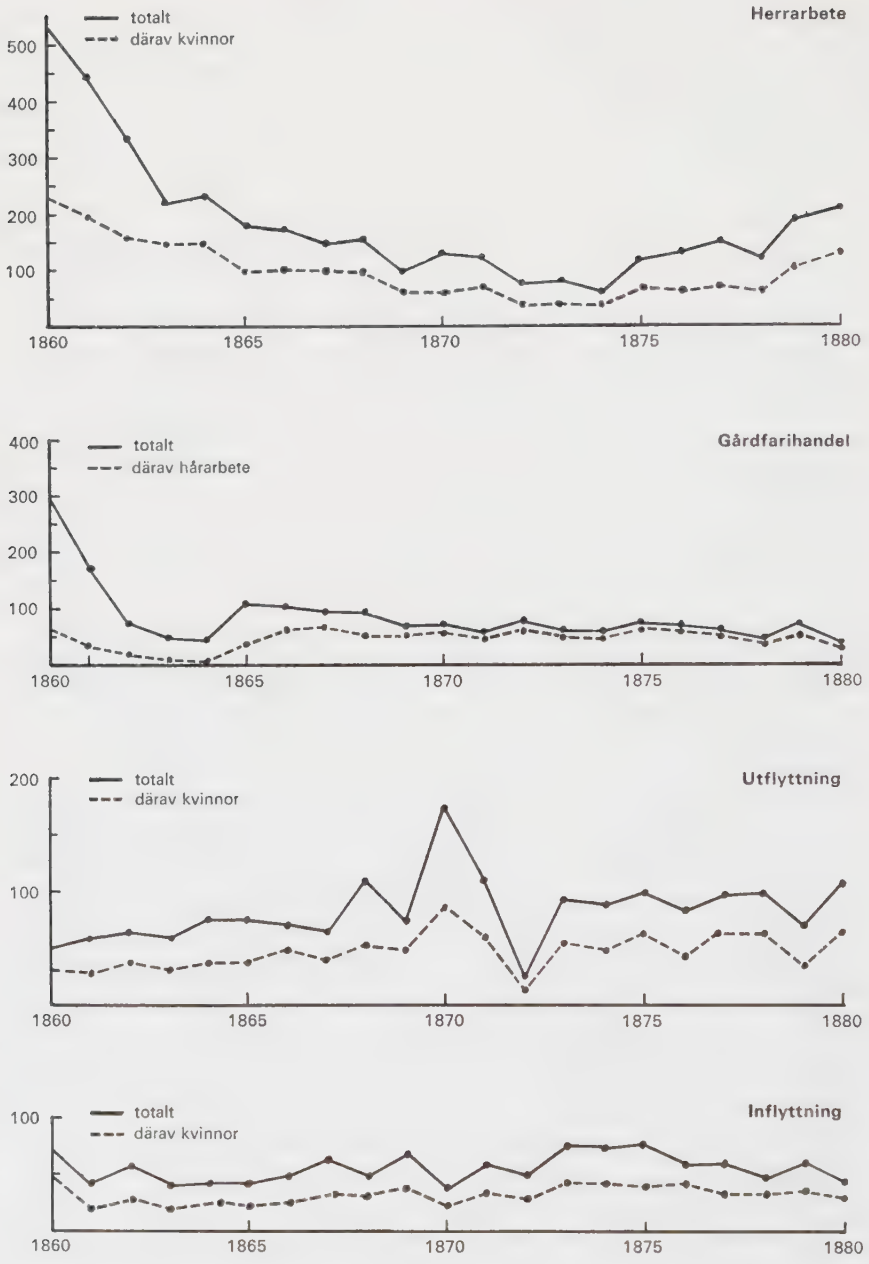

Fig. 6. Mora sockens migration 1860–80. Säsongvandringarna för hårarbete företas till 95 % av kvinnor, säsongvandringarna för övrig gårdfarihandel till 95 % av män.

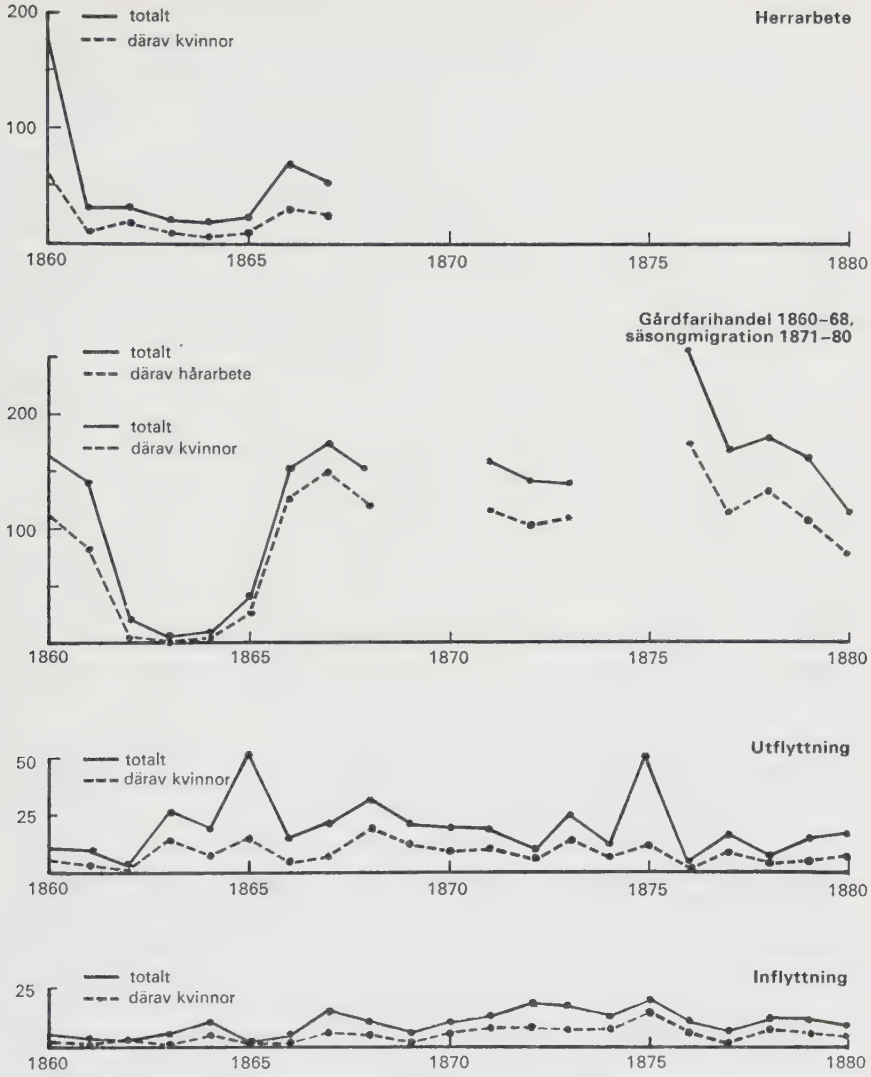

Fig. 7. Våmhus sockens migration 1860–80. Säsongvandringarna för hårarbete 1860–68 företas till 94 % av kvinnor, säsongvandringarna för övrig gårdfarihandel 1860–68 till 93 % av män. 1868 omfattar blott del av året.

föremål. I gengäld är herrarbetarna mycket få från dessa byar. Byborna var kända för att vara ganska förmögna genom sin handel.[15] Hårarbetarna kom nästan uteslutande från Bonäs (34 män, 653 kvinnor) och Kråkberg (10 män, 84 kvinnor).

[15] Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 76 f.

Relativt sett, räknat på byarnas totala invånarantal 31.12.1870,[16] kommer de flesta säsongmigranterna under perioden från Gopshus (relativtal 1,97), Bonäs (1,40), Kråkberg (1,28) och Oxberg (1,08). Tas hänsyn blott till herrarbetarna, dominerar i ordning Kråkberg (0,89), Bergkarlås (0,84), Selja (0,79), Risa (0,75) och Morkarlby (0,72). Räknat på enskilda år ligger Gopshus högst. 1860 gör byns ca 40 män i arbetsför ålder 44 resor (nästan uteslutande på gårdfarihandel). I Risa uttas 1860 32 prästintyg för herrarbete av byns ca 170 invånare, således relationen 1:5,3. Andra höga siffror för herrarbetare uppvisar Kråkberg (1:7) och Morkarlby (1:8), båda 1860.

I Våmhus dominerar 1860–68 bland herrarbetarna byborna i Bäck (42 män och 46 kvinnor), Limbäck (38+29) och Heden (25+25).

Lägsta relativa antalet säsongmigranter uppvisar Stranden, som något senare kom att bilda kärnan i Morastrands köping. Även de andra byarna i närheten har i allmänhet låga tal. Mycket få utvandrade också från Siljansfors bruk. Ringa säsongmigration, relativt sett, har vidare Isunda och Vika, som i stället var inriktade på kolning för Siljansfors. Möjligen påverkar brukets slutliga nedläggning 1876 utvandringen från dessa byar. Isunda, som 1863–77 uppvisar blott 4 utvandrare sammanlagt, har 5 utvandrare 1878–80. I Vika är förhållandet likartat.

Flyttningsrörelserna berör i främsta hand Moras centralbygd. Där är urbaniseringen påtaglig med kraftig inflyttning av ståndspersoner, handlande och hantverkare. Åtskilliga av dem utflyttar dock efter kort tid. Även vid Siljansfors bruk är omflyttningen mycket hög; smederna var specialister och mycket mobila.

Omkring $^1/_3$ av alla flyttningar sker inom länet. Betraktar vi enbart Mora, utflyttar till andra län 766 personer, till utrikes ort 381 (varav till utomeuropeiska länder 356). Av dessa har 450 inrikes och 318 utrikes flyttare gårdsnamn utsatt. Inflyttarna från främmande landskap utgör 409. 74 har gårdsnamn. Immigranterna är 24 (varav 10 från USA), bland dem 10 med gårdsnamn.

Våmhus inrikes omflyttning är obetydlig. Borträknas Dalarna, utflyttade 97 personer och inflyttade 94. Emigranterna är 113 (varav 75 till USA och Kanada), immigranterna 24.

Utvandringstidpunkt

Uttagen av prästintyg — som väl i det närmaste sammanfaller med utvandringsdagen — har för samtliga herrarbetare beräknats månads-

[16] Enligt SCB. Befolkningsstatistik, utdrag ur husförhörslängderna, 1870.

Tabell 9. *Utvandringstidpunkt för herrarbetarna från Mora 1860–80 och Våmhus 1860–68.*

Procent

År	jan.	febr.	mars	april	maj	juni	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.	Summa	Antal personer
1860–62	1,7	2,2	8,7	45,7	25,2	9,2	2,2	2,2	0,7	0,4	1,3	0,5	100,0	1524
1863–65	1,6	3,0	5,8	49,8	25,1	3,5	3,2	2,0	0,1	1,0	3,3	1,6	100,0	690
1866–68	4,5	4,5	4,7	39,0	21,7	8,9	2,7	2,1	2,0	3,1	3,4	3,4	100,0	616
1869–71	4,8	3,3	8,1	26,8	16,5	9,6	9,0	6,0	4,2	5,1	3,6	3,0	100,0	333
1872–74	6,6	5,5	10,1	26,0	9,0	12,4	5,5	6,6	1,9	6,2	4,7	5,5	100,0	213
1875–77	5,8	3,7	8,7	17,4	22,9	5,8	3,9	3,6	6,5	6,8	9,9	5,0	100,0	382
1878–80	7,9	4,3	6,9	31,3	16,6	6,9	3,0	3,9	2,6	3,6	5,5	7,5	100,0	506

Källa: Mora. KyA, P II:4.

vis för treårsperioden och framgår av tabell 9. Tyngdpunkten ligger hela tiden på april–maj. Utvandringen höstetid är förhållandevis ringa. En tydlig tendens är emellertid en fortgående utspridning över året av vandringarnas början. Allt flera färder begynnes under första och fjärde kvartalet, särskilt från omkring 1870. Orsaken kan vara ökad anställning i fabriksarbete men även att somliga tar prästintyg för skogsarbete.

En liknande utspridning över året kan också konstateras för hårkullornas del.[17] Här medverkar möjligen kommunikationsnätets utbyggnad, som gjorde det mindre besvärligt att färdas vintertid.

Hemslöjdsförsäljarna begav sig i väg januari–april och, i någon mån, september–oktober. Tillgången till slädföre var viktig för dem, som hade stora föremål att avyttra (klockor, laggkärl, såll m. m.).

I hela materialet finns inte mer än några dussin herrarbetare, som tar ut pass två gånger under samma år. Några datumexempel: 5.4 och 27.7.1868 (Stockholm båda gångerna), 17.3 och 4.11.1865 (Stockholm), 1.6 och 23.9.1864 (Stockholm), 4.8 och 9.10 (Gävle, Stockholm), 25.4 och 12.11.1867 (Uppland).

För gårdfarihandlarna däremot, särskilt dem från Gopshus och Oxberg, är det 1860 och 1861 vanligt att göra två färder. Mycket regelbundet startar den första i början av februari, den andra vanligen i

[17] Rosander 1964–65, s. 91.

oktober. Resorna ställs i dessa fall framför allt till Östergötland, Södermanland eller Närke. Några män gör i stället två korta färder (Uppland, Västmanland, Norge) under vintern, den första i januari, den andra i mars. Efter 1861 finns en mycket tydlig tendens att lägga årets enda resa antingen till mars eller till hösten. Med stor säkerhet bröts den traditionella vandringsrytmen genom att man började deltaga i hembygdens avverkningar.

Blott ett halvdussin hårkullor registreras för två färder under samma år.

Deltagare i säsongmigrationen

Bland de manliga herrarbetarna uppges »titel» ungefär i 4 fall av 5, bland kvinnorna i 10 fall av 11. Tydligt märkbar är tendensen att herrarbetet alltmera utövas av drängar och pigor. 1860 är relationen mellan bonde och dräng 1:1,4, 1869–71 1:3,5 och 1878–80 1:3,7. Motsvarande siffror för hustru och piga är 1:5,1, 1:5,1 och 1:14,2. En liknande tendens återfinns också bland hemslöjdsförsäljarna. Där dominerar bönderna kraftigt de första åren, men från omkring 1866 är antalet bönder och drängar ungefär lika.

»Arbetarna» är blott en eller ett par om året fram till 1876, då de blir 4. Återstående år är antalet 3–10. Av soldater förekommer en eller ett par årligen. Antalet f. d. soldater är något högre, 1860 så högt som 17. Änkorna är som mest 9, genomsnittligt 2 à 3. I materialet förekommer också ett par brukssmeder samt flera gärningsmän av olika slag, vilka gör en eller flera säsongvandringar. Det är ej helt osannolikt, att åtminstone hantverkarna skulle grovarbeta — liksom också de två tre noterade lärarna. Samtliga säsongmigranter med denna avvikande titulering har medtagits i beräkningarna.

De äkta par, som tar ut gemensamt prästintyg, utgör som mest 26 (1860). Genomsnittligt ligger siffran på 10 à 15. En tydlig topp förekommer de svåra åren 1867–68 (19 resp. 18). Dessa år är det också tämligen många, som har med sig barn (6 resp. 5 familjer). Siffermaterialet är litet, men det ligger nära till hands att tolka det som att hungersnöd i högre grad än vanligt tvingade ut båda makarna eller hela familjer att söka inkomst på annan ort.

Ensamma föräldrar, som tar med barnen på vandringarna, är ej så många, vanligen blott en eller annan om året. Flera anges vara pigor. Just 1868 förekommer dock 3 kvinnor medförande 4 eller 5 barn. De måste mer eller mindre ha tiggt sig fram.

Enskild migrationsfrekvens

Av ytterst stort intresse är antalet vandringar per person. Det utgör ett mått på hur integrerad vandringsseden var. Moderförsamlingen har undersökts i detta hänseende. Resultaten påverkas i någon mån av den nämnda svårigheten att identifiera personerna, särskilt kvinnor före och efter giftermålet. Har en person flyttat inom byn, kan det också omöjliggöra identifiering, särskilt om namnet är vanligt. Flyttning mellan byarna har vidare blott i undantagsfall kunnat uppmärksammas. Det framräknade antalet individer, som någon gång noterats i journalen, kan därför antagas vara något för högt. Personernas vandringar före 1860 och efter 1880 vet vi givetvis ingenting om. För somliga kommer därför för få vandringar att antecknas. Dessa felkällor gör, att det framräknade genomsnittliga antalet vandringar per person kommer att bli något för lågt, uppskattningsvis 5–10 %. — Avgångar genom utflyttning, dödsfall och hög ålder torde i stort sett kompenseras genom att nya generationer träder in i arbetslivet och att personer inflyttar.

Förutsatt att man genomgående tagit ut prästintyg vid vandringarna — de som en gång börjat därmed, torde också ha gjort det i fortsättningen — är, som framgår av tabell 10, antalet vandringar per person mycket lågt. Under den tid, journalen omfattar, hör det till ovanligheten, att någon gör fem vandringar eller mer. Mycket ofta företas vandringarna med flera års mellanrum. Särskilt vanligt är, att man gör ett uppehåll några år vid 1860-talets början, sålunda under avverkningarnas första skede. Att döma av traditionen och andra källor vandrade man tidigare ut betydligt mera regelbundet. Möjligen indikerar resultatet, att somliga var borta flera år i sträck och därför faktiskt gjort blott några få utvandringar från socknen under hela sin aktiva tid. Som förut nämnts, framgår det vidare av kyrkböckerna, att ganska många utvandrare aldrig eller först efter lång tid återkom.

Totala antalet invånare i arbetsför ålder (15–65 år) i Mora under perioden kan beräknas till ca 10 000.[18] Av tabellen framgår, att i journalen noterade individer är 1 410 män och 1 775 kvinnor, dvs. 3 200 personer. Knappt var tredje vuxen individ söker således någon gång förtjänst utanför landskapet.

[18] Siffran är framräknad på följande sätt. Invånarantalet i Mora 31.12.1860 var 7 250 personer. Borträknas alla under 15 och över 65 år, 39 % (riksmedeltalet för dessa åldersgrupper 1860 enligt Statistisk årsbok, 1914, tabell 7), återstår 4 400. Antalet inflyttare 1860–80 var 1 200. Vart år under de två decennierna når vidare ca 220 barn 15 års ålder, gör 4 400. Summeras dessa siffror, erhålles i runt tal 10 000.

TABELL 10. *Individuell migrationsfrekvens i Mora 1860–80.*

	Antal vandringar Procent												Antal personer	
	Män						Kvinnor							
	1	2	3	4	Fle-ra	Sum-ma	1	2	3	4	Fle-ra	Sum-ma	Män	Kvinnor
Personer, som enbart herrarbetar	65	20	9	4	2	100	65	20	9	3	3	100	1005	1240
Personer, som herrarbetar och gårdfarihandlar/hårarbetar		46	21	12	21	100		41	14	18	27	100	78	92
Personer, som enbart gårdfarihandlar	58	20	8	7	7	100	92	8				100	300	25
Personer, som enbart hårarbetar	84	16				100	68	18	8	4	2	100	29	491

Källa: Mora. KyA, P II:4.

Den herrarbetare, som förekommer de flesta gångerna i journalen, är Lars Kerstin Persdotter, Bergkarlås. Hon går till Stockholm under 12 säsonger 1861–77, vanligen på våren. Hösten 1878 flyttar hon dit. En annan kvinna från samma by, Burtus Karin Matsdotter, besöker huvudstaden 10 gånger 1860–75. Hennes utvandring sker i samtliga fall i mars–april. Ett par kvinnor går 9 gånger, fyra 8 gånger. Flera av kvinnorna med höga utvandringstal synes vara ogifta *gammelkullor,* som regelbundet begav sig i väg under 10–20 år. Bland männen färdas drängen, sedermera bonden, Marget Anders Ersson, Kråkberg, till Hälsingland 12 gånger 1860–79, alla gångerna i februari–april. Förmodligen arbetade han på sågverk. En annan man gör 11 vandringar, två män 9. Antalet män med höga utvandringstal är ej fullt lika stort som beträffande kvinnorna.

Vissa familjer uppvisar en omfattande migration och ger troligen en bild av vandringarnas frekvens längre tillbaka. Vi väljer familjen Myr på hemmanet 34 i Selja. Fyra syskon visar på s. 211 redovisade datum för utvandringar, samtliga till Stockholm för arbete.

På samma hemman finns dessutom två systrar, troligen kusiner till ovanstående, som vardera gör 7 vandringar på hårarbete 1870–80, omväxlande till Stockholm, Danmark, Sydsverige, Norge och Ryssland. Hösten 1880 får de gemensamt prästintyg till Stockholm på arbete.

Bland hårkullorna finns blott en kvinna, som gör fler vandringar än de nyssnämnda. Hon gick 8 gånger.

Gårdfarihandlarna uppvisar något högre vandringsfrekvens än öv-

	Mait	Per	Sven	Anders
1860	30.4	30.4		
1861	20.4	22.4	28.4	
1862				19.4
1863			23.4	21.4
1864	28.4			
1866				11.10
1871	14.4			14.4
1879				19.5

riga säsongmigranter. Främst kommer tre män från Oxberg, varav en, Finns Mats Matsson, tar ut 9 prästintyg under tiden 1860–74. Varusortimentet omfattar bl. a. vävskedar, klockor och mässingsföremål. De andra två männen gjorde 8 vandringar.

170 personer företog under perioden minst en arbetsvandring och en försäljningsfärd. En kvinna herrarbetade 3 gånger och bedrev hårarbete 7 gånger.

Migrationsfält

Från Mora sker under den undersökta perioden utflyttning till samtliga landskap utom Halland, Bohuslän och Norrbotten. Undantas Dalarna, dominerar Stockholm i hög grad. Dit flyttar 255 personer, varav 200 kvinnor. Av dessa senare har 155 gårdsnamn. Många flyttar också till Hälsingland (69), Västmanland (63), Uppland (61), Medelpad (51) och Gästrikland (48). Anmärkningsvärt låg är siffran för grannlandskapet Värmland (15). Socknens inflyttningsfält är än vidare. Där saknas blott Blekinge. Högsta siffran noteras märkligt nog för Värmland (78). Ungefär hälften av dessa förefaller vara tjänstepigor och -drängar, som särskilt får anställning i centralbyarna. — Därnäst följer Stockholm (66), Hälsingland (37) och Uppland (37).

Emigrationen inom Europa från Mora berör åtta länder, främst Norge (9), Finland (5) och England (4). Flera återvänder efter en tid.

För Våmhus del flyttar blott 12 personer till Stockholm. Anmärkningsvärd är den höga europaemigrationen. Tyskland dominerar (3 män, 18 kvinnor), följt av Danmark (2+12) och Finland (2+2). En eller ett par flyttar till Ryssland, Norge, England, Estland och Irland.

Denna typ av emigration sker mest från Indor (9), V Storbyn (7) och Kumbelnäs (6).

Preciseringen av säsongmigranternas destinationsort brister ofta, helt säkert därför att många ej visste, var de skulle erhålla förtjänst. Gårdfarihandlarna kunde i de flesta fall självklart blott uppge ungefärligt område. Man angav därför till pastor t. ex. »Norrland», »Östergötland och Närke» eller »Roslagen och Finland». För somliga skrevs endast »obekant ort» i journalen. Antalet personer med obestämd destination är för Moras del sammanlagt 53 män och 24 kvinnor, för Våmhus (1860–68) 3 män.

I en sammanställning av journalernas uppgifter om destination har det befunnits lämpligt att dela in landet i regioner: Norrland, Stockholm, Östsverige (Dalarna, Uppland, Södermanland, Västmanland, Närke), Västsverige (Dalsland, Värmland, Västergötland, Bohuslän), Sydöstsverige (Östergötland, Småland, Öland, Gotland) och Sydsverige (Skåne, Blekinge, Halland). Som särskild grupp tillkommer utlandet. Person, som uppgivit sig skola gå till flera av dessa regioner, har registrerats på den längst bort liggande.

Herrarbetarnas vandringsfält framgår av tabell 11. Norrland drar till sig hälften av männen, medan Stockholm intar en betydligt mera dominerande ställning för kvinnorna, särskilt morakullorna. Östsverige är målort för relativt många morakarlar, men däremot ej för våmhusingarna, som hellre sökte sig längre bort. Också kvinnorna från Våmhus hade ett vidare vandringsfält än sina medsystrar i Mora. De förra är dock så få, att för stor vikt ej får läggas vid siffran.

Sammanförs vandringarna i treårsperioder, visar sig fördelningen i stort sett vara konstant.

Av visst intresse är arbetsvandringarna utomlands. Från Mora går sammanlagt 37 män och 86 kvinnor till främmande länder på arbete. Motsvarande siffror för Våmhus 1860–68 är 28 resp. 20. Då är dock att märka, att bland morakullorna med ganska stor säkerhet upptas 54 kvinnor, som egentligen skulle sälja hårarbeten.

Vandringsfältet för hårkullorna är betydligt vidare än för herrarbetarna. De förra gick i stor utsträckning utomlands.[19] Också en del gårdfarihandlare for utrikes, huvudsakligen till Finland och Norge, eller hade sina distrikt inom landet på stort avstånd hemifrån. Särskilt vävskedsförsäljarna for vida.

Utan tvekan finns ett mycket starkt samband mellan hårkullornas färder och de utrikes arbetsvandringarna. De senare utgick nästan ute-

[19] Rosander 1964–65, s. 88 f.

Tabell 11. *Arbetsvandringar från Mora och Våmhus 1860–80.*

Procent

Destination	Mora		Våmhus	
	M	K	M	K
Stockholm	18,3	75,3	22,3	49,9
Östsverige	19,7	5,8	6,4	5,1
Norrland	50,6	9,6	48,8	27,3
Övriga regioner	11,4	9,3	22,5	17,7
	100,0	100,0	100,0	100,0
Antal personer	1 796	2 039	265	176

Anm. M = män. K = kvinnor.
Källa: Mora. KyA, P II:4; Våmhus. KyA, B 2.

slutande från byar med stor andel hårkullor. Ej sällan reste äkta par ut, där mannen herrarbetade och kvinnan gjorde hårarbeten. I andra fall följde någon herrarbetande man eller kvinna med gruppen av hårkullor utrikes.

Många byar var inriktade på en eller ett par regioner vad herrarbetet beträffar. Särskilt har männen från Bonäs, Garsås, Kråkberg och Selja besökt Norrland, männen från Östnor Stockholm. Kvinnorna från Limbäck, Färnäs och Kråkberg vandrade till Stockholm, kvinnorna från Bonäs till Stockholm och Norrland. Också hårkullor och gårdfarihandlare uppvisar i flera fall samma byvisa inriktning. Denna reglerades således väsentligen av traditionen. En förklaring kan vara, att förstagångsvandrarna följt med släkt och vänner och på så sätt från början inriktats på ett visst destinationsområde, som man sedan väsentligen behållit.

Den häftiga omsvängning av huvudriktningen till Norrlands fördel, som Nelson konstaterat för Leksand och Gagnef omkring 1855 och som berodde på sågverksindustrins uppsving, saknas i Mora och Våmhus. Uppenbarligen ligger den — om den förekommit — före den undersökta perioden. Emellertid synes det, som om sågverksarbete spelat en väsentligt mindre roll här än i Nedansiljan. Namn på norrlandskustens industriorter är förhållandevis sällsynta i journalerna. Till Ljusne uttas blott 4 intyg under hela tiden, till Söderhamn 88, Sundsvall 130 och Gävle 240. Sammanlagt 9 av de män, som gick till Söderhamn, förekommer 3 gånger eller fler i journalen. De är alla från Selja och Kråkberg. Flest vandringar gör Bälter Anders Persson, Selja, som går 7

gånger. En gång medföljer hustrun. Alla uttagen av intyg sker inom perioden 27.3–17.4. Till Sundsvall går 1 man och 3 kvinnor vardera 3 gånger under perioden. En annan kvinna arbetar där 1869, flyttar dit 1873 och tillbaka 1876 samt går till staden på arbete 1877. Hennes man är där en gång som ogift samt deltar sedan i flyttningarna.

Också Västmanland som destinationsort har undersökts. 125 män och 17 kvinnor får prästintyg dit på arbete och dessutom ett tiotal, för vilka uppgift om ärende saknas. Antalet vandringar fluktuerar kraftigt. Högsta årssiffran är 31. Andra år förekommer inga vandringar dit.

Man föreställer sig gärna, att många utflyttningar kommit till stånd som en direkt följd av säsongvandringar eller försäljningsfärder, liksom att ett antal inflyttare utgör personer, som några år arbetat på främmande ort och sedan sökt sig tillbaka till fädernebygden. Redan flyttningsfältets utseende verifierar i någon mån detta: tyngdpunkt på de vanliga måldistrikten och blott ringa flyttning till Värmland, där man sällan herrarbetade. Genom databehandlingen har det emellertid varit möjligt att detaljgranska individernas migration och med ganska stor säkerhet avgöra, om vandring och flyttning har samband. Tämligen ofta får en person prästintyg till en viss ort och antecknas några månader senare som flyttad dit. Sambandet kan då knappast ifrågasättas. Ibland får man också räkna med att somliga varit borta flera år och först sent anmält flyttning eller att andra vandrade till viss ort någon eller några gånger, skaffade sig kontakter och slutligen flyttade dit efter en sista hemmavaro på ett eller annat år. Jag har därför undersökt sambandet mellan »normal» målort (dvs. vanligen den senast antecknade i passjournalen) och flyttning dit under hänsynstagande till tiden mellan sista vandringen och flyttningen. Resultatet framgår av tabell 12. Av de till Stockholm flyttande är 90% kvinnor, av de till landsorten 30%.

Förutsätter vi, att utflyttning och arbetsvandring har samband, om den förra följer inom 3 år efter den senare, är 134 sådana fall konstaterade, varav till Stockholm 86 och till landsorten (utom Dalarna) 48. Ytterligare 56 personer flyttar till den normala målorten för arbetsvandringarna efter längre tid än 3 år. Säkert föreligger även för många av dessa ett samband. — Dessutom finns 60 herrarbetare, som flyttar till en ort, som de — enligt passjournalerna — åtminstone ej besökt för att söka arbete. Orten ligger stundom i Dalarna.

Som tidigare framgått, anges gårdsnamn för 450 flyttare till andra landskap. Det förefaller rimligt att förutsätta, att de allra flesta av

Tabell 12. *Herrarbetarnas flyttningar från Mora till den normala målorten 1860–80.*

Antal kalenderår mellan sista vandringen och utflyttningen

Antal vandringar	Målort Stockholm					Målort i landsorten				
	0	1	2	3	flera	0	1	2	3	flera
1	4	9	4	7	18	7	14	5	2	9
2	2	19	7	8	12	3	1	3	4	2
3	3	2	4	2	6	1	3	1	2	3
4	2	3	2		1			2		1
5	1	2		2	3					
Flera		3								1
Summa	12	38	17	19	40	11	18	11	8	16

Källa: Mora. KyA, P II:4; B 1–2.

dessa tillhör allmogen. Också en del av dem, för vilka ej gårdsnamn anges, kan ingå i nämnda sociala grupp. Uppskattas dessa till 50, skulle omkring 500 personer ur Moras allmogebefolkning flytta till andra landskap under perioden. Härtill kan läggas ca 75 flyttande inom Dalarna. Ställs siffran i relation till de ovan nämnda 134 flyttande herrarbetarna, kan konstateras, att omkring var fjärde flyttning bland allmogen har sin grund i herrarbete. Arbetsvandringarna har alltså en betydande inverkan på flyttningens storlek och riktning. I all synnerhet gäller detta flyttning till Stockholm, där omkring hälften av fallen (86 av ca 175) har dylikt samband. I synnerhet flyttar kvinnorna dit.

190 herrarbetare flyttar under perioden till den normala målorten och 60 till annan plats i riket. Enär hela antalet herrarbetare är 2 250, flyttar ca 11%. Uppskattas den sammanlagda allmogebefolkningen i arbetsför ålder under perioden till 8 500–9 000, kvarstår ca 6 500, om herrarbetarna frånrades. Bland dessa 6 500 personer företas ca 250 flyttningar utom landskapet och uppskattningsvis 75 inom Dalarna, dvs. något över 300. Sätts siffrorna i relation till varandra, skulle omkring 5% av den allmoge, som ej arbetsvandrar, flytta ut. Överslagsberäkningarna är grova men skillnaderna mellan de erhållna talen så avsevärda, att vi utan vidare kan fastslå, att herrarbetarna visar betydligt högre — kanske dubbelt — så stor flyttningsbenägenhet som övrig allmoge. Arbetsvandringarna har skapat en grogrund för flyttning, en benägenhet att ej tveka inför uppbrott från den invanda miljön. Vidare var kontaktmöjligheterna många. Särskilt kvinnorna har säkert ofta

hittat sin livspartner på arbetsorten och stannat där. Andra har ordnat fast anställning och därför brutit upp från hemorten.

Antalet personer, som flyttar till sågverksorterna, är få, blott några tiotal. Den norrländska sågverksarbetarstammen har tydligen i blott ringa utsträckning rekryterats från Mora.

Största antalet vandringar före flyttningen gör den ovan nämnda kvinna, som gick till Stockholm 12 gånger. En annan kvinna, Sticko Ingeborg Larsdotter, gjorde under åren 1863–80 7 vandringar till Stockholm, Medelpad, Hälsingland och Uppsala, innan hon slutligen flyttade till sistnämnda plats.

I ett par tiotal fall flyttar herrarbetare tillbaka till Mora efter några års bortovaro. En och annan uppvisar fler än två flyttningar under perioden.

Om än herrarbetarna visar övernormal flyttningstendens vad gäller inom landet, kan man beträffande emigration till utomeuropeiska länder snarast konstatera motsatsen. Från Mora företar under perioden 356 personer sådan emigration.[20] Av dessa synes 262 ej deltaga i säsongmigrationen. Bland de återstående 94 företar 80 personer herrarbetsvandringar och 14 försäljningsfärder. 11 män och 6 kvinnor emigrerar inom 3 år efter sista arbetsvandringen. Alla utom 2 förekommer högst 3 gånger i journalen.

Relationen mellan antalet emigrerande säsongmigranter och samtliga säsongmigranter blir 94:3 200, dvs. 3 %. Motsvarande tal för den del av allmogen, som ej säsongmigrerar, är ca 230:5 500, således 4 %. Tas hänsyn blott till herrarbetarna, blir siffrorna 3,6 resp. 3,8 %. Även här är beräkningarna grova, men säsongmigranterna — eller enbart herrarbetarna — som grupp visar i vart fall ej högre emigrationstendens än övrig allmoge, snarare tvärtom. Vanan att gå på säsongförtjänst kan t. o. m. ha motverkat emigrationen.

För socknarnas europeiska emigration — som ej var obetydlig — råder samma förhållande som beträffande flyttningar inom landet. Av de 48 europaemigranterna i Våmhus 1860–80 påträffas 25 med säkerhet i journalen över prästintyg, i allmänhet som hårkullor. Oftast gör de en eller två vandringar till utlandet före flyttningen, några kvinnor t. o. m. fyra vandringar. Bland de 23 personer (varav 11 till Tyskland), som ej förekommer i passjournalen, finns flera med nära släktingar, vilka säsongmigrerar till landet i fråga. Hårarbetsfärder och andra

[20] Siffrorna inkluderar ej två prästintyg till USA: en man, som 1868 reste dit på arbete(!) och en kvinna, som samma år for över i egna ärenden. Båda fick flyttningsbetyg till Amerika ett år senare.

Tabell 13. *Förhållandet mellan säsongmigration och utflyttning i Mora 1860–80.*

A. Befolkning, som under perioden är i arbetsför ålder, totalt	ca 10 000
B. Därav allmoge	8 500–9 000
C. Utflyttande till Dalarna, totalt	576
D. Därav allmoge	ca 75
E. Utflyttande till Sverige i övrigt, totalt	766
F. Därav allmoge	ca 500
G. Utflyttande till europeiska länder, totalt	25
H. Därav allmoge	25
I. Utflyttande till utomeuropeiska länder, totalt	356
J. Därav allmoge	ca 325
K. Herrarbetare, som inom 3 år flyttar till normal målort, Stockholm	86
L. Dito, landsorten	48
M. Herrarbetare, som efter längre tid flyttar till normal målort	56
N. Herrarbetare, som flyttar till annan plats i Sverige än normal målort	60
O. Herrarbetare under perioden	2 250
P. Övriga säsongmigranter under perioden	950
Q. Herrarbetare, som flyttar till utomeuropeiska länder	80
R. Övriga säsongmigranter, som flyttar till utomeuropeiska länder	14

Relation $\frac{K+L}{D+F} \approx 25\ \%$

Relation $\frac{K+L+M+N}{O} \approx 11\ \%$

Relation $\frac{F-(K+L+M+N)+D}{B-O} \approx 5\ \%$

Relation $\frac{Q+R}{O+P} \approx 3\ \%$

Relation $\frac{J-(Q+R)}{B-(O+P)} \approx 4\ \%$

Relation $\frac{Q}{O} \approx 3{,}6\ \%$

Relation $\frac{J-Q}{B-O} \approx 3{,}8\ \%$

Källor: Se texten!

säsongvandringar har medfört, att Våmhus sannolikt har det vidsträcktaste flyttningsfält, som någon svensk landsförsamling kan uppvisa.[21]

Resultaten av undersökningarna över säsongmigrationen och flyttningsbenägenheten är sammanförda i tabell 13.

[21] Denna ganska omfattande europeiska utflyttning bidrar i någon mån till att Våmhus uppvisar en efter dalska förhållanden mycket hög totalemigration (jfr Emigrationsutredningen, bil. 5, s. 208).

Val av förvärvskälla

I en socken med så utpräglad hemslöjdstradition som Mora måste individen stundom ha tvekat, om han eller hon skulle välja herrarbete, hårarbete eller gårdfarihandel som förvärvskälla. Databehandlingen ger möjlighet att kontrollera övergång från det ena till det andra för de enskilda personerna.

Sammanlagt ca 150 fall förekommer i Mora under perioden, fördelade på ungefär lika många män som kvinnor. Ett fåtal gånger tar en person ut prästintyg för både arbete och gårdfarihandel under samma färd. Något oftare får ett äkta par ett gemensamt intyg för två förvärvstyper, troligen en för vardera parten.

Kvinnorna växlar med få undantag mellan herrarbete och hårarbete. Särskilt vanligt är detta i Bonäs. I 13 fall går individen fler gånger på herrarbete än på hårarbete, i 26 fall tvärt om, medan det 32 gånger händer, att antalet vandringar av båda slagen är lika många. Omkring 15 gånger ligger herrarbetsvandringen mellan två vandringar på hårarbete, medan det omvända är mindre vanligt. Siffrorna antyder, att kvinnorna hellre färdades på hårarbete än på herrarbete — förtjänsten var sannolikt bättre, arbetet fysiskt lättare och förhållandena mera lustbetonade. Flera av övergångarna från herrarbete till hårarbete skedde 1866–67, vid vilken tid utvandringen på hårarbete över huvud taget visar stark uppgång.

Männen växlar vanligen mellan arbete och gårdfarihandel. I 11 fall går man på gårdfarihandel oftare än på arbete, 19 gånger är förhållandet det motsatta. I omkring 20 fall tar samma person ut ett prästintyg för olika slags handel och ett för herrarbete under samma år. Några exempel: 17.2 (egna slöjder) och 20.5.1860, 16.2 (laggkärl) och 17.5.1860, 2.4 (klockor) och 16.6.1860, 4.1 (ortens produkter) och 28.4. 1863, 31.5 (vävskedar) och 10.10.1877, 19.3 (hårarbete) och 25.10.1880.

Genom att växlingen av förvärvskälla ej sällan skedde regelbundet och genom att gårdfarihandeln var en näring på tillbakagång, är det vanskligt att yttra sig om preferensen. Troligen berodde bytet många gånger av tillfälliga faktorer. Det är ej otänkbart, att hemmavarande familjemedlemmar under åtskillig tid arbetade med att iordningställa ett hemslöjdslager, som sedan en av de normalt herrarbetande i familjen fick avyttra, och att denna sålunda fungerade som en produktionsenhet.

För omkring 25 män och 30 kvinnor i Mora sammanfaller målorterna för herrarbetet och försäljningsfärderna.

Försäljarna av moraklockor övergick i 11 fall till herrarbete, när tillverkningen minskade vid 1860-talets början.[22]

Fem gånger förekommer växling mellan herrarbete, hårarbete och gårdfarihandel hos samma person. Så t. ex. går Sparr Anders Mattsson, Bonäs, på arbete i Norrland 1860, 1862 och 1869, säljer korgar i Göteborg 1867 och hårarbetar i Finland 1870. Det bästa exemplet på växling mellan olika förvärvskällor erbjuder annars bonden Olmats Olof Matsson, Färnäs: 1860 egna ärenden i Norge samt arbete i Danmark, 1866 egna ärenden i Danmark, 1868 dito i Finland, 1870 och 1871 handel i Finland, 1872 dito i Finland och Ryssland, 1873 egna ärenden i Finland, 1875 handel i Finland och Ryssland, 1876 handel i Finland, 1877 arbete i Finland, 1879 handel i Finland. Man kan misstänka, att det bakom »egna ärenden» döljer sig försäljning av något slag.

I Oxberg och Gopshus var man så inriktad på gårdfarihandel, att nästan inga herrarbetade, inte ens kvinnorna, som icke deltog i försäljningsfärderna. Förut har nämnts, att Vika och Isunda uppvisar få arbetsvandrare; i stället kolade man åt Siljansfors.[23] Näringsspecialiseringen kunde således vara så långt driven, att herrarbetet uteslöts ur byns mönster, om annan, bättre lönande förvärvskälla fanns.

Herrarbetet i en leksandsby 1840–1960

Material

Mora storsockens passjournal hade en nackdel, nämligen det förhållandevis ringa tidsomfånget. Den omfattar dessutom en tid, då vandringarna har börjat upphöra. Bristen kan upphjälpas genom att man också undersöker vandringarna från Leksand, vilka via passjournalen nås 1840–87 (dock utan att ärende anges). Då vidare säsongmigrationen från socknen fortsatt ända in i vår tid, finns det goda möjligheter att genom traditionsuppteckningar också få kunskap om vandringarna efter journalens slut. Av praktiska skäl har undersökningarna inskränkts till en by, som i stället har kunnat penetreras desto noggrannare beträffande den konkreta situationen (gårdsstorlek, familjeförhållanden m. m.) för nästan var vandring. Som objekt har utvalts Ytterboda by.[24]

[22] Trotzig, D., 1937, s. 282 f [felpaginering].

[23] Risa, Bergkarlås och Vattnäs levererade kol till Ickholmen i Rättvik och Bäcka i Orsa (Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 76). Utvandringen på förtjänst från dessa byar var medelmåttig.

[24] Byn utvaldes i samråd med hembygdskännaren Knis K. Aronsson, Leksand. Där fanns flera goda meddelare med hög ålder. Ytterboda har vidare rimlig storlek,

Alla byns invånare har ej varit presumtiva herrarbetare. De senare har framräknats på följande sätt. Från antalet personer i åldern 15–65 år, som någon gång varit kyrkskrivna i byn 1840–1960 (181 män, 180 kvinnor), har dragits dels dem, som bott i byn högst två år (32 män, 32 kvinnor), dels dem, som därutöver under hela sin vistelse i byn haft fast tjänst, varit egna företagare, lönehantverkare, ofärdiga o. d. (29 män, 25 kvinnor). Den på så sätt reducerade befolkningen har enligt dessa beräkningsgrunder utgjort 120 män och 123 kvinnor.

Med ledning av husförhörs- och kyrkobokföringslängder[25] har byns samtliga invånare sedan 1840 förtecknats på kort med uppgift om födelse- och dödsår eller in- och utflyttningsår, vidare familjestorlek och andra data av betydelse. Frånvaron vid nattvard och husförhör har noterats t. o. m. 1898 resp. 1916.

På kortens baksida har antecknats uppgift om uttag av prästintyg enligt passjournalen. Där har också påförts traditionsuppgifter om sysselsättning, arbete på främmande ort m. m., erhållna genom intervjuer i de flesta äldre gårdar i byn. I något fall har uppgift om bybor som herrarbetare påträffats i arkiv.[26]

Därjämte har gårdsstorleken vid storskiftet (1830) undersökts via lantmäterihandlingar.[27]

Under den tid passjournalen omfattar är uppgifterna exakta — dock antecknas ibland vid husförhör någon som frånvarande utan att vederbörande kunnat återfinnas i journalen. För senare tid, där traditionen ersatt arkivbeläggen, är täckningen sämre. Blott minimital för utvandringarna nås; säkert har somliga gjort enstaka säsongvandringar, ehuru det inte återspeglas i nutida tradition. Mera exakta årtal saknas för det mesta.

För personer, som flyttat in i resp. ut från byn vid vuxen ålder, är osäkerheten särskilt stor, eftersom traditionsbärarna ofta inte har kunnat lämna uppgift om dem för mer än under den period, som de varit bosatta i byn. — Nedan har samtliga uppgifter om herrarbeten nyttjats, oavsett om personerna för tillfället varit bosatta i byn eller ej.

Vid bearbetningen har en uppdelning i yrkeskategorier skett. Den måste betraktas som grov, eftersom växling ofta förekommit.

---

omkring 15 hushåll. Den är varken en renodlad slättby eller en skogsby och synes ej i något väsentligt avseende avvika från en genomsnittlig by i Nedansiljan.

[25] Leksand. KyA, A I–II.

[26] Materialet har deponerats på ULMA.

[27] Falun. Lantmäterikontoret, Leksands sn, acc. 31, 161, 248.

Byn och dess näringsförhållanden

Ytterboda är beläget 6 km norr om Norets municipalsamhälle. Jordmånen är relativt god. Vid storskiftet utgjorde åkern 29 och ängen 19 tunnland. Skogsinnehavet var omkring 385 tunnland.

Landsvägen Leksand–Rättvik passerar strax intill bebyggelsen. Nära landsvägen löper järnvägen, färdigbyggd 1914, med anhalten Leksboda.

Byn är sammanbyggd med Överboda, som har ett tjugotal gårdar. Befolkningsutbytet mellan de båda byarna har varit stort.

Det reducerade befolkningstalet har varit följande (M = män, K = kvinnor):

1840		1860		1880		1900		1920		1940		1960	
M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
16	15	25	24	28	23	17	11	20	21	21	18	11	17

Den reella yrkessituationen framgår av tabell 14.[28] Troligen är yrkesfördelningen under de första decennierna mindre differentierad i tabellen än i verkligheten. Vidare döljer sig bland hemmasönerna förmodligen flera, som snarare är att betrakta som diversearbetare.

Bland de regelbundet herrarbetande ingår från 1880 män, som troligen varit fast anställda på sågverk på annan ort, ehuru skrivna i byn.

Jordbrukets tillbakagång under de två senaste decennierna är markant. Ett par gårdar brukades dock 1960 av personer över 65 år, vilka enligt de tillämpade beräkningsgrunderna ej kommer med i tabellen. Vidare har en bybo, som driver kreatursandel i stor skala, numera arrenderat flera jordbruk.

En del bortflyttade familjer har sålt eller arrenderat ut sin jord men har byggnaderna kvar som sommarställe.

Byns arbetsplatser utanför jordbrukets ram har varit få. En benstamp drevs av en man vid 1800-talets mitt. Kvarn byggdes 1863. Driften nedlades omkring 1957. Såg uppsattes 1909–10 och var i gång ännu 1960. Ungefär 1955–60 fanns en bilverkstad. Omkring 1950 existerade några år en plastfabrik, där ett par bybor var anställda. I samma lokal drevs på 1920-talet en snickarverkstad med 3–4 arbetare. Ett hovslageri

[28] Av mantalshandlingarnas yrkesuppgifter har blott använts dem, som avgivits i samband med de särskilda folkräkningarna (SCB). Dessa har granskats och rättats av särskilda ortsombud och samtidigt jämförts med självdeklarationerna.

Tabell 14. *Yrkessituationen i Ytterboda 1840–1960.*

Yrke, sysselsättning	1840		1860		1880		1900		1920		1940		1960	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
Hemmansägare	6		7		8		3		7		7	3	2	1
Hemmansägare, tillika byggnadsarbetare			1		3		3		3		2		3	
Hemmansägare, sysselsatt med handel					1		1						1	
Soldat	3		4		7		1							
Hemmason, dräng, hemmadotter, piga	6	6	4	13	5	4	2	5	6	9	2	5	1	1
Regelbunden herrarbetare utan jordbruk	1	3		1	3	3	4	2	2	1	3	1	1	1
Diversearbetare	2		2		1				2		2		2	
Egen företagare och anställd utom jordbruket					3		5	1	9	2	12	2	9	12
Hemmansägare- och soldathustru		10		12		15		6		9		7		1
Hemmafru i övrigt						1				5				5
Ofärdig	4	1	2		1							1		1
Summa	22	20	20	26	32	23	19	14	29	26	28	19	19	22

Anm. M = män. K = kvinnor.
Källa: Leksand. KyA, B III:1.

fanns från sekelskiftet till in på 50-talet. En skräddare inflyttade 1920 och hade som hjälp i verkstaden sina två söner. En annan man (1953–57) kombinerade skrädderi med föreståndarskapet för poststationen.

Affär tycks ha funnits en kort tid under 1875 samt från 1889 och framåt. Ett tiotal år fanns både konsumbutik och privatägd affär. 1960 var blott den sistnämnda kvar och sysselsatte två tre personer. En tid under 1920-talet fanns ett kafé.

En gård skall i äldre tid ha varit färdställe.

Hemslöjden har varit obetydlig. Ett par kvinnor har under detta sekel vävt för avsalu.

Antalet indelta soldater i byn är sammanlagt så högt som 19. De kom ofta från vissa familjer.

Emigrationen har varit måttlig. Sammanlagt 10 bybor har emigrerat. Om ytterligare 3 är det känt, att de emigrerat efter flyttning till Stockholm. Bland emigranterna finns en familj om 5 personer samt vidare 4 syskon, vilka före emigrationen varit herrarbetare.

Ett hemman, Fräsgården, måste betraktas som en storgård efter dalska förhållanden. Den hade vid sekelskiftet 10–12 kor och 3 hästar. Gården med inventarier är sedan några år hembygdsmuseum. De senaste mansåldrarna har också en annan gren av Frässläkten haft en betydande gård (7–8 kor, 2–3 hästar). Lika stor var Litens gård, medan två Bodinssläkter haft gårdar om 4–5 kor. 1960 drevs byns största jordbruk av den förut nämnde kreatursh andlaren (1 häst, 6 tjurar, 10 kor).

Skog tycks ha försålts särskilt under 1880-talet.

Biografier

Ur materialet skall presenteras ett antal släkter, som i något avseende är av intresse ur herrarbetets synpunkt.[29]

Släkten Sparf. Soldaten Sparf Erik Larsson gifte sig 1823 med Anna Ersdotter från Överboda.

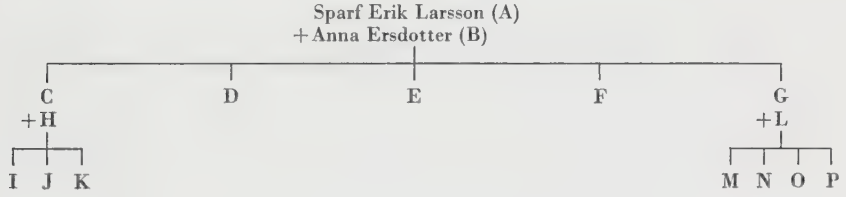

Deras gård var ej fullsutten. Den bestod av 1,5 tunnland åker, 1 tunnland äng och 21 tunnland skog. Äldste sonen C (f. 1824) gick 1844 och 1845 till Stockholm. Sistnämnda år gifte han sig med en kvinna H från Sjugare. Hon fick i augusti 1845 ett barn, I, som dog vid späd ålder. 1846 gick hustrun till Stockholm, mannen till Gävle, medan båda makarna begav sig till huvudstaden i april 1847. Mannen tog intyg dit även i december. 1849 gick makarna jämte en broder till mannen till Stockholm i mars. Hustrun födde där i augusti en son J. Även höstarna 1850 och 1852 gick makarna till Stockholm. Sistnämnda år hade hustrun någon månad tidigare givit livet åt en son K. Mannen dog 1853 i kolera i Stockholm. Änkan var sedan periodvis i huvudstaden nästan vart år fram till sin död där 1863. Barnen följde för det mesta med. K dog 1857. Efter moderns död tog J ut prästintyg ensam till Eskilstuna 1865 och 1867. Sistnämnda år häktades han för lösdriveri i Stockholm

[29] På grund av kravet på anonymitet utsätts ej yngre generationers namn.

och hemtransporterades. 1868 dog han i hembyn som den siste i sin familj.

Sparf Eriks näst äldsta barn var en dotter D (f. 1826). Hon vistades i Stockholm 1845, 1849, 1850, 1853 och 1854, flera gånger i sällskap med något syskon, och avled 1861.

Sonen F (f. 1832) gick till Stockholm varje år 1848–52. Sista gången han var ute, tycks han ha varit borta flera år; i februari 1854 antecknar prästen vid husförhöret, att F vistades i Stockholm. Han gifte sig 1860 med en kvinna från byn och drev jordbruk om 2–3 kor samt var postbärare. Äktenskapet gav fyra barn. Sonen M blev soldat och flyttade vid 26 års ålder. Äldsta dottern N skall som ung ha varit på Mariebergs ammunitionsfabrik i Stockholm under flera år. Hon saknas vid husförhören 1883–94. Sistnämnda år flyttade hon till grannbyn. Det tredje barnet, sonen O (f. 1865), flyttade 1891. Han var som ung på tegelbruk i Falun (säsongarbete?), senare träarbetare bl. a. i Gällivare men mest i Stockholm. Yngsta dottern P (f. 1874) var trädgårdskulla i Falun något år samt sedan, omkring 1892, på bryggeri i huvudstaden, möjligen även på ammunitionsfabriken i Marieberg. Hon flyttade till Överboda 1894.

Det femte av Sparf Eriks barn, dottern G (f. 1836), gick till Stockholm i maj 1853 och var där ännu i februari 1854. 1874 flyttade hon till St. Kopparbergs sn.

Släkten Tolftes. På hemman 3 (1,5 tunnland åker, 1 tunnland äng) satt en gren av släkten Tolftes.

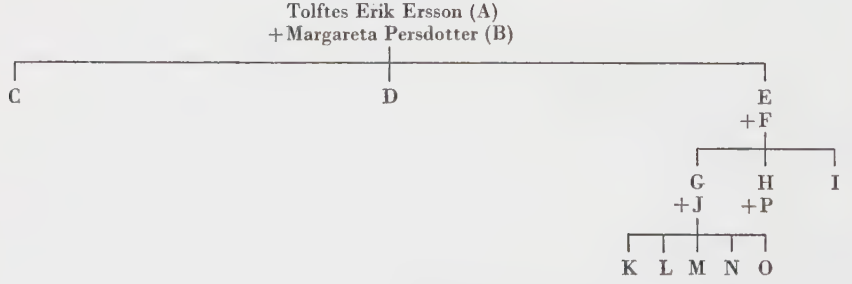

Efter mannens död gick änkan B, 52 år gammal, till Stockholm 1840 med sin minderårige son D. Ett par månader tidigare hade äldsta dottern C gått till samma ort. Yngsta dottern E var tydligen kvar hemma. 1841 tog C ut intyg till Stockholm 14.4 och E 23.7. Båda återvände tillsammans och återlämnade intygen 13.12. Följande år var C

i Stockholm ensam 8.4–12.10. Systern E var i Stockholm 1843, tjänade piga på en gård i byn 1846–47 och gifte sig sedan. 1849 var hon i Gimo tillsammans med sin man; för övrigt gick 10 leksandsbor till Uppland samma dag. I Alsike fick hon året därpå en son, G. Även 1857 var hon ute, nu i Smedjebacken tillsammans med sin tjänstepiga. Senare gick hon i gårdarna i byn och bakade. Maken F var 1856 i Uppsala och försörjde sig småningom som skomakare i byn, sedan han mist gården. Ytterligare två barn föddes. En son H blev träarbetare och var verksam såväl i Stockholm som i hemtrakten. Dottern I arbetade som trädgårdskulla på Värmdö och i Stockholm. Första herrarbetsresan skedde vid 16 års ålder. Hon flyttade senare. G herrarbetade 1876. 1879 gifte han sig och 1883 gick makarna till Söderhamn. De tycks sedan i huvudsak ha vistats borta; hustrun J nedkom i Söderhamn 1884 och 1886, i Söderala 1889 och 1892. Ett par år senare flyttade de till sistnämnda ort.

Släkten Kaij. Soldaten Kaij Erik Olsson gifte sig 1853 med Karin Olsson från grannbyn.

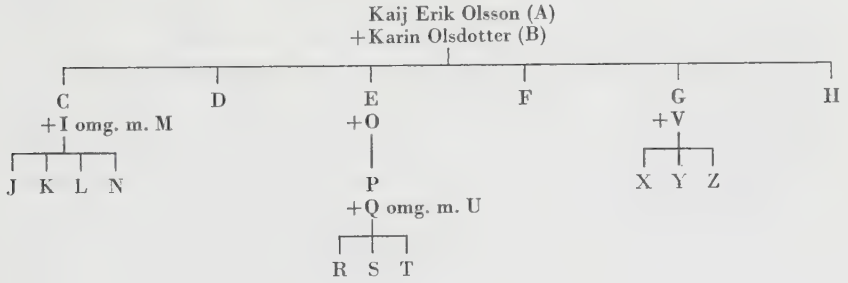

De övertog hemman 5, mannens fädernegård, om drygt 2 tunnland åker, 1,5 tunnland äng samt 28 tunnland skog. Samma år som Erik värvades, 1849, var han i Grangärde. Gården tog sedan hela hans tid.

Paret fick 6 barn, som alla nådde vuxen ålder. Äldsta dottern C tycks ha gått runt i gårdarna och tröskat före sitt giftermål 1881 med soldaten I.

Kaij Eriks dotter D skall ha varit trädgårdskulla i Stockholm (dit hon 1879 tog prästintyg). 28.4–15.9.1885 arbetade hon på ammunitionsfabriken i Marieberg tillsammans med systern F.[30] Av A. Hazelius över-

[30] KrA. Ammunitionsfabriken Marieberg, rulla över arbetspersonalen 1882–1909.

talades hon därefter att komma till Nordiska museet, där hon kan följas i räkenskaperna. 1.7.1886–31.12.1887 arbetade hon på museet som e. o. amanuens[31] men gifte sig sedan och slutade. Enligt familjetraditionen var hon ute i bygderna och köpte upp föremål för museets räkning.

D lockade sina båda systrar F och H till museet.[32] F arbetade där periodvis 1887–92, H i stort sett ständigt omkring 1892–1902. Januari 1900 till december 1901 var hon skriven i Stockholm. Sedan hon slutat på museet, stod hon i handelsboden i hembyn till 1914, därefter i affär i Leksands Noret.

Brodern E blev soldat och arbetade tidvis som dräng i Fräsgården, tidvis i skogen. Han gifte sig 1892 med O från grannbyn, dit de flyttade 1899. Hustrun hade i ett par år före giftermålet varit trädgårdskulla i Arboga. Där lärde hon sig samtidigt att slakta och gick sedan i gårdarna hemma som slakterska. Paret hade en dotter P, vilken flyttade tillbaka till byn 1917 som hustru åt banvakten Q. Som ogift var hon först piga i Fräsgården, sedan trädgårdskulla i Arboga, Jäder och någonstädes i Värmland. Av banvaktsfamiljens tre döttrar R, S och T var en troligen ute som hembiträde i många år, en hemmadotter och en handelsbiträde på annan ort. Efter hustruns död gifte banvakten om sig med U, som varit på kyrkogårdsarbete som ogift.

Kaij Eriks son G övertog faderns gård. Han skötte byns kvarn höst och vår samt arbetade i jordbruket på somrarna och i skogen om vintrarna. Bl. a. körde han kolved i Älvdalen, Orsa, Ore samt i Härjedalen på 1920-talet. Ett halvår vid sekelskiftet var han skriven i Skinnskatteberg. Hustrun V var hemma på jordbruket. Sonen X var tidigare på ban- och skogsarbete (ett par vintrar i Ore och Orsa omkring 1925) och skötte 1960 gården tillsammans med systern Y. Det tredje barnet, sonen Z, var först skogsarbetare i hemtrakten och tidvis på jordbruket hemma samt har senare varit på arbete i Stockholm. 1960 arbetade han på ett sågverk i Ål. — 1940 omfattade gården 5 tunnland.

Släkten Fräs hade, som tidigare nämnts, byns största gård (4,5 tunnland åker, 3 tunnland äng och 65 tunnland skog vid storskiftet).

[31] Sthlm. Nordiska museets arkiv, bilagor till räkenskaper.

[32] 5.4.1885 skriver D till Hazelius: »... kunde jag då på bedja för min syster. för hon vill så jerna följa mig ... Min syster önskar om vi finge en plats så vi finge vara och bo tillsammans, för när man är ung och första gången begifver sig uti verden, är det godt, att hafva någon som man kan lita sig till.» (Sthlm. Nordiska museets arkiv, Hazeliana, bunt 79.) — Ett 50-tal av systrarnas brev till Hazelius är bevarade (*ibid.*). De har stort biografiskt värde.

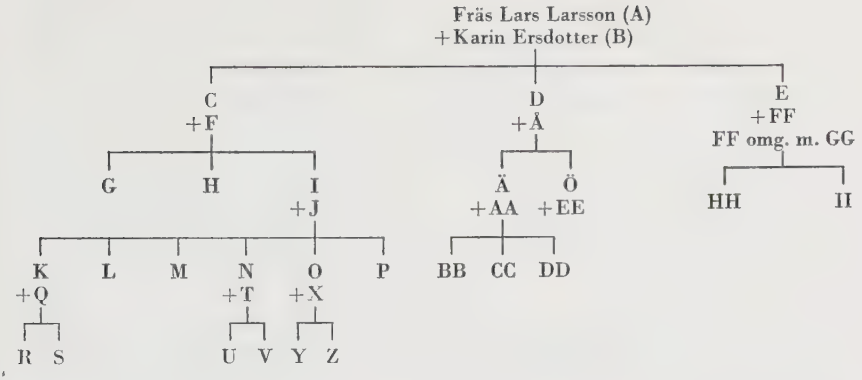

Släktens huvudman, A (1812–89), var till Norrköping på herrarbete några månader före giftermålet 1841 samt en gång 1850. Maken J till ett av Fräs Lars barnbarn kom från en annan by i socknen och hade som ogift varit träarbetare i bl. a. Stockholm och Grycksbo. En son K till den senare har varit plattläggare, chaufför och cementslipare i Stockholm och drev 1960 ett bageri i Överboda. Hans syster L var som ogift hembiträde och troligen industriarbeterska i Stockholm, brodern M timmerman på flera håll, brodern N en kort tid på fabrik i Eskilstuna och senare affärsinnehavare i byn. Av de två yngsta bröderna i syskonskaran var O hemma 1960 och drev åkeri efter att någon tid ha varit bl. a. timmerman, medan P sedan ungdomen är i Stockholm som styckmästare. En son till N, V, var 1960 lärling i timmermansfacket.

Ytterligare några medlemmar av släkten är av intresse. Fräs Lars barnbarn Ö var vid sekelskiftet som ogift trädgårdskulla i Stocksund och Djursholm, möjligen också bryggerikulla i Stockholm med fast tjänst ett par år. Hennes bror Ä var mycket i Stockholm som snickare, mest året runt. Han emigrerade till USA 1909 och dog där följande år. Hustrun AA hade i ungdomen varit på vattenfabrik samt arbetat som brukssmäcka i Gävle. Hon skötte som gift jordbruket. Vid omkring 40 års ålder blev hon trädgårdskulla i Borlänge i 4–5 år och hushållade samtidigt åt sonen BB, som arbetade i Kvarnsveden. Ett par år var hon därvid hemma vintertid men stannade sedan borta året om. En släkting skötte då gården (9 tunnland, 5 kor, 1 häst). Sonen BB har förutom arbetet på Kvarnsvedens pappersbruk sysslat med banarbete, järnbruksarbete och avverkning (Orsa, Älvdalen). Hans syster DD var en tid hembiträde i Stockholm och sedan som gift expedit på MEA. 1940 omfattade gården 28 tunnland.

Släkten Stenhols har varit ovanligt talrik.

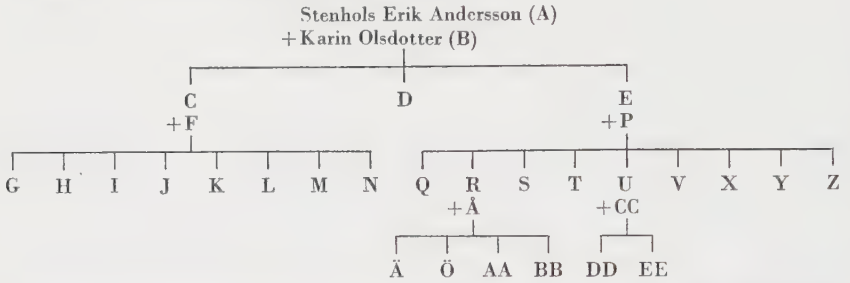

Den ägde ett ej fullsuttet hemman om 1 tunnland åker, $^3/_4$ tunnland äng och 16 tunnland skog. Varken A (1814–65) eller hans hustru B (1811–82) återfinns i journalen. De gifte sig 1840. Paret hade 3 barn. Dottern D var troligen hemmadotter intill sitt gifte till en annan by 1870. Hennes bror C var skinnskräddare på annan ort vintertid och träarbetare i hemsocknen sommartid. Han gifte sig 1872 med F, vilken skötte jordbruket om 3–4 kor. Paret hade 8 barn. Äldste sonen G var byggmästare i Stockholm i många år.

Av de övriga syskonen var tre bröder, K, L och M, i unga år byggnadsarbetare i Stockholm, troligen ej säsongvis. Två emigrerade och den tredje bytte småningom yrke. En broder, H, var en tid timmerman i socknen. Senare bosatte han sig i kyrkbyn som skinnskräddare. Den yngste brodern N var tidvis i jordbruket, tidvis skräddare och träarbetare, innan han emigrerade vid 21 års ålder. Av de två systrarna var I invalidiserad, medan J stadigvarande var i Stockholm under många år som trädgårdskulla och strykerska, innan hon emigrerade.

Stenhols Eriks son E gifte sig 1877 med P från grannbyn. Han sysslade med litet av varje: skinnskrädderi, snickeri i grannsocknarna m. m. Tidvis skall han ha åtagit sig skörden på bergsmansgårdarna vid Falun tillsammans med folk från byn eller socknen. Hustrun var på bryggeri i Stockholm som ogift och skötte senare gården, som hade 4–5 kor och 1 häst. Paret fick 9 barn, varav 4 dog i späd ålder. Äldsta dottern Q gick efter konfirmationen till Stockholm som trädgårdskulla. Senare tog hon fast tjänst på ett bryggeri där under några år samt gifte sig. Även äldste sonen R reste tidigt till Stockholm. Där var han hos en siljansnäsbyggmästare i 4 år utom en vinter, då han var hemma. Sedan följde bl. a. en sommar som byggnadsarbetare i Leksand samt arbete på jordbruket. 1917 gifte han sig. Gården födde 2–4 kor. I 30 vintrar arbetade han i skogen, bl. a. i Ovansiljan, Härjedalen och Hälsingland. Hans hustru Å (f. 1890) var 1908–13 trädgårdskulla på ett

sommarställe i Arboga tillsammans med en kamrat. Hon rekommenderades av en bekant, som skulle sluta sin anställning där.

Av parets 4 barn dog ett tidigt. Sonen Ä övertog gården och arbetade vintertid i skogen, medan sonen Ö blev byggnadsarbetare i Stockholm, dit han flyttade vid 23 års ålder. Även tidigare hade han varit skriven där ett år. Yngste sonen AA arbetade på jordbruket, i skogen och tidvis vid järnvägen.

De återstående i den ursprungliga syskonskaran på nio flyttade tidigt hemifrån. En dotter S var trädgårdskulla ett år, sedan på industri i Gävle. En annan dotter T skötte hushållet åt sin far, som blivit änkling, samt biträdde brodern R i jordbruket. Sedan fadern dött, flyttade hon till Stockholm. Yngste sonen U var byggnadsarbetare i Västerås och Stockholm. I huvudstaden träffade han en trädgårdskulla CC från Siljansnäs. De gifte sig och slog sig ned i huvudstaden. 1940 omfattade gården ca 8 tunnland.

Släkten Bodins. Bodins Anders Andersson (1892–1951) arbetade som ung på faderns jordbruk. Sedan han gift sig 1924, köpte han kvarnen i byn, vilken tog hans mesta tid i anspråk. I övrigt ägnade Anders sig åt grovsnickeri i hembygden samt cykelreparationer. Eget jordbruk saknades. Hans son (f. 1926) hjälpte fadern med malningen och reparationerna och övertog rörelsen efter dennes död. Kvarndriften nedlades vid 1950-talets mitt, och sonen arbetade en tid som mjölnare i Häradsbygden. 1957 övergick han till träarbete och har sedan fram till 1960 arbetat i Morgårdshammar, Smedjebacken, Västerås, Surahammar, Mockfjärd, Borlänge, Siljansnäs, Hofors och Ludvika. Familjen har bott kvar i Ytterboda.

Inom en annan gren av släkten fanns en kvinna, vilken som ung varit trädgårdskulla i bl. a. Arboga och Stockholm. Även som gift arbetade hon i trädgårdar några år, varvid modern hade hand om hennes barn. Orsaken till herrarbetet var, att familjen måste ha pengar för att amortera fastigheten. Maken var samtidigt byggnadsarbetare i huvudstaden.

Släkten Litens. En kvinna (f. 1906) brukade under 1930-talet vara hembiträde på annan ort från september till maj. Under somrarna var hon hemma och hjälpte föräldrarna med deras relativt stora jordbruk (6–7 kor). Som hembiträde var hon tidvis skriven på annan ort.

Släkten Caris. En ensamstående kvinna, A (f. 1896), flyttade in från grannbyn 1947. Fadern hade ett mycket litet jordbruk. Av hennes sys-

kon blev en träarbetare, en affärsbiträde, två murare och två hemmafruar.[33]

1912 var A i Falun som trädgårdskulla. Betalningen var 1,50 om dagen jämte bostad, däremot ej kost. 1913 var hon på bryggeri i Sundsvall, 1914 som trädgårdskulla invid Göteborg tillsammans med en syster, 1915 på en vattenfabrik i Uppsala. 1916–17 arbetade A på Norra kyrkogården i Stockholm. På grund av den svåra livsmedelssituationen i huvudstaden ville hon inte vara kvar där utan arbetade följande år tillsammans med en yngre syster i en trädgård i Värmland. 1919–20 tillbringade hon hemma i samband med barnsbörd. Sedan följde två år på Norra kyrkogården och två år som fast anställd arbeterska på Sågmyra yllefabrik, Bjursås.

A var därefter trädgårdskulla i närmare 20 år, främst i Djursholm. Någon enda sommar tillbringades hemma. Ett par år var sonen med på arbetsplatsen; denne var annars hos en moster.

I Djursholm arbetade hon varje sommar i flera trädgårdar, vanligen omkring sex. Arbetsgivarna betalade gemensamt resan. Bostaden var källarrum, lekstugor o. d. Maten erhölls hos arbetsgivaren för dagen; på söndagarna åt hon hos familjerna i tur och ordning. Ofta fick hon deltaga i tvätt och storstädning.

1941 började A arbeta på Danderyds kyrkogård. Där hade män tidigare skött gravarna. När de inkallades, beslöt trädgårdsmästaren att anställa kullor — han hade tidigare haft sådana på sitt gartneri. På kyrkogården anställdes efter hand flera kullor. A var kvar t. o. m. 1960; den sista kullan slutade i Danderyd 1961.

A skall ha fått flera brev från gravägare, som beklagat den dåliga gravskötseln sedan kullorna slutat; kullorna tävlade om vem som skötte sina respektive gravkvarter bäst.

Vintertid har A vävt på beställning och även för avsalu på arbetsorten.

Total utvandring

De herrarbetare, som har visat sig ingå i byns befolkning, redovisas på s. 231.

Siffrorna fordrar några kommentarer. De utgör givetvis minimital, då flertalet uppgifter bygger på traditionen. Ibland har viss tvekan rått om sysslans art. Somliga har säkert arbetat inom flera yrken, ehuru

[33] Efter ULMA 25017, s. 25 ff.

Män		*Kvinnor*	
Träarbete	31	Trädgårds- och kyrkogårdsarbete	15
Byggmästeri	2	Trädgårdsarbete + bryggeriarbete	6
Sågverksarbete	4	Bryggeriarbete	5
Murning	4	Arbete på Nordiska museet	2
Skogsarbete	4	D:o + trädgårdsarbete	1
Skinnskrädderi + träarbete	3	Arbete på ammunitionsfabrik	1
Målning	1	Tröskning	1
Industriarbete i övrigt	2	Rodd	1
Okänt arbete	14	Hushållsarbete	4
	65	Sågverksarbete	2
		Bryggeriarbete + trädgårdsarbete + murhantlangeri	1
		Industriarbete i övrigt	1
		Okänt arbete	14
			54

detta ej framgått. Alla arbeten har ej varit av ren säsongkaraktär; i åtskilliga fall har man varit borta rätt lång tid, stundom med flyttningsbetyg. Siffran för skogsarbetare är säkert för låg. De upptagna kvinnliga sågverksarbetarna har möjligen bara följt med sina män som kockor. Byggmästarna har flyttat in de sista åren och torde åtminstone mot slutet av perioden ha haft byggandet som yrke, ej som bisyssla. De hade firma i Stockholm.

Av träarbetarna har omkring hälften helt eller i huvudsak arbetat enbart i hemsocknen och dess närmaste omgivning; några har kanske aldrig varit utanför Leksand. De båda män, som var skinnskräddare och träarbetare, växlade syssla allt efter årstid.

Med viss reservation kan vi emellertid konstatera, att bortåt hälften av byns vuxna allmogebefolkning 1840–1960 någon gång har varit ute på herrarbete. Bland sysslorna dominerar byggnadsarbete — främst träarbete — för männen och trädgårdsarbete för kvinnorna. Målort var oftast Stockholm med förstäder.

Som framgått av biografierna har utvandringen i hög grad varit knuten till vissa familjer. Inemot hälften av utvandringarna under den tid, som passjournal förs, företas av folk från hemman 12 (Sparf) och närmare $^1/_4$ av invånarna på hemman 3 (Tolftes). Även folk från de äldre numren 6, 8 och 4 deltog ofta. Familjerna på dessa gårdar — ej fullsuttna vid storskiftet — var ej exceptionellt stora. Som vi sett, kunde emellertid utvandringar även ske från välbärgade gårdar.

Tre fyra gånger utvandrade soldater — denna kategori förefaller ha haft det gott ställt.

Vid folkräkningen i oktober 1960 arbetade av byns invånare en byggmästare och en byggnadsingenjör i Stockholm, en byggnadssnickare på ett kraftverksbygge i Gagnef, en grävmaskinist i Rättvik, en sågverksarbetare i Ål, ett hembiträde i Stockholm och ett sjukvårdsbiträde i Falun.[34] Flera av dessa torde ha pendlat. Vidare hade åtskilliga andra anställning i municipalsamhället.

Leksandsbor i arbete på främmande ort 2.10–8.10.1960

Som framgått, kan herrarbetet anses fortgå i Nedansiljan, ehuru i ny utformning. Många män tillbringar hela året på byggnadsarbete utanför hemsocknen. Genom att folkräkningen 1960 även efterfrågade vederbörandes huvudsakliga arbetsplats under början av oktober, förefinns ett gott underlag för en överblick av arbetssituationen vid en viss tidpunkt. Jag har valt att undersöka Leksands kommun,[34] som 31.12.1960 omfattade 4 367 män och 4 587 kvinnor.

Enligt anvisning på blanketten skulle belägenheten angivas för den plats, där arbetet huvudsakligen vore förlagt 2–8 oktober (eller före tillfälligt avbrott i förvärvsarbetet). För person, som dagligen inställde sig på viss arbetsplats men ej alls eller blott i begränsad omfattning utförde sitt arbete där, t. ex. chaufförer, skulle anges, var inställelse skett. Handelsresande, långtradarchaufförer o. d. uppmanades angiva, att arbetsplatsen vore »växlande». Ehuru anvisningarna var noggranna, får man antaga, att en och annan likafullt missförstått frågan och uppgivit irrelevant plats. En del skogsarbetare har således skrivit »i skogen» eller liknande. Jag har i dylika fall antagit, att arbetet försiggått inom kommunen.[35] Vidare uppstår stundom tveksamhet i fråga om branschtillhörigheten; många yrken kan ju förekomma inom flera branscher. Materialet får trots detta anses ha högt källvärde.

Ur tabell 15 (s. 234) kan utläsas fördelningen på förvärvskällor och den ungefärliga andelen pendlare bland dem, som hade sin arbetsplats utanför kommunen. Av materialet framgår visserligen ej om vederbörande pendlat, men sannolikt torde de flesta, som hade sina arbetsplatser inom räjongen Rättvik–Bjursås–St. Tuna–Siljansnäs, ha rest dagligen. Avstånden håller sig inom 2–3 mil. Huruvida man också pendlat till Falun är osäkert; avståndet är något längre än så från de flesta byarna. Jag har räknat med, att pendling dit ej förekommit.

[34] SCB. Befolkningsstatistik, folkräkningen 1960, primärmaterial.

[35] Jag har vidare bortsett från personer på militärtjänst, praktikarbete, skolgång, vårdhem, fängelser o. d.

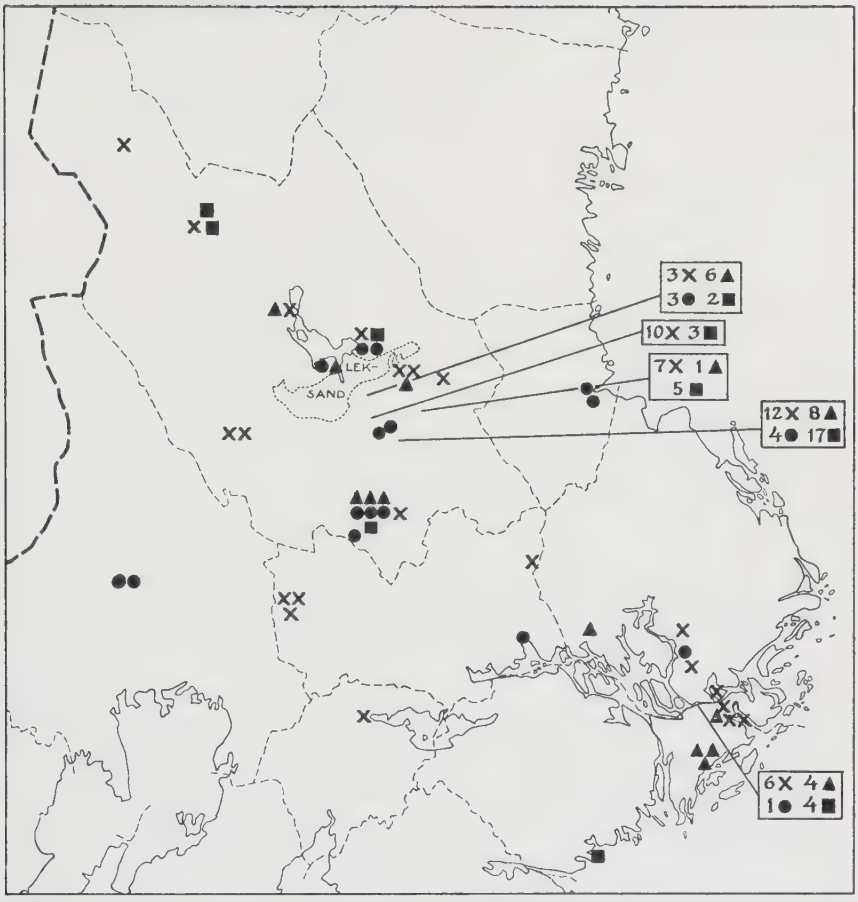

Fig. 8. Byggnadsarbetare från Leksand med arbete utom kommunen 2.10–8.10.1960. △ murare, × träarbetare, ○ målare, □ anläggningsarbetare. Utanför kartan faller tecknen för en timmerman i Mölndal och en på okänd ort.

Till byggnadsgrovarbetarna har förts alla, vilka som syssla uppgivit blott »byggnadsarbete», och vidare anläggningsarbetare av olika slag. Av byggnadssnickarna arbetade närmare 10 man i Gagnef, troligen i en firma, som tillverkar elementhus. Andra byggnadsarbetare sysselsattes på ett kraftverksbygge i samma trakt.

På kartan fig. 8 redovisas arbetsplatsernas belägenhet för byggnadsarbetarna. För drygt hälften (79, eller, om Falun inräknas, 92) ligger den inom bekvämt pendlingsavstånd. 15 män arbetade i huvudstaden

TABELL 15. *Leksandsbor med arbetsplats utom socknen i oktober 1960.*

Bransch	Troliga pendlare		Övriga	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Byggnadsindustri	83		75	
varav				
träarbetare	29		32	
murare	15		15	
målare	12		11	
grovarbetare	23		13	
byggmästare, byggnadsingenjörer o. d.	4		4	
Hantverk och industri i övrigt	224	20	38	1
Handel, kommunikationer	72	19	41	13
Övriga	11	5	21	4
Summa	390	44	175	18

Källa: SCB. Befolkningsstatistik, folkräkningen 1960, primärmaterial.

och ytterligare ett halvdussin i dess närhet. I övrigt vistades man med enstaka undantag i Mellansveriges större orter.

De utom kommunen sysselsatta byggnadsarbetarnas åldersfördelning har undersökts. Den ligger anmärkningsvärt högt. Drygt $^2/_3$ är över 40 år, den äldste 72 (en murare i Stockholm). Med ytterligare ett par undantag är annars alla leksandskarlar i huvudstadsregionen 30–50 år. »Herrarbete» inom byggnadsbranschen synes numera ej locka ungdomen.

Den traditionella inriktningen på byggnadsarbete, särskilt timring, existerar dock ännu i hög grad; Leksand jämte Rättvik och Siljansnäs uppvisar landets högsta relativa andel byggnadsarbetare.[36]

[36] Lindberg, E., 1960, s. 266.

VIII. Förberedelser och förflyttning

Bortovarons längd

I huvudsak två faktorer bestämde hur länge herrarbetarna var borta: arbetets art och anpassningen till sysslorna hemma. Eftersom de allra flesta säsongarbetena i äldre tid fordrade barmark, kom utvandringarna främst att förläggas till våren. I en mängd uppteckningar anges, att man vandrade ut så fort det blivit snöfritt.[1] Detta bekräftas av passjournalerna, där tyngdpunkten för utvandringarna hela tiden ligger på vårmånaderna. Vilken av dessa som överväger, beror troligen främst på väderleken. 1840 utskrevs 55 % av prästintygen i Leksand i april och bara 4 % i maj. 1862 var siffrorna 19 resp. 39, 1875 28 resp. 23 %. — En andra topp, ehuru ej alls lika utpräglad, följde i augusti–september. Andelen för dessa månader sammanslagna är i Leksand för nyssnämnda tre årtal 18, 20 resp. 12 %. Övriga månader har tämligen ringa andelar. Den relativt måttliga utvandringen höstetid visar, att den ofta omvittnade[2] seden med hemkomst till den egna slåttern och skörden och därpå följande andra utvandring börjat försvinna redan vid 1800-talets mitt, såvida man då ej använt samma intyg både vid vår- och höstfärden, vilket inte var tillåtet. Vanan att gå hem till slåttern var säkert i äldre tid en tvingande nödvändighet för många. Stor arbetsinsats krävdes särskilt i den för nästan alla nödvändiga myrslåttern och lövtäkten. 1815 avbröts ett brobygge sista juni, eftersom dalkarlarna skulle hem och slå höet.[3] Omkring halvårsskiftet inträffade också Mora marknad, som var en stor begivenhet.[4] Att denna andra utvandring varit ett välkänt begrepp omvittnas i någon mån i ett rättsprotokoll från år 1800, där det talas om »höste herrarbets termin».[5] En

[1] Vid svåra år tvangs man ut ännu tidigare. Märta Helena Reenstierna skriver i sin dagbok 9.4.1837, att dalfolk i stor mängd sökt arbete, »men hvad kunna de nu här göra? om icke att bära bort snön på sjöarne» (Reenstierna 1946–53, 3, s. 343). Föregående årsväxt hade varit dålig.

[2] Lhb 1818–22, W-län, s. 56; Reenstierna 1946–53, 2, s. 194; ULMA 11602, s. 27.

[3] Forsgren 1937, s. 30.

[4] Levander 1914, s. 47. Jfr också Persson-Orre 1953, s. 11.

[5] ULA. W-läns HA, ser. XVIII, A I: 22, 26.2.1800, § 142.

pastoralskalender, vars tredje upplaga kom 1857, anger i en PM för maj, att pastores i Dalarna då utfärdade betyg åt arbetssökande, vilka vanligen vandrade ut i denna månad samt i september.[6]

Återkomsten på hösten skedde i många fall troligen ej förrän framåt jul,[7] såvida ej kylan redan tidigare satt stopp för arbetet. 1745 berättas hur några dalkarlar redan strax efter mitten av oktober vandrade hem på grund av kyla och snö, som »förbudit dem påta i backen, och bracht dem at tänckа på det ofvan til är i Dahlarna».[8]

Även i nutiden märks en nedgång i arbetstillfällena vintertid för de dalkarlar, som arbetar utom hemsocknen. På arbetsförmedlingen i Rättvik anmäler sig strax före jul en hel del arbetslösa byggnadsarbetare ur denna kategori. Orsaken till arbetslösheten är dels helgpermitteringarna, dels minskad byggnadsverksamhet. En del, särskilt byggnadsgrovarbetarna, får arbete i skogen, andra på traktens sågverk.[9] Innan man för 10–15 år sedan började bygga i stort sett året om, varade säsongen för murarna från påsk till 1 november, för byggnadssnickarna något längre. Omkring 1850 räknades byggsäsongen sträcka sig från april till oktober. »Sista vårfrosten och den första rimfrosten begränsa tämligen nära tiden för murarearbeten.»[10]

Bortovarons längd kan i undantagsfall utläsas av passjournalerna genom att pastor antecknat, när intygen återlämnats. I ca 50 fall sker detta i Lima 1771–75. Ofta varade färden blott en eller ett par månader. Passjournalen för Ore har omkring 60 notiser av liknande slag (1847–62). De visar, att merparten var borta upp till 8 månader. 9 kvinnor och 4 män var borta längre tid än ett år. Större är materialet från Leksand, där åtskilliga anteckningar om återlämning finns under 1840-talet. Den procentuella fördelningen för 1840 återfinns i tabell 16. I fig. 9 redovisas grafiskt bortovaron för var tionde person med dylik anteckning under året. Många var, som synes, borta under avsevärd tid.

Vintersäsongens arbetare försökte om möjligt komma hem en kort tid över jul, eller också hade man, såsom brödbakerskorna, två säsonger: en från oktober till jul och en från mars till maj.[11]

---

[6] Norström 1857, s. 48.

[7] 1772 uppges den vanliga tidpunkten för återkomsten till Ovansiljan vara Andersmäss, 30.11 (Sthlm. Kammarkoll., lhb, vol. »1773, avskrifter», W-län).

[8] Kalm 1960, s. 98.

[9] ULMA 25017, s. 49.

[10] ULMA 25017, s. 61; Hesselman, G., 1945, s. 52.

[11] Forsslund 1918–39, 2: 2, s. 114; ULMA 7787, s. 55; 25017, s. 6, 31.

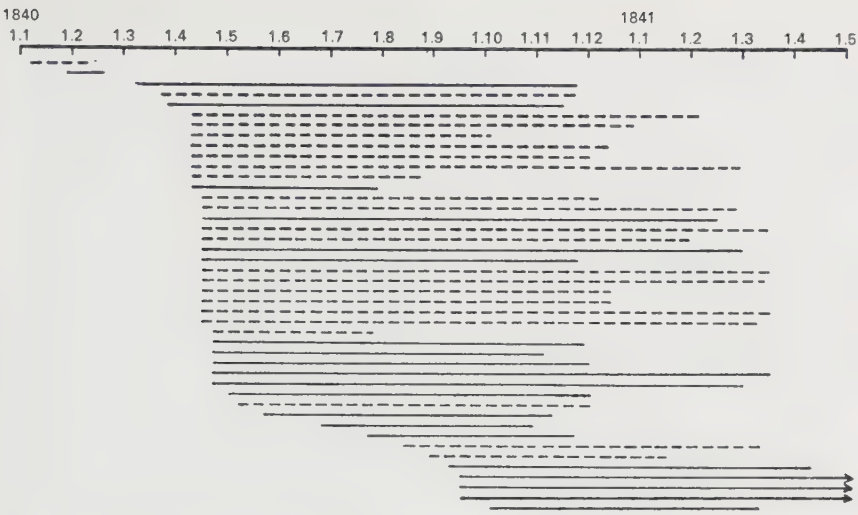

Fig. 9. Bortovarons längd för var tionde av de herrarbetare från Leksands storsocken 1940, som har prästintygets återlämningsdag noterad. Heldragen linje betecknar män, streckad linje kvinnor.

De arbetare, som kunde, brukade besöka hemmet över söndagen.[12] Med förbättrade kommunikationer har denna möjlighet givetvis ökat. En byggnadsarbetare från Leksand berättar, att han före andra världskriget reste hem från Stockholm vartannat eller vart tredje veckoslut men under ett arbete i Saltsjöbaden 1959 var lördag.[13] Numera företas resorna vanligen med bil — man talar om *masrumpan* på landsvägen mot Stockholm på söndagskvällen.[14] Tidigare tog man tåget. Tillkomsten av veckoslutsbiljetter har betytt mycket därvidlag. Att de infördes på sträckan Stockholm–Nedansiljan stod i direkt samband med de många dalska byggnadsarbetarna i huvudstaden. Dalaföreningen gjorde 1935 en framställning till SJ om veckoslutsbiljetter, vilket beviljades. Man fick resa på enkel biljett lördag t. o. m. måndag. Vid gruppresor fick man när som helst 25 % rabatt. Enligt en uppteckning misskötte sig emellertid många resenärer genom spritförtäring, varför förmånen drogs in efter några år. Riktigheten härav har ej kunnat bekräftas, men enligt olika handlingar förekom trassel med ölutskänkningen på

[12] EU 28446, s. 6. Jfr också vad som ovan sagts om gruvarbetarna från socknarna vid Falun.

[13] LHgA, uppteckning efter V. Daniels.

[14] ULMA 25017, s. 59.

TABELL 16. *Bortovarons längd. Leksands storsocken 1840.*

Procent

Månader	Män	Kvinnor	Månader	Män	Kvinnor
0–1	5	0	7–8	25	16
1–2	1	3	8–9	17	7
2–3	1	7	9–10	6	26
3–4	2	5	10–11	20	9
4–5	3	4	11–12	7	1
5–6	1	9	12–	4	2
6–7	8	11		100	100
			Antal personer	213	207

Källa: Leksand. KyA, B III:1.

maståget mot Dalarna på lördagseftermiddagen. En skrivelse 1939 från AB Trafikrestauranger omtalar, att man på tåget med avgång 16.35 skärpt bestämmelserna för servering av pilsnerdricka »på grund utav de till Dalarna särskilt talrikt medföljande byggnadsarbetarnas bråkiga uppträdande». Åtskilliga förtärde också medförd sprit. Ordningen försämrades sedan SJ:s ordningsman stigit av i Krylbo — linjen var efter denna station privatägd. K. Järnvägsstyrelsen inskränkte något senare utskänkningen ytterligare på just detta tåg, så att pilsner blott fick serveras i samband med mat. 1945 upphävdes en mängd restriktioner för pilsnerförtäringen på tåg, men inskränkningen för lördagstågen till Rättvik kvarstod ännu i mars 1946. — Enligt nyssnämnda uppteckning skall omkring 1945 veckoslutsbiljetterna ha återkommit för en tid.[15]

Huvudmän, arbetslag, vandringslag

I många fall har någon driftig man fungerat som entreprenör, kontraktstecknare eller lagbas, då ett större arbete skulle utföras. Han fungerade sedan som förtroendeman och arbetsbefäl, *förman* eller *huvudman*. Förmannasystemets ålder är okänd. Troligen är det lika gammalt som herrarbetet självt. Flera äldre uppgifter intygar, att förmannen valts av de utvandrande.[16] I samklang härmed finns en intressant

[15] Sthlm. Dalaföreningens arkiv, mötesprot. 14.9, 12.10.1935; ULMA 25017, s. 42, 88.

[16] Hammerich 1839–40, s. 380, 562; Lhb 1818–22, W-län, s. 16; ULMA 13663,

uppgift 1725 om att bönderna i Mora söndagar »hålla sig emellan sammankombster», vid vilka de avhandlar enskilda angelägenheter, »såsom resor til herr arbeten ... deras uthdehlande ibland wissa sällskaper och uppsyningsmän med andra flera oeconomicis». Tyvärr går det ej att avgöra, om herrarbetets »utdelande» innebar en regional uppdelning — en sådan är känd — eller om inkomna beställningar på arbete fördelades mellan förmännen.[17]

I senare tid, i stort sett så långt tillbaka, som uppteckningarna når, har förmannen brukat rekrytera laget[18] före utfärden, antingen genom att han uppsökte eller blev uppsökt av hugade deltagare. Var han entreprenör, avlönade han givetvis själv sitt manskap. Lagarbete i olika former har varit vanligt bl. a. inom byggnadsfacket, skogsarbetet, banarbetet[19] och vid större jordschaktningar samt utanför Dalarna dessutom vid arbetet med sockerbetorna och inom sillindustrin. Stundom har ett lag kunnat ha flera basar eller kontraktteckнare.[20]

För att komma med i laget kunde man smörja förmannen med brännvin.[21] Det uppges också från Älvdalen, att somliga erbjöd honom halva förtjänsten, om de fick vara med. De kallades då *halvkarlar*.[22]

Som ersättning för sitt merarbete hade förmannen *förmanspengar*

---

s. 19. Jfr också Levander 1943–53, 2, s. 331.

[17] Bring 1917, s. 279, not; Boëthius, B., 1933, s. 17; ULMA 1510: 1, s. 2.

[18] I fråga om byggnadsarbete anges i en uppteckning, att »förr bestämdes lagets sammansättning av de äldsta och mest yrkeskunniga» (ULMA 25010, s. 9). En intressant uppteckning kommer från Gräsmark, Värmland: »De som int voro ansedda för att vara hyggliga att hava med i dessa vandringslag [på sågverksarbete], fingo inte komma ut på sådana resor utan fingo stanna hemma, det var alltid någon av de som varit med i vandringslaget från Gräsmark, som på våren höll mönstring med de som ville med och inte varit med förut. de som då inte voro ansedda för att vara hyggliga som kammrater att hava med i laget, komma således alldrig med till Norrland, ty att resa ensam eller blott några få var ingen som trodde sig till. Det var ett sätt som arbetsgivarna vid sågverken gillade, och detta skaffade även alla Fryksdalingar anseende, ty det blev snart allmen kutym blan Fryksdalingarna att företa sådana gallringar.» (EU 34446, s. 3; uppges gälla 1850–60-talen.)

[19] ULMA 25017, s. 22. — 1855 uppmanade ledningen för SJ genom kungörelse i de halländska kyrkorna rallarna att redan i hemorten slå sig samman i lag om 12–15 man (Statens Järnvägar, 2, s. 20 f).

[20] ULA. Vaksala KyA, K I: 5, 16.5.1796.

[21] Levander 1914, s. 46. Det förekom också i vissa yrken, att nykomlingarna skulle köpa sig in genom att bjuda på brännvin, *inkilning* (ULMA 25010, s. 9). I andra fall livades de, innan de blev godkända (Sågverksminnen, s. 94).

[22] Levander 1914, s. 46. Företeelsen kan väl knappast ha varit vanlig. Förmännen inom sillindustrins lagbildningar betingade sig ofta *antagnings-* eller *inskrivningspengar* (JA, 1, s. 160).

av arbetslaget eller arbetsgivaren.[23] Stundom fick han dricks.[24] En uppgift från 1871 visar, att en målarmästare på herrarbete hade 1,67 om dagen, medan hans underlydande lyfte 0,75–1,25.[25]

Förmannens kvalifikationer och uppgifter beskrivs på följande sätt. Han skulle »vara bra att 'språka', samt förstå sig på arbetet, samt i övrigt föra sitt lags talan». »Han skulle ta ut pengarna på kontoret och fördela dem. Han förde bok över dagsverkena. Han vägde upp sill åt var och en, sedan en silltunna inköpts.»[26] Hülphers berättar på 1750-talet om hur gruppen hade en huvudman, som slöt ackord om bl. a. tröskning,[27] vilket möjligen tyder på att han placerade ut lagmedlemmarna i smålag på olika gårdar.

Med ställningen som förman följde åtskilliga förpliktelser, vilket inte minst framgår av rättsprotokollen. Om arbetet var dåligt utfört, blev han ansvarig. Förmannen för ett lag, som 1757 byggde en kvarndamm i Östergötland, instämdes 1761 till tinget, eftersom dammen delvis rasat. Rätten beslöt, att den skulle besiktigas och målet tas upp på följande ting. Vid detta befanns förmannen ej vara närvarande. Det berättades, att han varit nere och förbättrat dammen. Han instämdes till året därpå.[28] År 1800 var ett mål uppe i rätten i Mora. En grosshandlare i Göteborg hade vidtalat en förman om ett arbete och sänt 4 rd per man i förskott. En lagdeltagare hade avvikit, och förmannen måste då återbetala beloppet till arbetsgivaren.[29] Ekonomiska tvister mellan förman och lagdeltagare återkommer gång på gång. Vanligen avkrävs förmannen redovisning för den gemensamma betalningen. I samband med detta framgår ofta, att denne inhandlat mat för lagets räkning; betalning slogs sedan ut på deltagarna vid uppgörelsen. 1760 instämdes två män, som varit förmän för ett lag. De avkrävdes av ett par lagmedlemmar räkning på förtjänsten vid ett brobygge och redovisning för vad som avgått för kosten. Svarandena sade sig innan man skildes åt ha delat ut vad som kunde belöpa på var deltagare. Rätten beslöt — liksom oftast i denna typ av mål — utse två gode män, som skulle reda ut frågan till följande ting.[30]

[23] Andersson, Fräs E., 1951, s. 20 f; Levander 1914, s. 46; ULMA 13663, s. 19.

[24] Reenstierna 1946–53, 2, s. 275; ULA. W-läns HA, ser. XI, A I: 60 a, 25.2.1763, § 111.

[25] Västerås. Stadsarkivet, O. Karlssons arkiv, E II a: 11, s. 95.

[26] ULMA 13663, s. 19; 1552: 7, s. 21.

[27] Hülphers 1762, s. 136.

[28] ULA. W-läns HA, ser. XI, A I: 58, 1.12.1761, § 155; A I: 60 a, 25.2.1763, § 152.

[29] ULA. W-läns HA, ser. XVIII, A I: 22, 20.2.1800, § 187.

[30] RA. Svea hovrätts arkiv, renov. domböcker, Mora tingslag, 5.12.1760 [§ 11].

Förmannen åålåg också, enligt en tydligen fast rotad sed, att svara för ordningen i laget. I samband med den statliga undersökningen om antalet utrikes resande 1749–50 meddelade KB i Falun, att några bönder sistnämnda år varit på arbete i Norge, »hwarwid dock then försiktighet brukades, at the måste anskaffa wederbörligt beskied ifrån Socknen, thet the woro bofaste och beskiedlige, och theras hufwudman i öfrigit wara answarig at återföra them allesammans med sig». Vid en prostvisitation 1781 framkom, att ett lag gått på arbete och därför ej kunnat närvara, ehuru förmannen måste ha vetat, att visitation stundat. Prosten beslöt, att förmannen vid hemkomsten skulle erhålla en varning.[31] I 1822 års landshövdingeberättelse anges, att förmannen hade till uppgift att bestraffa oordningar och svara »för ett redligt upfyllande af arbetsbetingen». Förmännen skall enligt en annan uppgift t. o. m. ha kunnat döma lagdeltagare till hudflängning.[32]

Några av de förmän från Mora, vilka omnämns i 1700-talsarkivalierna, har kontrollerats i de kyrkliga handlingarna. Deras ställning som förmän framskymtar ingenstädes där. Man kan dock utgå från att de varit högt betrodda män i bygden.[33] Om ett par förmän har det varit möjligt att få fylligare uppgifter genom att mycket är känt om deras verksamhet. De verkade båda som byggmästare (bilaga 2, 3).

Även kvinnor kunde vara förmän. En engelska på besök i Sverige 1864 berättar, att dalkullor kunde ta plats såsom trädgårdsmästare på malmgårdarna vid Stockholm och »åtaga sig hela ansvaret af att gräfva, plantera och sköta jorden».[34]

Antalet lagdeltagare varierade givetvis. Vid större arbeten kunde det röra sig om höga tal. Byggmästare Jonas Larsson och 65 arbetskarlar erhöll 6.4.1799 KB:s pass till Västerbotten. Dit reste han också »med dess kamrater» i april 1798 och i maj 1800.[35]

De mindre arbetslagen (för tröskning, bakning m. m.), som bara bestod av ett par personer, var väl snarast uppbyggda på kamratlig bas, om de inte bestod av en äldre och en yngre — det finns exempel på en flodaflicka, som var med sin 70-årige morfar på tröskning.[36] Dessa

[31] ULA. Lka-W, A III: 8, 5.2.1752; ULA. Mora kpA, A I: 1, 1.4.1781, § 20.

[32] Lhb 1818–22, W-län, s. 16; Hammerich 1839–40, s. 380. — Jag kan ej hålla med Berg, som anser, att fasta former för utvandringarna saknats och att förmännens ställning inte varit klart fastställd (1944, s. 18).

[33] Jfr Levander 1953, s. 367 f.

[34] Howitt 1867, 1, s. 49.

[35] ULA. Lka-W, C I: 1.

[36] Se t. ex. ULMA 13191, s. 25; 25017, s. 86. — I Starrkärr, Västergötland, kunde husbonden ta med sig sin dräng och gå till Göteborg några veckor på arbete (IFGH 5400, s. 15).

smålag tog gärna ut gemensamt prästintyg. Av 708 intyg i Leksand 1840 var 120 utskrivna för 2 eller 3 personer, medan 13 gällde för 4 eller flera. Det sätt, på vilket lagen rekryterades, hindrade ej, att de ofta var sammansatta av folk från olika byar. Av de större lagen på gemensamt prästintyg bestod nämnda år två på 10 personer av folk från 7 resp. 6 byar.

Stundom tog man även in folk från främmande trakter i laget.[37]

Under vandringen till arbetet tjänstgjorde förmannen som färdledare,[38] förmodligen även för andra, som gick samtidigt. Strängt taget bör man kanske skilja på förmän för arbetslag och för vandringslag. Befattningarna sammanföll troligen ej alltid; många gånger bestod säkert de vandrande flockarna på de stora stråkvägarna av flera lag. Om ordentlig lagbildning ej var uppgjord, var »den klokaste i truppen» utsedd till förman och ägde det »förtroendet att ackordera för allesammans, så väl om arbetet som om betalningens erläggande».[39]

Omkring sekelskiftet 1800 tycks systemet med förmän delvis ha avskaffats, åtminstone förändrades dess karaktär; tidigare förefaller, enligt en uppgift att döma, uppdelningen i lag ha varit obligatorisk.[40] KB anför 1822, att vandringarna »i förra tider», då varje arbetslag anfördes av en huvudman, ej varit så sedligt fördärvande. Trots att han ofta framhållit för allmogen det angelägna i att ha en anförare, lydde den inte. »Men det allmänna tidslynnet gynnar ej mera en sed, hvilken fordrar frivillig lydnad för Befälhafvare, som, ännu i mannaminne, utöfvade en vidsträcktare myndighet, än den, man i det närvarande tidehvarfet anser rådligt at anförtro åt Statens Embetsmän», tillägger han. 1837 påpekas vidare i landshövdingeberättelsen, att enär »de förr bruklige arbetslagen med sine förmän icke alltid nu, såsom tillförene, bibehållas, hafva dessa utvandringar ... understundom blifvit missbrukade, genom en längre tids oafbruten bortovaro på egen hand».[41]

I traditionsuppteckningarna möter oss emellertid förmän långt senare, men det är väl knappast troligt, att de hade lika stor makt som sina föregångare. Särskilt inom byggnadsbranschen har systemet hållit sig kvar länge.[42]

[37] ULMA 25010, s. 8 f.

[38] Jfr LUF 6187, s. 27.

[39] Bergman 1876, s. 278.

[40] ULA. Lka-W, E XVII: 1, Tankar över några ämnen (handlingen rör uttagande av en avgift av alla hemvändande herrarbetare och tycks förutsätta, att samtliga gick i lag, eftersom den primära uppbörden ålades förmännen).

[41] Lhb 1818–22, W-län, s. 16; 1833–37, s. 4.

[42] T. ex. ULMA 5530, s. 52.

Uttagen av gemensamma prästintyg i Leksand minskar kraftigt efter omkring 1850.[43]

Vandringslagen försvann i och med järnvägsnätets utbyggnad.

Färden

Sedan man beslutat sig för att vandra ut, hämtades prästintyg på pastorsexpeditionen. På vissa håll skriftade man sig: på Kristi förklarings dag »skulle de taga nattvarden, innan de gingo till Stockholm och sågade ved».[44]

Vandringslaget kunde på avtalad plats möta andra flockar, så att det blev ett stort sällskap: »Roligast var det, då de [våmhusborna] i Garsås samlades med herrarbetare från andra Morabyar; då tågade de vägen fram i en stor skock.» I Leksand brukade de närliggande byarna Åjer, Vargnäs och Lycka bilda en flock till Stockholm.[45]

Hur själva färden sedan gestaltade sig, ska vi i korthet relatera efter en bodakulla, vilken 1832 som 16-åring gick till Stockholm.

Den första maj begav man sig av, ett stort sällskap, med skinnsäckarna packade. Det var första gången berätterskan deltog; då man fyllt 15 år, skulle man bidraga till familjens uppehälle. Två spelmän gick i täten. Packningen kördes av en forbonde. För att slippa betala sin andel av forlönen, bar en ung man sin packning själv hela vägen. Den fastställda dagsetappen var 5 mil. De, som blev trötta, kunde få åka en bit på foran. Kvällsvarderna bestod mest av tunnbröd och strömming. Sedan blev det dans »så att träflisorna rök om näverskorna». På sjunde dagen var man framme. Redan vid tullen möttes flocken av en del herrar, som ville försäkra sig om de bästa, och dessa fick genast anställning. Mest var det trädgårdskullor de ville ha, och även en och annan »träkar».[46]

Förvånade utländska resenärer, som mötte flockarna på landsvägen, har givit oss ett par skildringar, som kompletterar bilden. Arndt berättar år 1804:

»Vid Rotebro var lifligt och muntert, medelst en tropp af 20 Dalkarlar med deras qvinfolk, hvilka alla voro utgångna för att söka arbete. Till följe af deras

[43] 1860 förekommer i Leksand bland 515 prästintyg blott 1, som kan anses vara uttaget för ett regelrätt arbetslag.

[44] ULMA 11973, s. 4 f. Kommunionslängden 1759 för byarna Vattnäs, Risa, Bergkarlås, Noret och Färnäs har undersökts. Sammanlagt noteras 670 nattvarder för hushåll eller enskilda personer under året. Av dem begicks 139 under första hälften av april (då påsk och en böndag inföll) och 38 under andra hälften, medan 163 begicks under augusti (Mora. KyA, D II: 1).

[45] Levander 1944, s. 134 f; ULMA 25017, s. 14.

[46] Nord 1926, s. 8 f.

naiva förtrolighet, kommo de genast i samtal med mig, såsom främmande. De berättade mig med ett slags stolthet, huruledes Dalkarlarne en gång här vid Rotebro slagits emot Danskarna.»

Klädedräkten beskrivs mest ingående av von Gall 1836:[47]

»Männen bära vita, till höften nående jackor och korta byxor av ett ursprungligen vitt, tjockt material. Ett stort förskinn täcker hela främre delen av kroppen, så att man inte kan se någonting av västen eller dylikt. Vid en bred livrem under förskinnet bära de i en klumpig, med läder överdragen träslida en kniv med brett och tjockt blad. Deras huvudbonad består av en låg, rundkullig, svart filthatt, vars två händer breda brätten avsevärt sloka. Vita strumpor och tunga, breda skor fullborda den enkla dräkten. Dalkarlen låter sitt ljusa, tjocka hår växa ned ända till axlarna... Påfallande vida, röda strumpor med breda, vita kilar skänka dessa kraftiga bondkvinnors sannolikt därtill föga gratiösa ben en rätt klumpig form. Tunga skor, som jag aldrig i mitt liv sett maken till, med minst tumstjocka sulor och två tum höga, spetsiga klackar bidraga förvisso till dalakvinnornas påfallande oviga gång.»

En inhemsk skildring av en läkare i Falun på 1820-talet lyder:[48]

»Ofta hafva vi med nöje om våren sett stora truppar genom Falun tåga åt sydligare orter. Detta sker under klingande spel och marschvakt. Likasom en krigshär gå alla lika klädda och med lika packning på ryggen. Den hemgjorda surrande viol[in]en ackompagneras ofta af en röst.»

Dessa ögonvittnesskildringar kan kompletteras av många uppteckningar (jfr också plansch 4–5). Några speciella saker skall här beröras.

Om utrustningen i klädväg upplyser oss i detalj förteckningen över ägodelarna till en på herrarbete 1782 avliden älvdalskulla. Hon hade minst två extra ombyten större plagg, flera av de mindre, vidare flera handskar, två par näverskor, tygbitar, lin, lumpull, diverse förning samt garnpåse. Kullan verkar dock ha varit ovanligt väl utrustad. En mas, som 1811 avled på främmande ort, ägde blott en svart tröja och en skinnpäls, värda att ta upp i kvarlåtenskapen.[49] En annan uppgift anger, att fotbeklädnaden brukade utgöras av tjocka hemstickade strumpor och hemgjorda näverskor, som slets upp på vandringen till Stockholm. Barfotagång omtalas också.[50]

Av verktyg och redskap tycks man främst ha haft med sig slagan med reservdelar (*sprot*, den smalaste delen av skarvslagans slagval).[51]

[47] Arndt 1813–17, 1, s. 28; citat efter Levander 1953, s. 372 f.

[48] Bergman 1876, s. 278.

[49] Skansvakten, 32, s. 29; ULMA 25017, s. 60.

[50] Orefelt 1953, s. 34; Skansvakten, 36, s. 18. — Flickor från Klövsjö, Jämtland, som drog till Hälsingland, skall alltid ha gått barfota (ÖMEA 267: 3).

[51] Trotzig, D., 1943, s. 77; EU 8620, s. 1; 22441, s. 9.

Slagan krävde invand handställning, varför man inte gärna använde andras. Ytterligare nämns målar- och murarattiralj, kardor, brödkavel, verktygslåda, såg, yxa och spade.[52] En kvinna, som deltog i textilslöjden i Hälsingland, skall t. o. m. ha burit med sig spinnrocken från Lima.[53]

Älvdalskarlarna brukade medföra tunnbröd, en svepask med smör och messmör, en träkagge med surmjölk, en rökt och torkad fårbog, blodkorv och en liten brännvinskagge.[54]

Den medhunna sträckan per dag uppges allmänt vara 4–5 mil. Man hade att göra en vecka från Siljan till Stockholm. Det berättas t. o. m. om en namngiven man, som kunde gå 24 mil på 4 dagar, men då måste han vila en dag vid framkomsten.[55]

Att leja forbonde för packningen tycks ha varit rätt vanligt. Män från Sollerön kunde följa med bakerskorna till Hälsingland med häst och passa på att få sina yxor omstålade där.[56] Fem leksandsbönder tog 22.4.1840 ut prästintyg »att skjutsa mat säckar», vilket kan ha behövts, eftersom 60 personer fick intyg till Stockholm den dagen. En uppteckning berättar, att flocken skildes, när matsäcksskjutsen inte längre höll ihop den.[57] — Vi hör också talas om herrarbetare med dragkärror och kälkar.[58]

Munterhet, musik och sång spelade en stor roll, då man vandrade i flock: spelmän »gick i spetsen och spelade fiol för dem», och när västerdalsfolket kom farande utför älven på flottar, hade de med sig en säckpipespelare. Då skogsarbetarna kom hem, kunde en spelman sitta på främsta kälken och spela fiol. En utländsk resande 1799 fäste sig vid flockarnas »laute Fröhlichkeit», vilket han ej vore van vid i det i övrigt dystra Sverige.[59] Moraborna brukade sjunga »Till härlighetens land igen» under vandringarna. Ett par uppteckningar finns av den s. k. Herrarbetslåten, som spelades under färderna.[60]

[52] T. ex. ULMA 11295, s. 5; 25008, s. 3; 25010, s. 6; 25013, s. 6; 25017, s. 73; 26335, s. 1.

[53] ULMA 25017, s. 68.

[54] Levander 1953, s. 374.

[55] ULMA 13938, s. 36.

[56] T. ex. ULMA 25017, s. 86, 30.

[57] Forsslund 1918–39, 1: 6, s. 70.

[58] Skansvakten, 36, s. 18; ULMA 25017, s. 68. — Värmländska skogsarbetare kunde dra packningen på en kälke (ÖMEA 716: 1). Arbetslag av snickare från V Emtervik, Värmland, brukade köpa en slakthäst för transporterna, då de skulle till Stockholm. Hästen såldes sedan. (ULMA 24764, s. 2.)

[59] Levander 1944, s. 135; Forsslund 1918–39, 2: 10, s. 102; ULMA 25017, s. 37; Schmidt 1801, s. 116 f.

[60] Beckman, J. W., 1845, s. 318; Andersson, N., 1922–26, nr 144, 417.

Nattkvarter var det inga svårigheter att få, åtminstone inte under den varma årstiden. Man bodde i »säterstugor, kojor, gapskjul eller också låg man helt enkelt under ett träd, där man gjorde upp eld». Foderlador och vilställen kunde också användas.[61]

Många gånger var nattkvarteren fasta för dem, som ofta gick samma väg.[62] Traditionen berättar också, att dalkarlarna var beryktade för att kunna trolla, varför man ogärna nekade dem husrum.[63]

Säkert var inte alla flockar väldisciplinerade. Kumm har dragit fram några exempel på hur ortsbefolkningen klagat över de oordnade hoparna.[64] De, som bodde längs de stora stråken, hade det förmodligen besvärligt.

På kvällarna blev det — den långa marschen till trots — dans. »Då dansades det i den stora krogen, så att hela byggnaden ekade under fötternas tramp. Det var inte dans utan duns, och det skrattades och nojsades.» Skoskav botades enkelt, »dom slog brännvin i skorna för att läka skavsåren».[65]

Intåget i Stockholm skedde gärna under festliga former. Flocken formerade sig utanför Norrtull, och så drog man Norrtulls- och Drottninggatorna fram till Hötorget. De spikbeslagna skorna klampade mot stenarna, och huvudstadsborna brukade säga: »Nu kommer Dalregementet!»[66]

Långt ifrån alltid har man emellertid gått i flock. Av utvandringslängderna att döma har många vandrat ensamma eller tillsammans med någon kamrat. Förmodligen förekom fast organiserade flockar främst vid vandring mot Stockholm, och särskilt då från de större utvandringssocknarna. Flockbildning förnekas rent av på sina håll — vilket dock säkert beror på att traditionen dött ut.[67]

Då kommunikationsmedlen förbättrats, tycks också fotmarscherna ha försvunnit på det stora hela.[68] Det var ju också mycken tid, som för-

[61] ULMA 26335, s. 1 f; Levander 1943–53, 2, s. 332. — En uppgift från Nederkalix berättar, att forkörarna kunde ta in på vissa gästgivargårdar, som ej vore så dyra (ULMA 19757, s. 39 f). En kontroll i några syddalska gästgiveridagböcker från tidigt 1800-tal visar, att praktiskt taget inga där antecknade har pagana namn (ULA. Lka-W, E X).

[62] ULMA 25017, s. 30, 68; 25018, s. 1. Samma sägs också beträffande värmlänningarnas färder upp genom landet (Frykholm 1937, s. 22).

[63] ULMA 3101: 2, s. 4 f; 17212, s. 22.

[64] Kumm 1944, s. 132. Jfr även EU 22803, s. 3.

[65] Lindberg, A., 1915, s. 123; ULMA 25017, s. 37.

[66] Berg 1951, s. 102; ULMA 1389: 2, s. 2.

[67] Venjan (ULMA 2000, s. 23), Gagnef (ULMA 25017, s. 2).

[68] Jfr ULMA 25017, s. 4.

spilldes. En och annan gång talas om att herrarbetare vandrat till fots även senare, troligen ännu några år in på detta sekel. Mest gällde det då kortare sträckor, t. ex. Gagnef–Falun.[69]

Vandringsstråket genom Dalarna till Östsverige, *Dalkarlsvägen*, gick i en sträckning över St. Tuna–Solvarbo–Pungmakarbo–Pershytte vägskäl–Hedemora, vilket var genare än över Säter.[70] Sedan fortsatte man till Stockholm över Sala–Uppsala eller över Västerås per båt eller till fots.[71] Om venjansbornas färdvägar är vi noggrant underrättade. Till Västerbergslagen, Värmland och Närke gick man via Västerdalarna, till Västmanland och Uppland över Siljan–St. Tuna–Hedemora, till Gävleborgs län över Orsa–Ore–Amungen. Limaborna färdades till Hälsingland över Transtrand–Evertsberg–Orsa (eller Malung–Mora–Orsa) samt fortsatte Furudal–Voxna–Ovanåker.[72]

Någon gång talas om personer, som nyttjat båten på Strömsholms kanal.[73] Denna sydliga led torde varit den vanliga för folket från Västerdalarna.

I äldre tid använde man över huvud taget gärna vattenvägarna. Vi har redan hört, hur västerdalingarna kom med flottar på älven. Siljan och långa sträckor av Dalälven nedom sjön var goda trafikleder. På Siljan användes »små öpna båtar rodda af 2 à 4 man» för »hemförande af den spannemål allmogen under ... Herrarbeten sig förvärfvat».[74] Kyrkbåtarna kunde också nyttjas, innan ångbåtar kom i trafik (1842).[75]

Hülphers skriver på 1700-talet, att »Dal-Allmogen, som gå på arbete till Fahlun, draga båtarne öfwer land wid Båtsta, bära dem förbi forssarne till Mjälgaby, och nyttja dem sedan igenom Rund; men de som gifwa sig på herr-arbete till andra orter, lemna här sina båtar, och gå till fots». En uppgift från 1686, som gäller herrarbetare i Blekinge, visar, att man rest med båt från Stockholm till Karlskrona.[76] — Färderna över Siljan var ej alltid riskfria. 1812 omkom 14 hemvändande herrarbetare av 24, då en båt kantrade i storm. Flera tunnor spannmål och några hundra riksdaler i reda pengar gick också förlorade.[77]

---

[69] ULMA 25017, s. 7. Se också Lindberg, E., 1961, s. 181.

[70] Trotzig, K., 1925, s. 28. Se även Betänkande 17 juni 1862, s. 67.

[71] Orefelt 1953, s. 34; RA. Järnvägskommittén 1858, vol. W-län, skr. fr. kronofogden i Mora; ULMA 1389: 2, s. 2.

[72] Ekström 1957, s. 109; ULMA 25017, s. 68.

[73] ULMA 25017, s. 14.

[74] RA. Kmk, kammarkontoret, årsberättelser, fabriker m. m., ser. 2, 1845, W-län.

[75] T. ex. Hågkomster från Sollerön, s. 3.

[76] Hülphers 1762, s. 97; Torbrand 1963, s. 209.

[77] Fahlu Weckoblad 18.7.1812.

Färdvägarna i senare tid har varit beroende av järnvägsnätet. Då banan Falun–Gävle öppnades 1859, kom den för många att utgöra den normala vägen till huvudstaden; från Gävle tog man båt. Man kunde också resa med båt efter Norrlandskusten.[78] När Insjön i Åls sn fick järnvägsförbindelse med Krylbo–Stockholm, kom detta att bli huvudrouten för en stor del av herrarbetarna. Insjön hade båtförbindelse med Mora.

Sågverksarbetare — både från Dalarna och annorstädes — som ej i förväg ordnat arbete, brukade först gå till Korsnäs i falutrakten, och om de ej fick arbete där, fortsatte de ut till Gävle och upp efter kusten.[79]

Några ord skall också sägas om vandringen hem. Utfärdernas stora flockar var nu i de flesta fall reducerade till smågrupper eller ensamma vandrare, även om åtminstone från Stockholm skarorna kunde bli ansenliga. I Rättvik spreds i början av juli 1816 en »nervfeber», hemförd genom herrarbetare, som smittats på båten Stockholm–Västerås. Av de resande herrarbetarna insjuknade 150, vilket visar, att gruppen var ansenlig.[80]

De sparade medlen kunde locka ogärningsmän. Särskilt Långheden mellan Sala och Avesta sägs ha varit ett tillhåll för rövare.[81]

Vid hemfärden brukade man sjunga en speciell visa, »I morgon reser vi till Dalom igen».[82]

Särskilt bak- och tröskkullorna, som hade mycket att bära på, kunde leja en forbonde, eller också kom någon hemifrån och hämtade deras packning.

På hemvägen tog i synnerhet kvinnorna ströarbeten för att inte tära på förtjänsten, uppges från Rättvik.[83]

Hülphers berättar, att morabor, som gjorde färdresor, vid hemkomsten brukade ge föräringar till kyrkan.[84] En kontroll i Mora och Sollerö kyrkors räkenskaper visar, att de största summorna »föräringar» inflöt vid halvårsskiftet samt därnäst nyår och söndagarna i slutet av novem-

---

[78] Mora Tidning 9.5.1941; ULMA 10628, s. 1; 25010, s. 2.

[79] Hjulström m. fl., 1955, s. 389; ULMA 25017, s. 7. Det framgår också av passjournalerna: somliga tog ut prästintyg till »Korsnäs osv.».

[80] RA. Medicinalstyrelsens arkiv, E I c: 1 a, 1815–20, s. 295.

[81] Bergstrand 1947, s. 121 ff; ULMA 26335, s. 24.

[82] Rehnberg 1944, s. 317 f. Se vidare kap. XIII nedan.

[83] Lindberg, E., 1961, s. 181.

[84] Hülphers 1762, s. 169. Samma sedvänja förekom i Österbotten (Tegengren 1941, s. 293).

ber, således främst herrarbetarnas normala hemkomsttider. Tendensen återfinns redan vid 1600-talets slut men avtar efter omkring 1780–90.[85]

Kontakten arbetsgivare — arbetstagare

Det sätt, på vilket arbetsgivaren och den arbetssökande kom i förbindelse med varandra, är rikt varierat. Vi kan alltefter den aktiva parten särskilja två huvudtyper: sökande efter arbete och sökande efter arbetare.

Eftersom arbetsgivarna vet, att det finns en kader av villiga och goda arbetare i Dalarna, har man i alla tider vid behov kunnat vända sig till de stora utvandringssocknarna. Som Kumm påpekat, medförde den allmänt kända sockenspecialiseringen, att man kunde beställa arbetare utan att känna dem personligen och ändå vara säker på att få kompetent kraft.[86] Gustav Vasa uppmanade t. ex. i ett öppet brev menige man i Orsa, Mora och Rättvik att låta några karlar komma till vissa gruvor för att uträtta diverse grovsysslor. 1613 befallde Gustav II Adolf sin fogde i Dalarna att skaffa 50 dalkarlar till Ulvsunda för ett arbete, »derföre befalle wij att tu handlar med Mora karlar thet the förfoga sig dijt». Fogden sände brevet vidare till länsmannen i Mora.[87] 1679 fick KB order från K. M:t att upptinga »en hoop dahlkarlar» till ett arbete vid Landskrona fästning, »hwartill godt och dugeligit arbetzfolk» behövdes. Rekvisitionen gick vidare till länsmannen i Mora. Denne svarade, att ordern utförts och refererade lagförmannens villkor:[88]

»1. Efther dher långa wägar till Landz Crona ähr kunna sigh med mindre icke framföra, uthom nådige Öfwerheeten wille dhem med någon Penningh undsättia till sin nödtorfthiga underhåld i fram och bakfärdh

2. Om ett gott resepass meddelas.

3. Att dhem icke förelägges några strijdha och stränga *Commendanter* på sitt företagande arbete

4. Om dhet finnes Järn till Arbetetz företagande till Spadar och Skyflar, Hackor med hwad mehra som kan behöfwas, att Öfweerheten dhem sådant ef-

---

[85] Mora. KyA, L I a: 28 a; L I b: 1–2; Sollerön. KyA, L I b: 1. T. ex. 1751 inflöt i Mora nyårsdagen 33, pingstdagen 4, vid halvårsskiftet 29–42, i slutet av november 11–20 och juldagen 4 rd.

[86] Kumm 1944, s. 126.

[87] GVR, 28, s. 353; RA. Jurid. o. kamerala avskr., vol. 25, 9.10, 28.10.1613.

[88] ULA. Lka-W, D I: 4, 24.11.1679; RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 3, 20.3.1680.

therlåta kunde, efter dhe icke kunna dhen långa wägen sådan med sig förfordra

5. Samma ledes om *Termin* heller tijden kunna i rättan tidh förnimma swar tillbakars, så willia dhe sin flijt göra, at manskapet dher till bringa»

Om kungen förväntade sig hitta arbetskraft i Dalarna, fanns det också krav i motsatt riktning: åtta morakarlar anhöll brevledes hos K. M:t att få arbete för att ej svälta ihjäl. De åberopade, att de tidigare utfört gärdslande åt honom vid Karlberg.[89]

Inte bara kungen rekvirerade arbetskraft. Landshövding Odelberg bad 1743 sin kollega i Falun om arbetskarlar till ett skansbygge i Gävle. De tillfrågade fordrade dock en högre betalning än vad Odelberg kunde erbjuda, varför KB i Falun ej kunde hjälpa honom. 1769 sände pastor i Vaxholm ett brev till en man i Mora och efterhörde, om det funnes någon, som kunde ta på sig ett kyrkobygge. Brevet uppvisades för sockenstämman, som erinrade sig en lämplig person och intygade, att han vore känd för skicklighet och hederlighet.[90] 1813 vände sig Göta kanal-bolaget till Dalarna och lyckades driva upp ett par tusen karlar, enär de flesta arbetskommenderade soldaterna vid bygget fått förhinder på grund av kriget i Tyskland. I våra dagar händer det, att arbetsgivare efterhör hos arbetsförmedlingen i Rättvik, om det finns lediga byggnadsarbetare.[91]

Kungörelser i kyrkan förekom. När hyttan i Västanfors skulle byggas 1860, tillgreps denna utväg för att få murare och stenarbetare. En skrift, som pläderade för ett järnvägsbygge Frövi–Falun, framhöll som argument: »Önskar man arbetare, behöfver man blott pålysa uti ortens kyrkor, och inom få dagar inställa sig så många som önskas, försedda med dragare.»[92]

Rekvisitionen kunde också ske utan mellanhänder genom att man skrev till en förman och bad honom sätta upp ett lag eller rekvirerade på annat sätt. Förfaringssättet fanns kvar ännu 1901, då västmanlandsbönder budade till Rättvik efter målare.[93] Även enskilda personer kunde erbjudas arbete per brev. I sen tid har timmersorterarna i Dalälven

---

[89] RA. Topographica, fasc. 226, odaterad handling.

[90] ULA. Lka-W, A III: 2, 26.5.1743; Mora. KyA, K III: 3, 30.7.1769.

[91] JA, 1, s. 368; ULMA 25017, s. 49.

[92] ULMA 25014, s. 6; Sandeberg 1865, s. 8.

[93] Våren 1844 tillskrev professor Svanberg, som skulle bygga observatoriet i Uppsala, en välkänd murarförman i Leksand och bad honom »utvälja» 40 murare (Svanberg 1949, s. 385). Om budning se Lindberg, E., 1961, s. 191; Montelius, S., 1962, s. 135.

tillkallats per telefon med några dagars varsel.[94] Ofta tjänstgjorde redan anställda herrarbetare som förmedlare: de fick order av arbetsbefälet att skriva hem efter mera folk eller att värva arbetare under hemmavaron.[95]

Kringresande värvare har nästan aldrig förekommit i Dalarna. Från Norra kyrkogården i Stockholm reste dock trädgårdsmästaren ut på rekryteringsresa ett par gånger på grund av speciella omständigheter. På samma sätt brukade de två länsträdgårdsmästarna i Kopparbergs län, vilka hade handelsträdgårdar i Hässelby, rekrytera kullor till sina och andras gartnerier under sina tjänsteresor i länet.[96]

Annonsering efter arbetskraft har nästan uteslutande gällt vissa kategorier: trädgårds- och bryggerikullor, ibland också byggnadsarbetare. Annonserna börjar dyka upp omkring 1880 och förekommer i viss utsträckning fram till omkring 1950. De mest anlitade tidningarna var Dalpilen och Falu-Kuriren.

T. ex. trädgårdskullor kunde sökas genom arbetsförmedlingen (vars verksamhet här ej närmare skall beröras). En annons 1921 meddelade, att 18 kullor »genast och till instundande 1 maj» erhöll plats genom arbetsförmedlingen i Falun.[97]

Att arbetsgivarna mötte vandringsflocken vid Norrtull har framgått. Något liknande skedde i Enköping 1755, där borgmästaren sändes ut som underhandlare med dalkarlarna, när en kanal skulle grävas. Enligt traditionen skall en man i södra Dalarna på 1700-talet ha skaffat sig tillfällig arbetskraft genom att helt enkelt ställa sig vid vägen och fråga de förbipasserande herrarbetarna.[98] Tillvägagångssättet var säkert ej ovanligt.

En egendomlig art av rekrytering hör vi talas om 1838. En insändare

---

[94] ULMA 26335, s. 3; 25017, s. 84.

[95] ULMA 25018, s. 13, 19; Nelson 1963, s. 373.

[96] Rosander 1963 *a*, s. 128 f; ULMA 26335, s. 14. — Kringresande värvare var synnerligen vanliga i Sydsverige under 1800-talets senare del. De skaffade framför allt folk till Danmark och Tyskland. Ofta utgjordes värvaren av en *städpiga*, en kvinna, som själv företagit resan tidigare (LAL 2724, s. 14, LUF 10402, s. 54). Från de skånska storgårdarna kom en bokhållare uppresande till Småland och hörde sig för på järnvägsstationen åt vilket håll i socknen det fanns betplockare (ULMA 15607, s. 82). I Växjö fanns det ett särskilt agentkontor (Riksdagshandlingar 1904. AK prot., nr 61, s. 8). Värvare för tegelbruk (1FGH 5690, s. 6) och även för annat arbete har funnits (JA, 1, s. 754).

[97] Dala-Tidningen 1.4.1921.

[98] ULA. Enköpings stads arkiv, A IV: 1, 28.4.1755; muntl. uppg. av O. Hanspers, St. Tuna.

i en tidning relaterar, hur det på herrarbetarnas stamtillhåll på arbetsorterna funnes äldre dalfolk, som ägnade sig åt »mäklerier» och tubbade herrarbetarna till nya husbönder. De drev också omkring och sökte övertala dem att byta anställning.[99]

Hade kontakt väl etablerats, brukade arbetsgivarna vidtala herrarbetarna för följande år. Det kunde också hända, att t. ex. tröskarna, när de kommit till en gård, påtingades av grannarna.[100]

Kontakten i motsatt riktning har säkert varit betydligt vanligare. Någon gång skrev förmannen och bad att få komma: »Nu beder iag Härr bruks Patron an är så god och skrifver mig till mäd första, och lät mig få taga 10 a tolf duktiga män mäd mig till nästa vår.» Enskilda kunde också efterhöra anställning per brev.[101] Incitament har väl då alltid varit någons berättelse om hur bra det varit att vara anställd där. Andra gånger infann man sig på kyrkvallen efter gudstjänsten för att träffa presumtiva arbetsgivare. Från Malung omtalas, att man brukade följa med förbidragande värmlänningar som huggare eller lösfolk. Det hände också, att ryktet berättade, var arbete stod att få.[102]

En mycket stor del av anställningarna torde ha tillkommit genom förfrågningar via släkt och bekanta, som redan hade tjänst, eller genom att en person, som av någon anledning slutade sin anställning, rekommenderade en lämplig efterträdare[103] — en av orsakerna till den yrkesspecialisering, som vissa byar och socknar uppvisar.

En art av kontakter, som traditionen ej ger några upplysningar om men som säkert varit av betydelse, skedde via sockenbor, som befann sig ute på handelsfärder. Dessa kom ju i kontakt med mycket folk och uppsnappade säkert var det fanns behov av extra arbetskraft. Kanske kan de ha tjänstgjort som orderupptagare.[104]

Herrarbetarna tycks aldrig ha annonserat efter anställning.

Det äldsta och vanligaste sättet att skaffa sig arbete har säkert varit

---

[99] Tidning för St. Kopparbergs län 3.5.1838.

[100] EU 28434, s. 2; ULMA 16284, s. 12.

[101] Clason 1946, s. 103; Sthlm. Nordiska museets arkiv, Hazeliana, bunt 79, 179; ULMA 26335, s. 14.

[102] EU 5368, s. 1; ULMA 25017, s. 74; SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden, s. 73; EU 46861, s. 2.

[103] Sthlm. Nordiska museets arkiv, Hazeliana, bunt 79, 179; ULMA 25017, s. 10.

[104] En forkörare från Ore berättar, att han på väg till Hälsingland ibland brukat göra upp med värdarna på övernattningsställena om säsongarbete (Björkander 1947, s. 11).

att man gick ur hus i hus och hörde sig för.[105] Från 1700-talets slut finns en drastisk beskrivning av hur det kunde gå till:[106]

»Så snart en Dalkarl kommit i Staden [Falun], merendels til Söndagarne, stryker han husen omkring, tingar på arbete på flera ställen, narrar folk at löpa och wisa ut, när han sedan kommer til qwarteret, rådslår och räknar han öfwer, hwar det faller sig bäst för honom i anseende til betalningen och tilsynen, och dit går han: ofta wäljes en mindre betalning, där de weta at husbonden icke kommer och ser efter dem eller icke wet at rätt wärdera hwad de böra göra, så att de kunna lura ut ögonen på honom.»

På 1930-talet fick de yngre rättviksmålare, som ej var kända av mästarna i Stockholm, springa runt och söka arbete (de äldre anställdes per brev eller telefon). Likadant kunde trädgårdskullor göra. Det senaste exemplet av denna art härrör från början av 30-talet, då en kulla gick runt i Äppelviken och frågade efter arbete.[107]

Om kontrakt förekommit eller ej har berott på arbetets art och storlek samt möjligen också arbetsgivarens sociala ställning.[108] Givetvis anställdes tröskare eller bakerskor utan ceremonier. Kanske bekräftades överenskommelsen blott muntligt och med ett handslag.[109] I fråga om större lagarbeten påträffas uppgifter om kontrakt gång på gång i slotts- och bruksarkiv. 1662 rothögg några rättvikare åt en fru i Stockholm mot kontrakt. På Ängsö grävde dalkarlar en damm 1742 under samma förutsättningar. Tre år senare antecknas där, att ett arbetslag gjort visst antal dagar enligt markering på en karvstock.[110] I allmogemiljö förefaller kontrakten — trots att många givetvis måste ha försvunnit — ha varit betydligt sällsyntare. De har dock förekommit i samband med så stora ekonomiska företag som sjösänkningar[111] och brobyggen. Lydelsen av ett kontrakt om rothuggning och utdikning, troligen från 1800-talets mitt, framgår av bilaga 4.

[105] T. ex. Reenstierna 1946–53, 2, s. 39, 57; EU 22313, s. 1.

[106] Fahlu Weckoblad 14.10.1786. [107] ULMA 25017, s. 46; 26335, s. 17.

[108] Berg har anfört den synpunkten, att herrarbetena äldst försiggått enbart på storgårdarna (slott, herrgårdar, prästgårdar, boställen). Först under 1700-talets senare del skulle dalfolket ha börjat anställas även av bönder, framför allt vid nyodlingar. (Berg 1944, s. 17.) Jag ställer mig tveksam därtill. Det är förmodligen blott det ensidiga källmaterialet, som ger oss denna bild. Behov av tröskare m. fl. bör ha förelegat även hos genomsnittsjordbrukaren i bördigare trakter. Från 1652 föreligger en direkt uppgift om att bönder lejt dalkarlar (Linge 1929, s. 394 f).

[109] Så skedde för blott några decennier sedan i Västmanland (ULMA 26320, s. 4).

[110] ULA. W-läns HA, ser. IV, A I: 2, 13.12.1664; KrA. Ängsö arkiv, räkenskaper 1742, verif. 94; 1745, verif. 67.

[111] Pettersson, O. P., 1941–60, 2, s. 174; 3, s. 132 f. — Ett officiellt kontrakt för svenska säsongarbetare i Danmark ca 1907 återfinns i Arbetsstatistik, A: 8, s. 124 ff.

IX. Arbetsmiljö

Herrarbetet innefattade en stor mängd olika sysslor. Förhållandena inom dem har ofta varit olikartade. Vid genomgången nedan har sysslorna samlats i huvudgrupper. Särskilt i äldre tid tycks emellertid specialiseringen ej ha varit så strängt genomförd. De dalkarlar, som anställdes på bruken, fick ofta syssla med de olika arbeten, som yppade sig: dikning, timring, grundläggning, tröskning etc.

Växling mellan olika arbetsplatser och sysslor under säsongen har också förekommit: sedan ett arbete var slutfört på en plats, flyttade man till nästa och tog vad arbete som bjöds.

Sysslor, arbetsförhållanden

Lantarbete

I denna grupp inräknas sådant arbete, som bedrivs i samband med jordbruk, trädgårdsskötsel och lanthushållning. Nyodling och dikning undantages dock (se avsnittet Grovarbeten nedan).

Arbetsmarknaden torde ha minskat, relativt sett, i och med statarsystemets framväxt från 1700-talets slut.[1]

Dräng- och pigtjänst. De, som tog dessa sysslor, stadde sig oftast för år,[2] särskilt så länge tjänstehjonsstadgan hade praktisk betydelse. Det finns emellertid ett mindre antal uppgifter om att dalfolk, mest från siljanssocknarna, tjänat tillfälligt som ladugårdsskötare, mjölkerskor, mejeriarbeterskor, hönsköterskor o. d., främst i Östsverige.[3] Vida berömd var »Vackra dalkullan», som sålde mjölk i Stockholm 1833 och vållade stor uppståndelse genom sin skönhet.[4] Omkring 1830 talas om en dalkarl, som dagligen betjänade 7–8 hushåll vid Stockholm med ved, vatten m. m.[5]

[1] JA, 1, s. 794. — Om källor angivits vid behandlingen av de olika socknarna (kap. V), anförs de ej här.

[2] Larsson i By 1948, s. 132; Skansvakten, 37, s. 47; ULMA 12712, s. 4.

[3] EU 22287, s. 2; ULMA 13279, s. 12 f; 13621, s. 20.

[4] Dalgård 1950.

[5] Tidning för St. Kopparbergs län 3.5.1838.

Slåtter och skörd var typiska säsongarbeten. Särskilt folk från Bjursås, Gagnef, St. Tuna och Järna herrarbetade därmed på bergsmännens gårdar runt Falun. Långväga vandringar för enbart denna art av arbete tycks ej ha förekommit i särskilt stor utsträckning. Några flickor från Oxberg i Mora brukade dock gå till Härjedalen på slåtter.[6] Däremot ingick sysslan säkert som tillfälligt arbete för många herrarbetare på bruk och herrgårdar.

Potatisupptagning eller betskörd i andra trakter har nästan inte alls förekommit.[7]

Plöjning har också utförts på falubergsmännens gårdar av samma sockenbor, som var på slåtter där.[8]

Vallning utanför den egna socknen var en syssla för kvinnor från åtminstone Älvdalen, Sollerön, Rättvik och Transtrand.

Gärdsgårdsstängning tog förr mycken tid i anspråk. Vid 1800-talets början förekom sysslan som herrarbete särskilt för folk från Leksand och Rättvik.[9] På Gustav Vasas gård Rävsnäs högg 1550 ett lag dalkarlar 900 famnar gärdsel och stör.[10]

Tröskning[11] tillhör, som nämnts, de allra äldsta säsongsysslorna. Arbetsmarknaden ökade i takt med landets uppodling. Konkurrens fanns emellertid. De första försöken att utföra tröskningen maskinellt skedde genom tröskvagnarna och -bultarna vid 1700-talets mitt.[12] De spreds blott i ringa grad utanför Norrland. För Mellansveriges del byggdes tröskverk ganska allmänt på 1820- och 30-talen, främst vid bruk och herrgårdar.[13] Det var stora, fasta verk, som kunde tröska och rensa bortåt 100 tunnor/dag.[14] De ersattes mot mitten av 1800-talet av flyttbara tröskverk samt kastmaskiner. Spridningen bland bönderna kom i allmänt avsevärt senare, dock ej i Mälardalen; i Uppland och Väst-

---

[6] ULMA 25017, s. 54.

[7] En annons i Dalpilen 15.5.1920 sökte rotfruktsupptagare t. o. m. 1.11.

[8] Jfr Schultze 1743, s. 12, 37.

[9] af Nordin 1807, februari, s. 47.

[10] KA. Södermanlands handl., 1550: 2, fol. 46 r.

[11] Jfr Levander 1943–53, 1, s. 458 f.

[12] Berg 1931. Jfr även JA, 1, s. 691 ff.

[13] Det följande efter JA, 1, s. 679 ff.

[14] 1841 beräknades det, att de nyinförda tröskverken årligen inbesparade minst 100 000 dagsverken på Gotland (Kumm 1944, s. 63).

manland begagnades redan 1850 flyttbara tröskverk rätt allmänt även på mindre jordbruk. Södra Dalarna låg något decennium efter.

Slagtröskningen levde länge kvar, främst för speciella ändamål. I början av detta sekel tröskade ett par leksandskullor i Falun; halmen skulle användas i en handelsträdgård. Ett par andra kullor tröskade vid ett halmspinneri i Falun till 1907. Ungefär samtidigt skall kvinnor från Bjursås ha tröskat i Sundborn på en herrgård.[15]

Huvudsakligen tröskade dalfolket i äldre tid i östra Svealand. Undantagsvis nådde de längre bort, på 1680-talet troligen t. o. m. till Blekinge.[16] Tröskverkens tidiga införande på Östsveriges slättbygder tycks ha undanträngt de dalska tröskarna från dessa trakter.[17] Traditionsuppteckningarna berättar med få undantag blott om tröskning i Dalarna och Hälsingland. Främst är det i St. Tuna, St. Skedvi och andra slättsocknar, som man hållit till. Dessa trakter hade mot 1800-talets mitt fått sädesöverskott; dessutom saknades statare och torpare där. Märklig är den invandring av tröskare från Nedansiljan och övre Västerdalarna, som skett till Ovansiljan. Järna, som hade stor havreodling, fick vidare tröskare från Venjan och Lima.[18]

De flesta tröskarna kom från Leksand–Djura och Gagnef–Mockfjärd, därnäst troligen från Floda, Siljansnäs, Ål, Bjursås, Rättvik, Älvdalen och Malung. Folk från Ore och Sollerön deltog nästan inte alls, från Orsa och Äppelbo sällan. Inriktning mot Hälsingland hade framför allt tröskarna från Älvdalen och Västerdalarna utom Floda.

Tröskarna från Nedansiljan utgjordes enligt traditionen nästan uteslutande av kvinnor, medan båda könen deltog från Västerdalarna.

I äldre tid var tröskningen det enklaste sättet att skaffa säd, eftersom man nästan alltid erbjöds sådan i lön (*spanntröskning, att tröska till spanns*),[19] t. o. m. så sent som omkring 1901.[20] Somliga fick välja mellan pengar och säd.

Trösklönen utgick efter visst ackord, som växlade starkt efter skördeutfall, ort, år etc. De vanligaste relationstalen var 1:12–1:15. Stundom

[15] Ullvi. Ullvi bys minnesbok; ULMA 25010, s. 5; 25017, s. 18.

[16] Torbrand 1963, s. 208.

[17] Utterström ifrågasätter, om inte tröskverkens snabba spridning i Mälardalen sammanhänger med att dalfolket fick ny arbetsmarknad genom trävaruhanteringen (JA, 1, s. 692, not 484). Han uppmärksammar ej, att tröskarna till en mycket stor del var kvinnor, som ej så ofta sågverksarbetat.

[18] ULMA 25017, s. 78.

[19] I Dalarna belagt i Mora, Leksand, Siljansnäs, Gagnef, Ål, Järna och Malung (ULMA, Dalmålsordboken: »spanntröskare» etc.).

[20] ULMA 25018, s. 18.

berättas, att man fick olika ersättning för olika sädesslag. De dagar, som man rensade säden, brukade man få *kastkanna* eller *kastdryck*. Söndagsmat ingick oftast: man begärde t. ex. »var fjortonde tönna söndagskok å kastmål».[21]

Tröskarna arbetade i lag om 2–4 personer; seden växlade starkt. Det berättas, att två personer behövde omkring tre veckor för att avverka 8 tunnor.[22] Räknar vi med ett ackord om 1:12, blev alltså vardera tröskarens andel $^1/_3$ tunna — årsbehovet per person var 2,5–3 tunnor.[23]

Man bodde i tillfälliga utrymmen: bryggstugor, trösklogar etc.

Eftersom det var ackordsarbete, gjorde man arbetsdagarna så långa som möjligt.

Då man var klar i en gård, gick man till nästa. Den intjänade säden låg kvar och brukade hämtas på förvintern av någon karl hemifrån med häst. Man höll på från början av september till jul, stundom även efter jul.

Lin- och ullberedning. Som tidigare framgått, krävde den omfattande linspånaden i Hälsingland 1750–1850 extra arbetskraft, liksom ullberedningen i samma landskap fram till omkring 1890.[24] Även i södra Dalarna behövdes ibland *kard(el)kullor*.[25]

Uppgifter om dessa slags arbeten är vanligast från övre Västerdalarna. Även kvinnor från Ovansiljan har deltagit, fastän det ibland varit invandring dit av kardkullor från Västerdalarna.[26] I Nedansiljan tycks sysslan ha varit okänd som herrarbete.[27]

Spånaden och kardningen var vinterarbete. Man kunde ha med sig en kälke för att dra hem naturalönen (lin, ull). Säkert har en stor del av socknarnas behov av spånadsämnen skaffats på detta sätt. Ibland erbjöds pengar. 12 skilling tycks ha varit en vanlig dagslön vid 1800-talets mitt. På 1880-talet hade lönen stigit till 35 öre för enbart kard-

---

[21] EU 12948, s. 2.

[22] EU 5368, s. 1 f. — Det har ej undersökts, om kapaciteten är representativ (jfr dock Tidström 1891, s. 54; Valen-Sendstad 1964, s. 186).

[23] Falun. Lka-W, D XIII: 3, utdrag ur kommunalstämmoprot., Rättvik 14.11.1869, Bjursås 20.10.1869.

[24] Den senaste uppgiften om herrarbete av denna art gäller 1884.

[25] Ordet belagt i Malung och Transtrand (ULMA, Dalmålsordboken: »kardelkulla»).

[26] ULMA 13907, s. 11.

[27] Där var fårskötseln omfattande. 1842 redovisas 25 000 får, medan Västerdalarna hade 9 000, Ovansiljan 10 300. Invånarantalen var i stort sett lika. (ULA. Lka-W, D VII: 3.)

ning, medan de, som spann, hade mera.[28] Mat och husrum höll arbetsgivaren. Arbetsdagen sträckte sig från 6 till 20.

En malungsbo uppger, att kardkullorna på 1860-talet hade sina särskilda distrikt i Hälsingland.[29] Mest höll man till i Norrala, Söderala, Bollnäs, Enånger och Njutånger.[30]

Trädgårdsarbete. I äldre tid anlades trädgårdar främst vid slott och herrgårdar. Under 1700-talet började självägande trädgårdsmästare uppträda. 1758 fanns i Stockholm 75 stycken.[31]

Den äldsta uppgiften om *trädgårdskullor* är från 1780-talet (Sollerön). Ett decennium senare var dalkullorna kända som trädgårdsarbeterskor.[32] Under följande sekel har sysslan hört till de vanligaste. Det är med enstaka undantag kvinnor från Österdalarna, som deltagit. De flesta kom från Gagnef-Mockfjärd, därnäst Leksand-Djura och troligen Sollerön. Målort var främst Stockholm med förorter. Venjanskullor gick också till Norge.[33] Från flera håll berättas, att gagnefskullorna var särskilt inriktade på Falun.

Man arbetade i villa- och handelsträdgårdar samt på bruk och herrgårdar. Däremot har kommunalt arbete i huvudstadens parkavdelning inte alls lockat.[34]

Antalet trädgårdskullor kunde på vissa orter bli stort. I Stockholm fanns omkring 1895 ca 450 stycken, av vilka ungefär 25 % var från Dalarna, 35 % från Småland.[35] Vid sekelskiftet arbetade ända till 15 kullor på Fagersta bruk.[36] I Hässelby villastad, centrum för huvudstadens gartnerier, fanns som mest omkring 24 kullor (ca 1920). Djursholm hade på 1930-talet 10–15 stycken. Den bekante dr Westerlund i

---

[28] ULMA 8925, s. 44; 25017, s. 68.

[29] EU 23226, s. 1.

[30] En god uppteckning är ULMA 13269, s. 19 ff.

[31] Lind 1941, s. 41, 45.

[32] Förslag til landthushållningens uphjälpande, s. 561.

[33] En annons i Dalpilen 23.4.1912 söker en trädgårdskulla till Tönsberg i Norge.

[34] En enstaka pärm med kontrakt för parkarbeterskor i Stockholm är bevarad från 1909 (SSA. Gatukontoret, parkavdelningen, B II a: 1). Av de omkring 100 anställda är blott 1 född i Dalarna. Många är från Småland.

[35] Leffler 1897, s. 27. Siffrorna grundar sig på intervjuer med 159 av stadens tillsammans 469 trädgårdsarbeterskor och kvinnor, som transporterade mjölk (det är ej troligt, att kyrkogårdsarbeterskor ingick). Han ger också en mängd uppgifter om dem. Sålunda var 15,8 % 13–17 år, 14,5 % 50–73 år (a. a., s. 16 f).

[36] ULMA 25014, s. 8. Kullorna ersattes omkring 1915 med upplärda män från bruket, vilka vintertid arbetade i verkstäderna.

Enköping anställde sommartid ända upp till 6 kullor. En körde grönsaker med häst till staden för försäljning.[37]

Man har mycket ofta sökt trädgårdskullor genom tidningarna,[38] och annonserna ger uppgifter om löner m. m.

Anställningen började vanligen 1 maj och slutade i oktober–november. Någon enstaka gång söks män i annonserna. Målorterna var spridda över hela landet. Förutom fri bostad kunde mat eller t. ex. mjölk ingå. Resan betalades ofta. Denna förmån togs bort för de gartnerianställda, när trädgårdsavtalet infördes. Samtidigt övergick man där från dagspeng till timpeng.[39] Några löneexempel ur annonserna: 1887 75 öre/dag + mat + resa, 1900 1 kr + rum + resor, 1908 1,25 + vivre, 1916 1,50 + vivre, 1925 2 kr + vivre, 1932 50 kr/mån, 1944 100 kr/mån + kost. Stundom skulle kullorna inkomma med löneanspråk. Givetvis hade man tillfälle att till stor del livnära sig på frukt och grönsaker.

Bostaden kunde vara en lekstuga eller något litet hus på egendomen (plansch 6).

Från Sundborn i Dalarna föreligger en utförlig uppteckning, gällande tiden kring 1920.[40] Arbetet varade då mellan 7 och 19 (även lördagar) med raster 9, 12–13 och 16. Kvällsvard erhölls efter arbetets slut. Lönen var högre än vad hembiträdena erhöll. Kullorna hjälpte till i slåttern. Vid regnväder och även ibland annars arbetade de inomhus. I regel kom samma kullor tillbaka år från år. När de gifte sig eller eljest slutade, rekommenderade de någon kamrat till platsen.

Sysslan hör till de herrarbeten, som haft störst livskraft. Ännu före andra världskriget var den ganska allmän. Mest deltog då kvinnor från Gagnef, Leksand och Rättvik. Stigande arbetslöner har småningom minskat möjligheterna för villaägare att anställa dem. Man har då kunnat gå samman om en trädgårdskulla, så att hon arbetat på flera olika ställen. I Bromma fanns ännu 1961 en gift kvinna från Rättvik, som växlade mellan olika trädgårdar och återkom var fjortonde dag. Mat erhölls på resp. arbetsplats. Lönen var 33 kr/dag. Bostad ordnades hos någon av arbetsgivarna.[41] Flera andra sena exempel finns.

Frekvensen av annonser bör i stort teckna sysslans gradvisa upp-

---

[37] ULMA 26335, s. 15; 25017, s. 27; d:o, band 1733.

[38] Annonsspalterna i Dalpilen, Falu-Kuriren och Tidning för Fahlu län och stad har genomgåtts för i regel vart fjärde år sedan 1880.

[39] ULMA 26335, s. 14.

[40] ULMA 25017, s. 20.

[41] ULMA 26335, s. 17 f. Jfr även ULMA 25017, s. 23.

hörande, relativt sett. Antalet annonser i den länstidning, som för tillfället tycks ha haft störst annonsstock,[42] har varit:

1912	1916	1920	1924	1928	1932	1936	1940	1944	1948	1952
37	64	92	31	23	14	13	18	10	9	1

Det är osäkert, om siffrorna före 1920 är relevanta; det kan ha förelegat en viss ovana vid annonsering. Möjligen indikerar uppsvinget under kristiderna ökad odling av köksväxter.

De uppgifter, som finns om trädgårdsarbetande män,[43] torde i de flesta fall gälla planerings- eller andra grävningsarbeten.

I äldre tid var tobaksodlingen betydande i huvudstadens omgivning, och långt fram på 1800-talet var tobaksplantan den viktigaste odlade växten i handelsträdgårdarna. Tillbakagången började på 1860-talet genom stadens expansion, men ännu 1915 fanns 20 odlare i staden med omnejd.[44] Dessa odlingar bör ha haft stor betydelse som arbetsplats för kullorna. Några få uppgifter därom har bevarats.[45]

Kyrkogårdsarbete. Många gravägare överlåter mot ersättning gravskötseln 1.5–30.9 på kyrkogårdens förvaltning. Detta säsongarbete har varit mycket lämpligt för dalkullorna. Särskilt många har arbetat på Norra kyrkogården i Stockholm (belägen inom Solna stad). De kan lätt följas i journaler och protokoll.[46]

Från 1889 kan vi överblicka samtliga på kyrkogården anställda kvinnor. De utgjorde då omkring 80. Antalet var ungefär oförändrat till 1907, då en kraftig ökning började. 1920 arbetade inte mindre än 260 kvinnor där. Även på Södra kyrkogården i staden fanns en del kvinnor: 1902 10, 1919 55. Av allt att döma var praktiskt taget samtliga kvinnorna kullor, eventuellt gifta till Stockholm.

Från 1913 finns en förteckning över — troligen — mantalsskrivningsorten för de anställda. De flesta kom från Rättvik (71), Boda (49) och Leksand (17). Övriga dalasocknar uppvisar blott ett fåtal representanter. Från Stockholm antecknas 11. 1918 upprättades antagnings-

---

[42] 1908–20 Dalpilen, 1924–52 Falu-Kuriren. — Många gånger söks flera kullor i samma annons.

[43] RA. Svea hovrätts arkiv, renov. domböcker, Mora tingslag, 1716, fol. 267 f; d:o, handl. ang. Dalupproret, prot. 21.7.1743, fol. 145 v.

[44] Lind 1941, s. 42 ff.

[45] Levander 1943–53, 2, s. 332 f; Pers 1948, s. 21; Reenstierna 1946–53, 3, s. 102; ULMA 13278, s. 8.

[46] Nedanstående efter Rosander 1963 *a*; ULMA 25017, s. 38, 50 f, 63 f.

bevis. Av dessa är drygt 200 bevarade. Mantalsskrivningsort var då främst Rättvik (70), Leksand (48), Siljansnäs (23) och Orsa (15). Nedansiljan dominerar således i hög grad. Märkligt nog saknas dock Gagnef helt. Ej heller Västerdalarna har någon enda representant.

På hösten påtingades kullorna vanligen för följande år. Nyanställningar skedde mest genom släkt- och vänförbindelser. Ibland har ombud funnits ute i socknarna. Två gånger gjorde kyrkogårdens trädgårdsmästare värvningsresor. Ena gången var år 1900, då han på grund av »den ... alltmer tilltagande obenägenheten från de kvinnliga arbetares sida ... (sträjk, trotts och liknöjdhet vid utförandet af sina arbetsåligganden)» reste upp till Orsa och Mora för att värva ett hundratal nya; från dessa orter hade tidigare inga kullor kommit. Av dagsverksjournalerna framgår, att högst ett halvdussin kvinnor ur den gamla kadern fick stanna. Ovan har vi emellertid sett, att Nedansiljan trots detta dominerade 1913. Detta visar, att den markanta omsvängningen i rekryteringsområde inte haft betydelse på lång sikt, den hävdvunna sockenspecialiseringen rubbades ej. — En andra resa gjorde trädgårdsmästaren 1920, då det hade uppstått svårighet att fylla kadern, eftersom många med hänsyn till den svåra matsituationen drog sig för arbete i Stockholm.

Under första världskriget föreslogs i stadsfullmäktige, att kullorna skulle ersättas med stockholmskor på grund av den svåra arbetslösheten. Kyrkogårdsnämnden avstyrkte, eftersom det visat sig, att dessa ej orkade med det tunga arbetet (främst bärningen av två 13-liters vattenkannor med ok). 1922 beslöt emellertid nämnden, efter ny påstötning, att gradvis övergå till lokal arbetskraft. Blott ett 60-tal kullor skulle få arbete. Antalet minskade efter hand, och 1926 anställdes inga alls. Genom centraldirigering ströps därmed ett viktigt herrarbete. Man höll hårt på bestämmelserna, och inga kullor anställdes på flera år. Det finns dock exempel på kullor, som skenskrev sig i Stockholm för att få fortsätta arbetet. — När arbetsläget lättade, utövade kyrkogårdsarbetet ej längre någon lockelse för kullorna.

Arbetssäsongen var för huvuddelen maj–september. Somliga kom redan i april för att kratta. En del — mest äldre och ogifta — slutade först i november.

Före 1889 tillämpades daglön, därefter timlön. 1895 infördes ett slags betingsarbete för gravskötarna men ej för personalen på trädgårdsavdelningen. Betinget innebar, att var och en svarade för visst antal gravar. Den äldsta kullan på gravkvarteret var vanligen förkulla med något mera betalt. Lönen skall ha varit bättre än vad som erbjöds

trädgårdskullorna. Dessa hade dock fria resor. Timlönen låg 1889–1905 på 10–15 öre och steg sedan till 26–27 öre, där den låg oförändrad till 1915. Kristiden stegrade därefter lönen oupphörligt. 1921 låg den på 1,10 men sjönk sedan. Pension erhölls efter 10 års sammanlagd tjänst.

Arbetet bestod bl. a. i krattning, borttagning av mossa, vältning och vattning. 1889 var arbetsdagen 12 timmar. Övertid förekom ofta. 1900 och 1910 arbetade man 10 timmar sommartid, 9 på hösten. 1920 var arbetsveckan 51 timmar sommartid. På söndagarna var fyra kullor vakter och gick gravägarna till handa med krattning, vattning o. d. Folkdräkt var obligatorisk för dem åtminstone till 1917.

Kullorna bodde från 1890 i en *kullkasern* inom området (plansch 7). Huset var beräknat för omkring 120 personer och hade logement för ända upp till 18 kvinnor. Rent militär ordning rådde. Stränga ordningsregler trycktes och spikades upp. Bl. a. fick man inte utan tillstånd vara ute efter kl. 22. Runt huset löpte ett staket och vid porten stod en vaktkur. Staketet skall dock snarare ha varit till för att stänga ute besökare än inne flickorna. De, som kom för sent hem, brukade »planka». Trädgårdsmästaren gick ibland utanför huset och kontrollerade ordningen. Blev man ertappad, fick man en uppsträckning.

1906 tillkom en ny kasern. När arbetsstyrkan blev större, måste ändå en del bo på hyresrum. 1928 revs den äldre kasernen,[47] den yngre tjänstgör nu som magasin.

För bostaden erlades en mindre hyra. Städningen gick i tur. Mat lagades i kasernernas kök; en eller två kvinnor var speciellt avdelade för att sköta eldning och städningen i köket. Matlagningen var vanligen helt individuell.

Klädsel i arbetet kunde till omkring 1922 utgöras av folkdräktens vardagsupplaga eller delar därav jämte köpta plagg. På huvudet hade man schalett; stockholmskorna bar någon form av hatt.

Det är känt, att kullor arbetat även på kyrkogårdarna i Lidingö, Danderyd, Karlstad och Falun.

Bakning. Ett vanligt säsongarbete var tunnbrödsbakning. Främst från Sollerön men också från Orsa, Mora och Malung har man gått till Hälsingland (i första hand Ovanåker, Alfta och Voxna). Några få gagnefskullor gick i synnerhet till södra Dalarna.

---

[47] Uppgiften i Berg 1944, not 45, är missvisande. Den går igen i Lindberg, E., 1961, s. 191.

Vanligen arbetade *bakkullorna* eller *hälsingebagarna*[48] i lag om två eller fyra. Säsongen började efter mikaeli och sträckte sig i första omgången till jul, sedan började man vid vårfrudagen och höll på till midsommar, berättas från Orsa.[49] Man hade kost, logi, visst antal brödkakor samt 16 sk om dagen (1800-talets mitt?). Brödet brukade samlas av alla kullorna på orten i fråga till en viss gård, varifrån det kördes hem med efterskickad häst.

Var kulla hade en *brödsäck* av svinskinn, försedd med sticka och bomärke.

På 1880-talet var lönen 75 öre om dagen jämte två brödkakor eller motsvarande mjöl, omkring 1910 1 kr eller något mera, 1919 2–3 kr.[50]

På Sollerön har sysslan hållits levande längst. Omkring 1920 fanns 5–6 lag om två personer. En deltagare berättar, att arbetet höll på från 6 till 18. Var ugnen ej upphettad av värdfolket, fick man börja kl. 5. Man gjorde fyra blandningar om dagen och hann med närmare 100 kakor. Ibland bakade man efter den ordinarie arbetsdagens slut åt skogsarbetare och höll då på till midnatt. 1933 slutade ett lag sina hälsingevandringar. Då fanns fortfarande två lag i gång. Lönen var 1930 4 kr, vilket ansågs högt. I var gård höll man på 1–3 dagar. I regel återkom man till samma gårdar år från år. En av husmödrarna i bygden brukade skriva till Sollerön och beställa bakkullorna; de andra gårdarna fick sin arbetskraft via henne. Kullorna var i regel ogifta. Baklagen brukade vara fasta.[51]

De sista hälsingebagarna från Sollerön gick ut 1945 (till Alfta). De var borta 8–10 veckor. Lönen var 6 kr/dag jämte vivre. 1953 arbetade ett par kvinnor i Siljansnäs, 1960–62 i Mora. Ersättningen uppgick i det senare fallet till 20 kr och tre brödkakor.[52]

Anställning som hembiträde har säkert i viss utsträckning förekommit säsongvis, ehuru blott ett par uppteckningar finns från Dalarna. I Oxberg, Mora, skall »alla» flickor — troligen minst ett dussin — ha varit till Stockholm och andra städer som hembiträden omkring 1920–40 utom sommartid, då de kom hem och hjälpte till hemma eller på fä-

---

[48] Orden belagda i Orsa och på Sollerön (ULMA, Dalmålsordboken: »bakkulla», »hälsingebagare»).

[49] ULMA 7787, s. 55.

[50] EU 13347, s. 1; 13604, s. 2; ULMA 25017, s. 30, 52.

[51] ULMA 25017, s. 30 f.

[52] ULMA 26335, s. 3.

boden. Troligen växlade man arbetsgivare år från år. — Kvinnor från Nedansiljan lär stundom resa till annan ort någon vecka för att städa nybyggen.[53]

Servicesysslor

Affärsanställning.[54] I Stockholm har affärsanställda kullor funnits åtminstone hos NK, PUB, MEA, Åhlén & Holm, Holmbloms, Percy Luck samt hos hovjuvelerare K. Andersson. Också Tullbergs tryckeri och flera större kontor hade kullor. De städade, gick ärenden, slog in paket, plockade tillbaka det som expediterna visat upp m. m.

På PUB arbetade 1924 13 kullor. De skulle ha folkdräkt på sig, enligt uppgift därför att kunderna lättare skulle hitta dem vid paketinslagningen. Säkert bortsåg affärsledningen ej heller från reklamvärdet. Det påstås, att alla skulle vara klädda i rättviksdräkt, oavsett hemsocken. När KF övertog firman i början av 1930-talet, försvann folkdräkterna. Bevarade personalhandlingar har sällan födelseort noterad. De få uppgifter, som finns, pekar på att kullorna kom från Leksand och Rättvik. Handlingarna visar också, att anställningarna åtminstone på 1920-talet var fleråriga.

MEA hade 1886 minst två kullor i tjänst. På 1890-talet uppvisar huvudboken ett särskilt »Kullornas konto». Att döma av lönesumman bör 5–6 kullor ha varit anställda.

Genom en tryckt källa vet vi, att kvinnor från Mora gärna tog butiksanställning i Stockholm.[55]

Tidningsannonser sökte ibland kullor till affärer runt om i landet. Oftast framgår det ej, om det gäller säsongarbete. 1899 söks dock en kulla till en tobakshandel i Gävle »under seglationstiden», och 1892 en kulla till cigarraffären vid Sanna hed.[56]

Vinhandlare hade ofta kullor anställda för att skölja och fylla buteljer, rulla vinfat m. m. (plansch 8). 1909 fanns troligen 6 kullor i vinfirman Tegnér & Wilcken, Stockholm. Kramers i samma stad hade vid sekelskiftet åtskilliga kullor anställda, alla för längre tid. Det är känt, att mora- och orsakullor arbetat på vinfirmor.[57]

[53] ULMA 25017, s. 54; muntlig uppgift av Britta Yngström, Sthlm.

[54] Nedanstående efter Sthlm. MEA:s arkiv, styrelseprotokoll, huvudböcker, avlöningsböcker, personalliggare; Sthlm. PUB:s personalavdelnings arkiv, registerkort; EU 52191, s. 2; ULMA 25017, s. 21; 25018, s. 24. Jfr även Thomas 1891–92, s. 524.

[55] Forsslund 1918–39, 1: 5, s. 41.

[56] Tidning för Fahlu län och stad 22.3.1892; Dalpilen 17.5.1899.

[57] Forsslund 1918–39, 1: 5, s. 41; SSM, uppteckning, acc. 44; ULMA 12228, s. 23 f; 25018, s. 14; 26335, s. 19.

Apoteken anställde också dalfolk för olika sysslor. En apoteksdräng från Gagnef arbetade i Stockholm 1859. Annonser sökte kullor till apoteken i t. ex. Östersund och Falun.[58]

Brödutbärning, mjölkutbärning. Särskilt i Stockholms förorter har det varit vanligt, att kullor anställdes av bagerierna för att sälja eller bära ut bröd.

Bagare O'Konor i Stocksund drev bageri omkring 1892–1911. Han hade 5–6 kullor anställda, dels sådana, som året runt sålde bröd till traktens fasta befolkning, dels säsonganställda, som sålde till sommargäster. De säsonganställda började vid 20-årsåldern och återkom år från år. Man fick provision på försäljningen, som ägde rum vid dörrarna. Inkomsten var god. De äldsta tog de lukrativaste områdena. Distrikten omfattade åtminstone Djursholm, Danderyd, Sätra och Väsby. Kullorna började sin dag vid sextiden och kom hem omkring fyra. Folkdräkt användes. Var kulla hade två stora korgar, 75 × 50 × 40 cm, burna med ok. Bostaden var en liten byggnad vid bageriet. — På Pilgatan i Stockholm fanns ett annat bageri, där det omkring 1889 arbetade en rättvikskulla, som rodde ut bröd till villor på Långholmen och i Gröndal.[59]

Brödkullorna kom också från t. ex. Siljansnäs, Leksand och Orsa.[60]

Flera annonser visar, att även bagerier i landsorten sökt kullor. Man erbjöd fri bostad samt provision eller tidlön.

Mjölkdistributionen i Stockholm synes enligt bilder (plansch 9–10) under 1800-talet delvis ha skötts av dalkullor.

Vattenbärning. En uppgift finns, att kullor burit vatten i Stockholm. I östermalmshusen bars vattnet upp av de dalska vedsågarna.[61]

Servering. Från Oxberg i Mora berättas, att det funnits servitriser med säsonganställning på annan ort (jfr plansch 11). Arbetsgivarna gillade ej denna anställningsform, och kullorna måste ta årstjänst.[62] — Flera utskänkningsbolag har annonserat efter kullor fram till omkring 1920.

Arbete på Nordiska museet och Skansen. Då A. Hazelius startade vad som skulle komma att bli Nordiska museet samt senare Skansen,

[58] Dalpilen 2.4.1900; 9.1.1920; Nordström 1953.

[59] ULMA 25017, s. 44; 25018, s. 17; 26335, s. 16. Jfr även ULMA, Folkminnen från Lidingö, s. 88; Sthlm. Institutet för folklivsforskning, Yngström, s. 14 f.

[60] ULMA 12189, s. 3; 12228, s. 24; 25018, s. 17.

[61] Levander 1934, s. 49; Orefelt 1953, s. 28.

[62] ULMA 25017, s. 54.

måste det ha legat nära till hands att anställa dalkullor som arbetskraft. Den emotionella anknytningen och reklamvärdet var säkert betydande.[63]

Redan i räkenskaperna 1873 möter oss »Leksands-Karin», som lyfter lön första gången i oktober. Vid årets slut hade ytterligare ett par kullor tillkommit. Följande år tjänstgjorde dessa och flera andra längre eller kortare tid. Senare synes antalet i juli månad ha varit 1890 11, 1900 25, 1910 18 och 1920 16. De kortvarigt anställda har varit få, särskilt under detta sekel.[64] Däremot var förhållandet annorlunda tidigare. Några hundra brev, skrivna till Hazelius från kullor under främst 1880- och 90-talen, finns bevarade.[65] Många gäller anställning, andra är mer personliga; Hazelius stod i ett mycket patriarkaliskt förhållande till sina kullor och sände dem ofta julhälsningar o. d. Av breven framgår klart dels att många önskade anställning över sommaren, dels att släkt- och vänförbindelser spelat en roll vid anställningarna. Dessutom ger de möjlighet att bedöma sockentillhörigheten. Huvudparten kom från Leksand och Rättvik, enstaka från andra socknar i Nedansiljan.

Kullorna tjänstgjorde som vakter eller servitriser, sprang ärenden eller gick med bud, för vilket de fick spårvagnspengar. De sålde också lotter och tog upp årsavgifter.

En kulla var med på världsutställningen i Paris som vakt på den svenska avdelningen.[66]

Vedsågning, vedhuggning. I Stockholm har vedsågning förekommit som herrarbete åtminstone sedan 1740-talet. Ett mycket rikt uppteckningsmaterial gör det möjligt att i detalj följa vedsågarnas livsföring.[67]

Sågarna har, så långt traditionen når, nästan uteslutande kommit från Bjursås, Ål och Leksand (där främst Rönnäs fjärding och Djura). En och annan från Siljansnäs, Gagnef och kanske några andra socknar har deltagit. Hilleström målar 1785 en morakarl i Stockholm med såg, yxa och sågbock (plansch 12), varför sysslan i äldre tid kan ha varit mera utbredd.

[63] Jfr Böök 1923, s. 93 ff, 326 ff.

[64] Sthlm. Nordiska museets arkiv, bilagor till räkenskaper.

[65] Sthlm. Nordiska museets arkiv, Hazeliana, bunt 79, 179.

[66] Böök 1923, s. 326.

[67] Nedanstående efter Orefelt 1953; Nordström, A., 1953; SSM. Topografiska arkivet, mapp »Grytgjutaren»; EU 52191; ULMA 25017, s. 12 f, 15 ff, 59; 25018, s. 21 f.

Säsongen sträckte sig från september till maj. Sågarna hade i allmänhet 10–20 vedställen, som de besökte en eller ett par gånger i veckan. Ställena låg på Östermalm och delvis på Norrmalm. Arbetsdagen började omkring 8 — tidigare var herrskapen inte uppstigna — och räckte till 18. Vedkarlarna brukade, åtminstone i senare tid, köpa upp veden för kundens räkning på kajen vid Strandvägen, där vedskutorna lade till. Veden fördes till kundernas källare av åkare. Där sågades den efter hand och bars upp.

Betalningen berodde på hur många trappor veden skulle bäras. Per stockholmsfamn fick man omkring 1910 ca 10 kr, under kristiden det dubbla, för sågning och bärning. Skillnaden per våning var 50 öre. En duktig vedsågare hann kanske med 100 famnar/år. — Vid jul brukade man få stearinljus, senare dricks och julbulle, av kunderna.

Yrket gick mycket ofta i arv från far till son. Sonen kom in i yrket genom att tjäna som veddräng. En och annan sågare hade t. o. m. flera drängar. Omkring 1870–80 hade en dräng 100 kr för vintern jämte vivre, 1898 60–70 kr/mån. samt husrum, senare 100 kr. Dränglönen kom från sekelskiftet att vida underskrida byggnadsarbetarnas löner, vilket gjorde det svårt med rekryteringen.

Det fanns en del mycket stora vedställen: Operan, Hovrätten, Generalstaben, Riksbanken, UD, Kungl. Stallet m. fl., där det gick åt ett par hundra famnar årligen. Dessa ställen var eftertraktade att få. Hovrättens vedförsörjning sköttes av en mas och hans hustru; kvinnan deltog i sågningen. När en vedsågare dog eller drog sig tillbaka — vid 65–70 års ålder — kunde det hållas »auktion» på kunderna. Efterträdaren betalade 5–10 kr, omkring 1910 skall en överlåtelse i ett fall t. o. m. ha kostat 100 kr. En kund, som förbrukade ca 10 famnar årligen, kallades *storställe,* 1 famn *skitställe.*

Klädseln har så långt meddelarna (1940–60-talen) kan minnas tillbaka varit randig arbetsblus och skinnförkläde, senare blåförkläde.

Så småningom började stenkol att användas i stället för ved, och vedkarlarna fick allt mindre arbete. Detta började vid sekelskiftet. Dessförinnan anses ett hundratal vedmasar ha funnits. Männen från Ål slutade såga troligen före sekelskiftet, djurakarlarna ca år 1900, bjurskarlarna 1910–15. 1910 skall 20–30 män från Leksand och ett tiotal från Bjursås ha varit sågare.[68] Först omkring 1951 slutade de tre sista leksandsborna. Under andra världskriget upplevde yrket en liten renässans.

[68] 1850 anges de sågande bjurskarlarna vara ca 20, vid sekelskiftet (?) ca 40 (Sthlm. Lantmäteristyrelsens arkiv, W-län, U 3, 1[10], s. 10; ULMA 26335, s. 4).

En annan konkurrent till vedmasarna dök upp omkring 1885: vedgårdarna.[69] De hade ångsågar, strax efter sekelskiftet också elektriska kapar. Kundkretsen var dock i stort sett en annan, vedhandlarna kunde inte arbeta sig in på Östermalm. Deras kortkapade ved blev emellertid med tiden nödvändig för järnkaminerna. Antalet dalkarlar på vedgårdarna skall ha varit ringa.[70]

Vedsågarna hade bestämda inkvarteringsställen: Hornsgatan 57 (»Fjöset»),[71] Sergelgatan 2 (»Sergelbo») och 10,[72] Mäster Samuelsgatan 25 m. fl. Sergelgatan 10, *Stora maskvarteret*, var det mest kända. Dalkarlar har bott där sedan huset byggdes 1859. Enligt tradition har man även tidigare hållit till i trakten. Rummet, 4,9 × 5,6 × 3,1 m, hade tre väggfasta sängar i tre våningar (plansch 14). I varje säng sov åtminstone i äldre tid två man. Tidvis låg dessutom folk på golvet. Senare tillät hälsovårdsnämnden blott sex sovande i rummet. Redskapen hängde på krokar på väggarna. På golvet stod kistor med medförd mat. Taket hade stänger för klädtorkning. Köket var en liten skrubb med öppen härd i ett hörn. Städningen gick i tur. Potatis kokades gemensamt. Åtminstone i senare tid åt man dock mycket på matställen. Masar, som kom på besök eller för att söka arbete, brukade få bo i rummet för 25 öre natten (ca 1910).

Ibland blev någon sågare bofast i staden. Så kan sägas vara fallet med en bjursbo, som ca 1911–20 drev en sågfilarverkstad på Prästgatan. Han reste blott hem till familjen (hustru och nio barn) några få gånger om året, bl. a. till slåttern. Gården höll tidvis 5 kor och 2 hästar.[73]

Det är ovisst, i vilken utsträckning man sågat ved på övriga orter (gruvved undantaget; se nedan). Givetvis har dalkarlar, anställda på bruk och gårdar, kunnat biträda med vedsågning,[74] men som regelrätt yrke tycks det inte ha förekommit utanför Stockholm.

Vedsågarna i huvudstaden bildar en ur flera synpunkter intressant grupp med stor sammanhållning — fackförening fanns — specialisering

[69] Vid en undersökning omkring 1910 uppskattades antalet anställda i stadens vedgårdar och -affärer till ca 600. Vedsågarna synes då ej ha medräknats. — Stadens totala vedbehov 1897 beräknades till 120 000 famnar. (Dalkvist 1899–1911, 3, s. 24 ff.)

[70] En uppgift om att de flesta leksingarna på 1870-talet arbetade på vedgårdar på Ladugårdslandets strandgata förefaller egendomlig (Hedman 1929, s. 94).

[71] Beskriven i Levander 1944, s. 154 ff.

[72] Beskriven i Sifversson 1945, s. 87 ff.

[73] ULMA 25017, s. 57.

[74] Se t. ex. Timrå. SCA:s arkiv, Fagervik, G V: 4, Anders Hansson, Hans Eriksson.

och tryggad inkomst. De blev genom sin långa vistelse i staden urbaniserade på ett helt annat sätt än övriga herrarbetare. Vi kan här snarast tala om ett yrke, ej en bisyssla. Man var stundom inte löntagare utan firmainnehavare.

Det är inte att undra på, att vedsågarna hörde till de herrarbetare, som bärgade sig allra bäst. Många blev smått förmögna, särskilt de, som hade dräng. Vid 1900-talets början kunde sågarna sätta in 400–500 kr på banken vid hemkomsten.

Expressarbete.[75] Vedsågarna tog ofta extra arbeten av det slag, som stadsbuden numera utför. Man anlitades av vedkunderna och deras bekantskapskrets. På ett par av kvarteren skaffades ordertelefon omkring 1910. Uppdragen var transporter till skärgårdsbåtarna, frakter till stationen, tvättbärning och främst mattpiskning. Ute på Ladugårdsgärdet fanns en *mattgård* om 15–20 piskstänger, ägd av staden.

Vid flyttningar bildade kamrater på kvarteren lag, som gav anbud. Man kunde då leja åkare.

Timpengen vid expressuppdrag var omkring 1915 upp mot 1,50. I bästa fall uppgick inkomsterna på detta slags arbete till ungefär hälften av vad man fick in på vedsågning.

Åtminstone från Bjursås brukade en och annan resa till Stockholm speciellt för att arbeta som flyttkarl en månad i oktober. En man var där i 15–20 år fram till omkring 1925.

Dalkarlar som flyttkarlar är kända från sekelskiftet 1800.[76]

Rodd.[77] Persontrafiken på vattnen i och vid Stockholm var enligt kutym förbehållen roddarlaget, som bestod av kvinnor ur de lägre befolkningslagren.[78]

På 1820-talet, enligt en uppgift 1822,[79] började emellertid ståndspersoner — något senare också andra borgare — att skaffa båtar, bemannade med kullor, för allmän trafik, tydligen främst från staden till sina gårdar i omnejden. Sommaren 1830[80] hade detta fått en sådan

---

[75] Källor som not 67 ovan samt ULMA 25017, s. 57.

[76] Schmidt 1801, s. 117.

[77] En stor mängd excerpter kring samt manuskriptdelar till en bok om sjökommunikationerna i Stockholm ingår i SSM. E. Lundqvists samling. Även SSM. Unmans samling innehåller en del notiser.

[78] En kungörelse 27.4.1818 förbjuder särskilt sjömän och timmermän att idka persontrafik mot betalning (SSA. Handels- och ekonomikollegii arkiv, E VI: 1).

[79] SSA. Lundqvists samling, utkastet »En revolterande överste».

[80] De första annonserna om kullbåtar tycks uppträda 1830 (Stockholms Dagligt

omfattning, att rodderskorna klagade, men handelskollegium, som hade överinseendet över trafiken, fann, att de nya båtarna, 15 stycken, var till bekvämlighet för allmänheten. Protesten avvisades. Det ålades emellertid båtägarna att betala skatt och låta registrera sina båtar, såsom var fallet med roddarlagets farkoster. Båtarna skulle också besiktigas varje vår. Flera båtägare ville ej betala skatten och lade ned rörelsen. Särskilda tillståndsbevis meddelades för de övriga *kullbåtarna.*[81] Dessa var smäckra farkoster, ej så klumpiga som roddarmadammernas (plansch 15). 1836(?) uppträdde en ny typ av båt, s. k. *vevslup,* som hade två skovelhjul, drivna med handkraft, *dalånga*[82] (plansch 16–17). Den tog ca 30 personer.[83]

En rulla över båtarna upprättades[84] och hölls sedan à jour, varför det går att följa båtbeståndet år från år. Det växlade kraftigt. Orsaken till den slutliga nedgången var ångsluparnas uppträdande från 1846.[85] Tabell 17 visar några siffror.[86]

1830–61 fanns också två *paketbåtar* i gång, med all säkerhet skötta av kullor.

Trafiklinjer och tilläggsplatser var noggrant bestämda. Ofta uppstod osämja mellan kullorna och roddarmadammerna.

Det har också förekommit ett okänt antal kullbåtar, som sällan begagnades i allmän trafik utan mest nyttjades av ägarna för de egna transporterna mellan staden och hemmet. 1851 inkallades en båtägare till kollegiet på grund av dylik trafik. Han förklarade sig villig att låta registrera båten.[87]

Även efter 1862 har enstaka kullbåtar funnits för trafik utom staden.[88] Det är vidare troligt, att enskilda personer, t. ex. gårdsägare i

---

Allehanda), där det dock anges, att trafiken på ett par sträckor upprätthölls »likasom förra åren» (30.4).

[81] SSA. Handels- och ekonomikollegii arkiv, prot. 31.8, 7.9.1830.

[82] Selander 1920, s. 170.

[83] SSM. Unmans samling, nr 1038.

[84] Siffrorna får betraktas som osäkra i flera fall. De stämmer stundom ej med det antal, som Lundqvist anför ur andra källor.

[85] SSM. Lundqvists samling, excerpt.

[86] Siffrorna för kullbåtar från 1850 innefattar även »roddbåtar» och »roddsnipor» utanför roddarlaget. De har med stor säkerhet rotts av kullor (jfr Ferlin 1854–58, 1, s. 197).

[87] SSA. Handels- och ekonomikollegii arkiv, prot. 8.7.1851.

[88] En kommunikationstabell 1863 upptar en kullbåt, som söndagar trafikerade Danvikstull–Stubbsund. Den ersatte vardagarnas ångslup. (Nya Dagligt Allehanda 3.6. 1863.) — Enligt Selander (1920, s. 170) skall den sista vevbåten ha slutat gå 1875 Uppgiften förefaller tvivelaktig.

Tabell 17. *Roddkullornas båtbestånd 1830–63.*

	1830	1836	1843	1850	1853	1856	1859	1860	1861	1862	1863
Kullbåtar	8	10	5	14	37	16	26	17	0	1	0
Vevslupar		6	16	22	30	14	7	6	5	0	0

Källa: SSA. Handels- och ekonomikollegii arkiv, D I d:1–2; D VII:2.

omnejden, haft dalkullor i sin tjänst, vilka långt senare tillfälligt kunnat tjänstgöra som rodderskor.[89]

En sista gång fick kullorna återuppleva sysslan, när de rodde besökare vid Stockholmsutställningen 1897 in i en konstgjord grotta.[90]

I en skrivelse 1851 från ett nystartat bolag[91] får vi veta närmare om vilka villkor båtägarna erbjöd sina anställda kullor. Båtarna var i gång kl. 7–22. De bemannades av två kvinnor. Avgiften, som togs upp av rodderskorna, överlämnades till bolagets skattmästare. Dagspeng utgick. Inkomsterna av rodd efter kl. 22 tillföll rodderskorna själva. I en annons 1830 berättas vidare, att kullorna var »förbudne att på Båtarne medföra större Knyten, Säckar eller Korgar». Båtarna gick på klockslaget, »sedan Kullorna från bryggan förut eftersett om någon, som will medfölja, ankommer». Ville fler tränga sig ombord än vad som fick plats, skulle kullorna lägga ut några alnar men ligga kvar tills klockan slog. Kullorna var skyldiga att ständigt hålla »snyggt och rent i båtarne, sjelfwa wara snyggt klädda, och bemöta alla med höflighet».[92]

Vevsluparna förekom i flera olika modeller. De vevades av två yngre kullor, medan en tredje, äldre kulla satt vid rodret, efter vad en utländsk resande berättar.[93] Han är bara en av de många resande eller memoarförfattare, som frapperats av vevsluparna och deras besättning. Däremot sviker oss traditionsuppgifterna nästan helt beträffande rodderskorna. Man vet bara, att de kommit från åtminstone Rättvik, Boda, Leksand, Sollerön, Mora och Orsa.

H. C. Andersen ger en livlig skildring: »I grovt hvidt Linned, røde Strømper med grønne Hæle, og utroligt tyksaalede Skoe med Over-

[89] Jfr Lindberg, E., 1961, bild s. 181.

[90] Ullvi. Ullvi bys minnesbok.

[91] SSA. Handels- och ekonomikollegii arkiv, prot. 13.5.1851.

[92] Stockholms Dagligt Allehanda 29.4.1830.

[93] Boas 1845, s. 130. Båtarna kunde också vevas av fyra kullor enligt flera avbildningar.

læder helt op af Skinnebenet, staaer Dalkullen; grønne Grene smykker hendes Baad.» De klingade med klocka före avfärden. En fransman berättar, att kullorna brukade slå sig i slang med ensamma resande och »berätta sin historia, som ofta är ganska trist». Men om båten är fullsatt, »roa de sin publik med att blåsa ljudliga låtar i sina lurar eller sjunga vemodsfyllda sånger från sitt hemlandskap».[94]

En uppgift finns om att dalkarlar ibland vevat slupar.[95] Den märkliga trampbåten Gefion, 60 fot lång, 12 fot bred och 4 fot djup, konstruerad 1823 av assessor Juringius i Stockholm, skall åtminstone 1825 ha drivits av dalkarlar; senare användes hästar eller oxar. Båten tog 300 personer och gjorde 3 knop.[96]

Kullorna befor också andra vatten. Omkring 1845 startade regelbunden trafik i Göteborg med kullbåtar, som efter några år avlöstes av vevslupar fram till 1853, då en ångslup övertog trafiken. Efter en pannexplosion miste emellertid allmänheten förtroendet för denna, och vevsluparna återvände för en tid.[97]

Industriarbete

Stearinfabriker.[98] Det troligen äldsta rena industriarbete, som dalfolk sysslat med, är ljustillverkning. Då L. J. Jerta 1839 startade Liljeholmens stearinfabrik — landets äldsta — bedrevs arbetet säsongvis. Från 1841 kan arbetspersonalen följas i arkivalierna. Troligen utgjordes de flesta av de vid fabriken arbetande men där ej mantalsskrivna av dalfolk. De icke mantalsskrivna anges 1841 vara 7, 1844 10, 1850 20, 1860 20 och 1870 76. I årsberättelserna framgår dessutom, att ytterligare dalfolk fanns, som tydligen hade mycket lösa anställningsförhållanden.

En annan fabrik var Clara. Den drevs 1847 »med fyra lejda dalkarlar, högst fyra dagar i månaden», alltså ytterst tillfälligt.

1859 hade männen på Liljeholmens 8–10,50 rd/vecka, kvinnorna drygt hälften.

Troligen fick stearinfabrikerna ganska snart årsdrift med i huvudsak

---

[94] Andersen 1851, s. 83; Hellberg 1937, s. 104.

[95] Selander 1920, s. 169 f.

[96] SSM. Lundqvists samling, tidningsurklipp. Prestationsförmågan förefaller för hög. En annan källa anger 200 personer, 18 trampare och hastigheten $^1/_4$ svensk sjömil på 15 minuter (SSM. Unmans samling, nr 666).

[97] Krantz 1961, s. 188 ff.

[98] Nedanstående efter Forssell, N., 1939, s. 126 ff.

fast anställd personal. 1874 drevs Alviks stearinfabrik vid Stockholm hela året.[99]

Av en samtida teckning (plansch 18) framgår, att huvudparten av arbeterskorna på Liljeholmens var från Rättvik. Vi vet, att stearinarbeterskor gått ut även från Orsa och Leksand.

Förhållandena på 1870-talet är kända genom enkätsvar från fabrikerna.[100] Liljeholmens hade då 40–50 kvinnor anställda, Clara 25. Fri bostad samt ved, läkarvård och medikamenter erhölls, liksom tillgång till bad och tvättrum.

Vid sekelskiftet tycks dalkullorna ha försvunnit från fabrikerna.[101]

Bryggeri- och vattenfabriker.[102] Efter 1800-talets mitt började bryggerierna få industrimässiga proportioner. Produktionen ökade kraftigt på 1860–70-talen genom att ångdrift och ångkokning infördes. 1877 började tillverkningen av öl av pilsnertyp, varvid omsättningen steg ytterligare.

Bryggerierna hade stor användning av kvinnlig arbetskraft. Som arbetet delvis var säsongmässigt — ökad produktion sommartid — låg det nära till hands att anställa kullor. Sysslan var dessutom fysiskt mycket påfrestande, varför de robusta kullorna kom till sin rätt.

De första *bryggerikullorna* tycks ha anställts på 1850-talet. Ett par decennier senare kan flera stockholmsbryggerier visa upp ganska stora kadrar. Grönwalls bryggeri hade 1885 16 kullor och Nürnbergs 38, varav 8 extra. Även vattenfabrikerna hade kullor, Apotekarnes i Stockholm ett 30-tal vid sekelskiftet. Kullorna kom att helt dominera arbetsmarknaden i Mellansverige och delvis även annorstädes; bryggerier från Norrbotten till Skåne annonserade efter dem.[103]

I Stockholm bröts dominansen omkring 1910. Det kan sättas i samband med införandet av arbetsbesparande maskiner. Landsortsbryggerierna nyanställde kullor till omkring 1920, av annonserna att döma. Troligen låg man här något efter i fråga om att införa nya maskiner.

Flera källor pekar på att huvudstadens bryggerikullor i början var

[99] ULMA 25009, s. 1, 7.

[100] RA. Tullkommittén 1876, vol. 69.

[101] Jfr Leffler 1897, s. 27 (under kemisk-tekniska fabriker).

[102] Nedanstående efter Rosander 1962 *a*. Angående löner se även Dalkvist 1899–1911, 2, s. 15 ff.

[103] I enkätsvar från hela landet 1876 framgår, att då ännu rätt få kvinnor var bryggerianställda utom i Sthlm och Göteborg (RA. Tullkommittén 1876, vol. 72–73).

säsonganställda, men knappast efter sekelskiftet, medan landsortens i viss utsträckning haft säsongarbete till omkring 1920. Från Apotekarnes omtalas dock, att det ännu rätt långt fram i tiden skedde visst personalbyte 15.12, då en del reste hem för varierande tid — ett slags säsongledighet.

Sockentillhörigheten och åldern för kullorna vid Nürnbergs nås genom en matrikel 1897(?)–1917. Av de sammanlagt 165 kvinnorna har 111 socken utsatt. Leksand-Djura dominerade (45), följt av Rättvik (20), Siljansnäs (17), Orsa (10) och Boda (8). Märkligt nog saknade Mora helt representanter. Blott 3 kvinnor kom från andra landskap.

Många av kullorna kom upp i avsevärt antal tjänsteår. Blott ett par kvinnor har arbetat i flera småperioder och bör betraktas som säsongarbetare.

De yngsta var 15 år vid första anställningen i branschen. Närmare hälften var 18–20, ca 15% 27 år eller äldre.

Leffler, som undersökt åldern för ett antal bryggeriarbeterskor i staden omkring 1895, fann medelåldern vara 29,5 år med 50 och 17 år som yttervärden.[104]

Kullorna sysslade med rengöring och fyllning av buteljer samt korkning och etikettering (plansch 19–21). Vanligen hade man ackordslön. Arbetet var troligen det bäst betalda av alla kvinnliga grovsysslor. Veckoinkomsten var på 1890-talet 7–11 kr. En strejk vid fyra stockholmsbryggerier 1897 förde med sig enhetliga lönebestämmelser. Omkring 1910 hade en ordinarie upp till 30 kr i veckan, en extra ungefär tredjedelen.

Landsortsbryggerierna erbjöd ofta tidlön, rum, ved och fri resa. I Stockholm var det mindre vanligt, att bryggerierna höll fri bostad.

Arbetsdagen var lång. På Wasabryggeriet räckte arbetsdagen på 90-talet mellan 5 och 20.30 med raster 8.30–9 och 13–14. Söndagar arbetade man 5–11.

Klädseln i arbetet tycks äldst ha varit en sämre mundering av folkdräkten. Gradvis övergick man till vanliga kläder, i likhet med vad *de civila* — icke-dalska arbeterskorna — hade. Efter 1910 synes folkdräkten i stort ha försvunnit, men ännu 1930 lär någon ha haft den i arbetet. De många folkdräkter, som syns på bevarade gruppfoton, förklaras delvis av att man tog på söndagskläderna vid sådana tillfällen.

---

[104] Leffler 1897, s. 36.

Ammunitionsfabriker. Kronan har drivit ammunitionsfabriker i Marieberg (Stockholm) och Karlsborg (Västergötland). Genom arkivalier[105] fås en uppfattning om de anställda, som i äldre tid främst utgjordes av kullor (plansch 22).

Avlöningsjournalen för Marieberg börjar 1868. De allra flesta var kullor. Under året sker en kraftig säsonganställning under april–oktober (januari 35 anställda, juli 91, november 67). På hösten upptas också några tjänstedrängar, mest dalkarlar. Flera kvinnor bor på fabriken. Redan några få år senare saknas ansvällningen sommartid. Snarast tycks den naturliga avgången delvis ersättas av säsongarbetare. De flesta nyanställda in på 90-talet utgjordes av kullor. Även 1916–17 anställdes rätt mycket dalfolk.

På laboratorieavdelningen i Marieberg, vars handlingar är bäst bevarade, antogs 1876–1940 sammanlagt ett 70-tal kullor, med få undantag från Leksand och Rättvik. Anställningsåldern var som lägst 15–16 år. Anställningstidens längd har sällan varit under ett år.

En rulla 1882–1909 över arbetspersonalen, troligen såväl på laboratoriet som på fabriken, upptar ca 1 150 namn. De första åren utsätts civilstånd. Blott få var gifta. Anställningstidens längd för de nyanställda kullorna 1882–91 (ca 160) var för knappt hälften kortare tid än ett år och vanligen 4–8 månader. För kvinnor från andra landskap (90) var tendensen densamma.

I arkivalierna från Karlsborg — fabriken startad 1887 — framgår ej hemorten för de anställda. Av namnen kan utläsas, att kullorna dominerade till omkring 1895. 1888–95 antogs sammanlagt 62 kullor och 34 andra kvinnor. Anställningstiden för kullorna var genomsnittligt betydligt längre än på Marieberg. På fästningen fanns en särskild *kullkasern.*[106]

Sågverk och brädgårdar. Då sågverksindustrin omkring 1850 börjat övergå till stordrift, krävdes en mycket stor mängd arbetare. Sysslorna var säsongbetonade.

Antalet arbetare var mycket högt på många sågverk. Även för kvinnor fanns det arbete. Ur enkätsvaren, lämnade till 1876 års tullkommitté, kan nämnas några siffror.[107] Ljusne hade 800–1 500 arbetare,

[105] Karlstad. Ammunitionsfabriken Zackrisdals arkiv, arkivalier från Marieberg och Karlsborg, D V b: 2; F II; G III; KrA. Mariebergs ammunitionsfabriks arkiv, rulla 1882–1909 (även med uppgifter från Karlsborg), avlöningsjournaler.

[106] Muntlig uppgift av mina föräldrar.

[107] RA. Tullkommittén 1876, vol. 14–15.

Svartvik 435 samt 30–40 kvinnor sommartid, Njurunda 700, varav 5 kvinnor, Bergvik redovisade 137 arbetare, bland dem 70 mantalsskrivna, Ala 93, varav 63 mantalsskrivna. Marma hade i sågen 130 män och 12 kvinnor anställda, på brädgården ca 50 män, huvudsakligen »löst folk», som återvände hem efter skeppningssäsongens slut. Alla hade fri bostad. En utredning angående sågverken vid Sundsvall 1880[108] visar, att 1 500 av 2 400 arbetare ej var mantalsskrivna på orten.

En uppsats av S. Hasselberg behandlar förhållandena vid Skutskärs sågverk 1886–1915.[109] Han visar, att antalet arbetare före sekelskiftet höll sig emellan 1 250 och 1 500 för att sedan sjunka till ca 900 (1915) — en följd av rationaliseringar. Antalet säsongarbetare minskade ännu snabbare. 1884 tycks 121 dylika ha funnits, 1902 68, 1910 21 och 1915 7. 1894 utgjorde dalkarlarna 13 % av de anställda, vilkas hemort anges, 1915 mindre än 1 %. Av totala arbetarantalet var vanligen 6–9 % kvinnor. Efter 1910 sjönk talet till 2–3 %. Andelen pojkar var genomgående 14–18 %.

Sågningssäsongens längd var 10–11 månader. Vid högkonjunktur gick sågen nästan året om.

Dalkarlarna tjänstgjorde på sågen i mindre välbetalda yrken: hjälpsågare och undankastare. De lukrativaste sysslorna var förbehållna de fasta arbetarna. Sågarnas avfall förädlades i stav- och listverk. Stavsorteringen sköttes ofta av *ribbkullor*. De arbetade också som s. k. virkesutskjutare (*spånkullor*) samt kolvedskapare. Ribb- och kolvedskaparna ersattes 1910 av män.

Hyvlerierna gick året runt. Dalkarlarna var ofta hjälpklyvare och -justerare.

På brädgården, där anställningstiden var beroende av skeppningssäsongen, arbetade många dalkarlar, unga som gamla. Det skeppningsklara virket skulle kapas i ändarna, och knubbplockarna var ofta kullor eller pojkar.

På sågen i Skutskär hade arbetarna ena veckan nattskift, andra dagskift. Arbetet varade 12 timmar med 1 $^1/_2$ timmes raster. Arbetsdagens längd sjönk sedan och var 1915 något över 9 timmar. I brädgården arbetade man på 1890-talet 6–19.30. Även där sjönk arbetsdagens längd. Under bråd skeppningstid förekom mycket övertid utan extra ersättning. Enligt avtal 1907 fick man dock 25 % extra för övertid, 50 % för söndagsarbete.

[108] Treffenberg 1880, tabell 5.

[109] Uppsala. Geografiska institutionen, Hasselberg. — Om Skutskär se även Gårdlund 1942, s. 365; Nelson 1963, s. 385, 387; Rosander 1962 *c*, s. 140 f.

Denna skildring av förhållandena i Skutskär tycks vara representativ, av andra källor att döma. Det kan tilläggas, att säsongarbetarna brukade förläggas i kaserner. I Skutskär var dessa 1888 ca 20 m² och beräknade för 12 personer. »Det var hopspikade brädsängar som man fick ligga 2 personer i ock en del blev utan sängplats och måste ligga på golvet.» En enda spis fanns. Vatten fick man från kanalen, 5 min. avlägsen. Barackerna var fulla med ohyra. En annan skildring från samma plats berättar: »Järnsängarna stodo i över och underslaf och så var det att befolka sängplatsen för natten. När morgonen kom behövdes inte bäddas ihop. Nattskiftets gubbar skulle nämligen använda samma sovplats och dessutom var ju sängplatsen uppvärmd.» — Kullorna fick hyra in sig på någon vedbodvind, där de pyntade och sökte göra det hemtrevligt.[110]

Stundom fick de extra arbetarna respengar.[111] Vanligast förekommande var ackordslön. Inkomsten växlade starkt år från år och på olika platser och för olika arbeten.

De dalska sågverksarbetarna kom från hela landskapet, även bergslagssocknarna. Tyngdpunkten har dock utan tvivel legat i Nedansiljan. Från Leksand och framför allt Gagnef har stora skaror utgått. Kvinnorna kom speciellt från sistnämnda socken.

Arbetsdistrikten har för de dalska arbetarna legat vid Runn, i norra Uppland samt längs norrlandskusten t. o. m. Medelpad och Ångermanland. En mindre del har gått till Mora.[112]

Av skildringen från Skutskär och även av många andra uppgifter framgår, att sågverksarbetet upphört som regelrätt herrarbete omkring 1910. Även senare har arbetet haft säsongkaraktär, men då i den formen, att de fasta arbetarna permitterats eller avskedats över stoppen.[113] Under 1920-talets arbetslöshet kunde kommunerna överenskomma med sågverken, att avskeda de arbetare, som ej var skrivna på orten.[114]

Diverse arbeten. Anställningar i socker-, lim-, benmjöls- och porslinsindustrin omtalas från Orsa, Leksand och Boda.[115] Orsa- och flodakvinnor har vaktat tegelugnar vid Stockholm. I övrigt tycks tegelarbete säl-

[110] EU 35016, s. 4 f. — Sågverksarbetarnas levnads- och arbetsförhållanden är väl kända. Se t. ex. Gustafsson 1962; 1965; Betänkande ang. åtgärder till förbättrande af arbetarnes ställning; Sågverksminnen, *passim.*

[111] Olsson, R., 1949, s. 73.

[112] Jfr Gustafsson 1962, s. 117.

[113] Jfr SOU 1944: 59, s. 317.

[114] Rosander 1962 *c*, s. 141.

[115] EU 22287, s. 2; ULMA 12130, s. 8 f; 25017, s. 50.

lan ha förekommit. Rättvikskvinnor skall ha arbetat på tobaksfabriker.[116]

Det är osäkert, om dessa sysslor varit säsongbetonade. I många fall torde det ha rört sig om flerårig bortovaro.

Byggnadsarbete

De egentliga byggnadsarbetarna kan indelas i murare, målare, träarbetare samt grov- och anläggningsarbetare. Byggnadsindustri i modern mening började med huvudstadens begynnande tillväxt under 1840-talet. Omkring 1860 infördes tekniska förbättringar för tegelindustrin,[117] vilket kom väl till pass, när byggnadsverksamheten mångdubblades under 60- och 70-talen. Branschen var emellertid mycket konjunkturkänslig och drabbades av svåra kriser 1886–87 och 1891–94.[118]

Arbetsdistriktet för de herrarbetande byggnadsarbetarna har omfattat hela Svealand och Norrland, stundom även orter längre söderut, t. ex. Göteborg. Helt dominerande är och har varit Stockholm, och det är också därifrån, som de flesta skildringarna föreligger. I staden beräknades 1898 finnas 1 500 murare, 1 400 målare, 1 000 timmermän, 700 byggnadssnickare och 2 000 grundläggare och jordschaktare.[119]

Byggandet har i hög grad varit säsongbetonat. Så är delvis ännu fallet. Myndigheterna och berörda organisationer har dock efter andra världskriget överenskommit om säsongutjämning. Krigets byggnadsreglering och den ökade yrkesutbildningen samt ändrade tekniska förutsättningar har också bidragit till utjämningen. För något år sedan utsände målarmästarföreningarna och målarnas fackförbund i Dalarna ett ettbladstryck — även intaget som annons — vilket riktade sig till dem, som planerade reparation av lägenheter o. d. De uppmanades att låta utföra arbetena under vinterhalvåret för att uppnå jämn sysselsättning i facket. — Första gången man i större skala byggt även vintertid i Mellansverige skall enligt en uppgift ha varit vid uppförandet av stora bostadskvarter i Bromma i början av 1940-talet.[120]

Vissa herrarbetslag kom att specialisera sig på byggnadsarbete. De

---

[116] ULMA 1389: 2, s. 2.

[117] Jfr Bruno 1954, s. 14 f.

[118] Nerman, T., 1935, s. 15 f, 51. Jfr även Bruno 1954, s. 79 ff; Gejvall 1954, särsk. s. 31.

[119] Dalkvist 1899–1911, 1, s. 72. — En omfattande redogörelse för byggnadsindustrin och dess arbetare föreligger i SOU 1938: 3, 4, 10.

[120] ULMA 25017, s. 47 f, 55 f (ettbladstrycket ingår som bilaga).

drog med sig släkt och vänner, och likaså tog dalska bygg- eller målarmästare ofta sitt folk hemifrån, även om de etablerat sig utom landskapet.[121] Speciella byggnadsdistrikt uppstod. Helt dominerande är och har varit Leksand, Siljansnäs (båda främst träarbete) och Rättvik (målning, murning). En del byggnadsarbetare, särskilt träarbetare, har kommit från t. ex. Bjursås och Ovansiljan. Västerdalingarna har ej i någon högre grad deltagit i husbyggnad men däremot i anläggningsarbeten av olika slag.

Säsongvistelsen i Stockholm kan i stora drag följas genom Dalaföreningens matriklar. Avgiften erlades kvartalsvis, och många anmälde avresa — väl i de flesta fall till hemmet — och återkomst, vilket antecknades. Under tiden 1910–17 lämnade helt naturligt åtskilliga byggnadsarbetare staden i oktober–december och återkom i april–maj. Märkligare är, att avresan ej sällan skedde på våren eller sommaren. Ett stickprov visar, att mot 36 avresor för murare september–januari står 8 i mars–juli.[122] Ett exempel på regelbunden säsongvistelse erbjuder t. ex. muraren A. Dalborg, Leksand. Han var bortrest från staden 27.7. 1910–maj 1911, juli 1911–augusti 1912, oktober 1912–april 1913, oktober 1913–april 1914 samt från juni 1914.

Efter hand — med begynnelse vid 1800-talets slut och med stark ökning från 1925, då en facklig konflikt bilagts (se nedan s. 296) — övergick säsongutvandringen i en mer eller mindre permanent utflyttning.[123] Åtskilliga har dock fortsatt med säsongvandring ända till tiden för andra världskriget. Så t. ex. reste en rättvikare från Nittsjö hem vintertid från Stockholm under hela sin aktiva tid som målare 1928–46. Mot slutet fick han, såsom gammal i firman, prioritet på det lilla vinterarbete, som fanns, men han ville hem till sin smidesfirma.[124] Säsongutjämningen torde ha medverkat till att säsongresorna upphört.

Andra har familjerna kvar i Dalarna och vistas borta hela året. Bidragande orsak till detta arrangemang torde i någon mån vara bostadsbristen på arbetsorten. Avsaknad av arbete hemmavid kan också tidvis tvinga ut de vanligen lokalt arbetande.

I Stockholm bodde de flesta på Söder. Där gick det lätt att få bostad. Kullorna på bryggerierna skaffade rum åt sina manliga kamrater. Många gifta kullor hyrde ut. Senare, på 30- och 40-talen, bodde en

---

[121] T. ex. ULMA 25017, s. 35, 43, 48.

[122] Sthlm. Dalaföreningens arkiv, matrikel 1909–21, medlemsnummer 1–700.

[123] Förloppet har uppmärksammats särskilt i Lindberg, E., 1960; 1961. Jfr också ULMA 25017, s. 55.

[124] ULMA 25017, s. 46.

stor del i närheten av Odenplan. Nu började man mer allmänt ta med familjerna till Stockholm, åtminstone sommartid, då man skaffade sig en kolonistuga i stadens närhet — således ett slags omvänd säsongvandring.[125]

Maten var enkel. Det berättas, att man tog med potatis och mjöl hemifrån. Potatisen doppades i sillake. — Numera äter många frukost och lunch på byggenas *futtar* och middag ute.[126]

Före 1880-talet var daglön vanligast, sedan övergick man till timlön, så småningom ackord. Murarna i Stockholm hade begränsat ackordssystem redan på 1840-talet. Det blev vanligt kring sekelskiftet. För målarnas del försvann tidlönen definitivt 1923.[127] Stockholms stad tillämpade till 1865 lägre dagslön under vintermånaderna.

Lönens storlek har givetvis fluktuerat kraftigt allt efter konjunkturerna. Genomsnittligt synes byggnadsarbetet vid tider av god arbetstillgång givit högre inkomst än annat industriarbete. Perioder med kraftig ökning av lönen i äldre tid har varit för timmermän 1870–74, 1896–97 och 1904–05, för murare 1870–74, 1884–85, 1896–97 och 1901–02. Murarnas lön låg hela tiden ca 20% över timmermännens.[128]

Arbetstiden i facket sänktes i början av 1890-talet från 12 till 10 timmar och omfattade vanligen tiden 6–18 med 2 timmars raster.[129]

Klädseln för byggfackets olika branscher har varit olika. Vid 1800-talets slut och fram till sekelskiftet hade sålunda, enligt en kännare, murarna vit-röd-randig blus, vita mollskinnsbyxor och förskinn av älghud, timmermän blå blus med smala vita ränder samt förkläde av blått tyg och snickarna blusar med smala blå och vita ränder. — Ännu på 1880-talet använde enstaka dalamurare i huvudstaden sina gula knäbyxor i arbetet.[130]

Murning. Uppgifter om dalfolk på murningsarbeten av olika slag är legio. Folk från de flesta av Österdalarnas socknar tycks ha deltagit däri. Husmurning av natursten kom t. ex. till utförande på bruken. När en hytta byggdes i Västanfors 1860, anställdes 50–60 dalkarlar. De hade tre kullor med som kockor och bodde i särskilda baracker.

[125] ULMA 25017, s. 43, 47.

[126] Lindberg, E., 1961, s. 181, 196 f; ULMA 25017, s. 47.

[127] Hesselman, G., 1945, s. 52 f, 147; ULMA 25017, s. 43.

[128] Dalkvist 1899–1911, 1, s. 73; 3, s. 3 f. Han ger timlöner för murare och timmermän 1860–1910.

[129] Dalkvist 1899–1911, 1, s. 73.

[130] Hesselman, G., 1945, s. 147; Hazelius-Berg 1943, s. 246.

1866 byggdes en större stenladugård i Funbo, Uppland, av dalkarlar.[131] Åtskilliga kyrkor har uppförts av herrarbetare (jfr bilaga 2). Vid kyrkorna kunde man också få lägga trappor.[132]

Grundläggning möter oss gång på gång. På t. ex. Tumba pappersbruk arbetade dalkarlar i flera omgångar. De svarade också för schaktningen. Många norrländska sågverk är byggda på av dalkarlar lagda grunder.[133]

Anläggning av brunnar och källare var andra schaktnings- och stenarbeten, som man åtog sig.[134]

Brobyggen blev en välkänd specialitet, och flerfaldiga uppgifter om *dalkarlsbroar* finns. Ett berömt bygge utfördes 1770–72 i Norrköping av ett herrarbetslag. I hederspresent fick förmannen en silverbägare.[135] Ett annat välkänt bygge var Carl XIII:s bro vid Älvkarleby, tillkommen 1815–16 genom ett 60-tal leksandskarlar (plansch 23). Bygget leddes dock av en utbildad konstruktör.[136]

Vid Strömsholm i Västmanland byggde dalkarlar 1794 en tackjärnsbrygga. Verifikationen är bevarad[137] och ger en mycket god inblick i lagets löner och förmåner. Den är samtidigt ett typexempel på de bruksarbetande herrarbetarnas förhållanden.

»Betalt Dahlkarlen Halfwar Ersson ifrån Mora med 5 Kamrater för följande Arbeten wid denna Bryggas byggande, jemte öfwrige förmoner som wanligtwis lärer bestås dylikt Manskap — Neml. —

Arbetslön för 75 Cub: Alnars murande under Wattnet à 9 sk.	14.28
Dito för 151 $^{5}/_{8}$ d:o d:o öfwer Wattnet à 8 sk.	25.13
Betalt för 47 dagswerken med Platsens ränsande och jemnande till Murars anläggning, Under- och Öfwer-slagens uptimring och anläggning samt hålens borrande till Öfwerslagets fästande med Jernbultar wid yttre Kanten af Muren m. m. à 32 sk.	31.16
18 kappar malt till Manskapet	6
2 kappar Salt d:o	16
1 sk pund Humla d:o	13.4
1 kappe Ärter d:o	20
Afkortning i Priset på Uttagne 1 $^{1}/_{2}$ T^{a} Råg, som Manskapet njutit till godo efter 8 Rdr T^{n}, Differens efter det gångbara priset blir 4 Rdr T^{n} eller för 1 $^{1}/_{2}$ Tunna	6
Forlön till och ifrån Qwarn 2^{ne} gånger	18.8

[131] ULMA 25014, s. 7; Lövsta. Andersson, s. 183.

[132] T. ex. Ehn 1961, s. 181.

[133] Castegren 1955, s. 35, 38, 79 f; ULMA 25013, s. 2.

[134] ULMA 13663, s. 20.

[135] Pers 1922, s. 53.

[136] Forsgren 1937, s. 28 ff.

[137] Västerås. Stadsarkivet, stadens räkenskaper 1794.

Bakarlön för 1 1/2 Tunna	10 sk 8	16
Wagnmakren Uppström Hushyra för Manskapet i 16 dagar		1
Wed till Bakning och Brygd samt Bryggarlön		1. 4
Bet: forlön ifrån och till Skantsen för Spadar och Spett samt andre Werktyg som der fick lånas		20 »

Mångenstädes vittnar *dalkarlsmurar* om herrarbetarnas skicklighet i kallmurning, som allmänt anses ha varit en dalsk specialitet. I sammelverket Sveriges kyrkor nämns flerstädes bogårdsmurar byggda av dalkarlar.[138] Uppförandet av kallmurar vid kyrkorna fick ett uppsving efter 1764. Då förbjöds nämligen hängnader av trä kring kyrkogårdarna samt stenmurar försedda med täckning av spån och bräder. Sockenborna skulle tillhållas att »dem hädanefter ej annorlunda *reparera,* förbättra eller uppbygga, än endast med Kalkstensmur utan något bruk, kalkband, hwitlimning eller täckning».[139]

Dalkarlsmurarna var vanligen gjorda av kluven gråsten och kännetecknas av att de är mycket breda i basen, däremot smala vid krönet.[140]

Hushållningssällskapet i Jämtland framhöll 1822, att gråstensmurar gjordes »helst af landets murare eller Dalkarlar». På en dag beräknades det medhunna arbetet per man i murarlaget till 3–3,5 aln^3, om murstenen låge högst 20–30 alnar bort.[141]

På Årsta byggde »2 unga gossar i comod mak på mindre än 2 1/2 dag» 12 famnar stenmur för 8 rd jämte brännvin — ett mycket högt beting.[142]

Så småningom kom kvinnorna att engageras i byggnadsbranschen. Det var de välkända *mur-* eller *brukssmäckorna.* Arbetet bestod dels i att blanda murbruk, dels att vara hantlangare åt murarna och förse dem med bruk.[143] Detta bars med ok i hinkar, som vägde 60 kg tillsammans.[144]

Bruket blandades i lavboden, som kunde tjänstgöra som rastlokal under frukosten. Där åt smäckorna sin medhavda mat, stickade och sjöng, berättas i memoarer rörande 1800-talets mitt.[145] De flesta smäc-

[138] T. ex. Sveriges kyrkor, Uppland, 4, s. 171, 339, 376 f.

[139] K. Cirkulär 28.8.1764 (PHandl.).

[140] Erixon 1921–35, 2, s. 200, Uppsala läns hushålln.sällsk. handl., 3, s. 6 f.

[141] Jemtlands läns hushålln.sällsk. handl., 5, s. 66.

[142] Reenstierna 1946–53, 2, s. 116.

[143] Två murare behövde som hantlangare 2 som gjorde bruk, 1–2 bruksbärare och 2–3 tegelbärare (Hesselman, G., 1945, s. 84).

[144] ULMA 25008, s. 3.

[145] Scholander 1882, s. 276.

korna var då från Leksand och Mora. Att annars särskilt rättviks- och leksandskullor har deltagit, framgår av flera uppteckningar. Även från andra socknar i Österdalarna kom de, däremot troligen ej från Västerdalarna.

En yrkesutbildad smäcka hade år 1900 enligt avtal 25–28 öre/timme. Övertid gav 50 % extra, natt- och söndagsarbete 100 %.[146]

Sysslan är känd som herrarbete på 1830-talet.[147] Mot seklets slut minskade den dominans, som kullorna antagligen haft.[148] Landets troligen sista smäcka lever fortfarande. Hon berättar, att det strax före sekelskiftet skall ha funnits ca 125 smäckor i Stockholm. De flesta var från Småland och Öland. Dalkullorna var kanske ett tiotal. Blott en del av dem reste hem över vintern. I stort sett försvann smäckorna före 1914; själv höll hon på till 1922.[149]

En annan smäcka klagade 1904 över att det var svårt för kvinnorna att få arbete med hantlangning; de blev trakasserade och ansågs för inkräktare på ett manligt område.[150]

Träarbete. Förekomsten av speciella knuttyper på olika håll tyder på att timmermän från Rättvik, Leksand och kanske Folkärna tidigt säsongvandrat.[151] Eljest är uppgifter om herrarbetande timmermän eller -arbetslag ej alltför vanliga för äldre tid, vilket troligen blott beror på bristande källmaterial. Särskilt tycks man ha byggt mer invecklade konstruktioner: broar, sågar, »konster».

Från 1800-talet föreligger många uppgifter om herrarbetare som timmermän och snickare. I Gästrikland utförde dalkarlarna t. ex. åtskilliga träarbeten på bruksherrgårdarna. Leksandskarlar gjorde 1825 en flottbro i Stocksund, och samtidigt snickrade en dalkarl takstolarna på ett hus vid Eka i Uppland. Sågverket i Skutskär uppfördes 1869 av 25 gagnefskarlar och 5 kullor.[152]

I senare tid har åtskilliga timmermän och byggnadssnickare gått från Nedansiljan till Stockholm och Östsverige i övrigt. Som nämnts,

---

[146] Dalkvist 1899–1911, 3, s. 15.

[147] Dalgård 1950, s. 84.

[148] Då Leffler på 90-talet intervjuade 70 smäckor i Sthlm, hittade han blott 1 dalkulla (1897, s. 27). — 1896 arbetade smäckor för sista gången i Falun (Falu-Kuriren 11.4.1960).

[149] ULMA 25018, s. 10.

[150] Håkansson 1928, s. 630.

[151] Influenserna har också gått i motsatt riktning (Homman 1964, s. 17 f, 28 ff).

[152] Beskow 1954, t. ex. s. 81, 118, 155; Berg 1951, s. 104; Forsgren 1937, s. 62 ff; Öberg 1964, s. 94.

har många med tiden blivit bofasta på arbetsorten. Från Bjursås reste åtskilliga timmermän till huvudstaden fram till omkring 1920.[153]

Några få gånger talas om dalkarlar, som säsongarbetade på de norrländska varven som skeppsbyggare.[154]

Målning. De flesta målarna kom från Rättvik. Målning nämns som ett typiskt herrarbete för socknen 1832, och 1848 framhålles: »I vanlig slätmålning, så i vattenfärger, som olja är nästan hvarje yngre karl temligen hemmastadd.»[155] Många uppteckningar, särskilt från södra Norrland, talar om hur dalkarlar kom och färgade husen. Stundom anges, att rödfärgningen kombinerades med annan målning.[156]

1849 fick ett par rättvikare KB:s pass till Finland för att söka förtjänst genom målningsarbete.[157] I Vilhelmina målade en dalkarl ett hus både in- och utvändigt. Ännu 1919 var en man från Nittsjö på rödfärgning i Västmanland.[158] Annars har kanske främst Vikarbyn och Stumsnäs, båda i Rättvik, varit målarbyar.[159]

Som exempel på en rättviksmålares arbetsliv väljer vi en utförlig uppteckning, där meddelaren är född 1881.[160]

Vi hade en ko tror jag, och odla lite potatis. Far var målargesäll i Sundsvall åt en målarmästare. Dom slutade punktligt. Var ej möjligt att far skulle vara borta efter 1 oktober. Far hade en klocka med sig från Sundsvall en gång. Han stannade hemma så länge, att han kunde dra släde över isen på våren till Insjöns järnvägsstation. I Sundsvall arbetade han minst 25 somrar. Han var möbelsnickare hemma. Mor var till Sundsvall som trädgårdskulla någon gång medan far var där. Sen far dog, var hon trädgårdskulla åt Gustavsbergs porslinsfabrik. En bror till mig arbetade hos en målargubbe från byn, som höll till i Västmanland. Vi var flera syskon.

Mor följde mej till Rättviks station 1894. Jag skulle ta tåget till Gävle och där leta rätt på en kustbåt till Sundsvall, där det var en granne, som tog åt sej rödfärgning och målning åt sågbolagen sommartid. Han hade per brev talat om resvägen. Karlen mötte mej vid hamnen kl. 9. Han höll på att måla en

[153] ULMA 25017, s. 59. — I Falu-Kuriren publicerades våren 1960 åtskilliga äldre foton av dalkarlar på byggnadsarbete i främmande ort, t. ex. en bild av 100 man, som byggde »världens största trähus», industrihallen på Stockholmsutställningen 1897 (30.3). — Om nutida träarbetare från Rättvik se Lindberg, E., 1961, s. 184 ff.

[154] Skansvakten, 40, s. 32 (Älvdalen); ULMA 3417, s. 14 (Mora).

[155] Sthlm. Lantmäteristyrelsens arkiv, W-län, U 40, 1^{13}, s. 31.

[156] EU 13733, s. 2. Om rödfärgning se t. ex. EU 12530, s. 1; 13121, s. 1.

[157] ULA. Lka-W, E V: 4. — Sentida uppteckningar från Svenskfinland talar om dalkarlar, som målade möbler (Kökar) samt utförde tak- och väggmålning (Liljendal) (Helsingfors. Folkkultursarkivet, SLS 750, s. 605 f, 903).

[158] Pettersson, O. P., 1941–60, 2, s. 352; ULMA 25017, s. 40.

[159] ULMA 25017, s. 48.

[160] Sammandrag och lätt redigering av ULMA 25017, s. 33 ff.

villa eller snarare lantgård i utkanten av stan. Vi sov på höskullen. Sen drog min mästare till Johannedal sågverk, där ett stort magasin skulle rödfärgas. Då fick vi ligga i en vedbod och bara äta rå sill, svagdricka, bröd och amerikanskt fläsk. Så höll vi till däromkring med litet av varje på sågverken. Vi drog om till Wifsta varv, tog båten till Bergeforsen, skulle upp till Indal och måla åt bönderna. Vi målade litet varstans i byarna. Fick maten. Fram på höstsidan for vi ner till Sundsvall. På den tiden skulle det inte målas på hösten och vintern. Så for jag hem.

Jag började sen vara med andra målare här, det fanns fullt av gubbar. Dom blev smått förmögna allihop. Dom höll sina revir. Dom ville var duktigast allihop, skröt för de andra. Alla var från Stumsnäs. Säbb Erik Andersson höll till i Västmanland–Södermanland. Säbb Jon Hansson var mer eller mindre i lag med honom. Gudmunds Olov Hansson målade också i Västmanland. Han blev senare ägare av en målerifirma i Västerås. Kors Erik Andersson höll också till i dom trakterna. Han hade rivit åt sig ett jobb inne i Västerås, målarmästarna var så arga på'n. Gudmunds Erik Jonsson var i sundsvallstrakten, Jones Hans Hansson i Rekarne och Anders Samuelsson, Tång-far kallad, i salatrakten. Dom hade med sig 5-6–7 pojkar. Gummorna kom hit och bönade, att dom skulle ta sönerna med. Målargubbarna brukade först undersöka om det fanns jobb, sen rekvirera dom pojkar hemifrån allt efter behovet. Gubbarna var rätt hemma i bygderna, kände bönderna. Dom kunde följa med en bondskjuts till stan till marknaderna, prata in sej hos folk och kanske få arbete nästa år beställt.

Jag var med gubbar, som arbetade i Västmanland. Då jag arbetade åt dom, hade jag alltid dagspenning. Mästarna höll med verktyg. I vanliga fall fick vi maten ute på bondgårdarna. Det var inte ofta vi fick ligga i vanliga rum, mest var det nåt vindsutrymme.

En gång sa jag upp mej hos en målargubbe, vi kom ihop oss. Jag gick till Eskilstuna och fick jobb. Det var hos den störste mästaren i stan. Jag fick erbjudande om vinterarbete men jag tackade nej, för jag hade köpt en gammal mynningsladdare och ville hem och pröva den. Men jag kom tillbaka på våren.

1904 reste jag till Amerika. Bror min var målarmästare där, och jag fortsatte med målning. Jag målade året runt. Men det var dåliga tider och ont om jobb om vintern nån månad. Vi hade 3 dollar om dan. För 50 cent fick man mat och husrum. Så for jag hem 1907 och var hemma i 2 år. Sen reste jag dit igen och höll på till 1912.

Då jag kom hem, kom jag i samma gängor igen. Började arbeta i Stockholm, åt firmorna där. Jag flytta till Stockholm 1920. Då var det dåligt med jobb. Hade nyss gift mej. Min hustru hade plats på Skansens servering. Vi följdes åt till Stockholm ibland.

I Stockholm arbetade jag huvudsakligen hos Gissler från Röjeråsen, Olle Bengtsson, bröderna Andersson och Hansson från Boda. Dom vintrar jag var hemma, fanns det ingen förtjänst. Jag höll på med att skaffa ved och snickra litet möbler åt mej själv. Jag var i Stockholm till 44, då jag flyttade hem till min gamla hemgård här i Stumsnäs, som jag haft som sommarstuga under tiden. Sen har jag bott här ensam, jag blev änkling 1924. Jag börja med att jaga och fiska, medan jag hade några krafter kvar. Jag skaffa mej en motorbåt och fick kamrater här.

Sommaren 1966 torde, som nämnts, 30–50 målare från fackföreningen i Rättvik ha arbetat på annan ort.[161]

Anläggningsarbeten. Grundgrävning och olika anläggningsarbeten i samband med kraftverksbyggen o. d. har ej varit ett så vanligt herrarbete utan snarast något, som man tog till i brist på annat. Många gagnefskarlar, som inte fick anställning på sågverket i Skutskär 1911, sökte sig till kraftverksbygget i Älvkarleby. När kraftstationer i övrigt började byggas i Dalälven, bestod huvudparten av arbetarna av f. d. rallare från Småland och Västergötland. En del av ortens befolkning tog också anställning, och somliga blev *anläggare* på andra håll. På kraftverksbygget i Särna 1918 var många av arbetarna från Leksand[162] — troligen murare och timmermän.

En man från Nås (f. 1879) gick under flera decennier regelbundet ut på anläggningsarbeten och liknande. Han ägde i hembyn ett dvärgjordbruk om 3 tunnland samt 2 kor. Dessa sköttes av hustrun. Var han på arbete långt hemifrån, lejdes en karl för slåttern. Vid skörden var han vanligen hemma. Arbetsgivare var från 1910 en granne, som tog arbeten på entreprenad. Vinterarbete var ej ovanligt. På 90-talet var han på en del kolning. 1901 deltog han i flottning i Lima. Sedan följde bl. a. stenläggningsarbeten, fundamentgjutning, kanalrensning, vägarbete, broarbeten och kraftstationsbyggen. Från 1938 var han hemma som sotare i socknen.[163]

Grovarbeten av olika slag

Nyodling är en av de äldsta sysslor, som herrarbetare utfört. Flera gånger har Vasakungarna rekvirerat dalkarlar för *rothuggning*. I termen innefattas dels brytning av ny mark, dels rustning av ängar efter några års igenväxning och självgödning.

I äldre svensk lantbrukslitteratur omtalas genomgående dalkarlarna som specialister på nyodling. Tekniken, som uppenbarligen ej var allmänt utövad, beskrivs noggrant. Stenbunden mark, som ej gick att bruka med plog, rekommenderas således att brukas på »Dalkarls maner». Det förnämsta redskapet var rotyxan, som hade minst 15 cm bred egg och liten eller ingen nacke. Längden var 25 cm, skaftet 90 cm (plansch 24). Där jordmånen var lägst, berättar Schultze, började man

[161] Jfr också kartan s. 233.

[162] Byggnadsarbetarminnen, s. 214 f; ULMA 25010, s. 7; 25017, s. 7.

[163] ULMA 25017, s. 76 f.

hugga två linjer, ca 20 cm breda. Därigenom lossades grässvålen till en fåra, som vändes med spaden. Mullen och stenarna i fåran bröts upp med spett och drogs upp med lutor (hackor) eller spadar på den omvända grästorven hela fåran igenom till drygt 15 cm djup. Sedan togs en ny linje upp omedelbart intill, varvid torven stjälptes i den öppna fåran, medan mullen och stenarna uppkastades på samma sätt som tidigare. Så fortsatte man över hela ytan. Stora stenar vägdes upp med lunnor (stakar) och sprängdes med tillmakning eller krut. På skogbevuxen mark höggs alla sidorötter av $^1/_2$ aln från stammen, varefter träden drogs ned, antingen med sina egna kvistar eller med rep. Därefter körde man vanligen området med rist. Kvarvarande rötter höggs av. Jorden kunde sedan vändas med plog.[164] — Sistnämnda redskap har av allt att döma ej medförts av dalkarlarna.[165]

Nyodling omtalas särskilt ha utförts av folk från Älvdalen, Mora, Våmhus och Leksand. Sysslan var mycket tung,[166] men kvinnor har ändå kunnat deltaga.

Arbetet tycks mest ha utförts i form av beting.

Dikning och annan jordschaktning. Även som dikare var dalkarlarna bekanta (jfr plansch 26). Redan på 1500-talet dikade herrarbetare på de kungliga gårdarna i Mellansverige,[167] och vid 1600-talets mitt hittas de så långt bort som på Öland samt i Blekinge och Västergötland.[168] De omtalas sedan gång på gång i källorna, dock sällan efter 1800-talets mitt. Herrarbetarna rensade även diken. Betalning utgick nästan alltid efter famn.

Kanalbyggena krävde stora arbetsinsatser. Mest nyttjades kommenderad trupp. Även civila arbetare engagerades. Vid Göta kanal anställdes 1810 150 dalkarlar från tre socknar på i första hand 14 dagar, om försöket skulle visa sig olämpligt. Det bör ha avlöpt väl, enär, som nämnts, ett par tusen dalkarlar uppbådades till arbetet 1813. I KB:s passjournal antecknas 18.5.1814 128 personer för kanalarbete i Öster-

[164] Schultze 1743, s. 19 ff. Jfr också Brauner 1752, s. 98 ff; Gadd 1773–77, 1, s. 265 ff; Risingh 1671, s. 11 f; Rosenhane 1944, s. 87; Salander 1795, s. 232. Uppgifter om nyodling genom dalkarlar återfinns i Berg 1944, s. 16 f; JA, 1, s. 734 f.

[165] Gadd anför, att man med dalplog lämpligen körde vinkelrätt över ristfårorna, varigenom marken skars i »tärningar» (1773–77, 1, s. 267). Plogen behöver dock ej nödvändigtvis ha medförts av herrarbetarna (jfr JA, 1, s. 735).

[166] T. ex. ULMA 7606, s. 39.

[167] Forssell, H., 1884, s. 62.

[168] RA. Kungl. arkiv, generaldirektörens över drottning Kristinas underhållsländer arkiv, vol. K 544, pag. 491; Torbrand 1963, s. 208; Bergstrand 1947, s. 115.

götland. Ungefär samtidigt arbetade åtskilliga herrarbetare, bl. a. från bergslagssocknarna, vid Strömsholms kanal.[169]

Vid sjösänkningarna förekom också kanalgrävning. 1759 arbetade 115 dalkarlar och omkring 80 andra vid en sjösänkning i Vattholma, Uppland.[170]

Muddring och upprensning av farleder var andra grävningsarbeten, dock ej så vanliga. I samband med dem sysslade man ibland med sprängningar.[171] Så har man också gjort vid dammbyggen. Uppgifter om sprängningar förekommer ofta, t. ex. i bruks- och slottsräkenskaper.[172] Betalningen brukade utgå efter famn^3.

Vid gruvorna fordrades stor arbetskraft för jordrymning.

Kommunalt grovarbete (sprängning, schaktning m. m.) i Stockholm har inte lockat särskilt mycket.[173]

1920 söktes per annons 15 kullor till ackordsarbete, bestående av vändning och kupning av torv vid Statens torvtillverkning i Ramnäs.[174]

Vägbygge nämns några gånger i de äldre källorna. 1743 byggde dalkarlar en väg i Skultuna. På 1760-talet igångsatte magistraten i Västerås ett stort vägbygge, den s. k. Wiksvägen. Allt arbete på sträckan Lisjö–Gunnilbo synes ha utförts på entreprenad av dalkarlar under några år. Flera tusental daler kmt utbetalades.[175] Även under 1800-talet nämns stundom vägarbete för herrarbetarnas del.[176]

Också under innevarande sekel har sysslan förekommit, dels i grannbygderna, dels och kanske främst i trakten av Stockholm. I det senare fallet har det mest varit fråga om yrkesarbetare, som haft svårt att få arbete hemma.[177]

---

[169] Nerman, G., 1895–97, 2, Bilagor, s. 41. Jfr även Kumm 1944, s. 105 (där källredovisningen är felaktig); Hallstahammar. Strömsholms kanal AB:s arkiv, verif., t. ex. 1810, 1818.

[170] Montelius, S., 1959, s. 158.

[171] Forsgren 1937, s. 58; ULMA 10628, s. 2; 26335, s. 21.

[172] Helmfrid, B., 1954, s. 230 ff; KrA. Ängsö arkiv, verif. 1742, nr 94.

[173] Av 5 007 förtecknade arbetare vid stadens byggnadskontor 1899–1903 var 76 födda i Dalarna (SSA. Byggnadskontorets arkiv, rulla). Ungefär hälften av dalkarlarna var med säkerhet skrivna i födelsebygden. De arbetade vanligen några sommarmånader. Flera kom från bergslagssocknarna.

[174] Dalpilen 10.3.1920.

[175] Erixon 1921–35, 2, s. 200; ULMA 26335, s. 21 f.

[176] Olsson, E., 1905, s. 183; Skansvakten, 38, s. 26; Wedberg 1924, s. 80.

[177] ULMA 25017, s. 55, 66 f.

Banbygge.[178] Anskaffandet av arbetare till järnvägsbyggena är intressant. Till en början bestämdes, att halva arbetsstyrkan skulle bestå av soldater, därför att man trodde, att byggena annars skulle dra för mycket folk från jordbruket och övriga näringar. Efter hand minskade kommenderingarna och upphörde helt 1865. Rallarna bestod de första decennierna dels av yrkesarbetare, specialister inom ett visst fack, dels av säsongarbetare från närbelägna trakter och dels av *sommarfåglar,* som kom fjärran ifrån. 1855–87 utfördes det mesta arbetet på ackord, avtalat med den av arbetslaget valde och av befälet godkände basen. Därefter övergick man allt mera till ett system, där förmännen var entreprenörer, som antog nödigt antal arbetare.

Man hyste in sig hos befolkningen eller nyttjade baracker. Sommartid användes också tält. Kontrakterade leverantörer skaffade fram proviant. Priserna var fastställda och drogs från avlöningen.

När Gävle–Dala-banan började byggas 1855, anställdes första sommaren 200 man, mest från orten, vilka »kom när de hade lust och gick hem när de fann det nyttigt eller nöjsamt». Sedan värvades folk från andra landsändar. De kom i lag om 10–15 man, mest från Dalarna (även kvinnor) och Värmland (plansch 25). Ett mindre antal småländningar deltog också. Upp till 3 000 man arbetade på bygget[179] — totala antalet rallare i landet var på 1860–70-talen omkring 20 000.[180]

Säsongutvandring på banarbete har i äldre tid annars förekommit mest från Västerdalarna och blott i ringa utsträckning. På 1860-talet berättas om att folk från Järna och Malung var på banbygge, och som framgått av Flodas passjournal, skedde också utvandring från denna socken, men mest till närbelägna byggen. Mot 1800-talets slut finns också bevis för att en hel del folk från södra Dalarna deltagit. Det är osäkert, om åtminstone de senare tillhörde den självägande bondeklassen. Många torde ha varit borta i flera år. De genuina migrationssocknarna kring Siljan har ej bidragit i nämnvärd grad.

Även i senare tid har antalet dalska rallare varit obetydligt. Traditionsuppteckningar saknas nästan helt.[181]

---

[178] Nedanstående efter Kumm 1944, s. 107 ff; Kungl. Väg- och vattenbyggnadskåren, s. 278 ff; Statens Järnvägar, 2, s. 20 ff.

[179] Adelsköld 1899–1901, 2, s. 156; Hagberg 1909, s. 56, 60, 63 f.

[180] Kumm 1944, s. 109.

[181] En punktvis undersökning av de banarbetare, som finns i K. Järnvägsstyrelsens, Sthlm, kortregister, har skett. Närmare hälften av korten saknar uppgift om mantalsskrivningsort. Registren går tillbaka till omkr. 1890. Av 200 kort för nu levande män, födda 1881–94, med namn Andersson, Hans—Andersson, Daniel, var

Lager- och stuveriarbete. Män från Ål skall vid 1700-talets mitt ha varit magasinsdrängar i städerna.

En utländsk resande berättar 1858, att dalkarlar arbetade på järnvågen i Stockholm. Detta har ej kunnat bekräftas från annat håll.[182]

I de norrländska hamnarna sysslade män från Orsa med pråmlastning, män från Sollerön och Boda med hamnarbete.[183]

Arbete vid gruvor. Av ålder har invånarna vid socknarna runt Falun och till viss del även vid Siljan utfört olika arbeten vid Falu gruva. Arbetet är belagt redan vid medeltidens slut. Ännu fram mot senaste sekelskiftet gick bjursåsborna dit. Man har sysslat med vedhuggning (till kolning och tillmakning), byggnadsarbete, jordrymning, slaggskrädning m. m., däremot knappast med gruvbrytning. Likaså är det osäkert, om t. ex. några av de 22 män och kvinnor, som 1838 fick prästintyg för att begiva sig till Sala gruva på arbetsförtjänst verkligen deltagit i brytningen.[184]

Också i andra gruvor har dalkarlarna arbetat med vedhuggning. Gustav Vasa påpekar i ett brev, att de högg veden alltför kort vid Gamla Silvberg.[185] Av Leksands passjournal framgår, att rätt många personer gick till Utö gruvor. 1840 var det 15 personer. Antalet minskade efter hand.

Gruvbrytning på annan ort blev vanligt i Ål mot mitten av 1800-talet, när den egna malmen började ta slut. Man sökte sig ända upp till Lappland.

Så sent som 1912 annonserades i en dalatidning efter 8–10 personer för sortering av fältspat i Kolsva.[186] Troligen rörde det sig om säsongarbete. — En del kvinnor från Boda var i äldre tid på malmsortering.[187]

Det är med enstaka undantag inte känt, att herrarbetare deltagit i själva metallhanteringen vid bruken eller i manufakturerna.[188]

---

7 skrivna i W-län. För 80 personer angavs ej hemort. Av samtliga inom samma grupp med efternamn på A (ca 1 000) var 42 från Dalarna. De flesta arbetade blott i hembygden.

[182] Brandes 1859, s. 21; Nerman, T., 1936, s. 53, 56 ff, 140, 187 ff.

[183] Kan möjligen innebära muddring och pirbygge.

[184] Skansvakten, 32, s. 49.

[185] GVR, 22, s. 123.

[186] Dalpilen 23.4.1912.

[187] EU 22287, s. 2.

[188] 1810 arbetade ett antal leksandskarlar tillfälligt i ett nystartat valsverk i södra Dalarna (Montelius, S., 1959, s. 159). Forsslund uppger, att mockfjärdsbor

Skogsarbete

Avverkning. Skogsavverkning, flottning, sågning, huggning och kolning har sedan mycket lång tid bedrivits av Dalarnas allmoge i samband med gruv- och bruksdriften. Även rothuggningen innebar ju i princip avverkning; säkert togs virket många gånger till vara. Någon gång talas i äldre tid om regelrätt avverkning som herrarbete. T. ex. finns notiser från 1643 och 1652. Ett lag herrarbetare, som murade och grävde åt Rejmyre glasbruk 1810–11, fick betalt även för bjälkskrädning.[189]

Vid det moderna skogsbrukets genombrott blev värmlänningarna pionjärer. Ännu 1885 klagar KB i Kopparbergs län över konkurrensen från dem.[190] Ganska tidigt var emellertid dalkarlarna färdiga att träda in på den nya arbetsmarknaden. Skogskommittén 1870 omtalar, att bl. a. dalkarlar strömmat till Norrland, främst till de södra landskapen.[191] Några slumpvisa kontroller i handlingarna från industriföretag i Mellannorrland med avverkningar på 1860- och 70-talen tyder dock på att herrarbetarna ej varit särskilt många.[192] Troligen absorberades de snart av de stora avverkningarna i hemlänet; knappast någon enda traditionsuppgift om dalkarlar på skogsarbete utanför landskapet med dess allra närmaste grannbygder finnes.[193]

Särskilt på drivningarna i Ovansiljan på 1880-talet deltog många män från Västerdalarna och Nedansiljan. Senare tycks de sistnämnda områdena haft en större utvandring på skogsarbete än Ovansiljan. Även folk från södra Dalarna har deltagit. Omkring 1920 synes också de långväga vandringarna inom landskapet ha försvunnit. Ännu förekommer dock givetvis tillfällig avverkning och flottning utanför hemsocknen.

---

dragit ut på »smidesarbete» (1918–29, 2: 10, s. 74), och uppgifter från Norge och Jämtland talar om dalkarlar som vandrande smeder (Levander 1943–53, 2, s. 337; ÖMEA 1310: 1, 1311: 1, 1312: 1 — samme meddelare). En utländsk resande säger, att dalkarlar t. o. m. vistades i Lappland, »wo sie des Winters in den Hüttenwerken arbeiten» (Schmidt 1801, s. 116).

[189] VLA. Rejmyre glasbruks arkiv, bruksbok 1810–11, s. 13 f.

[190] SOS. Litt. H, 1881–85, W-län, s. 21.

[191] Skogskommitténs betänkande, s. 122.

[192] Timrå. SCA:s arkiv, handlingar från skogschefskontoren i Backe och Ådalen samt från sågverken i Oxsjö, Fagervik, Skönvik och Tunadal.

[193] Jfr ett uttalande från Jämtland: »Jag har själv varit i skogen i många år på olika platser här i Jämtland på avverkningar men någon dalmas har det aldrig varit med.» (ÖMEA 1311: 1.)

Bland skogsarbetarna intogs främsta platsen av körarna, vanligen självägande bönder med egen häst. Ofta tecknade körarna kontraktet med bolagen och avlönade själva sina huggare och brosslare.

Förtjänsten i skogen var hög, kanske främst vid de första drivningarna, då virkessortimentet var större och konkurrensen ej så stor.[194] Förhållandena på arbetsplatserna i äldre tid är väl kända. Som exempel väljs en uppteckning, rörande skogsavverkning i Härjedalen år 1900, där ett par bönder från By var på arbete.[195]

»Kosten i skogen bestog av ärter o fläsk samt kålbullar, dom var gjorda av fläskflott vatten samt mjöl, och sedan fick vi runda limpor, någon potatis hade vi ej på hela vintern, sedan fick vi dricka vatten till maten, någon mjölk fans ej att få tag på, fläskskinkan den låg på kojtaket, men kaffe det drack vi.

Bostaden i skogen ... bestog av en timmer koja, i den låg vi 8 man ... innanrede på kojen var en brits på ena långväggen, sedan på dess andra var en öppen spis som man elda hela nätterna i ... Livet i kojan det var att spela kort, och tala om historier.»

En transtrandsbo, som var på avverkning ungefär samtidigt, uppger, att klädseln bestod av vadmalsbyxor, skjorta, tröja, blus, svenskskor och snösockor av vadmal. Väst var ej så vanligt.[196]

Småningom genomdrevs förbättringar. En lag 1919 ändrade ganska radikalt förhållandena. Särskilda inspektörer kontrollerade bostäderna.[197]

Flottning som herrarbete har inte varit särskilt vanligt. De gånger arbetsvandringar omtalas, ställs färden till ganska närbelägna trakter.[198] Många av flottarna torde ha varit huggare vintertid. Förtjänsten uppges ha varit god.

Flottarnas bostäder var ännu mera primitiva än skogsarbetarnas. Ofta kunde man bo under en kullstjälpt båt.

Ett ända in på de senaste åren aktuellt herrarbete har varit timmersortering. De aktuella skiljeställena ligger i Dalälven (Amsberg, Torsång) och har krävt stor arbetsinsats från maj och ca fem månader framåt. Numera sköts sorteringen väsentligen mekaniskt.

---

[194] Emigrationsutredningen, bil. 17, s. 86.

[195] EU 38467, s. 3.

[196] ULMA 25017, s. 71. — Om avverkning och flottning se Skogsarbetarminnen; SOS. Skogsarbetarnas levnadsförhållanden; SOS. Skogsbygdens arbetsvillkor; Berg 1943 *b*, s. 228 ff.

[197] Berg 1943 *b*, s. 232.

[198] Jfr dock ULMA 25017, s. 61; ÖMEA 1000: 4.

Vid Amsberg, St. Tuna, arbetade för något decennium sedan tre skift om 60 man. Lagen gick på kl. 6, 14 och 22. Man hade en halvtimmes matrast och en kvarts kafferast. De flesta arbetarna kom från socknen eller dess omgivning och kunde därför sova hemma. Från siljanssocknarna och nedre Västerdalarna deltog några tiotal. För dem fanns mindre baracker. Mat lagades enskilt. Enstaka karlar arbetade först i ett skilje uppströms och flyttade över till Amsberg, när timret tog slut. En person var enbart avdelad att sköta skaftningen av båtshakarna. Det fanns också en smed, som var fullt sysselsatt med att vässa dessa. Ackordslön utgick vid sorteringen. I vart lag fanns särskilda personer, som skulle räkna stockarnas antal och kubikinnehåll.[199]

Kolning. Några gånger omtalas — t. ex. från Ål och Siljansnäs — att man under 1800-talets slut och fram till första världskriget kolat på främmande skogar. I Älvdalen kolade folk från södra Dalarna vid sekelskiftet.[200]

Fritid

Även om man bodde åtskils, sökte herrarbetarna sig samman under fritiden. Främst gäller detta de fall, då man och hustru arbetade på skilda håll.[201] Den flera gånger citerade tidningsinsändaren från 1838 skildrar, hur dalfolket hade böjelse att hålla samman i stora flockar i en trakt och att så ofta som möjligt löpa till varandra. På de orter, där de konsoliderat sig, funnes vissa stamtillhåll, där man samlades i synnerhet på söndagarna. Dit färdades herrarbetarna utan tillstånd i husbondens båt eller också toge de sig andra friheter. På stamtillhållen tubbades de ofta till ny husbonde.[202]

En utländsk resande uppger, att dalfolket vid sina träffar brukade skriva gemensamma brev hem[203] — en praktisk åtgärd, då skrivkunnigheten inte var allmän. Brev från herrarbetare har över huvud taget stort intresse som personliga dokument. Två dylika brev från så tidigt som 1795 är bevarade.[204] Från 1800-talets början finns åtskilliga.

Säkert sände herrarbetare många gånger också pengar till kyrkoher-

---

[199] ULMA 25017, s. 82, 84 f.

[200] ULMA 24746, s. 2.

[201] Se t. ex. Reenstierna 1946–53, 3, s. 359.

[202] Tidning för St. Kopparbergs län 3.5.1838.

[203] Levander 1953, s. 356 f; ULMA 18257, s. 6 ff; LHgA, samling av äldre brev. — Även från hembygden kunde gemensamma brev skrivas (Hedström 1959, s. 90).

[204] Återgivna i bilaga 5 resp. Levander 1953, s. 355 f.

den med posten, särskilt de, som arbetade eller idkade försäljning utomlands. Pastor vidarebefordrade sedan pengarna till rätt person. En kyrkoherde i Dalarna »får sålunda för sina sockenboer vara, icke blott själasörjare, utan äfven penningförvaltare och korrespondent».[205] 1823 kungör länsmannen i Mora, att han flyttat över postgången till orten över Falun i stället för över Säter på grund av den oreda, som uppstått med flera rekbrev. Tillkännagivandet riktade sig bl. a. till herrarbetarna.[206]

Åtminstone rättviksmålarna i Stockholm brukade för några decennier sedan träffas på Odenplan för att dricka öl på något kafé. På lördagarna gick man på bio, på söndagarna på fotboll. Kyrkogårdskullorna sysslade med handarbete på kvällarna, hälsade på bekanta, spelade gitarr eller cittra. På söndagarna gick de t. ex. till Skansen, där några av flickorna brukade servera. Somliga besökte bönemöten eller åhörde gudstjänsten.[207] I äldre tid uppfyllde kyrkogåendet en väsentlig social funktion med skriftermålet som höjdpunkt. Anteckningar på bevarade prästintyg visar, att herrarbetarna brukat deltaga i detta.[208] Av vedsågarna skall omkring 1907 åtminstone de äldre ha gått i kyrkan var söndag; tidigare hade det varit allmänt.[209]

Självklart besökte frikyrkofolket bland herrarbetarna även i landsorten bygdens möten.[210]

1815 vägrade ett lag från Leksand att arbeta söndagar trots stor brådska, då man »ej ville ohelga sabbaten».[211]

Sannolikt använde många fritiden också för hemslöjd. På Ängsö slott uppköptes av de anställda herrarbetarna vid flera tillfällen på 1740-talet såar. tunnor och kar, vilka möjligen kan ha gjorts på platsen.[212]

En stark sockenpatriotism härskade ännu vid sekelskiftet bland herrarbetarna i Stockholm. Den tog sig bl. a. uttryck i att man på lördagskvällarna for ut till Djurgården och utkämpade riktiga sockenfejder med nävarna.[213]

Hösten 1902 togs ett viktigt initiativ, som kom att betyda mycket

[205] Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon, 5, s. 110.

[206] ULA. Mora lmA, mapp 1, 24.12.1823.

[207] ULMA 25017, s. 39, 43, 48; Rosander 1963 *a*, s. 141.

[208] Se t. ex. Orsa. KyA, H II: 1.

[209] Orefelt 1953, s. 34; ULMA 25017, s. 13, 16.

[210] Skalk-mor i Siljansnäs. — Samma källa uppger, att ett par religiösa flickor, som arbetade på bryggeri, bad att få slippa öltappningen.

[211] Forsgren 1937, s. 35. Jfr också Boas 1845, s. 130.

[212] KrA. Ängsö arkiv, räkenskaper, t. ex. 1741, s. 34.

[213] Orefelt 1952, s. 4; Sthlm. Dalaföreningens arkiv. mötesprot. 10.12.1932.

för dalfolket i huvudstaden. Då bildades Dalaföreningen, som efter ett år hade 220 medlemmar. Senare har siffran varit uppe i 700–800. Bland medlemmarna fanns, som vi hört, en mängd byggnadsarbetare, av vilka många uppenbarligen herrarbetade. I matriklarna förekommer även ett stort antal säsongpendlande kvinnor med titeln »fröken», säkert främst kyrkogårdskullor. Föreningen fick snart en egen lokal. Bland aktiviteterna märks föredrag, diskussioner, dans, folkdans, körsång, idrott, schack och utflykter.[214]

Konkurrens och facklig verksamhet

I äldre tid, när dalkarlarna praktiskt taget dominerade arbetsmarknaden, fanns knappast några konkurrensproblem. Omkring år 1800 tycks förhållandena ha blivit sämre ur herrarbetarnas synpunkt, och detta accentuerades allt eftersom folk från nya landsändar började deltaga i säsongvandringarna. En grupp arbetsgivare i huvudstaden skall 1838 ha beslutat att övergå till att anställa värmlänningar m. fl. i stället för dalfolk, och en närkeuppgift 1815 anger samma sak: på grund av dalallmogens »naturliga tröghet ... mindre redbarhet och pålitlighet» hade man övergått till värmlänningar som säsongarbetare.[215] Är det denna motsättning, som skymtar i ett brev från en dalkarl 1824: »och wårt winterqwarter har wi haft ute i en lada och det war En Spis i en örn och der war wi Tjugotwå man och det war mäst wermlänningar allihopa utom wi och då kan ni wäll weta huru wårt tillstånd har warit» ?[216]

Motsättningarna har funnits kvar långt fram i tiden. På 1910-talet berättas det om en viss antagonism mellan kullor och andra kvinnor på bryggerierna av den anledningen, att de sistnämnda började bryta den dalska hegemonin i och med att det manuella arbetet ändrade karaktär.[217] I Skutskär var det i början av seklet bråk och slagsmål mellan masar och andra, då kanske främst orsakat av allmänna gruppmotsättningar, medan 20-talets kontroverser hade konkurrensskäl: det »var precis som vi skull kom å ät ut för dom andra», har en deltagande gagnefsbo förklarat.[218] Att missnöje uppstod, när byggmästare, bördiga

[214] Sthlm. Dalaföreningens arkiv, protokoll och matriklar.

[215] Tidning för St. Kopparbergs län 3.5.1838; JA, 1, s. 748. — När Leffler omkr. 1895 intervjuade 3 159 industriarbeterskor — ej nödvändigtvis säsongarbetande — i Sthlm, var 140 födda i Dalarna och hela 442 i Småland–Öland.

[216] LHgA. Brev från Linders Per Olsson 28.5.1826.

[217] Rosander 1962 *a*, s. 238.

[218] ULMA 25017, s. 6.

från Dalarna, favoriserade sina landsmän och i första hand anställde dem, är förklarligt. Det hände t. o. m., att de sände efter byggnadsarbetare hemifrån, fastän den lokala arbetskraften gick sysslolös, eller att de fasta arbetarna fick avsked, när byggmästarna kunde värva billig arbetskraft från landsbygden. Den dislokala arbetskraften dumpade ofta lönerna.[219]

Det är också främst inom byggnadsbranschen, som fackliga stridigheter förekommit. Särskilt i Stockholm har förhållandena otvivelaktigt varit mindre goda. Redan 1886 lämnade stadens murarfackförening en petition till överståthållarämbetet med anhållan att invandringen av främmande arbetare borde stoppas, och 1887 innehöll Social-Demokraten ett upprop, vari landsbygdens byggnadsarbetare varnades för att komma till huvudstaden.[220] 1910 motionerades i murarförbundet i Stockholm om att avdelningen borde tillse, att avtalen utformades så att den lokala arbetskraften prioriterades.[221] Vid behandlingen i förbundskongressen godkändes detta. Bestämmelserna uppmjukades så småningom, men vid en kongress 1922 tvangs faluavdelningen motionera om full frihet att söka arbete var man ville; vissa avdelningar hade trots kongressens beslut utestängt arbetare från andra håll. Stockholmsavdelningen framförde ett beklagande att den tvingats till detta men skyllde på stor arbetslöshet i huvudstaden. Kongressen beslöt rekommendera, att man blott i nödfall skulle »begära avstängning för tillresa». Stridigheterna tycks ha kulminerat 1924, då stockholmsavdelningen ansökte om utträde ur Svenska murarförbundet. Motivet var, att man oberoende av övriga avdelningar skulle kunna besluta om att utestänga främmande arbetare. Några av de åsidosatta dalkarlarna svarade med att föreslå bildandet av en ny avdelning i staden, ansluten till förbundet. Den fronderande avdelningen måste ge sig, men många dalkarlar hade rest hem och fick eftersändas. Man begärde en återinträdesavgift på hela 300 kr av var och en, vilket allmänt accepterades. Konfliktens lösning medförde en kraftig utflyttning av dalkarlar till huvudstaden.[222] Även på kongressen 1928 var frågan om den dislokala arbetskraften uppe och fick till följd en liknande rekommendation som 1922.

Också inom målarbranschen förekom upprop i tidningarna på 80-talet för att hejda invandringen till Stockholm. En annan källa till irritation

---

[219] Byggnadsarbetarminnen, s. 75; Nerman, T., 1935, s. 51; EU 40780, s. 14.

[220] Håkansson 1925, s. 158; Nerman, T., 1935, s. 51.

[221] Nedanstående efter Lindberg, E., 1961, s. 179; Nerman, T., 1941, s. 253 f. Jfr Stockholms murare vid halvsekelgränsen, s. 47 ff.

[222] Lindberg, E., 1960, s. 264 f.

var *slumpackorden*. Det var nämligen vanligt, att anbuden upprättades på måfå utan hänsyn till de verkliga kostnaderna, och resultatet blev en nedpressning av lönerna, vilket underlättades av att invandrande arbetare var ovetande om arbetsförhållandena.[223]

Under de svåra tiderna omkring 1930 blev det åter konflikter mellan dalmasarna och deras målarkollegor i Stockholm. De senare höll styvt på att herrarbetarna ej fick söka arbete efter 1 november, helt säkert för att de ansåg sig ha prioritet på det lilla vinterarbete, som fanns. Förbundsstyrelsen motsatte sig principen och hävdade, att denna ej hade stadgeenlig grund. Fackföreningen var emellertid stark och lyckades påverka arbetsgivarna. En tid prövade man en turordning. Den, som stod först, skulle ha prioritet till det första arbetstillfället. Systemet fungerade dock ej väl, bl. a. därför att målarmästarna med tiden i alla fall anställde dem, som de ville ha. Stockholmarna skall också på 30-talet ha lyckats genomdriva, att dalkarlarna måste kyrkskriva sig i Stockholm för att få arbete. Dessa erhöll därefter en handling av arbetsförmedlingen, vilken visade, att man hade rätt att söka anställning i staden.[224]

Den dislokala arbetskraften fick besvär med stämplingen under tider av arbetskonflikt. Vid en strejk i byggnadsfacket under ett halvår i början av 30-talet reste de dalska arbetarna hem. Målarna kunde visserligen stämpla på fackföreningen i hembygden och få ut arbetslöshetsunderstödet, men de andra byggnadsarbetarna måste resa till Stockholm i detta ärende. Till en början räckte det om man stämplade varannan vecka, vilket senare skärptes till två gånger i veckan. Orsaken var att man ville förhindra, att arbetarna både lyfte understöd i Stockholm och tog anställning hemma. För att komma till huvudstaden abonnerade man bussar; vid en strejk har SJ också satt in extratåg. Bussarna startade från Nedansiljan vid två–tre-tiden på morgonen och tog upp arbetarna på vägen. På kvällen var man åter hemma. En meddelare minns, hur en person köpte med sig väskan full med socker; i Stockholm kostade det 6 öre mindre per kilo. Spritförtäring lär ha förekommit under resorna.[225]

Inom bryggerinäringen tycks kullornas fackliga anslutning ha varit dålig, ehuru åtskilliga enrollerades vid en värvningsaktion 1897. Orsaken till den ringa anslutningen kan man spåra i den goda avlöningen och i det förhållandet, att kullorna ofta kom från relativt välbärgade

---

[223] Henriksson–Holmberg 1914, s. 10.

[224] ULMA 25017, s. 42, 46.

[225] ULMA 25017, s. 40, 43, 61 f, 88; LHgA, uppteckning efter J. Broberg.

hem jämfört med andra arbeterskor. På Apotekarnes mineralvattensfabrik skall allmän anslutning ha vunnits först omkring 1917.[226]

Kullorna på huvudstadens kyrkogårdar tillhörde Kommunalarbetarförbundet (eller dess föregångare). En matrikel från 1907 upptar 68 kvinnor, som troligen ingår i kyrkogårdarnas personal, matrikeln 1908 49 och 1909 blott några få. Förteckningar för 1907 samt 1911–15 och 1917 synes sakna kullor. 1918 däremot inskrivs en dag i juli 17 kullor. 1919 återfinns inga. 1921 slutligen enrollerades en hel rad. Det relaterade tyder på att anslutning ej skedde spontant utan blott, när någon funktionär varit ute på arbetsplatsen och propagerat.[227]

Vedsågarna i Stockholm bildade på 1920-talet en fackförening för att få bättre priser. Den upplöstes 1936. Dalkarlarna skall inte ha varit så intresserade av föreningen. — Vedsågarfacket ger också exempel på smidiga relationer mellan olika intressegrupper. De stockholmska vedhandlarna hade ingen känsla av konkurrens från dalasågarnas sida. De senare var de äldsta i yrket. Vedhandlarna uppger sig aldrig ha kommit i kontakt med östermalmsfamiljerna, dalkarlarnas främsta kundkrets, »man kunde ej arbeta sig in där».[228]

Attityder från omgivningen

Den miljö, i vilken herrarbetarna levde, präglades också av hur omgivningen uppfattade de främmande fåglar, som dalfolket måste ha utgjort, i synnerhet i de större städerna. Omvänt kan man också fråga sig, hur herrarbetaren såg på omvärlden. Den sistnämnda frågan torde vara svårast att besvara. Numera är det i stort sett för sent att registrera några ursprungliga attityder av denna art; skillnader mellan den folkliga livsstilen i hembygden och livsstilen på arbetsplatsen var till stor del utplånad, när dagens meddelare var unga. Äldre uppteckningar innehåller blott ringa material av denna art. Den bästa källan är säkert de förut nämnda breven hem.

Attityder, vanföreställningar och karakteristiker från omgivningen gent emot herrarbetaren utbildades delvis under ömsesidiga kontakter. Av intresse är därför frågan hur och under vilka förhållanden konfrontationen skett med lokalbefolkningen.

---

[226] Rosander 1962 *a*, s. 238.

[227] Sthlm. Arbetarrörelsens arkiv, matriklar för Sthlms stads arbetarförening, avd. 37, Svenska kommunalarbetarförbundet, avd. 3.

[228] ULMA 25018, s. 22; 26335, s. 4.

De språkliga skillnaderna måste därvid ha haft stor betydelse. Dalmålet har varit mycket svårförståeligt och starkt avvikande från språken i andra landsändar. Dialekten skilde och karakteriserade herrarbetaren och har verkat som något av en barriär mot omgivningen.

Liksom knallarna och malungsskinnarna har somliga målare från Rättvik använt ett särskilt språk. Principen var, att före och efter enstaviga ord sätta »bu» resp. »le», medan i tvåstaviga ord stavelserna omkastades och »bu» sattes före ordets sista stavelse, »le» efter den första. Vid trestaviga ord blev omkastningarna än mer komplicerade.[229]

Ofta bodde och åt herrarbetarna för sig själva. Denna medvetna eller påtvingade isolering har försvårat kontakten med den lokala befolkningen.

Under sådana förhållanden är det ej att undra på att det bland de bofasta kom att utbildas en rad omdömen och fördomar om dalfolket. På så sätt har en konventionell uppfattning om ett slags nationalkaraktär uppstått. I Valbo, Gästrikland, betraktades dalfolket som slagfärdigt och knipslugt, av somliga också som lortaktigt och lättsinnigt.[230] Från Östervåla i Uppland talas det om dalkarlarnas långhårighet, målföre, snarfyndighet och deras skryt med landsmäns bedrifter från Engelbrekt till Liss Olof Larsson. Uppteckningen återger också en del stäv: *långhårig som en dalgubbe, han äter med mössan på sig som en dalgubbe, han äter så mycket som en dalgubbe, han är så hungrig som 7 dalgubbar, kallar allehopa för du som en dalgubbe.*[231] Ett annat, synnerligen vanligt uttryck har varit *slå en dalkarl i någon, narra dalgubbar i någon*[232] med huvudinnebörd att ljuga någon full. *Dalkarlsgöra* är ytterligare ett karakteriserande ord med innebörd »groft, tarfligt o. mödosamt arbete, släpgöra».[233] Ett uttryck med viss ringaktande betydelse har varit *dalkarlsänden*. Det innebar sämsta platsen vid gästabudet.[234]

Själva ordet *mas* har utgjort ett slags omdöme genom ljudlikheten

---

[229] ULMA 1389, s. 1 f (med exempel). Intressant nog återfinns uppgiften om »det omvända dalspåket» även i odaterad anteckning i UUB. Handskr.avd., Westinska samlingen, vol. 1180. Det sägs där nyttjas av »dalallmogen». Ordens konstruktion är ej helt överensstämmande med vad uppteckningen anger.

[230] ULMA 17212, s. 24.

[231] ULMA 3096, s. 8 f.

[232] Uttrycket har återfunnits i 12 svenska och 2 finlandssvenska uppteckningar. Det upptas också i flera ordböcker (jfr SAOB: »dalkarl»).

[233] SAOB.

[234] Lénström 1841. Ordet efterfrågas i ULMA:s frågelista M 65, men inga positiva svar har erhållits.

med mas (ur masa) med betydelsen senfärdig, lat person, slöfock, knusslare. Ordet har av dalfolket ansetts som ett skällsord.[235] Eftersom det i landskapet mycket vanliga namnet Mats uttalats Mäs eller Mass — härav anses för övrigt ordet mas stamma — hände det, att de, som hette så, bytte namn, då de skulle ut på herrarbete. Namnbytet kunde ske, när de passerade Brunnbäcks färja.[236]

Kullorna i sina dräkter var lätt igenkännliga och fick utstå en del smälek på främmande ort. Småpojkar sprang och skrek »kulla!»,[237] och det berättas, att när kullorna »stod utanför Berns och lyssnade på musiken kom ligisterna och ville slåss».[238]

Stundom tog sig kontroverserna elakartade uttryck. På 1840-talet förekom flera gånger stenkastning mot flockarna vid invandringen i huvudstaden.[239] Troligen låg det missämja angående dumpning bakom. På sågverksorterna kunde det bli slagsmål mellan masar och värmlänningar.[240] Under den svåra livsmedelssituationen i Stockholm i början av 1920-talet ansåg husmödrarna i Hagalund, att kullorna på den närbelägna kyrkogården hade gott om pengar och därför kunde köpa upp alla livsmedlen. Stenkastning förekom. En delegation av husmödrar var också och talade med trädgårdsmästaren om saken. Vid det tillfället hölls kullorna för säkerhets skull inlåsta i kasernerna. 1 maj 1920 demonstrerade hagalundsfolket mot dem.[241]

Från ungefär samma tid berättas om en annan motsättning, ehuru ej alls lika elakartad. På en stor gård, där det fanns trädgårdskullor, sågs dessa med motvilja av husets tjänstepigor, dels därför att kullornas lön var högre, dels därför att de hade lediga söndagar.[242]

De givna exemplen utgör uppenbart undantag eller talesätt av sedvanligt slag, bottnande i gruppmotsättningar. I allmänhet var förhållandet gott. Då Robertsfors bruk byggdes 1759, införskrevs dalkarlar, vilka inkvarterades i byn. Åtskilliga anstalter vidtogs för deras välbefinnande, och byfolket bakade åt dem. Värden för maskvarteret Hötorget 10 fordrade ej, att någon speciell skulle teckna hyreskontraktet, utan som hyresgäst angavs blott »dalkarlarne» — så litade han på att hyran skulle erläggas.[243]

---

[235] Bannbers 1921 *b*, s. 10; SAOB: »mas»; ULMA 3101: 2, s. 21 f.
[236] Forsslund 1918–39, 1: 6, s. 71; ULMA 2089, s. 16; 3101: 2, s. 21 f.
[237] ULMA 25018, s. 16.
[238] ULMA 25008, s. 3.
[239] Berg 1944, s. 24.
[240] När pojkar och flickor...
[241] ULMA 25017, s. 26, 38.
[242] ULMA 25017, s. 20.
[243] Boëthius, B., 1921, s. 42; SSM, uppteckning, acc. 44.

Det har även funnits positiva uttalanden om dalkarlarna med en av allt att döma obscen innebörd.[244]

Från arbetsgivarnas sida har de allra flesta omdömena om dalfolket varit positiva. Det framgår också av att man så gärna anställde dem. Allra mest uppskattande är kanske uttalandena om de rothuggande dalkarlarna. I åtskilliga fall förekom vidare överlöner (s. 332 nedan), vilket pekar i samma riktning. Herrarbetarna har ansetts vara duktiga, arbetsamma och plikttrogna. »Största delen [har] gjort sig känd för utmärkt tarflig lefnad, flit och kunskap uti åtagna arbeten, samt nyktert och sedligt upförande så allmänt, att exempel föga lär kunna angifwas, at desse i sådana afseenden wisat sig brottslige», anför hushållningssällskapet i ett grannlän 1824. Ett gott betyg över en enskild herrarbetare gavs 1871: »För så vidt som jag förstår att bedöma målningsarbete är sagde Hans Andersson utmärkt skicklig i sitt yrke samt mycket flitig nogrann samt ordentlig... Dessutom är han den mest nyckfra stillsama och anspråkslösa handtverkare man gerna kan påträffa.»[245]

Tilltalsord och behandling ger indirekta uttryck för attityderna. En trädgårdskulla, som arbetade i Äppelviken några år kring 1930, fick i en del fall äta med familjen. Hon anser sig också i andra avseenden ha varit mera socialt accepterad under denna arbetsperiod än då hon var ute omkring 1910 — möjligen beroende på åldern. En annan trädgårdskulla, även hon i Äppelviken, blev kallad »kullan» av arbetsgivarna (omkring 1939).[246]

Negativa uttalanden av arbetsgivarna förekom naturligtvis stundom. Märta Helena Reenstierna på Årsta återkommer i sina dagboksanteckningar från 1800-talets början flera gånger till dalfolkets oförskämda krav.[247] Säkert kunde herrarbetarna många gånger kräva hög betalning, väl vetande sitt värde.

Man klandrade också den långsamma arbetstakten. En insändare i Fahlu Weckoblad 1786 framhåller fördelen av att anställa arbetslösa gruvdrängar i stället för dalkarlar: »I allmänhet göra de som äro raske dubbelt arbete om dagen mot Dalkarlen med sina flere och långsamma måltider, sin tunga gång och sina handskar på näfwarne.»[248]

---

[244] ULMA 11254, s. 10.

[245] Jemtlands läns hushålln.sällsk. handl., 6, s. 57; Västerås. Stadsarkivet, O. Karlssons arkiv, F 4, 14.6.1871.

[246] ULMA 25017, s. 45; LHgA, uppteckning efter H. Norman.

[247] Reenstierna 1946–53, 2, s. 57, 312 f.

[248] Fahlu Weckoblad 14.10.1786.

1838 fördes en annan tidningsdiskussion om herrarbetarna. En stockholmare, som i ett par decennier anställt dalkarlar, påpekade, hur konkurrensen från andra landsändar ökade. Herrarbetarna finge dock skylla sig själva, eftersom de slarvade, fikade efter hög lön, visade lättja, liderlighet och fylleri. Andra insändare instämde eller tog dem i försvar. Senare återkom stockholmaren och meddelade, att hans grannar beslutat, att ej mera anställa dalkarlar. Vid arbetstidens slut hade de krävt fortsatt anställning, vägrats och måst jagas bort med hund. Förskott hade supits upp, varefter man avvikit. Ytterligare en insändare, tydligen en prästman, skyndade till försvar och meddelade, att han i sex års tid utfärdat intyg, vilka alltid återlämnats. På åtskilliga hade funnits påskrift om vandel, oftast »ganska hedrande för passinnehafwaren».[249]

Också myndigheterna uttalade sig över herrarbetet. Här var, som förstås av diskussionen om pass och tjänstehjonslagstiftningen, attityden ofta tämligen negativ. Man var bunden i föreställningen, att lantbruket generellt skulle vara huvudnäringen på landsbygden och såg i säsongarbetet något, som drog folkets håg från det väsentliga. Vi väljer ett exempel: KB i Falun anför 1773, att erfarenheten visat, att de, som inte herrarbetade utan vore hemma och skötte jorden och nyodlade, »berga sig braf», kunde avyttra säd och låna pengar åt säsongarbetarna. De senare hade, när lånen återbetalats, ej mera över än att de blivit födda borta.

En rakt motsatt syn intog dock bergs- och kommerskollegierna vid samma tid i ett utlåtande. De framhöll, att eftersom Dalarna vore överbefolkat, hade dess invånare länge biträtt med arbeten på annan ort, »til ej ringa nytta» för de folkfattiga provinserna. Man funne det icke vara rådligt, att, som föreslagits, »i genom andra näringsfång helt och hollit leda man könet ifrån thenne för allmänna hushollningen så nyttiga och oundgängliga hjälpreda».[250]

---

[249] Tidning för St. Kopparbergs län 3.5, 10.5, 5.7, 30.8, 27.9.1838.

[250] Sthlm. Kammarkoll. arkiv, lhb, vol. »1773, avskrifter», W-län; RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 248 a, yttrande 29.11.1773 om Paqualins förslag till Dalortens upphjälpande.

X. Säsongarbetsvandringarna till tid, rum och art. Sammanfattning och jämförelser

De många detaljerna i den föregående skildringen kan sammanställas till de svenska arbetsvandringarnas historia i stort. Av naturliga skäl kommer därvid tyngdpunkten att ligga på Dalarna. Framställningen avslutas med sammanfattande synpunkter på de sociala förhållandena och på vandringarnas orsaker.

Den historiska skildringen kompletteras med kartor över de svenska arbetsvandringarna omkring 1750, 1800, 1850, 1875 och 1900 (fig. 10–14). Kartorna gör ej anspråk på fullständighet, eftersom underlaget i mycket är bristfälligt, vilket också medfört, att jag på kartorna avstått från att göra någon form av kvantitativ redovisning av vandringarnas omfång. Särskilt bör observeras, att dalkarlarnas vandringar blivit överrepresenterade, enär detaljkunskapen där är störst, och att det lokala nätet av säsongförflyttningar, i regel inom det egna landskapet, vanligen ej kommer till synes, eftersom det i särskilt ringa grad uppmärksammats i det befintliga materialet.

Det historiska förloppet

Arbetskraftsbehovet i det svenska samhället i äldsta tid fylldes i viss mån av trälarna. Blott få arbeten kan ha varit av sådan omfattning, att de krävde tillfällig arbetskraft utanför den egna produktions- eller intressesfären. Överheten får då fram mot 1500-talets senare del antagas ha haft så stor makt, att man i de flesta fall kunnat åstadkomma tillfälliga uppbåd,[1] t. ex. för grovarbeten vid slottsbyggen.

Träldomen upphävdes definitivt på 1330-talet. Något decennium senare krävde Magnus Erikssons landslag — liksom tidigare ett par landskapslagar — att de, som ej ägde viss egendom, måste låta städja sig. Det är givetvis omöjligt att med någon säkerhet koppla ihop dessa båda händelser, men av intresse i sammanhanget är den agrarkris, som började under epoken. Orsakerna är dunkla och omtvistade. I en ny-

[1] Jfr Boëthius, B., 1933, s. 10.

ligen utkommen översikt framhåller L.-A. Norborg, att, efter högmedeltidens kolonisationsvåg, en ödeläggelse i form av nedlagda gårdar kan konstateras i källorna från 1300-talets slut och knappt ett sekel framåt. Den träffade i första hand typiska tidigmedeltida kolonisationsbygder (t. ex. Bergslagen och Småland), ej de gamla kärnområdena i Mälardalen. Samtidigt sänktes landböndernas avrad. Som förklaring till ödeläggelsen räcker ej digerdöden allena. En teori om en klimatförsämring som utlösare är svårbedömd och ej tillräckligt belagd. Den enda »orsak» till agrarkrisen, som Norborg anser säkerställd, är »en uttalad brist på arbetskraft inom jordbruket, en brist som i varje fall i Sverige inte gärna kan i sin helhet förklaras med befolkningens överflyttning till andra orter [städerna] eller näringsgrenar». Nyodling i större skala började igen efter 1400-talets mitt och fortsatte under följande sekel. Avraden höjdes, vilket naturligast tolkas som att bristen på arbetare började hävas. Det synes ha uppstått en »ny demografisk trend, ett befolkningstryck, som möjliggjorde en utökning av den odlade bygden».[2]

Denna brist på arbetare inom jordbruket kan ha bidragit till att myndigheterna ett par gånger under 1400-talet uttryckligen sade sig tolerera kringvandrande tröskare, förutsatt att de tjänade bonden under sommaren. Det senare torde ha inneburit, att de måste låta städja sig under det varma halvåret. Varifrån dessa tröskare kom, framgår ej. Av vad vi vet om arbetsvandringarna följande sekel, kan man möjligen gissa, att det rört sig om norrlänningar, dalkarlar och finnar. Ej heller Gustav Vasa ställde något absolut krav på årstjänst för tröskare eller andra tillfälliga arbetare. Ett direkt förbud tillkom först mot 1500-talets slut.

Ett annat arbetsfält för säsongvandrarna var bergsbruket. 1360 förelade en stadga vissa kolbrännare att upphöra med sin säsongvistelse vid järnbergen och i stället flytta dit. Annars var det i första hand en del grövre säsongsysslor, som säsongarbetarna fick utföra vid gruvorna. Dit hörde främst vedhuggning och jordrymning. Av allt att döma var många av dessa mer eller mindre tillfälliga arbetare finnar. I samband med dylikt arbete nämns också dalkarlar. Det äldsta belägget är från 1504 och gäller Falu gruva. Indicier pekar dock på att de arbetat där även betydligt tidigare. Förutom frivilligt grovarbete, s. k. herrarbete, utförde dalkarlarna också en del av sina skatteprestationer i form av arbete och körningar vid Kopparberget; i övrigt erlade man

[2] Norborg 1964, s. 63 f, 66 f, 69 ff (citaten från s. 73, 77).

främst ved och kol. Landskapets förnämsta överskottsprodukter, skogseffekter och arbetskraft, inpassades således smidigt i rikets ekonomiska system. I de frivilliga arbetena vid gruvan deltog i vart fall allmoge från Siljansbygden. I många fall tycks man ha fullgjort sin arbetsskyldighet vid gruvan[3] på utmarschen till herrarbete *båti landom*,[4] borta i länderna, dvs. på landsbygden och så småningom även på bruken i det centrala Östsverige (med Gävleborgs län). Detta område brukade bland dalkarlarna kallas *Rumboland*, »det rumma, rymliga, slättlandet».[5] Där ägnade man sig i första hand åt dikning, nyodling, byggnadsarbete och tröskning. På 1600-talet nådde man så långt ned som till Västergötland, Blekinge och Öland. Hur långt tillbaka herrarbetet i Östsverige ägt rum är okänt — nyss framkastades en förmodan, att det förekommit redan under 1400-talet — men det var i varje fall väl känt av Gustav Vasa. Denne rekvirerade flera gånger dalkarlar för tillfälliga arbeten på de kungliga egendomarna. I övrigt berättar de äldre källorna företrädesvis om arbete på herresäten och bruk, men säkert fanns också sysselsättning att få hos byalag och enskilda bönder. Ganska omfattande var troligen arbetet med plöjning, slåtter och skörd hos falubygdens bergsmän, som själva inte hade tid att sköta sitt jordbruk. Denna art av arbete har pågått långt in på 1800-talet och mest utförts av folk från Nedansiljan och nedre Västerdalarna.

Undantas tillvandringen till gruvan, är det annars av allt att döma främst Mora storsocken,[6] som varit det största utvandringsområdet i äldre tid. Dit sände fogden i Dalarna kungens rekvisitioner av arbetskraft. De herrarbetare före 1700-talets mitt, vilkas hemort uppges i arkiven, kommer med få undantag från Mora. Också ett tiotal andra direkta eller indirekta uppgifter visar socknens särställning.[7] Lång-

[3] Boëthius, B., 1965, s. 348.

[4] ULMA 2794, s. 3.

[5] Jfr Ahnlund 1924, s. 58 ff.

[6] Det är svårt att avgöra, om och när de församlingar, som tidigare tillhört Mora sn, fått en sådan ställning i det allmänna medvetandet, att de ej gått under modersocknens namn. »Mora» kan således i vissa fall ha varit en beteckning på en stor del av Ovansiljan (Mora, Sollerön, Älvdalen, Våmhus).

[7] Följande kan nämnas. I en reseberättelse omkring 1690 talas om att »hwar Sochn hafwer sin nähring för sig. ... Mora Sochn föder sig med herrearbete.» (UUB. Handskr.avd., Palmskiöldska samlingen, vol. 290, pag. 141 f.) I sin riksdagsrelation 1755–56 säger KB nästan ordagrant samma sak (RA. Frihetstidens utskottshandl., riksdagen 1755–56, vol. 41 A, lhb W-län, s. 32). 1718 berättar KB, att morakarlarna förtjänade sin mesta dagspeng i andra hövdingadömen (RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 12, bilaga t. odaterad skr. [dec.] 1718).

väga utvandring har dock i vart fall från 1600-talets senare del förekommit även från åtminstone Älvdalen, Orsa, Rättvik, Leksand, Järna och Floda. Omfattningen synes ha varit relativt måttlig.

Att Ovansiljan varit föregångare i fråga om utvandringen i äldre tid förklaras delvis av näringsgeografiska faktorer. Till skillnad från bergslagssocknarna och Nedansiljan kunde det svaga åkerbruket inte på samma sätt kompenseras av körningar och kolning för bruken på grund av läget. Nedansiljan hade också en del bergsindustri inom det egna området. I Västerdalarna bildade avverkning för Falu gruva en god och säker inkomst, som Ovansiljan till stor del var avstängd från genom svårigheten att flotta över Siljan. De första dokumenten om ordnad flottning på Västerdalälven är från 1630-talet; under lösliga former hade dylik förmodligen funnits längre tillbaka. Huggningen var omfattande: ett av toppåren, 1675, fick dalkarlarna ut nära 50 000 dr kmt.[8] Nedre Västerdalarna hade ej heller så långa avstånd till bruken; ett mindre antal fanns inom distriktet.

Herrarbetarna fick också anställning i städerna, t. ex. som brobyggare. Egendomligt nog är dock uppgifter om Stockholm som målort förhållandevis sena, den äldsta från 1669.[9] Att ej tidigare uppgifter finns, torde bero på en slump, men det är ej osannolikt, att de finska vinterliggarna konkurrerade om sysslorna i huvudstaden; under långa perioder ända fram till våra dagar har det förekommit säsonginvandringar från Finland till Sverige.

Dalkarlarna förefaller ha varit praktiskt taget ensamma som säsongarbetare under 1600- och en stor del av 1700-talet, åtminstone i Mellansverige. Vad beträffar arbete längre söderut är det känt, att hallänningar tröskade i Skåne under 1600-talet, liksom att alebönder samtidigt arbetade på byggen i Göteborg. I Värmland har fryksdalingar redan under 1500-talet varit säsonganställda på bruk inom landskapet. Orsakerna till att myndigheterna tolererade säsongarbetarnas lösa anställningsförhållanden, vilka stred mot kravet på laga försvar och mot tjänstehjonsstadgan, måste ha varit dels behovet av dylika arbetare, dels så småningom sedvanerätten. I 1739 års tjänstehjonsstadga omnämns rent av dalkarlarna på ett sådant sätt, att deras utvandringsrätt framstår som oomtvistlig (se nedan). Man kan emellertid inte värja sig mot tanken, att myndigheternas tolerans gent emot dalkarlarna också hade samband med den hårda, nästan militära, organisation, som uppenbarli-

[8] Liljeroth 1955, s. 2 ff.

[9] Olsson & Nordberg 1940, s. 294. — De hittills utgivna tänkeböckerna för Stockholm (1474–1615) synes ej innehålla något av intresse i sammanhanget.

gen rådde bland dessa. De olika lagen stod under ledning av förmän, som hade vidsträckta befogenheter. Sålunda ansvarade de för ordningen, hade viss dömande makt, fördelade betalningen och svarade för gemensamma inköp. Samtidigt borgade de för att arbetet blev riktigt utfört — eljest fick de stå till svars inför arbetsgivaren eller domstolen. Vissa tecken tyder på att arbetsdistrikten eller i förväg inkomna anbud om arbete uppdelades mellan förmännen, innan lagen gick ut. Förmannasystemets ålder är okänd men får antas nå mycket långt tillbaka. Flera författare har varit inne på den helt visst riktiga tanken, att den lätthet, varmed dalkarlarna uppbådades i tider av oro, och den disciplin och smidighet skarorna visade, hade sin grund just i herrarbetsorganisationen.[10] Denna kan ej ha varit okänd för de folkledare, som sökte stöd i de mångtaliga dalkarlarnas uppbådade bondehärar.

Förmän med lika stark ställning som de dalska tycks bara vara kända i ett annat inrikes sammanhang, nämligen som ledare för sillindustrins arbetslag från 1700-talets mitt och ett halvsekel framåt. Till Bohuslän strömmade var senhöst under denna sillfiskets högperiod tusentals personer, män och kvinnor, för att arbeta bl. a. med insaltning och trankokning. De flesta kom från Halland (man övergav där för en tid Skåne som arbetsmarknad), Bohuslän och Västergötland, en del också från Småland, Dalsland och Värmland. Tillströmningen ökade efter hand. Vid 1700-talets slut skall 12 000 säsongarbetare ha sysselsatts. Särskilda förmän rekryterade de troligen sockenvis uppsatta lagen. — Liknande tillvandringar, om än ej i samma skala, har säkert också ägt rum vid sillfiskets tidigare högperioder.

1700-talets mitt betecknar över huvud taget en uppgång vad arbetsvandringarna beträffar. Bakgrunden är bl. a. en begynnande kraftig folkökning i vissa landsändar, en uttalad brist på arbetskraft på sina håll (från omkring 1730) samt ändrade förhållanden inom näringslivet. Efter tryckande konjunkturer kring sekelskiftet 1700 med missväxter, krig och pest följde långvariga perioder av — i stort sett — relativt välstånd under frihetstiden med ett positivt ekonomiskt klimat. Industrier, visserligen av blygsamt format, grundades. Bruksnäringen, som redan sedan ett sekel varit en viktig faktor inom den svenska ekonomin, hade en stark ställning. En ganska omfattande nyodling begynte. Tiden 1750–70 kännetecknas av i allmänhet tämligen goda skördar; därpå följde de utomordentligt svåra åren 1771–72.

I Dalarna började enligt flera uppgifter andra socknar än Mora

[10] T. ex. Beckman, B., 1930, s. 20 ff, 451 f; Boëthius, B., 1933, s. 16.

att på allvar deltaga i herrarbetet mot slutet av 1740-talet. Den viktigaste källan härom är en uppgift från 1755 om att skockar från Orsa, Rättvik, Leksand och Gagnef börjat vandra ut sedan åtta nio år tillbaka.[11] Ganska snabbt föll alla socknar i övre Dalarna in i kretsen. Även i flera bergslagssocknar påbörjades så småningom utvandring. Enligt en uppgift 1796 deltog i Ovansiljan mest Mora (med Våmhus), Sollerön och Älvdalen, medan Rättvik och Leksand tycks ha haft störst antal herrarbetare i Nedansiljan. I Västerdalarna synes utvandringen ej ha varit så omfattande. Den finska befolkningen deltog ej alls. Även under 1800-talet tycks utvandringen från finnbygden ha varit ringa, till skillnad från förhållandena i Värmland.

Det är svårt att avgöra, vilka faktorer som utlöst vandringssedens spridning i Dalarna just vid denna tid. De nyssnämnda — befolkningstryck och arbetsmarknadens ökning — torde vara huvudorsakerna. Det är ej heller osannolikt, att skogsbetena närmast byarna flerstädes började närma sig maximalt utnyttjande.[11a] Man kan också peka på svåra missväxter i landskapet under 1700-talets andra kvartil samt möjligen på de skulder allmogen ådrog sig genom upproret[11b] och på krutets begynnande användning vid Kopparberget. Genom sistnämnda förhållande sjönk behovet av ved för tillmakning. — Beträffande vissa socknar kan speciella orsaker framdragas. I Älvdalen uppges herrarbetet ha kommit i gång på allvar därför att det rådde brist på virke för laggning och därför att lietillverkningen utkonkurrerades. För Älvdalen och andra västliga socknar spelade möjligen de under 1700-talet flera gånger utfärdade förbuden mot norgehandel samt den norska järnindustrins uppsving också en roll.[12]

Strax efter 1700-talets mitt ökade herrarbetet ytterligare genom att även kvinnor började deltaga. 1760-talets ekonomiska förhållanden — långvarig inflation följd av deflation 1767 — kan ha medverkat.[12a] Tidigare fanns just inga lämpliga sysslor — med reservation för att kvinnorna tidigt kan ha tröskat, något som ej så lätt satt spår i arkiva-

[11] Linné nämner under sin resa 1734 inga andra aktuella utvandringar än från Mora. Hülphers noterade 1757 större utvandring från Mora, Rättvik, Gagnef och Leksand, viss utvandring från Ål, Järna och Malung. Tilas, som färdades i Dalarna 1735, omtalar, att herrarbetare ginge från Mora, Rättvik och Leksand. Dock skrev han resebeskrivningen 20 år efter färden (Falk 1930, s. 90), varför han kan ha projicerat förhållandena vid nedskrivandet bakåt i tiden.

[11a] Jfr Frödin 1925, s. 170 f.

[11b] Beckman, B., 1930, s. 429.

[12] Beckman, B., 1930, s. 33; Valen-Sendstad 1964, s. 258.

[12a] Se t. ex. Boëthius, B., 1951, s. 327.

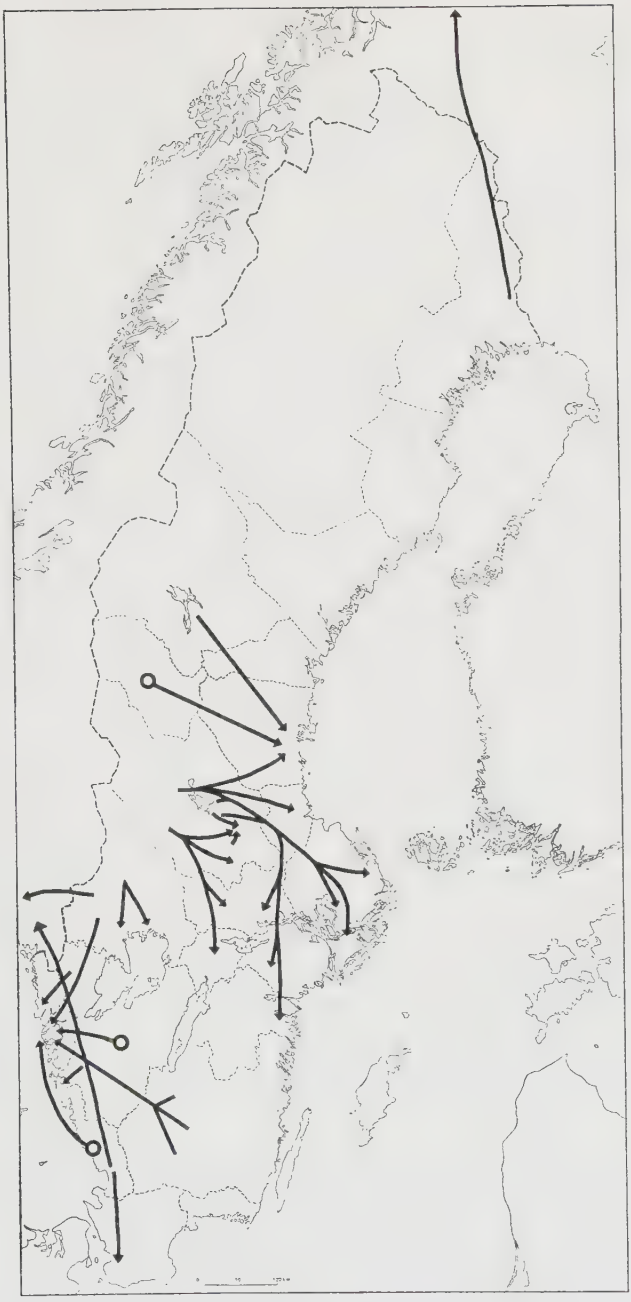

Fig. 10. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1750. En ring betecknar, att i stort sett hela landskapet deltagit.

lierna. Ännu omkring sekelskiftet 1800 tycks kullornas utvandring dock ha varit tämligen ringa.

Under 1700-talet vidgades också herrarbetarnas arbetsdistrikt, och de nådde stundom utrikes orter (redan vid 1600-talets mitt omtalas dock några morabor, som arbetade i svenska Pommern). 1735 nämns Pommern och Finland som färdmål. Sommaren 1750 lät en kaplan i Sydösterbotten införskriva några dalkarlar för att visa hur rothuggning gick till,[13] och samma år förpassades ett par dussin mora- och gagnefsbor till Norge, vilket anges vara en nyhet. Mot seklets slut utförde allmogen i Västerdalarnas övre socknar stundom arbete därstädes.[14] — Inom landet nådde dalkarlarna under 1700-talet troligen till samtliga landskap, möjligen med undantag av de allra längst bort liggande.

Vid 1700-talets mitt började arbetsvandringar från en del nya områden i Sverige, ehuru landet ännu saknade ett jordbruksproletariat, för vilket säsongarbetet var ett livsvillkor. Dalkarlarna mötte således konkurrens.[15] Från Värmland, särskilt landskapets västra del, sökte sig männen till bl. a. Norge och Bergslagen. Man tröskade, nyodlade och timrade. Kvinnor från stora delar av Jämtland och Härjedalen arbetade i Hälsinglands textila slöjd åtminstone från 1730-talet. Längst i norr drog säsongarbetare och emigranter till Nordnorge. En del västgötar var på nyodling vid Västkusten från 1770-talet.

Under seklets senare del skedde inga större förändringar. Omkring år 1800 var vandringarna till sillindustrin ännu omfattande. Några hundra kvinnor från Jämtlands län gick årligen till Hälsingland. Värmlänningarnas vandringsräjong hade dock ökat betydligt. Det var nästan uteslutande män, som deltog, kanske ett halvt tusental. Dalslänningarna hade börjat gå på byggnadsarbete utom länet. En del bohuslänningar deltog i flottning i Värmland vid 1700-talets slut.

Under nyssnämnda sekel börjar myndigheterna på allvar resa krav på någon form av legitimation vid resor utom det egna länet. Passutställelsen pålades i princip länsstyrelserna. Uppenbart hade dock de utfärdade förordningarna ganska ringa verkan. 1739 samtyckte K. M:t till att den allmoge, som bodde långt från landshövdingesätet, finge

---

[13] Suolahti 1912, s. 56. Något senare togs dalkarlar över till österbotten för att lära befolkningen torrläggning av mossar (Alanen 1949, s. 99).

[14] RA. Sammansatta kollegiers utlåtanden, vol. 157 b, handl. om W-läns upphjälpande, KB:s yttrande, s. 31.

[15] »I de senare åren» har »andra Rikets Inbyggare» börjat konkurrera med dalkarlarna, uppges i KK 9.3.1773 (PHandl.). Notisen antyder, att hungersnöden 1771–72 kan ha utgjort ett incitament.

använda kronobetjäntes pass för inrikes färder. Något senare utvidgades bestämmelsen att gälla även för resor utomlands. Tillvandringen av säsongarbetare till sillindustrin aktualiserade med tiden speciell lagstiftning. Under 1800-talets första två decennier skärptes passkravet betydligt genom flera allmänna eller lokala stadgor, vilket visar, att utvandringarna då började nå en sådan omfattning, att de utgjorde ett problem ur övervakningssynpunkt. Sannolikt accentuerades behovet av ny lagstiftning i någon mån genom att sillindustrins arbetare nu tvangs söka sig nya säsongsysslor, sedan sillen slutat gå till. Viktigare var troligen nedskärningar vid de värvade regementena efter krigens slut 1812.[15a] Eftersom säsonganställning stred mot tjänstehjonsstadgan, fördes under en stor del av 1800-talet en kamp i riksdagen och annorstädes mellan å ena sidan företrädarna för en liberal arbetsmarknadspolitik och å den andra anhängarna av en sträng reglering. I stort lyckades de förstnämnda hävda sin åsikt. Med ett par lokala undantag — som snart ändrades genom ingripande från högre ort — fick allmogen vandra fritt, förutsatt att man var försedd med pass, utfärdat av länsmyndighet eller, om så beslutats, av prästerskapet. Det senare var fallet i Dalarna från 1810. Förordningen om inrikes pass upphävdes 1860. Den hade då på de flesta håll praktiskt varit ur bruk under ett par decennier. I Dalarna uttogs mångenstädes dock pass (prästintyg) betydligt längre. På sina håll förde prästerna journal över de utvandrande (som längst till 1908). — Då passen försvann, ersattes de i viss mån av arbetsbetyg (eller någon annan form av prästerlig handling), som visserligen ej var obligatoriska men som krävdes av många arbetsgivare för tillfällig anställning. Betygen var aktuella något decennium in på detta sekel.

Som nyss nämnts, synes utvandringarna ha ökat i antal något decennium in på 1800-talet.[16] Behov av säsongarbetare fanns vid denna tid t. ex. vid kanalbyggen, som krävde mycken arbetskraft. Den kom dock till stor del att bestå av militär — arbetskommenderingar är också kända från långt tidigare perioder. Något senare medförde den byggnadsverksamhet, nyodling och dikning, som följde på skiftesreformerna, krav på extra arbetskraft.

I Västergötland börjar omkring 1810–15 nya vandrande grupper komma i rörelse. Dit hör de specialiserade flåhackarna, särskilt från Vartofta härad, vilka tycks ha nått över en stor del av Mellansverige.

[15a] Uppsala. Historiska institutionen, Linderoth, s. 156. Antalet försvarslösa på anstalterna mer än fyrdubblades 1812–25 (a. a., s. 154).

[16] Enligt Utterström kom förändringarna först mot seklets mitt (JA, 1, s. 773).

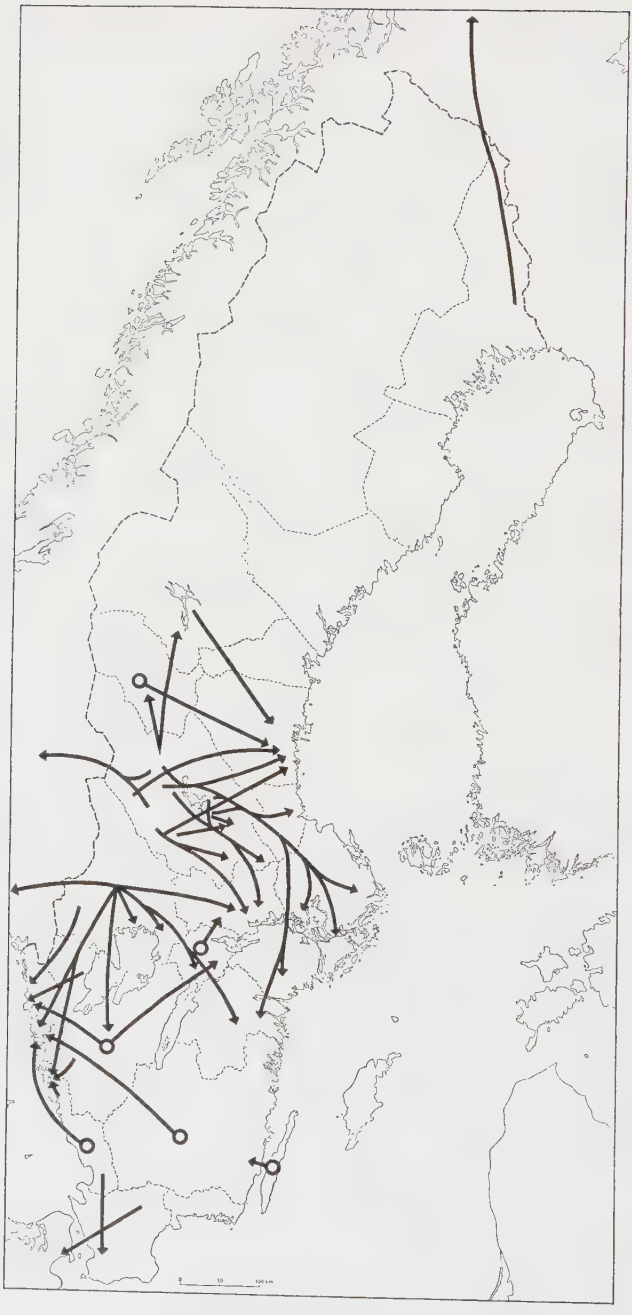

Fig. 11. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1800.

Något senare gick årligen flera hundra andra skaraborgare särskilt till Östsverige, förmodligen på nyodling, samt folk från socknarna vid Göteborg till åtskilliga landskap i södra och mellersta Sverige att samla mossa för färgindustrins behov. Hallänningarna återupptog sina tröskfärder till Skåne, när sillen 1809 slutade gå till. Ända upp till ett par tusen män tycks ha deltagit, men siffran sjönk snabbt och var 1828 ca 300. Också en del träarbetare utgick från Halland, bl. a. från Lindome till Göteborg. Från Småland (Västbo och Sunnerbo härader) sökte sig tröskare till Skåne med början ungefär vid sekelskiftet. Enstaka personer från Kalmar län säsongarbetade i Stockholm. Danmark började nu också bli aktuellt för de sydsvenska arbetsvandrarna. Där arbetade man t. ex. inom jordbruket samt i stenbrotten och på tegelbruk. Troligen kom de flesta från Nordskåne, en del också från Halland. Många kvinnor deltog.

I Dalarna fortsatte utvandringarna som förut. 1805 arbetade två lag från Sollerön och Leksand i Riga.[17] En viktig förändring i organisationen kan skönjas omkring sekelskiftet 1800, nämligen förmannaorganisationens gradvisa sönderfall. Deltagarna i herrarbetarfärderna blev troligen allt flera efter hand. Av utomordentligt intresse är den redovisning av antalet utvandrare, som återfinns i en militärgeografisk redogörelse, författad av generalstabsofficeren L. Wästfelt. Han sammanställde omkring 1840 beskrivningar över landets alla militärdistrikt med hänsyn till bl. a. förmågan att härbärgera trupp. För den skull redovisas i tabellform pastoratsvis folkmängd, areal, utsäde, normalskörd, kreatursstock samt näringarnas överskott för avsalu. För Kopparbergs län uppges även antalet »utvandrade efter arbete».[18] Ett utdrag ur Wästfelts tabell återges i bilaga 6.[19]

---

[17] KrA. FpkA, I 1, vol. 322, april 1805.

[18] Också för vissa pastorat i Värmland och Hälsingland anges antalet säsongmigranter. Siffrorna har inarbetats i kap. III ovan.

[19] Av vital betydelse är dels frågan om hur siffrorna insamlats, dels när detta skett; beskrivningen är daterad 1839. Enligt företalet erhöll Wästfelt material av KB och militära chefer samt genom äldre militärbeskrivningar och egna resor, sålunda efter förhållandena goda källor. Wästfelt fick sitt pass viserat i Falun 28.6.1838, och det är därför troligt, att siffrorna närmast avser 1837 (invånartalen stämmer ej med några uppgifter i lhb). Detta år inträffade allmän missväxt i Dalarna. Även årsväxten 1836 var svag, varför antalet utvandrande troligen är onormalt högt. Vidare har säkert många präster — i den mån Wästfelt träffat dem — ej kunnat uppgiva exakt antal. Flera socknars siffror är avrundade. Andra präster kan ha givit ett medeltal. (Den enda bevarade journalen från denna tid är Ores. Inga siffror där sammanfaller med Wästfelts, men medeltalet 1833–37

Tabellens slutsumma för arbetsvandrarna är 3 254 män, 2 714 kvinnor och 249 barn. Det är i högsta grad troligt, att siffrorna också innefattar åtminstone en del av landskapets gårdfarihandlare, skinnare och hårkullor; prästerna i de stora utvandringssocknarna har knappast haft möjlighet att bedöma, hur många av säsongmigranterna, som var herrarbetare (eller hur många, som tagit ut flera intyg under året). En försiktig skattning av antalet uttagna intyg för herrarbete ett normalt år strax före 1800-talets mitt stannar vid 3 500–4 500, varav 90 % från övre Dalarna (69 000 inv.). Ungefär lika många av vardera könet deltog; bland övriga kategorier säsongmigranter torde männen ha dominerat kraftigt. Räknar man vidare med att de allra flesta av övre Dalarnas 6 000 hästar[20] använts för for- och malmkörning vintertid, får man en uppfattning om det rörliga liv allmogen i dessa trakter fört — även om inte alla var ute samtidigt. Härtill kan läggas skjutsskyldigheten, leveranserna av skattepersedlar samt de ofta ganska långa förflyttningarna till fäbodar, myrslogar, mosstäkter etc. Även om migrationen i övre Dalarna var exceptionellt hög, kan fastslås, att rörligheten i äldre tid var ansenlig, långt högre än man vanligen räknar med. Bonden tillbringade en stor del av sin tid på resor. Det framgår också med full evidens, att begreppet *bonde* i de flesta fall ej enbart innebär en lantbrukare utan en person med ett stort antal aktiviteter därjämte. Mångsidigheten kunde ej accepteras av en äldre tids kritici och ekonomer, som ansåg, att bonden skulle koncentrera sig på sin gård. *Hela* arbetsmarknaden var i stället av vikt. Bortåt hälften av 1800-talets jordägande allmoge beräknas ha varit beroende av bisysslor.[21]

Den högsta siffran säsongmigranter i förhållande till invånarantalet visar Mora (1: 4), Gagnef (1: 5), Malung (1: 8), Bjursås (1: 9) Sollerön (1: 12), Venjan (1: 13), Rättvik (1: 13) och Leksand (1: 14). Inga utvandrande anges i tabellen komma från Lima och Transtrand, vilket knappast kan vara riktigt.

Genom traditionsuppteckningar och annat arkivmaterial finns möjlighet att få en god uppfattning om förhållandena vid herrarbetsfär-

---

ger god överensstämmelse.) — I vissa socknar kan det ha varit sed att ej ta ut prästintyg för färd inom länet. — I fråga om övriga binäringar har tabellen uppenbarligen brister. Så t. ex. noteras ej tillverkning av båtar i Lima, vävskedar i Älvdalen och slipstenar i Malung samt forkörning i åtskilliga socknar.

[20] Wästfelt anger antalet hästar vara i Ovansiljan 1 700, Nedansiljan 2 100 och Västerdalarna 1 900. 1842 uppgav kronofogdarna siffrorna 2 100, 2 200 resp. 1 700 (ULA. Lka-W, D VII: 3).

[21] Gårdlund 1942, s. 269 (efter Wohlin).

derna fr. o. m. tiden strax före 1800-talets mitt. Det är tydligt, att mönstret redan då börjat förändras, jämfört med tidigare. Den för många herrarbetare ofta omvittnade uppdelningen av arbetssäsongen i två perioder, skilda av slåtter och skörd på det egna hemmanet, är på väg att försvinna. Ej så få herrarbetare var hemifrån under ett år eller mera. Normalt var man borta från snösmältningen till början av december. Inom somliga sysslor inföll säsongen dock under den kalla årstiden. Dit hörde vedsågning och expresstjänst i Stockholm (september–maj), tröskning (september/oktober–jul) och brödbakning (t. ex. oktober–december, mars–juni). Förutom tidigare nämnda sysslor var t. ex. följande aktuella för herrarbetarna: murning, målning, timring, grundläggning, dikning, muddring, gärdsgårdsstängning, trädgårdsarbete, vallning, rodd samt lin- och ullarbete. Omkring 1840 påträffas dalfolket för första gången också inom rent industriarbete (stearinljustillverkning). Målorterna låg som tidigare över hela landet.[22] Viktigast var centrala Östsverige samt Gävleborgs län. Anmärkningsvärt få synes ha gått till grannlandskapet Värmland, något flera däremot till Jämtland–Härjedalen.[23] De utrikes vandringarna fortsatte också. Särskilt en del mora- och våmhusbor arbetade i Danmark, Tyskland, Norge, Finland och Ryssland. Det vida vandringsfältet har samband med hårkullornas färder; herrarbetarna brukade följa med på dessa. Vandringsriktningarna var över huvud taget ej alltid betingade av det geografiska läget. Stundom gick huvuddelen av en sockens herrarbetare till ganska avlägsna landsändar. Orsakerna var flera. Dels kan arbete lätt ha stått att få där, dels lockade möjligheterna att få åtråvärda produkter i lön (säd, lin, ull), dels, och framför allt, styrdes den enskildes vandring av släkt-, by- eller sockentraditionen. Specialiseringen i fråga om vandringsriktning och även syssla har säkert uppkommit genom att ungdomarna gärna följde med släktingar och vänner eller genom att de, som frånträdde sina anställningar, gärna rekommenderade efterföljare ur vänkretsen. Ännu långt fram i tiden

[22] Några exempel på avlägsna arbetsorter för herrarbetarna: Norrbotten (FFöN 420, s. 2), Göteborg (Levander 1957, s. 357), Bohuslän (Bergstrand 1947, s. 116), Gotland (Mora. KyA, P II: 4, juni 1860), Kronobergs län (Floda. KyA, B I, maj 1887), Skåne (Trolle-Bonde 1905–07, 4, s. 532).

[23] Av herrarbetare utförda grävningar av olika slag kan lämna spår i naturnamn genom att första ledet utgörs av »Dalkarls-» eller liknande. Efter hand som den under utgivning varande ekonomiska kartan excerperas, visar sig antalet dylika namn uppgå till flera hundra. En genomgång 1962 av Ortnamnsarkivets i Uppsala samlingar visade, att antalet olika namnkombinationer då var ca 25. Vanligast var Dalkarlskärr(et).

omtalas också, att etablerade dalska entreprenörer, t. ex. målarmästare och byggmästare, företrädesvis anställt folk från hemorten, vilket kunde ge upphov till fackliga konflikter.

Den kanske märkligaste följden av specialiseringen blev den förflyttning av säsongarbetare, som förekom inom övre Dalarna. Flera socknar därstädes mottog sålunda tröskare från närliggande fögderier, vilka utförde det arbete, som de utvandrande ej hann med.[24]

De flockvisa utvandringarna från Dalarna minskade under 1800-talet allt mera, liksom uttagen av gemensamma pass. I stället gick man enskilt eller i små grupper. Utvandringstidpunkten fördelade sig också jämnare över året, möjligen därför att herrarbetarna kom att arbeta i sysslor, som ej var så säsongbetonade. I de flesta fall torde man ha erhållit anställning efter direkt förfrågan eller genom att man vid säsongens slut påtingades även för nästa. Också rekvisition av arbetare via brev eller bud har förekommit. Däremot har värvare varit sällsynta i Dalarna till skillnad från Sydsverige (t. ex. för betgallring). Mot 1800-talets slut började man annonsera efter herrarbetare, särskilt inom byggnads- och gartnerifacken. Säsongarbetarna har däremot aldrig annonserat själva.

Vid 1800-talets mitt hade säsongvandringarna i landet ökat kraftigt. De obesuttna kunde inte längre absorberas av den lokala arbetsmarknaden utan tvingades ut på vandring efter utkomst. Stockholm började antaga karaktär av storstad med ett rikt differentierat näringsliv. Säsonginvandringen dit — och till andra storstäder — blev betydande, särskilt från Värmland och Sydöstsverige. Värmlänningarna utförde också nyodlingar över landet. Tillströmningen till de mellansvenska, västgötska, skånska och danska slättbygderna ökade. De norska huvudbygderna drog till sig folk från gränslandskapen i Sverige. I Norrland fortsatte vandringarna som förut.

Strax efter 1800-talets mitt inträffade två viktiga förändringar på arbetsmarknaden: den moderna skogsexploateringen och järnvägsbyggena. Ett par decennier senare följde fabriksindustrins slutliga genombrott. De allmänna arbetena tog också fart vid sekelmitten. Följderna blev påtagliga för säsongvandringarna, som torde ha nått sin största höjd omkring 1875. Enligt en uppgift var då årligen 25 000 personer på rörlig fot.[25] Norrlands skogar, flottleder och sågverk mottog dels

[24] Företeelsen är ej unik. Jfr t. ex. vad som tidigare sagts om förhållandena i Schweiz och på ryska ishavskusten.

[25] Riksdagshandlingar 1875. AK prot., 3, nr 24, s. 29. — Siffran förefaller låg.

Fig. 12. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1850.

långväga arbetare (från framför allt Värmland, Dalsland, Dalarna, Blekinge, Småland och även Finland), dels kortväga, dock tydligen i ganska ringa grad. Särskilt värmlänningarna blev pionjärer och lärde så småningom befolkningen i andra trakter avverkningstekniken. Många säsongarbetare släppte kontakten med hemmet och blev vandringsarbetare med en ambulerande tillvaro. — Vidare accentuerades stockholmstraktens betydelse ytterligare. Bl. a. en mängd ölänningar reste dit. Framför allt Småland framstår som ett landskap med betydande och rikt differentierad utvandring. Betodlingen i Skåne och även på andra håll började få betydelse som arbetsobjekt. De stora banbyggena krävde insatser bl. a. från Sydsverige. Rallarna blev dock snart väsentligen yrkesarbetare. Utlandets dragningskraft ökade. Till Danmark och Tyskland reste stora skaror från kargare trakter i Sydsverige, medan Norge mottog folk från Tornedalen och områdena närmast gränsen.

I Dalarna fick de nya förhållandena delvis andra följder. Eftersom det fanns gott om skog, behövde åtskilliga herrabetare ej längre lämna landskapet för att få utkomst. Också en betydande sågverksindustri uppstod i Dalarna. Antalet långväga säsongarbetare nådde därför sitt maximum ett par decennier tidigare där än annorstädes. Många bönder var själva skogsägare, och hemmansägarnas andel av herrarbetarna minskade åtminstone i Ovansiljan, där skogsarealerna var stora.[26] Utvandringarna från detta område sjönk över huvud taget. Samtidigt nedgick i de flesta fall också gårdfarihandlarnas antal. Till undantagen hör korgarbetarna i Våmhus liksom hårarbetarna därstädes, vilka väl hävdade sina ställningar. Sysslorna torde ha absorberat de flesta säsongmigranterna i socknen från omkring 1870. I Malung fortsatte man med skinnarbetet.

Till följd av att sågverksarbete lockade en mycket stor mängd herrarbetare, främst från Nedansiljan, ändrades utvandringarnas huvudriktning (lokala, tillfälliga förändringar hade dock förekommit tidigare). Bortåt hälften av alla män drog från omkring 1855 till Norrland. Även en del kullor arbetade på sågverken. De senare fann bl. a. anställning i affärer, i ammunitionsfabriker och bryggerier samt på Nordiska museet och på kyrkogårdar.

Herrarbetarna deltog sällan i skogsarbete i främmande landskap sedan avverkningarna startat på allvar i Dalarna. Ej heller banarbetet har

[26] Skogsarealen per invånare var 1905 i Gagnef 352, Leksand 550, Rättvik 1 219, Mora 1 521 och Älvdalen 3 888 ha (Emigrationsutredningen, bil. 5, tabell 71).

Fig. 13. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1875.

i nämnvärd grad dragit till sig dalkarlar, folk från bergslagssocknarna undantagna, utom då byggen pågick i närheten. Det förefaller, som om man var så inriktad på sina traditionella specialiteter, att detta nya arbete ej lockade. En viktig syssla, som genom tekniska nyheter tidigt fick vidkännas inskränkning, var slagtröskningen; traditionsmaterialet berättar med få undantag blott om att tröskarnas målorter låg i södra Dalarna, ej i det egentliga Rumboland.

Kännetecknande för herrarbetet är att kvinnornas utvandringar varierat betydligt mindre i antal än männens. De senares vandringar påverkades i hög grad av om arbete stod att få i hemtrakten, medan kvinnorna i det stora hela *måste* bege sig utanför övre Dalarna för att få tillfälligt arbete. Upplysande är siffrorna för antalet anställda män i utomordinarie arbetsföretag i Dalarna 1889–93. I Nedansiljan — där det fanns »överflöd» på arbetskraft — sysslade 1889–91 500–600 man med järnvägsbygge, medan 1891–93 25–35 man höll på med vägbygge. Ovansiljan uppvisade 50–170 man på vägbyggen och 400–500 man på flottrensningar 1890–92 samt 200–300 man på järnvägsbygge 1890–92. Där arbetade vidare 3 500–6 000 man i skogen (varav åtskilliga främmande) samt högst 1 500–2 000 man i flottningen. I Västerdalarnas sysselsattes 200–300 man i järnvägsbygge 1889–92, medan det 1893 inte var några extra arbeten i gång.[27] Tillgången på lokala, tillfälliga arbeten växlade således starkt.

Extraordinära omständigheter kunde troligen också sätta spår i utvandringarna. Det är möjligt, att koleran under 1850-talet, som främst drabbade Östsverige, kan ha medverkat till att arbetsvandrarna från Nedansiljan då vände sig mot Norrland.[27a]

Vid 1800-talets mitt började emigrationen lätta befolkningstrycket i landet. Det var givetvis i första hand Amerika som drog, men ett ej obetydligt antal (15–20 %) valde europeiska länder. Emigrationen begynte i ringa skala på 1840-talet och nådde toppar, vad 1800-talet beträffar, 1867–73, 1879–83 och ca 1888–95. Också under några år strax efter sekelskiftet samt vid 1920-talets början emigrerade många; sedan satte de amerikanska invandringslagarna stopp. Emigrationen var avhängig av en mängd förhållanden, av vilka överbefolkningen, ekonomiska kriser och jordsplittringen var de viktigaste. Härtill kommer mera svårgripbara faktorer: »ekonomiska, politiska och religiösa mot-

[27] Sthlms stadsfullmäktige. Beredningsutskottets utlåtanden, 1895, Bihang 27, s. 200 f.

[27a] Se redogörelserna i Sundhets-Collegii berättelser (med kartor). — Även Gävleborgs län drabbades delvis.

sättningar, förbud, propaganda eller restriktioner för eller mot emigration eller immigration».[28]

Ägoförhållanden, folkökning och flyttningsrörelser har diskuterats av N. Wohlin.[29] Han konstaterar, att Mälardalen, som uppvisade den svagaste jordstyckningen under 1800-talets förra del och som hade den största övervikten av stora egendomar, »bildade ett område ... med minimum af såväl utvandring [dvs. emigration] som total utflyttning». Nativiteten var där låg. De delar av Mellan- och Sydsverige, som hade kraftig jordstyckning och få större gårdar, utgjorde däremot — med få undantag — distrikten med störst emigration och total utflyttning. Wohlins slutsats blir, att landsbygdens avfolkning kännetecknas av inrikes omflyttning och emigration »från trakter med stark jordstyckning och förhärskande demokratisk jordstruktur, hufvudsakligen af element ur den själfägande men fattiga allmogens kretsar». Utflyttningen »af tjänstefolk och beroende arbetare från storbruksområden har ... trädt i bakgrunden».

Landets mest betydande emigrationsdistrikt har varit Värmlands, Jönköpings, Kronobergs, Älvsborgs, Hallands, Kalmar och Kristianstads län, alltså framför allt säsongarbetarnas hemtrakter. Säkert rekryterades en stor del av emigranterna just ur säsongarbetarnas skara,[30] även om säsongvandringar och emigration ej utan vidare kan korreleras; också områden utan större antal säsongvandrare, såsom Örebro, Malmöhus och Östergötlands län samt Stockholms stad, har haft kraftig emigration, medan herrarbetarnas hemvist, Kopparbergs län, visar förhållandevis låga siffror. Att döma av en undersökning beträffande Mora är säsongmigranternas andel i den transatlantiska emigrationen något under genomsnittet. Herrarbetet och andra sedan länge väl etablerade binäringar synes, i kombination med speciella sociala förhållanden, till viss grad ha motverkat emigration till USA.[31]

---

[28] Jonasson 1950, s. 63.

[29] Wohlin 1915, s. 21 ff (citaten från s. 21, 23).

[30] Sambandet tycks vara särskilt klart för Fryksdalens del (Emigrationsutredningen, bil. 8: 1, s. 8), liksom för Ölands (a. a., 8: 6, s. 33). Jfr även Nelson 1963, särsk. s. 528 ff.

[31] I samband med en emigrationsutställning på Dalarnas museum 1966 sammanställdes ur primärmaterialet på SCB bruttoutvandringssiffror för landskapets alla socknar beträffande Nordamerika 1851–1925 (Emigration från Dalarna, s. 1 ff). Genomsnittlig årlig emigration för landskapet var 2,34 ‰. Högsta siffran når Våmhus (8,03), Äppelbo (5,57), Nås (5,35), Säfsnäs (4,40) och Grangärde (4,04). Boda hade 3,63, Gagnef 3,34, Mora 2,96, Älvdalen 2,95, Rättvik 2,28 och Leksand 1,63. Lägst ligger Siljansnäs (0,82).

I fråga om europeisk emigration föreligger däremot för Dalarnas del ett klart samband mellan säsongmigration (särskilt för hårarbete) och utflyttning. Ej så få av de emigrerande synes ha återvänt hem; denna typ av kortvarig emigration kan i många fall snarast sägas ha formen av en arbetsvandring. Nelson har konstaterat liknande beträffande utflyttningen till grannländerna från flera sydsvenska landskap.

Utan tvivel kan också de transatlantiska emigranterna ofta betraktas som arbetsvandrare; man återvände eller planerade att återvända efter ett eller annat år med reda pengar på fickan.[32] Detta förhållande kommer bra till synes i en skrivelse från pastor i Våmhus 1886.[33] Han påpekar, att »brist på tillräckliga tillfällen här hemma till behöfliga förtjenster genom arbete» är den huvudsakliga orsaken till emigrationen. Arbetstillfällen finns i USA »i synnerhet för männen från denna ort, hvilka förut, genom utföranden af sådan arbete här i skogarne, äro vane vid arbete med timmerdrifning, hvilket arbete desse hufvudsakligen sökt och varit sysselsatte med i de Nordamerikanske skogarne». De flesta är unga, ogifta arbetare, men åtskilliga gifta män deltar, varvid familjerna lämnas hemma. De reser över för ett par år. En ytterligare orsak till emigrationen är »nog den af ålder här förefintlige rörligheten hos härvarande befolkning ... det åldriga utvandringssystemet, som från slägte till slägte fortplantar en rörlighetsande till utvandringslusta». Enligt en medsänd statistik kunde pastorsexpeditionen utställa två slag av handlingar åt emigranterna: flyttningsbetyg och arbetsbetyg.

Mot sekelskiftet 1900 minskade herrarbetet allt mera och utövades åren före första världskriget huvudsakligen blott av folk från Nedansiljan och i någon mån från bergslagssocknarna. I Nedansiljan var industrialiseringen fortfarande ringa och konkurrensen om biförtjänsterna i skogen stor. Målorterna låg merendels i huvudstaden, Östsverige i övrigt samt i sydligaste Norrland. Genom fortgående mekanisering, övergång till helårssysselsättning och konkurrens från andra bygder krympte tillgången på lämpliga sysslor — liksom även arbetsdistriktet — och tvingade till en viss specialisering. För männens del dominerade byggnadsarbete, för kvinnorna trädgårdsarbete.

Också i stort var säsongvandringarna på regress. De koncentrerades på tre områden: Norrlands skogar, huvudstaden — och i viss mån

---

[32] Jfr Kumm 1944, s. 189 ff.

[33] Falun. Lka-W, D XIII: 5, 26.11.1886.

Göteborg — samt Sydsveriges betfält. För de västligaste landskapen hade Norges huvudbygd ännu betydelse fram till unionsbrottet och världskriget. Däremot hade färderna till Danmark och Tyskland nu minskat kraftigt — de befolkningslager, som tidigare sökt arbete där, sögs upp av den inhemska betodlingen, till vilken man t. o. m. måste importera östeuropeisk arbetskraft.

I stort sett under mellankrigstiden upphörde vandringen inom skogsbruket och byggnadsbranschen. Inom betodlingen finns fortfarande viss tillvandring, som t. o. m. kunnat utgå från övre Norrland.[34] Trots säsongvandringarnas upphörande visar hela arbetsmarknaden fortfarande säsongvariabilitet med största rörligheten vår och sommar.[35]

Åtskilliga säsongarbetare bosatte sig med tiden i arbetsorten (ehuru benägenheten före 1800-talets mitt åtminstone vad herrarbetarna beträffar tycks ha varit förvånansvärt ringa). De utgör därför säkert en stor andel av de befolkningslager, varur industriorternas arbetarbefolkning rekryterats.[36] En undersökning beträffande Mora visar, att uppskattningsvis en fjärdedel av allmogens utflyttningar 1860–80 hade sin orsak i säsongarbete. Eftersom vandringarna av olika skäl kunde gå till långt avlägsna orter, bidrar detta till att förklara asymmetri i flyttningsfälten,[37] t. ex. det kraftiga inslaget av folk från siljanssocknarna i Stockholms befolkningsstock eller Västerås starka inflyttning från Dalarna.[38]

Av herrarbetarna har särskilt byggnadsarbetarna flyttat ut, och då i synnerhet till huvudstaden. Processen har börjat ungefärligen vid senaste sekelskiftet.[38a] I samband därmed eller redan långt tidigare övergick de herrarbetande byggnadsarbetarna till att bli yrkesarbetare med hela eller större delen av sin intäkt i form av lön. Många gånger har man sålt eller arrenderat bort jordbruket; oftast är byggnadsarbetarnas gårdar betydligt mindre än genomsnittet. Boningshuset

[34] SOU 1946: 78, s. 20.

[35] Meidner 1954, s. 172.

[36] Jfr Hjulström m. fl. 1955, s. 386 ff; Nelson 1963, s. 382 ff, 413 ff.

[37] Hägerstrand har påpekat, att asymmetrierna kan förklaras genom att en gång inträffade irregulariteter har en tendens att upprepa sig, eftersom migrationen vid en given tidpunkt beror på föregående migration (1957, s. 129 f). Jfr också Lövgren 1956, s. 370 ff.

[38] Wendel 1959, karta; Dahl 1954, fig. 8, 9, 13.

[38a] 1935 var 13,2 resp. 14,6% av de fackligt anslutna byggnadstimmermännen och -snickarna i Stockholm av dalskt ursprung (Nerman, T., 1935, s. 272). 1967 beräknas ca 10% av Stockholms 30 000 byggnadsarbetare vara dalkarlar. Av dessa reser regelbundet uppskattningsvis 700 hem vart veckoslut. (Fontander 1967.)

Fig. 14. De svenska säsongarbetsvandringarna omkring år 1900.

brukar behållas som replipunkt eller sommarställe. I åtskilliga fall blir flyttningsrörelserna kortvariga. Nedansiljans byggnadsarbetare uppvisar en utomordentligt hög flyttningsmobilitet; 1945–54 flyttade rättviksmålarna genomsnittligt in till och ut från socknen nio gånger.[39] — Andra byggnadsarbetare har haft familjen kvar i hemsocknen hela tiden men själva vistats borta hela året. Herrarbete i egentlig mening upphörde för byggnadsbranschens folk under 1940-talet. Den på herrarbetets grund vilande yrkesspecialiseringen har medfört, att Rättvik, Leksand och Siljansnäs uppvisar landets högsta andel byggnadsarbetare. Man kan här tala om en djupgående yrkesspecialisering på traditionens grund. Vid folkräkningen i Rättvik (utom municipalsamhället) 1920 var antalet murare eller personer med murning som bisyssla 182, antalet målare 117. Av dessa behöver dock ej alla ha arbetat utom kommunen. Totala invånarantalet var 8 800. Enbart Stumsnäs by hade ca 40 målare på 382 personer, medan Vikarbyn uppvisar 59 målare och 11 murare på 1 030 invånare. 1940 fanns i kommunen (7 500 invånare) 117 murare och 184 målare. — Antalet trädgårds- och kyrkogårdskullor i Rättvik 1920 var 132. Samtidigt fanns 47 stycken i Gagnef. 1940 hade siffrorna sjunkit betydligt. Nedgången beror dels på att kyrkogårdsarbetet i Stockholm upphört, dels på att löneförhållandena ändrats, vilket gör det svårt för privatpersoner att ha råd med trädgårdskullor. I Rättvik fanns blott 12, som arbetade utom socknen. Medianåldern för dem var 48 år.[40] Detta — jämte andra uppgifter — tyder på att långväga herrarbete under senare år huvudsakligen utövats av äldre personer och därför i viss mån kan betraktas som en reliktföreteelse.

Herrarbetets upphörande har, som annorstädes, också samband med pendlingens kraftigt ökade betydelse. Genom kommunikationernas utveckling kan man ha sin arbetsplats på ganska stort avstånd men ändå bo hemma.

Veterligt fullgjordes de sista långväga herrarbetena i sin klassiska form av ett par trädgårds- och kyrkogårdskullor 1961. Detta år bildar därigenom slutpunkten i diagrammet fig. 15, som visar tidsaktualiteten för de vanligaste herrarbetena.

---

[39] Lindberg 1960, s. 264, 266 (med diagram). Jfr även Winberg 1952, s. 112.

[40] SCB. Befolkningsstatistik, folkräkningen 1920 resp. 1940, primärmaterial. — Siffrorna för byggnadsarbetare har begränsat värde, eftersom många tillfälligt kan ha flyttat ut. Om svårigheten att nå en tillförlitlig yrkesstatistik för byggnadsarbetare se bl. a. SOU 1938: 10, s. 114 ff.

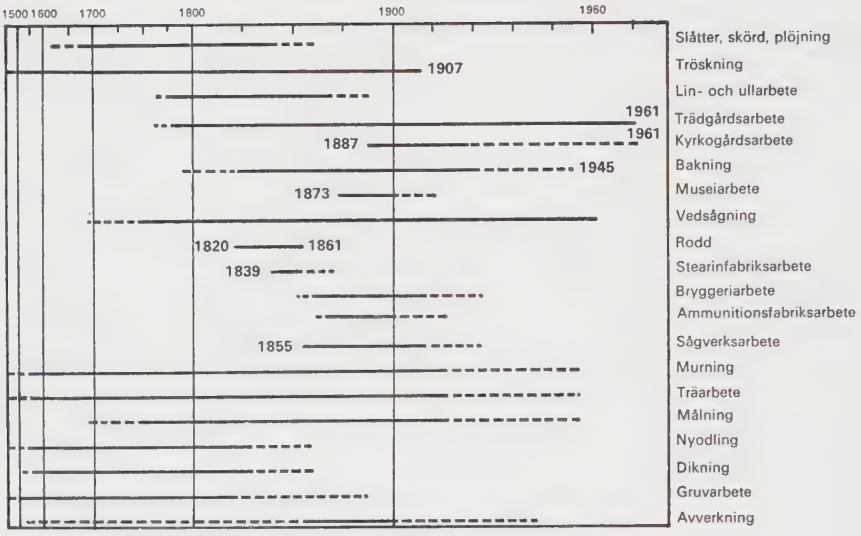

Fig. 15. Herrarbetssysslornas tidsaktualitet.

Som framgått av den internationella översikten har säsongvandringarna i vårt land haft ringa omfattning, jämfört med många andra länder. På kontinenten är det i första hand inom jordbruket, som tillvandrande arbetare behövts, särskilt då för betgallring och arbete med vinskörden. Höjdpunkten nåddes åren före första världskriget. Främst har den obesuttna befolkningen deltagit.

Utnyttjandet av säsongvandrande arbetare — särskilt av utländsk extraktion — har mångenstädes medfört stora sociala olägenheter, som det knappast funnits motsvarighet till i vårt land. I flera fall kan man tala om ren exploatering av människor i mer eller mindre utpräglad nödsituation.

Det har ej varit ovanligt, att tomrummet efter utvandrade arbetare fyllts av tillvandrande, som kommit från områden med ännu större behov av biinkomster och som därför nöjt sig med den ringa lön, som kunnat erbjudas.[41] Över huvud taget visar arbetsvandringarna riksgränsernas — eller t. o. m. oceanernas — ringa betydelse när det gällt att skaffa sig förtjänst. Tiden närmast före första världskriget var arbetsmarknaden i det närmaste mondial.

[41] Ett extremt exempel ges av Ferenczi (1930, s. 18). 100 000 slovener gick tidigare på slåtter från bergsbygden till den ungerska slätten och ersattes av rutener, medan ungrarna lockades av högre löner i Tyskland–Österrike. Här utträngde de ofta tjeckerna, som då emigrerade till USA.

Deltagarkategorier

Drivkrafterna bakom säsongvandringarna har skiftat och ger en möjlighet att urskilja olika kategorier deltagare, ehuru gränserna ej alltid är skarpa.[42]

Den största och viktigaste gruppen omfattar dem, för vilka det var en tvingande nödvändighet att söka en del av sin utkomst på annat håll. Förutsättningarna gjorde, att man tvangs ta vad arbete som helst. Oftast blev det sysslor, som inte krävde större förkunskap.[43] Betalningen var i många fall låg. Färderna kunde gå åt olika håll olika år. Påtingning i förväg var troligen ej så vanlig: man var arbetssökande.

Vetskapen om god betalning inom viss syssla kom många att begiva sig ut på arbetsvandring, ehuru deras ekonomiska omständigheter ej krävde det. De bildar en andra grupp. Hit kan räknas de tjänstehjon, som tog ledigt under en del av året för att säsongarbeta. Somliga av säsongarbetarna inom det textila arbetet i Hälsingland kan möjligen också föras till gruppen; för dem var vandringarna mindre en trängande nödvändighet än en praktisk utväg att skaffa det begärliga linet. De säsongarbetare, som drevs mera av nyfikenhet eller tradition än av nödtvång, räknas också hit.

Arbetsvandrarnas överklass utgjordes av specialarbetarna, som på grund av yrkeskunskap var efterfrågade och påtingade runt om i landet. Somliga torde ej ha vandrat av nödtvång. Ofta kom de tillbaka till samma plats år efter år. I allmänhet saknade de konkurrens från bygdens folk. Hit hörde de värmlänningar, som nyodlade och arbetade i skogen, liksom de västgötska flåhackarna och Ale härdas byggnadsarbetare. I en mycket stor mängd fall måste även herrarbetarna räknas till specialisterna. De dominerade helt inom vissa sysslor, och arbetsgivarna kunde utgå från att det *skulle* vara dalfolk, som anställdes. Denna uppfattning grundades till stor del på tradition, goda erfarenheter samt behovet av arbetare med robust kroppsbyggnad.

Alla herrarbetare var emellertid ej specialiserade — tvärt om, arbetsgivarna anställde dem stundom just av den orsaken, att de var användbara i många sysslor. På Fagerviks såg arbetade 1861–62 en morakarl,

[42] Förutom nedan nämnda typer av migranter kan nämnas vandringsarbetare (se ovan s. 20) och seminomader, dvs. arbetare anställda inom ambulerande entreprenörföretag (t. ex. kraftverksbyggenas *vattenrallare*). Om de senare brukar användas uttrycket *following the crop*.

[43] Detta hindrade givetvis ej, att många huvudsakligen ägnade sig åt viss syssla, där de med tiden blev specialister. Arbetet var dock av den art, att även traktens egna inbyggare kunde utföra det.

som plogade, rev kolmilor, dikade, körde hö, högg ved, skyfflade spannmål och röjde väg. Ett arbetslag från Leksand var anställt i Surahammar 1847 och fick betalt för grundmurning, murning, dammreparationer, snickring, järntillverkning, järnkörning, kalkforsling, tegellastning, slåtter, skörd, mangling, slipning av gravmonument samt grävning i trädgården.[44]

Genom de speciella sociala förhållandena utgjorde herrarbetarna ej något proletariat, vilket annars var fallet med många andra säsongarbetare.[45] En engelska, som besökte vårt land på 1860-talet, gör en jämförelse mellan herrarbetarna och de irländska säsongarbetarna i London: »Men huru olika förstå de icke att skicka sig! Hvilken skillnad mellan den kippskodda, trasiga apelsinsäljerskan och den renliga, dugliga dalkullan i sin söndagsdrägt!»[46]

Sociala förhållanden

Förhållandena inom herrarbetets skilda sysslor har tidigare skildrats var för sig. Här skall blott göras några allmänna anmärkningar. Jämförelser med villkoren för säsongarbetare från andra delar av landet sker i allmänhet ej — materialet är delvis knapphändigt. Vad som sägs om herrarbetarna får i stället tas som exempel, säkert gällande också många andra säsongarbetare.

Bostäder[47]

Man levde många gånger utomordentligt primitivt, efter vårt sätt att se. Ofta låg man på halm på golvet i något tillfälligt utrymme. Vissa industrier hade dock personalkaserner. Sängkläder av enklaste slag samt ved brukade arbetsgivaren bestå. Erbjöd denne inte bostad, hyrde man in sig i något utrymme på en gård eller i något bostadshus.

I Stockholm uppkom särskilda kvarter eller speciella områden, dit herrarbetarna sökte sig. Rättvikarna höll i äldre tid till vid Komötet, Liljans- och Ladugårdslandet, medan de sentida byggnadsarbetarna gärna bodde vid Odenplan. Älvdalingarna slog sig ned vid Bollhus-

[44] Timrå. SCA:s arkiv, Fagervik, G V: 4, fol. 1315 ff; Surahammar. Bruksarkivet, kapitalbok 1847, s. 153 ff.

[45] Jfr JA, 1, s. 737. — Andra undantag fanns t. ex. bland värmlänningar och alehäringar.

[46] Howitt 1867, 1, s. 48 f.

[47] Jfr Kumm 1944, s. 133 ff; Gårdlund 1942, s. 358 ff, 375 ff.

gränd. Våmhus-, orsa- och morakullorna, som arbetade på bryggerier, bodde på Söder vid Mejtens gränd (där de också skaffade rum åt sina manliga kamrater hemifrån), medan andra våmhusbor särskilt brukade bo på Hornsgatan. Hornsgatan 64 lär ha varit stadens största maskvarter.[48] Vedsågarnas mest bekanta tillhåll låg vid Hötorget. Ett annat dalskt kvarter var huset Kvarngränd 6, som kallades *Mashem* eller *Masbo*; i nästan alla av de 50 lägenheterna fanns dalfolk inhyst.[49] Hur en inneboende hade det, framgår av en uppteckning: »Eljest var man inneboende i någon familj. Detta innebar, att vederbörande fick vistas bland familjemedlemmarna, hade sovplats samt fick kaffe på söndagsmorgnarna. En familj, som hade rum och kök, kunde ibland ha flera inneboende. Kosten blev oftast mjölk och bröd för dem, som ej hade tillfälle att laga åt sig.»[50]

Leffler undersökte vid 1890-talets mitt de kvinnliga industriarbetarnas bostadsförhållanden i Stockholm. Han fann t. ex. att en gift dalkulla jämte sju kamrater bodde i ett rum utan kök och en annan i en liknande lägenhet med elva kamrater.[51]

Kosthåll

Maten blev lätt ensidig och rik på kolhydrater. Vida berömt var dalfolkets grötätande. *Dalkarlsgröten* tycks ha bestått av rågmjöl — stundom havre- eller kornmjöl — kokt i vatten med ister eller annat flott samt salt och var således nära släkt med finnarnas motti. Den anses ha spritt sig från finnbygderna till herrarbetarna och via dem ut över landet; »den paraderar i matsäcken, då karlen är ute och arbetar».[52] Gröten var synnerligen tjock och stadig och kunde trädas upp på yxskaftet och bäras på axeln. Genom sin konsistens kunde man ta bitar av den i handen och äta — *nävgröt*. Till gröten dracks dricka, om man hade råd.[53]

En annan omtyckt rätt skall ha varit glödstekt sill.[54]

Särskilt i äldre tid svarade förmannen för de få behövliga inköpen; mycken mat medfördes hemifrån, t. ex. bröd, smör, ost, torkat kött,

[48] Hedman 1929, s. 94; Levander 1944, s. 151 ff; 1953, s. 374.

[49] SSM. Uppteckningar, acc. 44.

[50] ULMA 11796, s. 6.

[51] Leffler 1897, s. 109.

[52] Crælius 1837, s. 28. Jfr även SAOB: »dalkarlsgröt».

[53] Keyland 1919, 1, s. 159 f; EU 11053, s. 2; ULMA 25010, s. 11. Jfr också Ränk 1953–54.

[54] ULMA 25017, s. 74.

salt fläsk samt paltbröd.[55] Kyrkogårdskullor och vedsågare har in på 20-talet brukat medföra skaffning. Mat kunde också sändas hemifrån med någon bybo, som hade ärenden åt rätt håll, eller skickas per post eller järnväg.

Om söndagarna kunde herrarbetarna köpa sig ett mål mat i någon gård. De skall då ha hållit strängt på *skedgången*, dvs. att var och en i tur och ordning tog ur det gemensamma fatet.[56]

Dalkarlarna var kända för sin aptit. Att *äta som en dalkarl* innebar att äta glupskt.[57] Linné menar, att »dalkarlen äter att buken står som en truma, därföre är han wigare att grafwa, dika, än springa i fiellen».[58] I Medelpad finns ett ordstäv: »Dä ä samma va man ät, bara magen tål et, sa dalkarln å rörde ihop mjöl å vatten i förskinne.»[59]

Så småningom urbaniserades matvanorna, och i Stockholm gick t. ex. vedsågarna med tiden ut och åt. Tidigare var förhållandena för dessa radikalt annorlunda: »Kosten, som för det mesta bestod av fördärvade kvarlevor från stadens restauranger, hämtades i tur och ordning av den mest lämpliga bland kamraterna till detta slags näringsfång. Födoförråden kunde knappast förvaras över dygnet, ty männen hyste inom sina väggar parasiter, som icke generade sig för att sluka allt ätbart.»[60]

Särskilt bland byggnadsarbetarna tycks ölkonsumtionen ha varit betydande ända till för ett par decennier sedan. »När vi byggde kanslihuset var det två hantlangare som bara bar öl.»[61] På tågen mot Dalarna på lördagseftermiddagarna fanns med hänsyn till herrarbetarna tidvis speciella restriktioner för servering av pilsnerdricka.

Stundom hade lagen kocka med sig. Hon sammanbodde ej sällan med männen.[62] Saknades kocka, kunde den yngste få tjänstgöra som kock, eller också lejdes en kvinna från bygden för de mera arbetskrävande sysslorna. I de flesta fall tycks matlagningen dock ha varit individuell.

En uppteckning berättar, att när dalkarlarna arbetade på fälten, kom deras kvinnor ut med maten, sill och potatis, i förskinnen.[63]

---

[55] Sthlm. Institutet för folklivsforskning, Yngström, s. 14.

[56] Olsson, E., 1905, s. 183; ULMA, G. Ericssons samling, 12, s. 670.

[57] SAOB: »dalkarl».

[58] Linné 1913, s. 122.

[59] Berg 1943 *a*, s. 283. Jfr EU 22441, s. 13.

[60] Sifversson 1945, s. 88 f; Hedman 1929, s. 95.

[61] ULMA 25017, s. 43.

[62] Se t. ex. Betänkande ang. åtgärder till förbättrande af arbetarnes ställning, s. 51.

[63] ULMA, Folkminnen från Lidingö, s. 76 f.

Ofta erhölls en del av lönen in natura, antingen avsedd att ta hem eller att förtäras på platsen. Många bruk hade brukshandel, där uttag kunde göras. På de uppländska bruken erhölls malt, ärter, salt, öl och brännvin. Skultuna bruk gav 1813 in natura malt, humle, tobak, salt, bröd, strömming och korn; det senare skulle bruket frakta till hemorten.[64]

Klädsel

Folkdräktens kvarlevande som arbetsklädsel har varit mycket olika inom skilda sysslor.

För männens del torde folkdräkten som arbetsdräkt inte ha funnits kvar efter omkring 1890. Som söndags- och resdräkt förekom den ännu fram mot sekelskiftet.[65] Bland kvinnorna levde dräkten kvar betydligt längre, ehuru ofta uppblandad med något köpt plagg.[66] Trädgårdskullor skall på sina håll ha burit folkdräkten i arbete ännu på 1920-talet, någon bryggerikulla till ca 1930.[67] Som söndagsdräkt levde den kvar ungefär fram till andra världskriget; dräkten berättigade till fritt inträde bl. a. på Skansen. En kulla, som arbetade i Stockholm 1938–39, berättar dock, att hon som dräktklädd blev våldsamt uttittad.[68]

Det är frestande att ställa frågan i vad mån dräktseden bidragit till herrarbetarnas (och dalfolkets) *image*. Dräkten blev en uniform. Den utgjorde ett varumärke för en välrenommerad arbetskraft samt gav helt säkert också den presumtive arbetsgivaren undermedvetna associationer till dalkarlarnas ärorika förflutna. Så småningom tillkom nog en biton av hembygdsromantik. Dräkten medförde troligen också ett psykologiskt skydd mot påverkan av den främmande miljön. Genom att dräkten bars av gelikar, skapade den en gruppkänsla och en distans

---

[64] Levander 1914, s. 46; Erixon 1921–35, 2, s. 201. — En ingående diskussion har förts om det »gröna smör», som fogden i Vadstena 1549 utspisade de byggande dalkarlarna med. Notisen uppmärksammades av B. Boëthius (1933, s. 1). Uppgiften om det enligt hans tolkning härskna smöret har sedan återgivits av flera författare. S. Hedar granskade sedermera källan (1949) och påpekade, att »grönt» här innebure »färsksaltat». Han ifrågasatte också den dramatiska tillspetsning, som notisen fått hos Boëthius. Denne återkom med ett genmäle (1949). Inlägg i debatten gjordes också av S. Söderlind (1950). Striden gällde mest filologiska tolkningar av den uppmaning om smörets användning, som fogden fick av ett kammarråd.

[65] T. ex. Schröder 1924, s. 356; ULMA 25017, s. 7.

[66] Hazelius-Berg 1943, s. 247; Rosander 1962 *a*, s. 237.

[67] ULMA 25017, s. 20; 25018, s. 1; Rosander 1962 *a*, s. 237.

[68] ULMA 25017, s. 10, 58; LHgA, uppteckning efter M. Säbb.

till omvärlden. Om detta antagande är riktigt, bidrog dräkten till att herrarbetarna isolerades och därigenom till att hembygdens kultur i blott ringa grad påverkades av färderna (se nedan kap. XII).

För vissa affärsanställda kullor var folkdräkten obligatorisk i arbetet — utan ersättning — till omkring 1930, vilket utgör ett intressant exempel på en från överordnade dirigerad dräktkonservatism med inslag av hembygdsromantik och reklam, förutom det praktiska syftet att expediterna lättare skulle synas. Enligt en uppgift skulle *alla* kullor på NK i Stockholm oavsett hemsocken bära rättviksdräkt. Denna är särskilt iögonenfallande genom sin toppiga hätta och sitt randiga förkläde och ytterst välkänd; sålunda använde Mazetti en rättvikskulla i sin kakaoreklam under en lång följd av år vid sekelskiftet. Om dalkullorna avancerade till kassörskor, lades dräkten av.[69] Man kan i detta fall tala om dräkten som en fixerad klassymbol ur de utomståendes synpunkt.

Löner

Här är ej platsen att närmare gå in på avlöningarna i de enskilda fallen — ett omfattande material föreligger i arkiven. En del exempel har tidigare givits. Stora växlingar har uppenbart funnits redan under en äldre tids mera stabila penningvärde. Blott några allmänna reflexioner skall göras.

Ackord eller beting har förekommit långt tillbaka inom flera sysslor. Dikesgrävare, nyodlare m. fl. kunde ha denna form av lön, som torde ha varit eftertraktad i en tid, då årstjänst var det normala. Annars utgick daglön, som ungefär på 1880-talet började ersättas av timlön. Arbetstiden var mycket lång, före sekelskiftet upp till 12 timmar eller mera.[70]

Herrarbetarna var ofta välbetalda. Vid 1700-talets mitt uppges, att somliga kunde tjäna ihop två tre dränglöner på mindre än ett halvår.[71] Legohjonsstadgan 1739 tillerkänner dalkarlarna särskilda privilegier: »Ingen dags-arbetare ... undantagandes Handwärkare och Dahl-Karlar, må hädanefter för sitt dags-arbete ... fordra högre dags-penning, än *Taxan* för hwarje Lands-ort innehåller.»[72] Uppgifter från 1800-talet tyder också på att dalfolk — och värmlänningar — genomsnittligt hade

[69] ULMA 25017, s. 21; muntlig uppgift av Terés Eliasson, Mora.

[70] Jfr JA, 1, s. 720 ff.

[71] JA, 1, s. 279.

[72] Stadga 21.8.1739, art. 5, § 6 (PHandl.). Av förarbetena framgår ej, hur passusen tillkommit (RA. Frihetstidens utskottshandl., riksdagen 1738–39, vol. 42).

högre lön än andra tillfälligt anställda.[73] Ibland säges de dock ha haft sämre betalt.[74] Dumpning förekom säkert ofta, när arbetstillgången var knapp. Stundom skall herrarbetare från en viss socken ha haft lägre betalt än andra.[75] Ibland klagar arbetsgivarna över herrarbetarnas löneanspråk.

Reseersättning utgick ofta, stundom i förskott, om man var påtingad i förväg. Särskilt tycks bruken ha bestått sådan. Då man annonserade efter herrarbetare, erbjöds gärna pengar för resan. I senare tid har traktamenten av varierande storlek utbetalats till de byggnadsarbetare, som arbetar på annan ort.[76]

Om naturalöner har nyss talats. Ibland har herrarbetarna fått köpa förnödenheter av arbetsgivaren mot nedsatt pris. Förutom de kontrakterade förmånerna fick man ofta extra utspisning (malt, brännvin) eller dricks.

I de sociala förmånerna ingick stundom, om än inte uttalat, någon form av skydd mot långvarig sjukdom. När ett herrarbetslag 1846 var anställt på Surahammars bruk, utlades för »den sjuke dalkarlen» 4 rd för skötsel i augusti och 25 rd i gåva i november.[77]

Somliga sysslor har bevisligen varit särskilt lukrativa, särskilt vedsågning och bryggeriarbete. En uppteckning omtalar, att murare, målare, timmermän, stenarbetare, smeder och rallare ansågs vara de bäst betalda.[78]

Positiva och negativa sidor

Det har av det tidigare framgått, att de tongivande i samhället i de flesta fall fördömde säsongvandringarna ur olika synpunkter. Klanket var ej modebetonat utan återkommer ständigt seklerna igenom ända fram till 1800-talets senare del. Man bortsåg från den rörliga arbetsmarknadens fördelar och den enskildes behov av binäringar. Arbetskraft var på sina håll en överskottsvara liksom säd eller hemslöjd, och säsongvandringarna måste betraktas som ett led i det normala handelsutbytet olika ekonomiska regioner emellan och en viktig förutsättning för den ekonomiska utvecklingen.

---

[73] JA, 1, s. 758; ÖMEA 106: 1.
[74] Svanberg 1949, s. 394.
[75] Pettersson, C. F., 1884, s. 71 (gagnefsbor hade lägre betalt än leksandsbor).
[76] T. ex. LHgA, uppteckning efter V. Daniels.
[77] Surahammar. Bruksarkivet, kapitalbok 1846, s. 367, 369.
[78] ULMA 25010, s. 10.

Sekundärt medförde vandringarna positiva verkningar för ursprungsbygden genom penninginflöde, novationsspridning, befolkningsutbyte etc. (se nedan kap. XII).

En följd av herrarbetarnas speciella sociala förhållanden var — och är — att hemgården tjänade som fast punkt i ett rörligt arbetsliv. Dit återvände man i tider av arbetslöshet och behövde sålunda ej ligga det allmänna till last.[79]

Men otvivelaktigt uppvisar säsongvandringarna nackdelar. Det fria livet på landsvägarna medförde risker i moraliskt hänseende. Denna fråga kom att bli en av de mest uppmärksammade.

I sillindustrin sysselsattes många kvinnor, och sockenstämmorna i en del halländska socknar gjorde negativa uttalanden därom — möjligen ett försök att binda den egna arbetskraften. Även provinsialläkarna var mycket kritiska mot arbetsvandringarna och hävdade, att de i hög grad spred venerisk smitta. För att förekomma detta stadgade KB i Halmstad 1793 om obligatorisk läkarbesiktning av alla återvändande arbetare från Bohuslän, vilket väckte motvilja. Förordningen upphävdes snart genom K. M:ts försorg. Jämtlandskvinnornas hälsingevandringar fick 1818 skulden för den utbredda veneriska smitta, som man ansåg föreligga.[80] De stora säsongutvandringarna till Danmark föranledde en liknande diskussion;[81] bland de utvandrande utgjorde unga kvinnor huvudparten. Förhållandena tycks ofta ha varit dåliga i sedligt hänseende, dock på långt när ej så anmärkningsvärda, som opinionen utmålade dem. Fredrika Bremer-förbundet företog t. o. m. en undersökning i vissa socknar av antalet utomäktenskapliga barn och hur många av dem, som antogs ha dansk fader. Även Stockholm kom att anses som en riskabel ort för de många unga kvinnor, som sökte sig dit tillfälligt eller permanent. Många hamnade otvivelaktigt i prostitutionen. Särskilt tycks detta ha varit fallet för kvinnorna från Kalmar län. Dalkullorna, som jämte dessa utgjorde det största främmande inslaget, hade däremot en låg procentuell andel i de inregistrerade prostituerade.[82]

[79] En sammanställning av födelseorten för de 822 nödhjälpsarbetarna under den svåra arbetslösheten i Sthlm 1894 visar, att blott 5 var från W-län, medan t. ex. H-län visar siffran 109 och S-län 21 (Sthlms stadsfullmäktige. Beredningsutskottets utlåtanden, 1895, Bihang 27, s. 174 f).

[80] JA, 1, s. 161, 173 f, 176; Jemtlands läns hushålln.sällsk. handl., 2, s. 11.

[81] Debatten finns refererad i Kumm 1944, s. 99 f och Rehnberg 1953, s. 157 ff. — I Stenbrohult, Småland, kallades utomäktenskaplig barnsbörd att »göra en tysklandsresa» (EU 46132, s. 1).

[82] Av de 3 159 industriarbeterskor, som Leffler intervjuade i Stockholm vid 1890-

För att i görligaste mån skydda de unga utombys flickorna fick dessa i Skutskär bo i samma rum. Likaledes är denna strävan troligen märkbar, då mor och dotter säsongarbetade på samma plats eller i närheten av varandra.[83]

Man tillvitade även vandringsarbetarna att ej sörja för den hemmavarande familjen, såsom framgått av riksdagsdebatterna. Ytterligare kan nämnas, att en dalaprost 1815 motionerade i riksdagen om en arbets- och uppfostringsanstalts inrättande i Falun för de tiggande barn, vars föräldrar utvandrat och lämnat dem vind för våg.[84]

Många säsongvandrare blev borta för alltid — någon gång talas om tvegifte på arbetsorten[85] — eller häktades för lösdriveri. Andra togs för fylleri eller stöld.[86] Kanske särskilt i huvudstaden fanns det många lockelser. Om vedsågarna från Bjursås heter det 1850: »För dem, som äro nyektre, har detta varit en god förtjenst, men afskildheten från hemmet och nödvändigheten att, som oftast taga sitt uppehälle på närings- och krogställen, hafva ofta inverkat ofördelaktigt på dem.»[87]

En vanlig anmärkning mot säsongarbetarna med jordbruk var, att de försummade sina hemman, som överlämnades i hustruns och äldre släktingars vård. De klandrades också för att de eftersatte nyodlingen. Hur mycket sanning, som ligger i klagomålen, är omöjligt att avgöra.

---

talets mitt, var 422 från Småland–Öland och 140 från Dalarna. Dessa siffror kan jämföras med antalet hos polisen inregistrerade prostituerade, där enbart de från H-län utgjorde 14,5% (mot knappt 5% av landets befolkning), medan 2,7% var dalkullor (Leffler 1897, s. 31, not). Liknande relationer visar ett godtyckligt valt år (1874): av 197 i landsorten födda kvinnor var 33 från H-län, 6 från W-län (Sthlm stadsfullmäktige. Berättelse ang. Sthlms kommunalförvaltning år 1874, s. 77, not). Det goda sedliga förhållandet bland dalfolket omvittnas från flera håll. När ett cirkulär angående tillsättandet av två personer/socken för granskning av och bevakning mot VS utsändes i W-län 1816, uppgav venjansborna, att de knappast visste, vad VS vore eller hur det yttrade sig (Venjan. KyA, K I: 1, 4.8.1816). På Sollerön var VS okänt (Sollerön. KyA, K I: 1, 11.8.1816). — En tabellarisk översikt av antalet utomäktenskapliga barn i några socknar inom Västerås stift visar, att dessa i Leksand och Orsa t. o. m. 1880 utgjorde högst ca 5% (mot 10–20% utanför övre Dalarna). De närmaste decennierna följde en stegring till det dubbla i nämnda socknar, men de uppnådde trots detta vanligen ej övriga undersökningsområdens tal. (Enochsson 1949, s. 333 ff.)

[83] Sågverksminnen, s. 178; ULMA 25018, s. 1, 3.

[84] Riksdagshandlingar 1815. Präst. prot., 1, s. 518 ff.

[85] ULA. W-läns HA, ser. IV, A I: 2, 17.12.1668.

[86] Exempel beträffande herrarbetare finns i HLA. Lka-Y, B V: 7, 1864 ff. Jfr också insändare i Tidning för Fahlu län och stad 24.1.1876.

[87] Sthlm. Lantmäteristyrelsens arkiv, W-län, U 3, 1[10], s. 10. Jfr också ULMA 25017, s. 59.

Många gånger var det säkert bättre ekonomi, både ur riks- och privat synpunkt, att söka arbetsförtjänst än att bryta upp mager jord. I andra fall hade förmodligen anmärkningarna fog, som när KB i Falun 1772 anförde, att landhavren spredes på åkrarna och att ängarna bleve »skogslupne», då herrarbetarna överlät jordbruket till kvinnorna.[88]

Arbetsvandrarna beskylldes ofta för att slösa bort pengarna eller för att köpa med sig lyxvaror hem, t. ex. »fickur, sjöskumspipor, silkeskläder och annan onyttig grannlåt». Myndigheterna i många län återkom gång på gång till detta förhållande, som inte ansågs förenligt med allmogens levnadssätt, och vad värre var: de återvändande arbetarna hade på främmande ort ofta även insupit håg för lättja och ett slappt leverne.[89]

Så fick arbetsvandringarna med rätt eller orätt skulden för mycket i den allmänna sociala omvälvning, som 1800-talets svenska samhälle undergick.

"Pull and push"

Teoretisk diskussion

En person uppvisar större eller mindre *migrationsberedskap* allt efter hur starkt han eller hon pådrives av förhållandena i hembygden. Men också omständigheter på den tilltänkta målorten medverkar, ger *impuls* till migration. De dragande och påskjutande krafterna brukar benämnas *pull and push*. Av betydelse i sammanhanget är också informationen om förhållandena på målorten. Den står ofta i beroende av det geografiska läget. Sistnämnda faktor spelar över huvud taget en mycket stor roll för migrationen. Generellt avtar befolkningsutbytet med avståndet. Migrationskrafternas spel är ofta utomordentligt komplicerat. Här kan blott beröras några synpunkter, som har anknytning till säsongmigration.

Vänder vi oss först till förhållandena på hemorten, kan åtskilliga påskjutande faktorer sammanfattas i begreppet *befolkningstryck* — populationen i relation till utkomstmöjligheterna i hembygden; i utkomstmöjligheterna inbegripes tillgången till lagrade förråd som buffert i nödsituationer. Är det lokala näringslivet odifferentierat, finns särskilt stor risk för övertryck vid konjunkturändringar, där i äldre tid skördeutfallet var den viktigaste reglerande faktorn.

[88] Sthlm. Kammarkoll. arkiv, lhb, vol. »1773, avskrifter», W-län, Ovansiljans fögderi.

[89] För exemplifiering se Kumm 1944, s. 154 ff (citatet från s. 155).

Har övertrycket nått en viss höjd, måste en del av befolkningen antingen ge sig i väg för att inte svälta ihjäl eller livsmedel tillföras. Det senare skedde i äldre tid lättast genom att man själv gick och hämtade förnödenheterna — *näringsvandring*. Exempel på dylik näringsvandring kan vara säsongvisa uppehåll vid fiskeplatser eller på jaktmarker. Också herrarbetet utgjorde ofta ett slags näringsvandring, eftersom intjänad säd hemfördes.

Befolkningstrycket kan ha olika orsaker, såsom hög nativitet eller minskning av näringstillgångarna. Man brukar i fråga om sistnämnda orsak tala om *strandsatta områden* (genom »strukturella förskjutningar i näringslivets grundvalar», t. ex. uttömmande av naturatillgångar eller minskning av beroendedistriktet) och *efterblivna områden* (övervägande »jordbruksområden med retarderad ekonomisk utveckling»).[90]

Är utvandringskravet ej absolut, hämmas säsongmigrationen av personliga faktorer: bristande lust att röra på sig, bindning till immobila ägodelar, fastrotning i hembygden (bl. a. äktenskap) och hög ålder.[91]

Rörligheten påverkas däremot positivt av andra personliga förhållanden, som missnöje med rådande omständigheter, äventyrslust eller traditionens tryck. Också bygdens allmänna struktur spelar en roll. Utterström har pekat på att de jordlösa förr var mera mobila i skogs- och bergsbygder än i slättbygder, eftersom de vanligen ej var lika hårt bundna vid jordägarna. Vidare bidrog näringslivets större differentiering i skogs- och bergsbygderna »säkert till en allmänt ökad rörlighet hos befolkningen och en vana att söka nya utvägar till försörjning, när de gamla inte förslog».[92] Vissa trakter synes således ha varit mera disponerade än andra att bli utvandringsområden.

Vilka förhållanden på målorten ger impuls till tillvandring? Viktigast är givetvis den ekonomiska aspekten. Förtjänsten lockade. Dess storlek torde emellertid i äldre tid för många ej ha haft primär betydelse, huvudsaken var att över huvud taget få mat för dagen. Fanns ett område med denna förutsättning i närheten av en trakt med befolkningstryck, uppstod en tillvandring (eller inflyttning). Arbetsvandringar blir typiska för överbefolkade områden med rikare bygder på nära håll.[93]

Informationen om tillgängligt arbete och dess förmåner var i äldre

[90] Kant 1953, s. 189. — För diskussion om migrationens problematik hänvisas allmänt till ovan i forskningshistoriken anförd litteratur.

[91] Willeke 1937, s. 280.

[92] JA, 1, s. 730, 779.

[93] Jfr Boëthius, B., 1933, s. 4.

tid bristfällig och förklarar i någon mån den förut nämnda asymmetrin i vandrings- och flyttningsfälten. Hade man en gång fått ett arbete, som motsvarade de primära önskningarna, återvände man gärna dit år efter år, även om vandringen var lång. Särskilda naturaförmåner dirigerade likaså vissa vandringar.

Om än en del säsongarbetare vandrade längre sträckor än de behövde, spelade självklart avståndet en mycket stor roll.[94] Många dagsförtjänster gick annars förlorade på förflyttningen. Den bristande kännedomen om arbetsmarknaden kunde göra, att de, som ej ordnat anställning i förväg, började höra sig för efter arbete så snart som de nådde områden, där det kunde tänkas finnas behov av extra folk.

Eftersom lönen brukar var högre för specialister, kan man vänta, att impulsen till säsongmigration ökar för dessa; de kanske säsongvandrar, fastän de inte nödvändigtvis behöver. Å andra sidan minskar arbetstillfällena i förhållande till hur långt specialiseringen drivits.[95] Avståndsfaktorn sätts delvis ur spel — eller måste kompenseras av större förmåner (resebidrag, traktamente).

Enbart trivseln som dragande faktor vid säsongvandringar har säkert varit sällsynt. Däremot kan den ha medverkat för individen i en valsituation men underordnades då förmodligen oftast ekonomiska synpunkter. Man var van vid enkla förhållanden och underkastade sig besvärligheter för att kunna lägga undan så mycket som möjligt.

Det har ofta diskuterats, om någon särskild människotyp visar speciell benägenhet att migrera. En svensk undersökning synes ge vid handen, att de intelligentaste i vart fall har störst flyttningstendens.[96] Det är sannolikt, att motsvarande i någon mån gäller säsongvandrarna, eftersom det kräver ett visst mått av företagsamhet att bege sig av.

Herrarbetets uppkomst

Med denna teoretiska utredning som bakgrund skall vi granska herrarbetets uppkomst — jag anser mig ej ha underlag nog att diskutera andra arbetsvandringar i detalj.

Av allt att döma[97] har Österdalarnas befolkning redan under medeltiden varit mycket stor. Man frågar sig då, om arbetsvandringarna är

[94] Jfr Lövgren 1956, s. 355 f, 370 ff.

[95] Jfr Dahl 1951, s. 87.

[96] Neymark 1961, kap. 12.

[97] Man kan t. ex. erinra om det stora format, som kyrkorna i övre Dalarna fick på 1300-talet (Boëthius, G., 1927, s. 15 f).

följden av ett befolkningstryck eller om befolkningen växt just genom att det fanns stor efterfrågan på arbetskraft, vilket medfört penninginflöde, tidiga giftermål och ett småningom uppkommande befolkningstryck, varigenom utvandringar blivit nödvändiga. Med andra ord: var befolkningstrycket primärt och herrarbetet sekundärt, eller rådde motsatt förhållande?

Finns det någon faktor, som tidigt kan tänkas ha skapat en överbefolkning i Ovansiljan, herrarbetets kärnområde?

Vi granskar först de genetiska förhållandena. Som nämnts, räknas Siljansbygden till det västsvenska demografiska huvudområdet, kännetecknat av hög fruktsamhet. Undersökningen bygger dock på 1890-talets förhållanden, och om detta karakteristikum också gällt under järnåldern och medeltiden torde var osäkert.[98]

På praktiskt taget lika osäker grund befinner vi oss beträffande digerdödens inverkan på befolkningsstorleken. Dock tycks i vart fall Bergslagen och Norrland ha sluppit undan betydligt lindrigare än Mellansverige.[99] Det är således tänkbart, att övre Dalarna och särskilt Ovansiljan ej drabbats och därför tidigt nått en befolkningskris.

En annan och sannolikare möjlighet är att myrjärnshandeln medfört en överbefolkning. När sedan området blivit strandsatt genom näringens vikande konjunktur, skulle så småningom arbetsvandringar ha måst tillgripas. Denna »katastrofhypotes» låter sig, med hänsyn till övre Dalarnas reliktkaraktär med medeltidsdrag, lätt förenas med gängse etnologisk teoribildning om en kulturfixerings uppkomst. Vidare har Levander visat, att dalmålet fått sin särprägel under högmedeltiden, vilket han tolkat som att det »avsnörts» från besläktade mål i SÖ och Ö genom gruvdriftens uppkomst med åtföljande kosmopolitisk befolkning. Ungefär samtidigt, dvs. under 1300-talet, befann sig dalmålet i en kraftig utvecklingsperiod, som allt mera särpräglade det, medan de områden, som påverkades av gruvdriften (Dalabergslagen), fick en annan dialekt.[100] Detta antyder, att övre Dalarnas förbindelser med Kopparberget och med de tidigare besläktade språkområdena avbrutits för en tid för att kanske inte upptas i större utsträckning förrän dalmålet stabiliserats. — Å andra sidan frågar man sig, om avsättningsmöjligheterna för myrjärnet verkligen kan ha försämrats så radikalt genom bergmalmens uppträdande. Ännu flera sekler senare

[98] Lundman urskiljer ur antropologisk synpunkt fem befolkningsgrupper i övre Dalarna, varav två dominerar i Ovansiljan (1945, karta 10, 18).

[99] Bergmark 1957, s. 26.

[100] Levander 1925–28, 1, s. 43 ff.

fanns stor efterfrågan på myrjärn. Kanske får i stället myrjärnets eventuella kris sökas i brist på råmaterial. Myrmalm bildas kontinuerligt i en process, där grundvattnet spelar en betydande roll.[101] Det klimatoptimum med varm och torr väderlek, som synes ha rått omkring 950–1200,[102] kan tänkas ha fört med sig sjunkande reproduktion av malm. Teorin är dock ytterst osäker.

Befolkningstryckets uppkomst på grund av herrarbetet förutsätter en impuls, som varit så stark, att den lockat dalkarlarna på vandring. Två förhållanden faller då i synfältet: Kopparbergets uppsving och agrarkrisen med dess brist på arbetskraft. Det är dock ovisst, om den stora befolkning, som möter oss i 1500-talskällorna, kunnat uppnå sin storlek under den förhållandevis korta tid, som det här kan röra sig om. Som bortesta gräns för Bergets behov av arbetare står året 1280 — dessförinnan var driften säkert obetydlig. De nyssnämnda språkliga förhållandena antyder, att perioden skall skäras ned med kanske ett sekel. Frånvaron av direkta uppgifter före 1504 om herrarbetare vid Berget trots de förhållandevis många historiska dokument, som rör gruvan, tyder också på att dalkarlarna inte börjat arbeta där förrän tämligen sent. Agrarkrisens behov av arbetare kan ej heller ha uppstått förrän tidigast mot 1300-talets slut.

Sammanfattningsvis måste vi konstatera, att det för närvarande ej går att lösa frågan om herrarbetets uppkomst. Ingen faktor av de nämnda är så säkert dokumenterad, att den kan ha varit utslagsgivande. Kanske ligger lösningen i en kombination av hög nativitet, minskad myrjärnsförsäljning och ökad efterfrågan på arbetskraft.

Oavsett om herrarbetet uppstått ur ett befolkningstryck eller ej, har det i växelverkan medfört en ökande befolkning, som måst söka sig ut på annat håll, i första hand till gruvan. Det goda avsättningsläget var av betydelse. Vid Berget blev man van vid hårt arbete, vilket väl kom till pass, när marknaden vidgades.

Det går också att urskilja faktorer, som bidrog till enskilda individers vandringar.

Traditionens makt får ej underskattas. Det berättas, att det i en viss del av Leksand nästan var en modesak att såga ved i Stockholm. Lustmomentet spelade också in: man tyckte det var roligt att komma ut och se sig omkring.[103] Livet som herrarbetare tedde sig säkert betydligt

---

[101] Naumann, E., 1922, s. 127 ff.

[102] Friberg 1963, sp. 482 f.

[103] ULMA 25017, s. 16, 10.

friare än som städslad dräng eller piga, vilket kan ha påverkat många ungdomar utan egen jord. KB har i en riksdagsrelation 1755 målande sammanfattat detta: »Dalkarlen tycker sig icke hafwa trefnad, om han eij får på vanlig tid gå bort på et sådant Arbete, och skiönt förtjensten icke skulle swara emot tiden, så giör doch wanan, — sällskapet, fria utöfningen af deras wälbehag samt hoppet om winning honom fulleligen nögd och knorrlös.»[104]

Ändring i civilstånd, dvs. i de ekonomiska förhållandena, spelade in. En meddelare framhåller uttryckligen, att hennes mor börjat som trädgårdskulla, då maken dog.[105] Omvänt har särskilt kvinnorna upphört att vandra efter giftermålet. På samma sätt kan ändrad ekonomisk status genom skuldsättning ha varit incitament. Också kunde fästfolk vara på herrarbete eller handelsfärd viss tid för att »dra ihop» till bröllopet.[106]

En mera kuriös, underordnad drivfjäder, lättförståelig på grund av det dåliga kosthållet, var den goda mat, som man kunde få. Längtan efter sådan skall i någon mån ha bidragit, framhålls från Lima och Boda. I båda fallen var Hälsingland den fattige dalkarlens Schlaraffenland.[107]

Så visar sig herrarbetet ha sin yttersta grund i långt tillbaka i tiden liggande ekonomiska, sociala, geografiska och historiska förhållanden, delvis speciella för landskapet. Därtill kommer individuella faktorer.

---

[104] RA. Frihetstidens utskottshandl., riksdagen 1755–56, vol. 41 A, lhb W-län, s. 34.
[105] ULMA 25018, s. 1.
[106] ULMA 13938, s. 24; Levander 1914, s. 98.
[107] ULMA 13269, s. 19 f; 12138, s. 9.

En företeelse av sådan storlek och betydelse som herrarbetet har dragit till sig intresse från olika myndigheter, vilka på det ena eller andra sättet påverkat eller sökt påverka skeendet. Inom den egna kretsen utsattes herrarbetarna för tryck från gelikarna, vilket motverkade utbrytningsförsöken. Avnämarna, arbetsgivarna, hade också maktmedel att styra herrarbetet.

Myndigheternas ingripanden

Det har redan framgått, att myndigheterna i praktiken genomgående visat tolerans mot herrarbetet, såsom nödvändigt för utövarna och till nytta för avnämarna. Den enda gång K. M:t direkt ansåg sig föranledd ingripa var orsaken karakteristiskt nog politisk. Händelsen inträffade efter Stora daldansen 1743. Någon månad efter upproret — som ägde rum strax före midsommar — tillställde moraborna KB en böneskrift, riktad till K. M:t, där man anhöll att som vanligt få gå på arbete.[1] Åtgärden får ses i samband med den mängd suppliker, som socknarna efter upproret insände med bön om tillgift. Det bör också påpekas, att säsongarbetare, troligen i första hand vedsågare, hade medfört politiska rykten från huvudstaden strax före upproret, vilket bidragit till dess uppblossande.[2] KB bedömde, att kungens utslag på böneskriften ej skulle hinna anlända innan det var dags för herrarbetarna att vandra ut efter skördens avslutande. Han beslöt, trots att allmogen »genom sitt uproriske förhållande ... giordt sig owärdige at nu mera få sprida sig ikring uti de öfrige Landsorterne», att på eget bevåg meddela allmogen i Österdalarna tillstånd att gå ut, eftersom de »utlowat en beständig trohet». De måste dock förse sig med pastors och kronobetjäntens intyg att de ej tillhört upprorsmännen samt med prästerskapets bevis om vandeln. KB meddelade samtidigt K. M:t sitt förfarande och intygade, att allmogens förnämsta näringsmedel vore herrarbete.

Landshövdingens brev synes ha gått express till Stockholm. Blott

[1] De K. Br. o. d., som utsändes omedelbart efter upproret (23.6, 1.7, 9.7.1743; [PHandl.]) innehåller intet om förbud mot herrarbete, ej heller KB:s handlingar.

[2] Beckman, B., 1930, s. 31, 415 f.

fyra dagar senare svarade K. M:t, att han ansåge det betänkligt, att låta dalkarlar gå på arbete till vissa landsorter, varest oron bland allmogen ännu ej vore stillad. Nya uppror kunde uppstå. Därför tillätes herrarbetarna blott att vistas i Stockholm, Uppland, Södermanland, Västmanland och Östergötland. I resehandlingarna skulle förutom det föreslagna även anges, vart vederbörande åstundade. Kungen tillhöll vidare KB att låta verkställa beslutet på sådant sätt, att det verkade som om inskränkningen vore landshövdingens egen idé — K. M:t ville således ej uppreta allmogen genom att visa sitt ingripande. KB skulle vidare uppmana präster och kronobetjänte att dels tillhålla allmogen, att ej begiva sig till förbjudna orter och att dels insända förteckningar (ej påträffade) över de utvandrande med uppgift om vilka som vore huvudmän. KB verkställde snabbt direktiven. — Ett par veckor senare gavs också allmogen i Västerdalarnas och Säters fögderi tillstånd att herrarbeta.

Under hösten 1743 insände allmogen i Lima en skrift till kungen, i vilken man klagade över att det — tvärt emot förr — vore förbjudet att resa kring landet utan KB:s pass. Eftersom det vore 16 mil till Falun, anhölle man att få resa ut med prästerskapets pass och kronobetjäntes attest. Det är okänt, varför limaborna inte kunde nyttja kronobetjäntes pass utan måste ha landshövdingens personliga. Möjligen har det att göra med att KB:s ovannämnda dekret om fri vandring till vissa områden formellt gällde herrarbete, medan limaborna önskade idka handel. KB, som tog del av klagoskriften, anmälde till K. M:t, att han funne deras anhållan skälig. Dalallmogen borde nu få vandra fritt, eftersom »den werckeligen allmänt ångrar det framfarna ... och nu fådt det sinne, som trogna och redeliga undersåtar hysa böra». Förslaget godkändes i rådet, och dalallmogen tilläts vandra på samma passvillkor som andra. Resor över norska gränsen förbjöds dock. Knappt två veckor senare kungjorde KB beslutet.[3]

1790 ingrep tulldirektionen mot den säd, som hemslöjdsförsäljare och herrarbetare brukade hemföra från sina färder. Direktionen bestämde bl. a. att pastor måste intyga herrarbetarnas behov av spannmål på särskild blankett. Högst tre tunnor per år och hushåll skulle få hemtagas utan tull. Blanketten skulle uppvisas i bergstullen vid utfärden för påskrift samt avlämnas vid återresan.[3a]

---

[3] ULA Lka-W, A III: 2, 10.8, 11.8, 29.8, 10.9 (förkommet, refererat i diariet) 1743, 16.1.1744; D I: 17, 15.8.1743; RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 14, 11.11.1743 samt odaterad klagoskrift samma år.

[3a] Allmän kungörelse [W-län] 24.11.1790, 14.2.1791.

Landshövdingarna i länet kom givetvis oftare än de centrala myndigheterna i kontakt med herrarbetet. Flera gånger tog de allmogen i upptuktelse, när de ansåg länets rykte skadat genom herrarbetarnas oordentligheter.

Redan 1664 gjorde den kraftfulle landshövdingen G. Duwall en personlig insats. Det började med att allmogen i Mora vid en sockenstämma klagade över det begynnande oskicket hos vissa herrarbetare att förslösa sina pengar »genom drickande» och att i sin druckenhet vara begivna »på Kijff och slag-måål», varigenom de »thet gambla goda Dahle-karls Nampnet skēma». Därigenom förleddes höga överheten tro, att landskapets inbyggare ej vore »så arme och fattige ... som the thet elliest titt och ofte klaga», när de skulle betala sina utskylder. Sockenborna beskärmade sig också över att en hop unga män övergivit hemmen för lång tid. Några namngavs, men ingen ville på allvar stå för sina anklagelser, varför de unga männen slapp undan med en varning. — Förhållandena måste ha rapporterats till KB, ty denne relaterade morabornas klagan i sin riksdagsrelation samma år och tillade, att de, som hölle sig undan, lastade över sina utlagor på de hemmavarande och vållade brister i knektehållet. Även Kronan komme till skada. Han föreslog, att ett påbud borde förelägga dylika lösa personer att återvända inom viss tid och fullgöra sina skyldigheter eller att eljest ge bort sina hemman. De borde sedan ej kunna kräva tillbaka sin jord, vilket ibland skett. Återkomme de ej inom fastställd tid, borde deras hemman tillfalla dem, som ville upptaga dessa. KB hemställde, att K. M:t måtte göra hans förslag till sitt. Detta blev ej fallet.

Duwall lät sig emellertid ej nöja med detta. Några veckor innan han underskrev relationen, deltog han i tingsförhandlingarna i Mora och Rättvik och framhöll, att klagomål inkommit till honom om »det bedrägelige arbete» herrarbetarna gjorde, vilket vanärade hela landskapet, så att det funnes risk för att ingen mera ville ge dem arbete. Han uppmanade herrarbetarna att ej förorsaka flera klagomål. Bröte de mot kontrakt, vore de skyldiga att »oprätta skadan». I Mora redogjorde han tillika för sitt projekt att fördela den obrukade jorden, vilket han menade borde meddelas de felande. De som tillträdde dylika hemman, skulle dock vara skyldiga att syta den bortavarandes kvarboende familj.[4]

[4] Mora. KyA, K III: 1, s. 104; Handl. rörande Skandinaviens historia, 40, s. 67 ff; ULA. W-läns HA, ser. IV, A I: 2, 6.12, 7.12, 12.12.1664. KB deltog även i flera andra ting vintern 1664–65, dock synbarligen utan att anföra klagomål. Hans

Nästa gång en landshövding ansåg sig behöva ingripa mot missförhållanden bland herrarbetarna (och andra) inträffade 1783, då KB deltog i sockenstämma i Mora. Han förmanade allmogen att »bibehålla det ärliga gamla dalkarls namnet» och ej förfara bedrägligt under utvandringarna och uppmanade herrarbetarna att skaffa sig bevis om sin vandel hos prästen före utvandringarna och ett liknande intyg från arbetsgivaren att uppvisa vid hemkomsten. Äldre socknemän berättade, att detta »förr» varit vanligt. (1671 anmärkte moraprästen på att herrarbetare mot ovanligheten hemkommit utan dylikt vitsord och befallde, att alla skulle låta anteckna sig hos sacellanen innan de ginge ut.)[5]

Ett ytterligare ingripande skedde 1832. ÖÄ hade då anmält till KB, att det särskilt under missväxtår hänt, att orkeslösa, ålderstigna och fattiga infunnit sig i Stockholm utan pass eller ens prästbevis samt bettlat eller fallit fattigvården till last. Personerna i fråga kom särskilt från Västernorrlands, Jämtlands, Kopparbergs, Värmlands, Älvsborgs, Skaraborgs samt Göteborgs och Bohus län. Detta föranledde KB att i cirkulär till kontraktsprostar och magistrater anmoda dem att rätta sig efter gällande passförordningar; pass borde blott utställas åt arbetsföra personer. Två år senare utfärdade landshövdingen en allmän kungörelse, som kritiserade dalfolkets tilltagande tiggeri inom och utom länet, varöver mycket klagats. Han påpekade också att en koleraepidemi påginge, vilken medförde risk för smitta vid kringstrykande. Uppsikten över lösdrivare hade därigenom skärpts. Kronobetjänte finge i uppdrag att söka förekomma utvandring för tiggeri.[6]

Några år senare vidtog KB återigen åtgärder för att komma till rätta med rådande missförhållanden vid utvandringarna. Liksom två sekler tidigare utgick initiativet från Mora. Där sammanträdde sockenstämman i februari 1839 för att överlägga om vissa herrarbetares bedrägliga förhållanden och oordentliga leverne. Bl. a. fruktade man, att påföljder för dalasocknarna i allmänhet kunde förväntas, om oskicket finge fortfara. Pastor tillkännagav, att han gång på gång fått skriftliga underrättelser om herrarbetarnas oskick. Han fann ytterligare föreskrifter vid utfärdandet av intyg av nöden och föreslog, att de utvandrande vid ansvar borde förpliktas att vid avgång ur

---

intresse får ses i samband med regleringen av knektehållet och jordrevningen vid denna tid.

[5] Mora. KyA, K I: 1 b, 9.2.1783; K III: 1, s. 244.

[6] ULA. Lka-W, A III: 62, 27.11.1832; D III b: 94 c, 15.11.1832; Allmän kungörelse [W-län] 16.8.1834.

anställning låta påteckna sina prästintyg om hur de förhållit sig samt återlämna intyget till pastor inom 14 dagar efter hemkomsten. Sockenstämman beslöt hänskjuta frågan till KB. Denne grep sig genast saken an och överlade vid resor i övre Dalarna med representanter för flera socknar samt ombad sig utlåtanden över moraförslaget efter sockenstämmornas hörande.[7] Ingenting skedde dock, och i december utfärdade KB en mycket lång kungörelse, där han relaterade förloppet och återigen utbad sig yttrande, nu från länets samtliga socknar. Han påminde åter om att blott arbetsföra finge förpassas och gav förslag till ändrad lydelse av prästintygen (se ovan s. 45). Dessutom föreslog han, att den som ej skaffat vittnesbörd om sitt förhållande under bortovaron eller som uppfört sig oordentligt, skulle förvägras prästintyg, innan han hemma visat en allvarsam förbättring under minst ett år. Vitsorden borde införas i passjournalen och prästintygen ej utställas för längre tid än ett år. KB föreslog en lösen av 2 sk. För den, som ej uppvisade vitsord vid hemkomsten, borde ett vite av 32 sk utgå.

Remissen besvarades i allmänhet inom ett par månader. Nästan alla socknar prisade initiativet och instämde oreserverat. I Husby ansåg man dock, att lösen borde slopas, i Ore att det vore betänkligt, att under dåvarande brist på fattiganstalter utestänga de ej arbetsföra från delaktighet i förpassningen. Sockenstämman i Ål framhöll, att straffade personer (vilka principiellt ej fick förpassas) också borde ha en chans. Vissa socknar — Folkärna, Rättvik — påpekade, att det där redan vore regel att återlämna prästintygen. I Rättvik hade åtskilliga överenskommelser träffats enskilt inom socknen för att råda bot på missförhållanden. Eftersom allmänna lagstadganden saknades, hade dock dessa regler dåligt efterlevts. Pastor på Sollerön hade själv just utarbetat ett förslag till utvandringsreglemente, vilket bifogades. Från Leksand föreslog man, att de utvandrande borde vända sig till de från 1839 tillsatta byuppsyningsmännen, vilka i sin tur hade att underrätta pastor om vederbörandes vandel — socknen var stor, och kyrkoherden kunde ej känna till alla sockenbor. Uppsyningsmännen borde också ta emot vitsorden vid hemkomsten och vidarebefordra dem. Om någon herrarbetare fått oförtjänt vitsord, borde det tillkomma pastor och byuppsyningsmannen att avgöra, om ettårsregeln skulle tillämpas. Änka eller änkling, som vore känd för arbetsförmåga, borde kunna få prästintyg för sig och ända upp till fyra barn — annars fick barn formellt ej medföras.

[7] Några protokoll över överläggningarna har ej påträffats.

I september 1840 återsändes protokollsutdragen till socknarna och upplästes i kyrkan jämte vanlig besvärshänvisning. Inga besvär synes ha inkommit, och KB:s förslag till bestämmelser med eventuella lokala ändringar blev giltigt.

1841 översände KB till K. M:t ett förslag till utvandringsstadga i 17 paragrafer. Socknarnas ändringsförslag refererades och kommenterades. I stadgan föreslogs bl. a. att generellt blott konfirmerade skulle få deltaga, att oordentliga personer ej finge utvandra förrän efter ett års prickfritt leverne såvida ej någon annan ansvarade för dem, att journal skulle föras och att böterna skulle indrivas av kronofogden. KB bifogade två passformulär, ett för arbetslag och ett för enskilda. Det framgår också, att utvandringarna »nästan allmänt» underskred sex månader i längd.[8] — Förslaget synes aldrig ha tagits upp till behandling.

Det har förut påpekats, att inga prästintyg med den nya lydelsen är kända, vilket visar bestämmelsens ringa verkan. Detta framgår också av annat. I Leksand antecknas till en början vitsordet för 80–90 % av de utvandrande i passjournalen. Antalet minskar från omkring 1846 och upphör ca 1850. En del uppvisar »intet vitsord» eller har tappat det. Inga som helst böter, som kan härledas till de felande, påträffas dock i fattigkassan, dit de skulle föras. En genomgång av räkenskaperna för tolv andra fattigkassor i övre Dalarna 1840–47 ger samma negativa besked utom *möjligen* i Mora, där fem personer erlade 32 sk utan uppgiven orsak.

De missförhållanden, som påtalades, var sannolikt ej fiktiva. Under 1830-talet förekom flera oår, som säkert ökat skaran av tiggare. Fånglistorna vid länsstyrelsen i Falun visar, att antalet gripna passlösa ökade. 1811 antecknades 10, 1820 6, 1833 17, 1837 24, 1838 38 och 1839 41 personer ur övre Dalarnas allmogebefolkning för passlöshet, tiggeri eller liknande.[9] Det må också påminnas om den förut nämnda debatt om herrarbetarnas oskick, som fördes på insändarspalterna i en falutidning 1838.

I speciella fall kunde KB få särskild anledning att ingripa mot säsongmigrationen. När pesten härjade i Stockholm 1710, vidtog han åtgärder för att hindra hemkommande från att sprida sjukdomen i landskapet. Broarna vid Avesta och Brunnbäck spärrades, och en kun-

[8] Allmän kungörelse [W-län] 17.12.1839; ULA. Lka-W, A III: 72, nr 1132. — I KB:s förslag till K. M:t uppges, att initiativet tagits av landshövdingen själv, vilket tycks strida mot ordalydelsen i Mora sockenstämmoprotokoll.

[9] ULA. Lka-W, E XVI: 5, 10, 11.

görelse om förbud mot inresa till Dalarna upplästes i huvudstadens kyrkor.[10] Vid samma tid förbjöd KB genom budkavles kringsändande allmogen — i synnerhet i Mora — att gå på förtjänst, eftersom han fruktade fientligt infall i landskapet. Detta föranledde några män att anhålla om att få herrarbeta som vanligt, men landshövdingen nekade dem att lämna länet. De vände sig då till K. M:t. Det är okänt, hur ärendet avlöpte, men en skrivelse från april 1711 omtalar i förbigående, att KB förunnat allmogen den vanliga friheten att herrarbeta.[11]

Mot soldaternas vandringar måste landshövdingen ganska ofta ingripa, eftersom dessa kunde försvaga rikets försvar eller hindra soldaterna (beväringarna) från att fullgöra sina möten. Soldaterna måste ända långt in på 1800-talet ha överstens tillstånd för att i något ärende bege sig utanför regementets s. k. stånd. Problemet med herrarbetet löstes t. ex. 1685 genom att översten utfärdade en resolution om att soldaterna fram till 20.6 finge frihet att vandra ut, efter anmälan till kompanichefen. Arbetsdistriktet inskränktes dock till Uppland och Västmanland. Ett par år senare tilläts regementet genom en Kungl. Resolution att hålla sitt möte mellan pingst och midsommar, tydligen för att det skulle komma i anslutning till höbärgningen, då många soldater brukade gå hem i alla fall.

Samma motiv föranledde KB att missväxtåret 1818 anhålla, att beväringsmanskapet måtte få sin övning förlagd till början av juli. I annat fall fruktade han nöd för deras familjer året därpå. Ända upp till 400 man behövde det året vandra ut. Det normala anges annars vid seklets mitt vara 40 man per bataljon (600 man). Siffran torde dock innefatta även gårdfarihandlare.[12]

Under det spända läget 1742 förhörde sig allmogen flerfaldiga gånger hos KB om vargeringsmanskapet som vanligt finge herrarbeta. Denne hänsköt frågan till krigskollegium, som tillät utvandringarna, om herrarbetarna uppgåve var de hölle till, så att de vid behov kunde återkallas. — 1759 fann sig KB föranlåten meddela kronofogden i Nedansiljan, att »thet unga och till Krigstienst dugliga manskapet» i de vakanta rotarna ej finge vandra ut, innan bristen fyllts. Ett vite på 5 daler smt utsattes.[13]

[10] RA. Landshövdingars skr. t. K. M:t, W-län, vol. 9, 7.10, 4.11.1710.

[11] RA. Topographica, fasc. 226, odaterad skr. (något beslut ej påtecknat); 19.4.1711.

[12] Rosander 1962 *c*, s. 133 ff.

[13] ULA. Lka-W, D I: 16, 15.4.1742; A III: 11, 27.3.1759. — Vid ett annat kritiskt tillfälle, 1802, uppmanade chefen för Dalregementet KB att hos andra

När ynglingar i beväringsåren skulle utvandra, kunde de begära att få exercera på målorten, vilket i så fall antecknades på prästintyget och i journalen.[14]

Eftersom herrarbetaren till stor del erhöll sina inkomster i en främmande kommun, riskerade han att dubbelbeskattas för förtjänsten på målorten. Omkring 1910 blev vedsågarna skattskrivna både i huvudstaden och på hemorten. Efter överklagande slapp de betala skatt i Stockholm.[15] Under den svåra arbetslösheten i huvudstaden vid 1920-talets mitt krävde staden skatt av de dalska byggnadsarbetare, som var anställda där. Efter långvariga diskussioner kom man fram till att de som hade familj och skolpliktiga barn skulle få erlägga sin skatt i Dalarna. Även senare har det uppstått trassel med beskattning och mantalsskrivning för herrarbetarna eller de mobila yrkesmännen.[16]

Arbetsgivarnas åtgärder

Arbetsgivarna påverkade arbetsvandringarna primärt genom att sovra bland de sökande vid anställningen och, som vi hört, sekundärt genom att klaga hos domstol, länsmyndigheter eller prästerskap över missförhållanden. Stundom styrdes arbetsgivarnas anställningspolitik av kommunens önskan att förbehålla de egna invånarna arbetet. Det mest typiska exemplet är kyrkogårdskullornas snabba utträngande genom kommunala beslut, ett annat exempel Skutskärs sågverks åtgärd 1927 att blott anställa dem som var skrivna i samhället. I Särna 1924 var skogsarbetet i första hand förbehållet sockenborna. Behövde man mer folk, var turordningen a) övriga dalkarlar, b) andra svenskar, c) norrmän.[17] Företeelsen har blivit kallad *sockenprotektionism*.[18]

Skogsbolagens arrendatorer har på sina håll ej fått söka säsongarbete fritt. Från Malingsbo uppges 1920, att arrendatorer och torpare vid vräkningshot vore förbjudna att utföra arbete på annan ort.[19]

---

länsstyrelser eftersöka 16 orsa- och 15 morakarlar, som begivit sig ut att sälja handaslöjder (ULA. Lka-W, D III b: 70, 24.2.1802).

[14] ULA. W-läns landskontor, E VII: 17. Antalet ynglingar, som med eller utan tillstånd var frånvarande vid mönstringarna, kunde bli avsevärt i de stora utvandringssocknarna. 1821 saknades i länet 35 ynglingar av 873, varav 14 från Leksand och 7 från Mora.

[15] ULMA 25017, s. 16.

[16] Lindberg, E., 1961, s. 179 f; ULMA 25017, s. 42.

[17] Karlinder 1924, s. 29.

[18] SOU 1946: 78, s. 44.

[19] SCB. Jordbruksstatistik, lokalundersökarnas berättelser, W-län, 1920. För andra

Prästerskapets och sockenstämmornas övervakning

I ett par fall inspirerades KB till ingripande mot missförhållanden inom herrarbetet, sedan sockenstämmorna givit incitament. Man tar säkert ej fel, om man bakom sockenstämmornas handlande anar kyrkoherden. Som övervakare av sina sockenbors vandel stod han närmast till att vid behov slå larm. Han hade också ett maktmedel i sin hand genom att han utfärdade behövliga intyg. Troligen har somliga personer nekats utvandra. I Orsa och Älvdalen övervägde prästerna att under läseriets dagar neka skriva ut intyg åt de för religionsbrott dömda. 1696 förbjöds prästerna förpassa dem, som ej erlagt sina kronoutskylder; i annat fall skulle prästen själv »för skulden blifwa mann».[20]

Det finns en utmärkt uppteckning, som beskriver den press, en herrarbetare kunde utsättas för, då han ville ha sitt intyg.[21]

»På våren 1862 gick jag ... till ... vår präst ... och fick ett arbetsbetyg ... jag kom hin ock uträttade mitt ärende: han reste sig uppfrån bordet och frågade jaså ska du bort: Ja svarde jag — kan du något läsa blef första frågan: om du intet kan läsa så kan du inte få något betyg. Så tog han fram en pesalmbok öppnade den ock pekade på en vers ... då jag hade läst dessa rader sade han, ja, du får betyg nu för läsningen: hvart ska du resa *till Gevle*: hvad skall du göra där — hvem skall du arbeta hos: *Jag ar intet arbete ock jag vet inte hvem jag får arbete hos*: Hur ska du kuna reda dig när du kommär till Gevle o inte ar något arbete; jag skriver betyg nu till Gevle ock du får icke gå utom staden då du är utan betyg så ta dom fast dig och skickar hem dig o ingen vågar ta dig i något arbete Jag skall hava reda på folk var dom är nånstans: så en präst får vara mycket försiktig att ge ut betyger.»

De många uppmaningarna till herrarbetarna att skaffa sig vittnesbörd om sitt förhållande under bortovaron vittnar om en annan sida av prästens övervakning. Till ett rätt förhållande hörde nattvard och kyrkobesök, och 1667 rannsakade prästen i Mora vilka vittnesbörd herrarbetarna hade om sin kyrkogång under bortovaron, särskilt beträffande böndagarna.[22]

Socknemännen i Mora tog beträffande herrarbetet flera initiativ än de redan nämnda.

1843 — alltså blott få år efter införandet av de nya prästintygen —

---

exempel på detta se Norrlandskommitténs betänkande, 4, s. 217 f; ULMA 26255, s. 1.

[20] Levander 1944, s. 270; ULA. Rättviks kpA, D I: 3, 11.9.1696.

[21] EU 945, sp. 23 (Vårmhus). Om årtalet är rätt, for prästen med osanning, eftersom passförordningen då var upphävd.

[22] Mora. KyA, K III: 1, s. 164.

diskuterade stämman missbruk av vandringsrätten genom en längre tids bortovaro under tiggeri och oordentligt leverne, varigenom utsikterna till förtjänst mer och mer förstördes. Pastor uppmanade socknemännen att överlägga om åtgärder, bl. a. så att endast välfrejdade, arbetsskickliga och nyktra personer förpassades. Man kom överens om en ordningsstadga, som också innehöll ett återupplivande av byordningarna. Fjärdings- och uppsyningsmän samt husfäderna inom var by skulle uppgöra de särskilda stadganden, som prövades nödvändiga i avseende på sedefördärvet. Dessa skulle sedan underställas pastor. Personer, som gjort sig skyldiga till laglösheter, skulle anmälas till pastor, vilken antecknade dem såsom mindre välfrejdade. Detta medförde, att de finge förpassas först efter visad förbättring under ett år. Minderåriga (även konfirmerade) borde inte förpassas för arbete om ej någon äldre följde med eller byamännen vitsordade deras ådagalagda »stadga och sedlighet i uppförande». Om någon by ej antoge stadgandena, måste dess invånare hämta sina prästintyg personligen hos pastor och medtaga bevis från trovärdiga byamän om sin välfrejd i det fall byn vore känd för oordning. — Stadgandena skulle utdelas till socknens alla byar. Det är inte känt, hur de kom att verka; sannolikt blev betydelsen ringa.[23]

Av stort intresse är ett annat moraprojekt, där man sökte införa en tvångsavgift för herrarbetarna. Stadgandet därom inskrevs i ett förslag till ny byordning, troligen tillkommet omkring 1760. En av dennas paragrafer berörde inträttandet av en »Hushållskassa», avsedd för nyodling,

»hwartill alla de så kallade herrarbets karlar böra på det sättet samman skiuta, at de wid sin hemkomst hwarje *Termin* betala ett öre af hwarje dal. som hwar och en under sin bortowarelse förtient, räknat i från 10 dal. och så widare, hwilka medel herrarbets hufwudmannen för hela laget ell. sitt medhafwande arbets sällskap wid räkningsslutningen af hwarje mans förtienst innehåller och sedan till upsyningsmannen aflemna — jemte en dubbel förteckning på det han för sitt arbetslag betalt ... kommandes upsyningsmannen sedan at desse penningar, jemte hufwudmännens förteckningar, at afgifwa till de för denna *Cassan* utsedde föreståndare».

Första sammanskottet avsåg man göra nästkommande midsommartermin. Systemet skulle sedan fortsätta i åtminstone fyra år. Pengarna skulle utlånas främst till de fattiga för nyodling. Som säkerhet finge

[23] Mora. KyA, K I: 2, 11.6.1843. — Året därpå utsågs en kommitté i Ore för att utarbeta förslag till sockenordning för sedlighetens befrämjande. Det tycks aldrig ha framlagts. (Ore. KyA, K I: 2, 12.5.1844.)

de fattiga göra jordförpantning, medan övriga skulle uppvisa borgen av betrodda män. Huvudmännen gjordes ansvariga för avgiftens erläggande och finge plikta, om de fuskade eller vore släpphänta.

Nämnda paragraf i byordningen ingick som första dylik i en särskild stadga för kassan, vilken antogs av samtliga socknemän. I stadgan fanns också en passus om att kassans föreståndare skulle efterhöra, om inte samtliga byamän i vederbörande by kunde gå i borgen för särskilt idoga och driftiga men gäldbundna män, vilka ej själva kunde uppdriva borgen. Förutsättningen vore dock, att låntagaren skriftligen förbunde sig att överge herrarbetet.

Socknemännen sökte således inskränka herrarbetet på nyodlingarnas bekostnad eller åtminstone beskatta herrarbetarna för att öka åkerarealen och på så sätt väl så småningom göra vandringarna överflödiga — ett syfte, som också återfinns i stadgandena för en fond i Venjan från 1801.[24] Man frågar sig, om intentionerna delades av alla eller om det främst var pastor, som låg bakom.

Det är ganska naturligt, att myndigheterna — i detta fall KB — skulle motsätta sig den föreslagna beskattningsformen, som ju drabbade ganska godtyckligt — det nämns således ingenting om gårdfarihandlare. Stadgan omarbetades därför — enligt påskrift efter KB:s »ganska ömma och högt bepriseliga föreställningar» — så att kassan skulle få sina intäkter genom rotevis sammanskott.[25]

En anonym person insände någon tid efter det moraborna upprättat sitt förslag en lång inlaga till KB om hushållskassan. Också här anges åtgärderna vara gjorda på landshövdingens »prisvärda föreställningar», vilket antyder, att denne ursprungligen kan ha föreslagit kassans upprättande. Inlagan föreslår bl. a. centraliserad administration, ej som det ursprungliga förslaget kassor bygdelagsvis. En av vinsterna vore, att en »välmående» man kunde tillsättas att driva

[24] Venjan. KyA, K I: 1, 12.7.1801.

[25] Några kassan tillhöriga handlingar har ej påträffats. — ULA. Lka-W, E XVII: 1 innehåller en förteckning över nyodlingarna i länet 1757–93, förd fögderivis och med häradsrättens utslagsdatum angivet. Första gången Mora storsocken anträffas är 1763, då 28 spannland uppodlats i Våmhus kapellag. 1766–71 läggs årligen några få spannland under plogen, 1772 ca 30, 1773 knappt 1 och 1774 ca 120 (missväxterna!). 1775–80 nyodlas intet. De allra flesta odlingarna sker i Våmhus och på Sollerön. Även om materialet ger minimisiffror, visar det, att Hushållskassan inte fick några påtagliga följder — kanske gav sammanskottet ringa utbyte. — KB anför i sin riksdagsrelation för 1772, att så stor nyodling ej kunnat ske, eftersom herrarbetena tilltagit (Sthlm. Kammarkoll. arkiv, lhb, vol. »1773, avskrifter»).

hela rörelsen; annars funnes risk för att de lokala föreståndarna (liksom var fallet med fjärdingsmän och byföreståndare) själva ginge på herrarbete, så att de lånesökande finge vänta. Utformningen medförde, att de byar — det fanns åtskilliga — som ej deltoge i herrarbetena utan levde på jordbruk och handaslöjder, bleve utan kassa och därigenom ginge miste om en förmån. Eftersom förmännen i sina lag hade män från flera byar, trodde inlagans författare vidare, att oreda skulle uppstå, när vart bygdelag fordrade sin andel »för sit utlemnade manskap». Ordvalet belyser den starka lokalgemenskapen: man kände sig som en enhet, vilken kollektivt »lämnade ut» folk under förmännens egid. Inlagan nämner också, att det vore vanligt, att de fattiga pantade bort brukningsrätten till jordstycken för att få reda medel. Kassan borde låna ut pengar för inlösen av gamla förpantningar. En verksam effekt av den förväntade nyodlingen gissades bliva den på orten vanliga avunden, som skulle komma herrarbetarna att harmas över att de ej själva hade förmån av kassan och finna felet vara sin överdrivna tro på herrarbetets nytta. Inlagan slutade med ett detaljerat förslag till bokföring för kassan (gällande året 1760).[26]

I Venjan infördes redan 1827 — efter KB:s godkännande — böter till fattigkassan för underlåtelse att hemföra vittnesbörd från arbetsgivaren om sitt förhållande under herrarbetet. Orsaken var de klagomål, som prosten mottagit över herrarbetares oordentligheter. Böterna sattes till 3 rd 16 sk bco — en smått fantastisk summa, motsvarande ett par tre veckolöner för en kvinna. En genomgång av fattigkassans räkenskaper visar, att blott en person bötat. 1840 uppges stadgandet dock ha haft en avskräckande effekt; den hade »om icke fullkomligt, likwäl märkligen bidragit att befordra det ändamål, som dermed blifwit åsyftadt».[27]

En enda gång har påträffats uppgift om att en socken direkt främjat herrarbetet. Efter de svåra oåren vid 1770-talets början följde åtminstone i Lima en god årsväxt 1774, och på hösten samma år överenskoms på stämma, att de som kunde förtjäna sig födan ej borde besvära

[26] Byordningen, den ursprungliga stadgan för Hushållskassan samt hela inlagan återfinns i ULA. Lka-W, E XVII: 1, den ursprungliga och den omarbetade stadgan samt projektet till »räknings hållande» jämväl i Mora. KyA, K I: 1 a. Den ursprungliga stadgan anges grunda sig på § 57(!) i »fastställd» byordning (väl av socknemännen, ej av KB), den omarbetade säges vara antagen på sockenstämma 7.3.1762 (protokollet ej bevarat) och stadfäst av KB 8.4.1762. Stadgan och byordningen synes dock ej nämnas i länsstyrelsens protokoll. De omtalas ej heller i häradsrättens protokoll 1759–64.

[27] Venjan. KyA, K I: 1, 11.11.1827, 5.1.1840; L I: 20, 21.4.1834.

socknens invånare med bettlande utan begiva sig någonstans, där de kunde få arbete.[28] Blott några få personer fick dock prästintyg under årets resterande del.

Som ett utslag av socknens kollektiva övervakning får man möjligen betrakta förmannainstitutionen. Det val, som synes ha föregått huvudmännens tillsättande, kan ursprungligen på något sätt ha företagits av hela sockenstämman eller åtminstone av dem, som avsåg att vandra ut.

Bybornas attityd

I allmänhet synes herrarbetet inte på något sätt ha ansetts deklasserande, tvärt om. I Gagnef hade säsongvandrarna gott anseende, och skulle någon leja arbetskraft, tog han gärna en tidigare herrarbetare. Från andra håll heter det: »det ansågs inte på något sätt förnedrande att vara bakerska», »för hemmabor var det en höghet att dom hade nån i Stockholm som arbeta», »de som gick ut på säsongarbete hade gott renommé hemma, 'dom tyckte det var lite storslaget att man var ute'». Om bryggerikullorna sades, att de »möttes med stor aktning» vid hemkomsten[29] (den direkta orsaken var dock kanske, att de var penningstarka och ansågs för ett gott parti).

I vissa fall mötte herrarbetarna dock en negativ attityd. Inga »bonndkullur» gick ut från Orsa på brödbakning, utan blott fattiga kullor; »de voro föraktade». I Leksand såg man mot slutet möjligen litet nedlåtande på de stockholmssågare, som höll på längst (ca 1950).[30]

Vid sekelskiftet 1900 uppger en författare, att det genom anhopningen av dåliga element på målorterna funnes risk för moralisk försvagning hos herrarbetarna, varför man i bygderna gjorde en bestämd skillnad mellan den hemmavarande och den bortavarande sonen eller dottern. Skribenten torde dock ha låtit leda sig av en romantisk syn på allmogesamhället och grovt generaliserat ett enstaka omdöme.[31]

Individen och gruppen

En grupp i sociologisk mening kännetecknas bl. a. av kontinuerlig nyrekrytering, gemensamma ideal och traditioner, ordningsföreskrifter

[28] Lima. KyA, K I: 4, 18.9.1774.

[29] ULMA 25017, s. 1, 30, 59, 64; Skalk-mor i Siljansnäs.

[30] ULMA 7787, s. 56; 25017, s. 16.

[31] Lunell 1903, s. 434.

och regler för samspel, symboler för gruppsammanhållningen, förmåga att stå emot plötsliga påfrestningar samt av att den tillfredsställer medlemmarnas behov. Föreligger dessa omständigheter, kan gruppens livslängd tendera att öka.[32]

Herrarbetarnas primär- och sekundärgrupper (arbetslag, bostadslag, kotterier etc.) uppfyller i allmänhet många av kriterierna. De ungdomar, som trädde in i arbetslivet, följde ofta med släktingar och vänner på herrarbete och assimilerades i lagen. Alla strävade efter så stor förtjänst som möjligt, och i många fall stod lagets intäkter i direkt proportion till den enskildes prestation. Helt säkert jämfördes inkomsterna lagen och individerna emellan vid hemkomsten. De primitiva förhållandena på målorten fordrade hänsyn till kamraterna och iakttagande av regler för samvaro. Klädsel, språk och verktyg var likformiga för alla och utgjorde ett kännemärke; man bröt av mot omgivningen. Vana vid umbäranden skyddade mot påfrestningar om gruppen råkade illa ut.

Herrabetarna brukade sålunda ingå i starka gruppbildningar, i vilka härskade en fast social organisation med förmän (eller motsvarande), som ofta hade självpåtagen eller sanktionerad makt att bestraffa oordentligheter och möjlighet att utesluta odågor. Genom att gruppmedlemmarna oftast var från samma trakt, kom ett övertramp att snabbt bli känt där hemma.

Till följd av sin uppbyggnad verkade gruppbildningarna som byalag eller sockenmenigheter i smått. Övervakningen av uppförandet var densamma som hemma. Liksom där närdes övervakningen av omsorgen om ryktet, ivern att undvika negativa attityder från aktuella eller presumtiva arbetsgivare. Av detta berodde inkomsterna. Fick någon herrarbetare en fläck på sig, drabbades kanske hela laget, socknen och bygden. Den starka sociala kontrollen[33] var av allt att döma en bidragande orsak till den erkänt goda vandel, som kännetecknade herrarbetarna (och dalfolket).[34]

Om gruppen ställde stora krav på medlemmarna, kunde dessa i gengäld där finna gemenskap och trygghet. Arbetade man på olika

---

[32] Jfr Boalt 1957, s. 51 f.

[33] Om detta begrepp se Måwe 1958, s. 13 ff.

[34] Dalfolkets vandel belyses i viss mån genom det låga antalet omhändertagna på fästningar, arbets- och korrektionsanstalter samt i pionjärkåren. 1835 var relationen mellan antalet dylika, födda i W-län, och invånarantalet 1: 1 600. Lägst låg Jämtland (1: 3 200), högst Stockholms stad (1: 180). (RA. Styrelsers över fängelser skr. t. K. M:t, vol. 126, årsberättelse 1835, tabell F.)

håll, sökte man sig samman på fritiden, vilket inte minst Dalaföreningen vittnar om.

Även om gruppbildningarna så att säga styrdes från socknen, kunde dessa också, som Levander påpekat och exemplifierat, påverka förhållandena hemma, eftersom de ofta innehöll socknens mest betydande män, som under färderna kunde »snart sagt hålla stämma varje kväll». Ett annat exempel på samma sak inträffade vid ett uppmärksammat, troligen politiserat prästval i Mora 1740, där olika fraktioner av herrarbetare, bl. a. 159 män i Stockholm, ingrep.[35]

På det konkreta planet kunde samverkan inom gruppen såsom hos stockholmssågarna ta formen av att städning, eldning och potatiskokning gick i tur. De brukade också försöka sända hem de kamrater, som missbrukade sprit. Från annat håll berättas om insamlingar till sjuka, och 1765 bestreds kostnaden för begravningen av en lagmedlem ur lagets gemensamma kassa.[36]

Frihet och förbud

Trots de reglerande åtgärder, som från centra på olika nivåer vidtagits mot herrarbetet och herrarbetarna, blir det bestående intrycket, att friheten var avsevärd. När arbetsvandringarna diskuterades på riksplanet, undantogs vanligen dalkarlarna. Sedvänjan fann tidigt en form, som var funktionell och fyllde sitt syfte; troligen har anpassningen ingenstädes i landet varit bättre. Om emellertid ingripandena var få, innebär detta ej, att övervakning saknades. Landshövding, prästerskap, sockenstämma, byalag och grupp var lyhörda för utomståendes kritik. I överlöpningar såg man ett hot mot dalkarlens image, som antogs stå i direkt samband med möjligheten att få arbete. Förutsättningen för denna ängsligt övervakade image är en trygg självkänsla, en förvissning om det egna värdet, uppbyggd genom vardagligt id lika väl som genom historiska dater. Därför upplevdes debaclen 1743 som en katastrof.[37]

Mest aktiv part i övervakningen var prästerna, i synnerhet då i Mora, vilket åter är ett tecken på herrarbetets särställning i denna

---

[35] Levander 1953, s. 368; Beckman, B., 1930, s. 32. — Sifferuppgiften är hämtad från ULA. W-läns HA, ser. XI, A I: 37, 16.7.1740, s. 31.

[36] Orefelt 1953, s. 33 f; ULMA 25010, s. 15; ULA. W-läns HA, ser. XI, A I: 62 a, 9.3.1765, § 66.

[37] B. Beckman har med exempel visat hätskheten mot dalkarlarna efter upproret (1930, s. 453 f, 477 f).

socken. Prästerna tog ofta upp missförhållanden inför sockenstämman och vidarebefordrade upplysningarna till KB. De förbud, som utfärdades, synes emellertid, i den mån vi kan kontrollera dem, ha fått ringa verkan. Trots vitesförlägganden kunde man åtminstone under 1800-talet t. ex. inte få alla herrarbetare att styrka sin vandel under bortovaron. Å andra sidan utdömdes böterna sällan.

Den starka sociala kontroll, som härskade på lokalplanet, verkade också under utvandringen. Gruppbildningarna kan i mycket ses som mobila annex till hembygden. Genom att det ofta fanns flera sockenbor på samma ort, kunde man gå samman och isolera sig från omvärlden. Gemensamma behov och intressen gav stadga åt gruppen. Verkliga eller inbillade sanktioner av olika slag styrde medlemmarnas handlande.

Det goda anseende, som herrarbetarna eftersträvade utanför Dalarna, hade de i de allra flesta fall i hembygden. Arbetsvandringarna stod i samklang med den lokala opinionen.

XII. Herrarbetet och hembygden

Genom att studera förhållandet mellan herrarbetaren och det samhälle, som han utgått från, sätts säsongarbetet in i ett större sammanhang. Det blir då en faktor bland andra i ekvationen över de krafter, som påverkar sociokulturen. Den kraft, som överväger, ger samhället dess särart. Det finns anledning antaga, att herrarbetet ofta varit en dylik dominant.

Demografisk påföljd

Det har framkommit, att en ganska stor andel utflyttningar haft sin grund i herrarbete. Folkmängden påverkades således. I Mora var särskilt många flyttande kvinnor, varför könsfördelningen i hembygden i någon mån kan ha förändrats. Eftersom vidare deltagande i herrarbete krävde en viss företagsamhet, torde vandringarna ha betytt en viss avtappning av den intellektuellt rörligaste delen av befolkningen. Också fysiska drag hos populationen kan ha påverkats. Lundman räknar med att av honom framräknade siffror för rättviksbornas kroppslängd är minimimått, eftersom det skett en utflyttning av kraftiga byggnadsarbetare.[1]

Säsongmigrationen medförde ett stort kontaktfält, varför vi kan vänta en vid giftermålszon för övre Dalarnas socknar. En forskare har beträffande 1500- och början av 1600-talet påpekat, att i Dalarna antalet äktenskap, där hustrun är utsocknes, är betydligt större än vad man kunnat vänta. Han bygger iakttagelserna på domböckerna.[2] I fråga om herrarbetet har närmare undersökning utförts blott för Ytterboda, där ett fåtal exempel finns på att partnern hämtats långväga ifrån. Vi får också räkna med att många funnit en utombys äkta hälft inom vandringsflocken, arbetslaget eller kotteriet. Dock torde de exogama giftena ej ha varit särskilt många före 1800-talets senare del eller slut; Lundman uppger t. o. m. att herrarbetet haft ringa betydelse därvidlag.[3]

[1] Lundman 1945, s. 69.
[2] Lindén 1933, s. 38 f.
[3] Lundman 1945, s. 64.

På grund av att en stor del av befolkningen blott var hemma under en del av året torde födslarnas fördelning uppvisa avvikelse från det normala.[4]

En paradoxal följd av säsongvandringarna var den brist på tjänstefolk i övre Dalarna, varöver ofta klagats, och som i Mora — förmodligen — avspeglas i en betydande inflyttning av värmlänningar. Vid 1700-talets mitt beskärmade sig t. ex. pastor i Venjan över att han hade svårt att få drängar på grund av hemslöjden och herrarbetet, och 1797 hörde en resenär samma synpunkter i Ål.[5] Enligt den förut omtalade byordningen i Mora från ca 1760 skulle vid sockenstämma överenskommas om hur många och vilka tjänstehjon varje by skulle avlämna till prästerskapet och ståndspersonerna — helt säkert en följd av att ungdomarna hellre ville söka förtjänst på annat håll. Redan ett tingsbeslut 1746 hade kodifierat principen. Vägrade de utsedda — så skedde t. ex. 1761 — utgick böter.[6]

Till följd av att de nutida byggnadsarbetarna från Nedansiljan vanligen behåller åtminstone gårdssamlingen på fädernehemmanet som replipunkt och sommarnöje även om de flyttat ut,[7] får bygden sommartid ett säsongvis befolkningstillskott utöver de vanliga turisterna. Många brukar definitivt flytta tillbaka till hembygden efter pensioneringen, vilket kan medföra problem för åldringsvården.

Förhållande till årscykeln

Herrarbetets inpassning i arbetsåret kunde variera från gård till gård, allt efter håg och läggning samt tillgång på arbetskraft.[8] Arten av arbete samt målortens belägenhet spelade naturligtvis också en bety-

---

[4] En undersökning av födelsetiden i Mora, St. Kopparbergs och Hedemora snr 1860–69 (2 400, 1 400 resp. 1 700 barn) visar i Mora maximum i januari, september och februari, minimum i juni och november, i St. Kopparberg maximum i januari, november, december, minimum i april och mars, i Hedemora maximum i januari, april och november, minimum i maj och juni (SCB. Befolkningsstatistik, primäruppgifter).

[5] Ekström 1957, s. 72; UUB. Handskr.avd., S 39, s. 45.

[6] Ekström 1957, s. 72; ULA. W-läns HA, ser. XI, A I: 58, 1.12.1761, § 40. Även pastor i Gagnef anhöll vid tinget om samma förmån, men menigheten nekade (d:o 5.2.1761, § 105).

[7] Lindberg, E., 1960, s. 264; 1961, s. 188 f, 191 f. — Många byggnadsarbetare låter marken ligga för fäfot, vilket medfört konsekvenser för jordbruket (arrondering, skifte) och landskapsbild (igenväxning).

[8] ULMA 13695, s. 1.

dande roll. Mönstret i stort var dock, att de flesta av omständigheterna tvangs vara borta från snösmältningen till fram emot jul med avbrott, särskilt längre tillbaka, för slåtter och skörd. Under vinterhalvåret upptogs tiden av reparationer, hemkörning av ved och foder, leveransen av skattepersedlar, forkörning samt kanske kolning och hemslöjd med tillhörande försäljningsfärder.[9] Anpassningen till årscykeln var någorlunda god. Säsongarbetet och lantmannanäringen stod i växelverkan.

Ett intressant exempel på ett bolag 1795–96 mellan en herrarbetare och en hemmavarande broder omtalas i ett tingsprotokoll. Arbetsförtjänsten, 19 rd 4 sk (?) under ett knappt halvår, delades lika, och som motprestation bärgade den hemmavarande brodern herrarbetarens gröda och tog hand om hans kreatur.[10]

En trolig följd av männens bortovaro blev att vissa sysslor lokalt utbildades till traditionellt kvinnogöra, t. ex. sådden på vissa håll i Ovansiljan[11] och — framför allt — tröskningen i Österdalarna. Yrkeströskarna därifrån bestod av kvinnor, medan från Västerdalarna även män kunde deltaga. Upplysande är ett uttalande från Mora: karlarna skämdes för att tröska, och fanns inga kvinnor i huset, lejdes tröskerskor.[12] En genomgång av traditionsuppgifter från andra landsändar ger vid handen, att långväga yrkeströskare där tydligen uteslutande varit män. Jag tänker mig, att det i Österdalarna långt tillbaka kommit på kvinnornas lott att tröska, eftersom männen varit ute på förtjänst. Efter hand har det blivit en fast institution. När så kvinnorna börjat herrarbeta, har de utnyttjat sin kunnighet, varigenom männen utträngts från sysslan eller ej velat befatta sig med den, eftersom det var traditionellt kvinnfolksgöra.

Till följd av all frånvaro kom bröllopen företrädesvis att hållas vintertid. Vigslarna i Mora har undersökts vart tionde år 1745–1885 samt decenniet 1860–69. Fram till omkring 1850 hålls minst hälften under

---

[9] Handelsfärdernas mönster beskrivs på 1770-talet vara följande. Efter jul for man ut med slöjder (i exemplet tydligen laggkärl), som blott vid svårt före avsattes i länets städer, eljest fraktades lasset främst till B-, C-, D- och U-län. Färden tog 4–6 veckor. Eventuellt såldes kvarvarande lager i dalastäderna på återresan. Då man kom hem, hade de hemmavarande gjort färdigt ett nytt lass, som i de flesta fall såldes inom länet (mot pengar, ej säd). Det som eventuellt ej kunde avyttras, byttes mot köpmannavaror hos handlandena. På lassen medtogs i mån av tillgång lättare varor såsom fågel, smör och humle, vilket byttes mot spannmål. (RA. Lanthushållningskommissionen 1772, vol. Marknader.)

[10] ULA. W-läns HA, ser. XVIII, A I: 23, 10.3.1801, § 134.

[11] Erixon 1956, s. 160.

[12] ULMA 9724, s. 1 f. Jfr även Levander 1943–53, 1, s. 447 f.

första kvartalet. Bröllopen utsprids med tiden allt mera över året. Under perioden 1860–69 (464 st.) hölls 34% under första kvartalet, medan motsvarande procenttal för St. Kopparbergs sn (238 st.) och Hedemora landsförsamling (386 st.) var 12%. I de sistnämnda socknarna inföll ca 47% av bröllopen under fjärde kvartalet, i Mora 22%. Däremot förlades vigslarna i Bjursås med dess annorlunda utvandringsmönster (vedsågarna) mest till sommar och höst.[13]

1770 klagade pastor i Mora över den »eländiga» undervisning i läsning m. m., som komme barnen till del genom mödrarna, eftersom fäderna vore frånvarande under en stor del av året.[14]

Herrarbetet stod också i samspel med tidpunkten för officiella förrättningar.

Tingsterminen i Österdalarna inföll på 1600-talet vanligen under första hälften av december, i Västerdalarna i januari. Efter hand som målen blev flera, påbörjades förhandlingarna i Österdalarna allt tidigare och ägde vid 1700-talets mitt rum ca 5.11–20.12. I Västerdalarna var tidpunkten ej riktigt lika fixerad utan inföll på varierande tider i januari–mars. Man kan gissa, att somliga herrarbetare i Österdalarna anpassade sin hemkomst lagom till tinget, om detta inföll sent (vilket var fallet i Ovansiljan). Ej sällan inträffade dock, att instämda personer var frånvarande på herrarbete, varför tingsterminen ej var så väl avpassad. Olägenheterna trädde än mera i dagen sedan K. M:t 1757 på grund av kalenderbytet förordnat om en ändring av tingsterminerna. I övre Dalarna blev tiden fram till jul därigenom för kort, varför ett eller annat ting måste förskjutas. Domhavanden föreslog på grund härav menigheten i Gagnef att flytta förhandlingarna; dessa hade tidigare hållits i början av november, men han hade märkt, att folket då vore vid kolmilorna eller på herrarbete. Tingslagets invånare framförde kyndelsmässotiden som förslag, eftersom man då bestyrt de angelägnaste kolkörningarna samt återkommit från körslorna vid järnbruken, dit man begivit sig vid juletid. Förslaget stadfästes, men 1796 återgick man till den gamla ordningen. I Mora framhöll häradsnämnden 1761 att tingsterminen borde flyttas, eftersom allmogen vid den dittillsvarande tiden, omkring 1.12, dels varit på herrarbete, dels på myrslogarna efter hö. Man beslöt inhämta yttrande från sockenstämman i Mora. Där anfördes, att allmogen vanligen vore på herrarbete augusti–

[13] Mora. KyA, E 1–6; SCB. Befolkningsstatistik, primärmaterial; Forsslund 1918–39, 1: 10, s. 66.

[14] Mora. KyA, I: 3, brev till KB från pastor i Mora [1770].

december, men att tiden mellan Matsmäss (24.2) och mitten av mars vore lämplig, eftersom då alla vore mangrant hemma, sedan man i mitten av februari hemkommit från färdresorna. Den föreslagna tidpunkten fastställdes. Samma beslut fattade också tingsmenigheten i Orsa några dagar därefter.[15]

Uppbörden av de skatter och bevillningar, som utgick i reda pengar, ville man också ställa i beroende av arbetsvandringarna. 1769 anhöll sålunda allmogen i Västerdalarna i ett riksdagsbesvär (aldrig upptaget) att i framtiden få årets sista uppbördsstämma förlagd till slutet av februari följande år, eftersom allmogen då vore hemma från sina bergslagskörslor och »års förtienster». Några gånger, t. ex. 1711, bad allmogen att få anstånd med uppbörden tills herrarbetarna hemkommit med reda pengar.[16] Vid ett av KB föreslaget sammanskott till ett arbetshus i länet 1784 framhöll allmogen i Mora på samma sätt, att kollekt skulle upptagas så snart de utvandrande anlänt.[17]

Om anpassningen mellan soldaternas och beväringarnas övningar och herrarbetet har tidigare talats (s. 348).

Husförhören i övre Dalarna var — till skillnad från det normala[18] — genomgående förlagda till vintern och förvåren, helt säkert därför att allmogen då var hemma. Detta framgår av att tidpunkten för förhören låg annorlunda i de socknar, där utvandringsmönstret avvek från det vanliga: i Bjursås hölls de påsktiden, då männen brukade återkomma från vedsågningen, och i Malung flyttades de omkring 1810 från mars–april till oktober, eftersom skinnarna var borta från hösten till våren eller sommaren.[19]

Ekonomisk betydelse

Förut har talats om dagsförtjänsternas storlek och om löneförmånerna. Intressantare är emellertid frågan om överskottet per säsong och framför allt den ekonomiska betydelsen för bygden. Uppgifterna är emellertid fåtaliga och givetvis oftast av diskutabelt källvärde.

---

[15] Svea hovrätts brev 9.2.1757 (PHandl.); ULA. W-läns HA, ser. XI, A I: 55, utdrag ur Gagnefs sockenstämmoprot. 30.5.1757; ser. XI, A I: 58, 1.12.1761, § 168, 14.12.1761, sista paragrafen.

[16] ULA. Lka-W, G 1, riksdagsbesvär; RA. Topographica, fasc. 226, 19.4, 27.5. 1711 (båda supplikerna från Mora).

[17] Mora. KyA, K I: 1 b, 4.4.1784.

[18] JA, 1, s. 237.

[19] Västerås. Domkapitlets arkiv, F VII f: 2, enkätsvar från Bjursås resp. Malung.

Först kan konstateras, att for- och malmkörningen med stor säkerhet givit landskapets allmoge som helhet större utbyte i reda pengar än herrarbetet.[20] Skillnaden uppvägs knappast ens om man tar hänsyn till att herrarbetarna ej tärde på länets förråd under en stor del av året och dessutom vanligen hemförde säd. Troligen har dock i Ovansiljan herrarbetarnas samlade intäkter överstigit forkörningens, möjligen också i vissa socknar på annat håll.

De äldsta siffrorna för att bedöma binäringarnas ekonomiska betydelse ges av landshövding Järta 1823. Han uppger intäkterna därav vara upp till 500 000 rd bco. Då undantogs emellertid industrin samt bergsbruket. I det senare inräknas av allt att döma kolningen, som gav minst 1 rd styck för de 300 000 stigarna. Järnmalmsbrytningen, som huvudsakligen bedrevs som bondebergsbruk, inbringade 100 000 rd. Intäkterna på körslor uppskattades till ca 10 000 rd om dagen vintertid.[21]

För något senare tid föreligger kronofogdens i Ovansiljan beräkningar av intäkterna från olika binäringar (tabell 18; jfr också bilaga 6). Herrarbetets liksom hemslöjdens siffror är säkert mycket grovt skattade. Summorna är låga i förhållande till antalet utvandrande personer och omfattar förmodligen ej värdet av hemförd säd. Även med hänsyn härtill förefaller lönsamheten ringa, jämfört med de fåtaliga industriarbetarnas produktion. Antalet fasta arbetare anges t. ex. 1848 vara 110 inom bruksrörelsen, 25 på porfyrverket och 30 på glasbruket — därtill kommer dock arbetsinsatsen av ett okänt antal tillfälliga kolare, forkörare etc.

Vid 1860-talets början anges för Moras del herrarbetet lämna största vinsten, »dernäst komma klocktillverkning inom moderförsamlingen och hårarbete i Våmhus, vidare snickarearbeten inom moderförsamlingen och korgarbeten i Våmhus, samt slutligen forslingar och kolning». Skogsarbetet hade då ännu ej hunnit bli så viktigt.[22]

Det finns också en del uppgifter om mängden hemförd säd. Vid missväxten 1869 gjorde sålunda länets socknar på anmodan en beräkning av sädesbristen och angav möjligheter att täcka underskottet. I Rättvik saknades 11 360 tunnor (mot genomsnittligt 2 200), varifrån borde avräknas tillförseln av 1 360 tunnor genom »de personer, som vanligen till ett antal af 500 under sommaren utvandra på arbete». Per person förbrukades 2,5 tunnor. Socknens samtliga binäringar (huggning, kolning,

[20] Jfr dock Lhb 1818–22, W-län, s. 56.

[21] Lhb 1818–22, W-län, s. 44 f, 63.

[22] Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 76 f.

TABELL 18. *Intäkter på binäringar i Ovansiljans fögderi 1828–55.*

Riksdaler banco

År	Herrarbete	Hemslöjd	Bergsbruk	Älvdalens porfyrverk	Johannisholms glasbruk
1828	minst 30 000	83 500	ca 47 000		ca 35 000
1833	minst 25 000	75 000			
1839	33 333	75 000	125 000	25 000	41 000
1844	30 000	75 000	113 600	39 700	50 000
1848	30 000	80 000	113 600	40 000	50 000
1851	40 000			35 000	10 000 – 12 000
1855	35 000	80 000	119 500	39 600	5 000

Källa: ULA. Lka-W, D VII: 1–3.

malmkörslor, kalkbränning, snickeriarbeten, herrarbete) beräknades ge 100 000 rd. Eftersom priset per tunna sattes till 15 rd, skulle herrarbetet alltså svara för minst $^1/_5$ av inkomsterna på binäringar. Intäkten per herrarbetare blev omkring 40 rd vad säden beträffar. Bjursås saknade 2 090 tunnor. Man ansåg kolning och forsling inbringa 800 tunnor, försäljning av ladugårdsprodukter 690 samt arbetslöner och tröskning 250.[23]

Penninginflödet nådde också bankinrättningarna i hembygden. Insättningarna 1871–77 i Leksands sparbank har undersökts. Sammanlagda antalet insättare var högst i november (1 324), januari (965), juni (693) och maj (677). Novembersiffran torde stå i samband med sommarhalvårets hemkommande herrarbetare, maj- och möjligen junisiffrorna med vinterhalvårets. De insatta beloppen i november uppgick vanligen till 1–5 kr, medan majinsättningarna var 15–100 kr och främst gjordes av folk från Rönnäs och Ullvi, stockholmsågarnas hembyar. Enligt bankens minnesskrift skall ett stycke in på detta sekel insättningarna ha ökat kraftigt, när byggnadsarbetarna kom hem vid helgerna, främst påsk och midsommar. Likaså märktes skogsarbetarnas hemkomst vid påsktiden.[24]

Enskilda personers säsongintäkter nämns ibland. 1815 uppges en herrarbetare tjäna 40–50 rd per arbetstermin.[25] För ca 100 år sedan

[23] Falun, Lka-W, D XIII: 3. — Omkring 1770 gav hemslöjden i Ovansiljan goda år 3 000–5 000 tunnor säd i utbyte (Sthlm. Kammarkoll. arkiv, lhb, vol. »1773, avskrifter»).

[24] Leksand. Leksands sparbanks arkiv, dagjournal; Hedlund, K., 1960, s. 220 ff.

[25] LbA. Inkomna handl., lhb, 1815, W-län, Ovansiljan. Med herrarbetstermin avses säkert årets totala bortovaro; 1818 sägs förtjänsten vara 15–30 rd från påsk till

skall en namngiven kardkulla ha hemfört 40 rd vid säsongens slut.[26]

Hur ställde sig då herrarbetsförtjänsten till andra biinkomster? Genomgående förefaller forkörningen ha givit allra mest.[27] Tidigare har gjorts troligt, att intäkterna på hårarbete mot 1860-talets slut var bättre än på herrarbetet. Däremot skall, enligt en uppgift från Älvdalen, herrarbete ha föredragits framför gårdfarihandel; med det senare sysslade blott de, som ej kunde få annat arbete.[28]

Vid porfyrverket i Älvdalen visade sig dagspengen omkring 1795 — då efterfrågan på herrarbetare skall ha varit stor — ej vara konkurrenskraftig, varför flera arbetare valde att säsongarbeta. Ackordsarbetarna däremot tjänade mera och blev kvar hemma.[29]

De allra flesta yngre herrarbetarna har åtminstone i äldre tid varit underordnade familjens ekonomi och lämnade en stor del av förtjänsten till föräldrarna. Om en flicka tjänade t. ex. 100 kr under en sommar, skulle hon ha ca 75 kr med hem, vilket lämnades till föräldrarna.[30]

Ur familjens synpunkt var det tydligen oftast mest lönande, att mannen herrarbetade, medan kvinnan skötte gården. Möjligen har det kunnat inverka, att kvinnan traditionellt skulle ha hand om djuren och alltså var låst hemma.

Indirekt torde bl. a. herrarbetet ha medverkat till att höja lönenivån i landskapet. Medeldagsverkspriset var enligt markegångstaxan vid två undersökta tillfällen under 1800-talet näst högst i landet, vilket tolkats som att »det mera mångsidigt sammansatta näringslivet gav större valfrihet i strävan efter livets nödtorft, större självständighet och därmed också större möjlighet att hävda krav på lönearbetets ersättning».[31]

Spridningsfaktor

Av traditionsmaterialet framgår, att en mängd föremål tagits med hem från färderna.[32] Ej sällan var det rena nyheter för hembygden, men

början av juli (Kungl. Dalregementets historia, 6, s. 307). Källan från 1815 uppger, att ett lass laggkärl tog 5–6 veckor att göra och 3–4 veckor att avyttra samt gav 5–7 tunnor ren säd. Motsvarande utbyte 1765 (mycket höga sädespriser) var 4 tunnor (Beckman, B., 1930, s. 23).

[26] ULMA 25017, s. 68.

[27] ULMA 13278, s. 4. Jfr dock Arosenius 1862–68, 4: 1, s. 33.

[28] Levander 1914, s. 47.

[29] Solders 1936–61, 2, s. 39, 82 f.

[30] EU 22313, s. 2.

[31] Johansson, Alf, 1944, s. 62, 70.

[32] En del inländska exempel på spridning har omnämnts i kap. III ovan. Se också

det är oftast ovisst i vad mån dessa kom att få omedelbara efterföljare, så att de ej blev solitärer utan strukturell betydelse.

Vanligast träffade förändringarna dräkten. Redan på 1740-talet omtalas, att tunabor bure kläder av blått fris, »särdeles the, som på Kopparbergs bygden, för någon tid, wistats», vilket främst måste syfta på herrarbetarna och forkörarna.[33] Huvuddukar och -band skaffades hem av arbetsvandrarna och bars till folkdräkten.[34] Stockholmsfarare kunde få i uppdrag att köpa hem brudhandskar och nålar med glaspärlor, liksom de *braskband,* som i bröllopsföljet deltagande kullor bar.[35] I Boda började männen lägga bort folkdräkten på 1880-talet. En impuls gav de karlar, som varit borta på arbete och som kom hem i långbyxor.[36] I Floda hemfördes de första galoscherna av en kvinnlig herrarbetare.[37] En skildring från Mora på 1860-talet omtalar, att de yngre kullorna begynt svänga sig i krinolin, snörkängor och tunna skor, »vilket ... är ett i sednare tider insmuggladt långods från de bygder, de besöka under sina utvandringar». Ett decennium senare intygar en besökare, att Mora vore den socken, där folkdräkten mest bortlagts.[38]

Den ofta långa vägen hindrade merendels hemförandet av större föremål. Åtskilliga spinnrockar, ersättning för olika sysslor i Hälsingland, har dock burits hem till Transtrand.[39] En storbyggmästare, död 1889, som byggde mycket i Stockholm, skall ha fört den första järnspisen och kaffepannan till Färnäs i Mora, en herrarbetande kulla det första täcket till Nusnäs (1860-talet).[40] Vedmasarna i huvudstaden kunde ta hem möbler m. m., som de fått vid flyttningsuppdrag eller under sågningsarbetet och som annars skulle ha kasserats. En trädgårdskulla, som arbetade i Stockholm, fick med sig en mängd föremål hem av herrskapsfruarna: silkesdukar, broscher, armband m. m.[41]

Hedlund, M., 1946, s. 94 (jordbruksredskap, dräktdelar). För utländska exempel se Hedlund, M., 1946, s. 98 (skära); Mendelson 1911, s. 560 (konstgödning); Weber-Kellermann 1965, s. 313 (lie), 318 (skära), 298 (festbruk m. m.), 128 ff (skördeseder).

[33] Sahlstedt 1743, s. 112.

[34] Odstedt 1953, s. 258; Samuelsson 1934, s. 161. — Andra rörliga befolkningslager har också hemfört nyheter i dräkten. Se Odstedt, a. a., s. 165, 258 f, 261 ff, 297.

[35] ULMA 11973, s. 5; 1996: 1, s. 71.

[36] ULMA 12679, Tillägg, s. 3. Jfr även Berg 1951, s. 108; ULMA 25017, s. 13, 32.

[37] ULMA 25017, s. 83.

[38] Arosenius 1862–68, 2: 3, s. 61; Lundin 1875, s. 219. Förmodligen fick herrarbetet här hela skulden för något, som låg i tiden.

[39] ULMA 9542, s. 333.

[40] Mora. A. Olssons arkiv, uppteckning; ULMA 11266, s. 19.

[41] EU 31301, s. 2; ULMA 25017, s. 68.

Också en del andra mindre föremål togs hem, t. ex. småpresenter till småsyskon samt julgransprydnader och bordsur.[42] *Stockholmsäpplen* var en traditionell gåva, »å det var så gott!».[43] Den förut nämnde herrarbetare, som bildade bolag med sin broder, hemförde en silvertumlare, en kåsa och en bok, »Sömnlösa nätter»(?). En sollerökarl hade med sig de första strykstickorna, troligen 1839.[44] Från flera håll berättas om herrarbetare, som burit hem frön, kärnor och plantor.[45]

KB var på 1820-talet av den åsikten, att lantmarknader ej behövdes i länet, eftersom allmogen sålde och köpte allt behövligt under sina färder.[46]

Seder, bruk, arbetsteknik och andra abstrakta företeelser har också kunnat överföras via herrarbetare.

Vissa sädesuppsättningar i Gagnef och St. Tuna kan ha spritts söderifrån genom säsongmigranter, liksom bakstugan på Sollerön, som eljest saknas i bygden. På ön fanns också en tillverkare av kakelugnar, lerkärl m. m., som lärt sig konsten på en kakelugnsfabrik. Enligt en gammal tradition skall moraklockorna ha börjat tillverkas av en person, som varit i Stjärnsund på herrarbete.[47] De kringresande arbetarna upptog många nyheter i fråga om arbetsmetoder, konstruktioner och verktyg.[48] Seden med julgran lär vara införd i Mora av herrarbetare. En trädgårdskulla, som varit på Lovön, lärde sig matlagning på herrskapsvis.[49]

Spridning av sjukdomar har, som nämnts, kunnat ske via hemvändande säsongarbetare. Linné konstaterar i Mora, att »fråssan får ingen, som intet warit neder åt landet».[50] Också rykten kunde spridas.

Vanligen har arbetsvandrare liksom andra landsvägens folk spelat en betydande roll för överföringen av folklore — miljön och tillfällena inbjöd till muntlig framställning — och enstaka exempel saknas ej på detta i fråga om herrarbetarna.[51] Emellertid är företeelsen märkligt sällsynt; över huvud taget uppvisar Dalarna en förhållandevis mager

[42] ULMA 25017, s. 13, 22, 39, 48. Jfr även von Unge 1835, s. 85.

[43] ULMA 25017, s. 40, 48.

[44] Forsslund 1918–39, 1: 6, s. 71.

[45] Bengtsson 1950, s. 315; Jönsson 1917, s. 36; Pers 1948, s. 22, 81; ULMA 25017, s. 18, 61.

[46] Lhb 1818–22, W-län, s. 63 f.

[47] Laid 1952, s. 315 f; Homman 1938, s. 210; ULMA 12130, s. 9; Trotzig, D., 1937, s. 168.

[48] ULMA 25010, s. 13.

[49] ULMA 1992, s. 25; 25017, s. 53.

[50] Linné 1953, s. 36.

[51] Skansvakten, 36, s. 18. Jfr också Delargy 1945, s. 202.

folkloristisk tradition, vilket antagits vara en negativ effekt av herrarbetet.[52] Däremot har herrarbetare i förmodligen större utsträckning fört musikalisk tradition med sig hem, vilken kunnat slå rot.[53]

De stora folkrörelserna kom ibland in i hemsocknen med herrarbetare. Under senare delen av 1880-talet uppstod en socialistisk rörelse i Gagnef, förmedlad av Kymmer Olof Danielsson, som varit på sågverk i Gävle. Han blev sedermera en bemärkt man inom arbetarrörelsen. Många malungsbor, som var på arbete i Hälsingland, deltog i läsarsällskapens möten och införde rörelsen i hembygden. I Bjursås spred herrarbetare metodisternas tidningar och tidskrifter.[54]

Konfrontationen med andra tungomål kom ibland att påverka herrarbetarnas språk. Redan resenärer på 1750-talet uppmärksammade de rörliga morakarlarnas annorlunda tungomål, jämfört med kvinnornas.[55]

De andliga och materiella impulser herrarbetarna fick har ansetts »vara en av de väsentliga orsakerna till dalmålningens uppkomst». Samtidigt upplever dalmålarnas hembygd Nedansiljan en blomstring på åtskilliga områden,[56] vilket väsentligen måste tillskrivas det utvidgade herrarbetet.

Den viktigaste följden av herrarbetet torde ha varit en ändrad livsinställning och livsstil hos deltagarna. Intressesfären breddades. Säkert blev herrarbetarna ledande i samhällsutvecklingen, kanske inte så mycket officiellt — där hade de välbärgade större möjligheter — som i praktiken. De kom att utgöra en elit med ett övertag genom sin världsvana, som ej var de hemmavarande förunnad. Denna avvikelse från det hävdvunna mönstret togs av överhet och högre samhällsklasser som tecken på moraliskt förfall, avvikelse från det förutsatta, »passande» beteendet. En traditionsmeddelare har sammanfattat situationen i några expressiva meningar: »De som 'varit ute i världen' fick större fo[r]dringar på livsföringen. De ville kläda sig bättre, bo bättre. Fo[r]drade högre betalning och kortare arbetstid. Var rakryggade mot myndighetspersoner.» En annan källa talar om hur herrarbetaren vid hemkomsten blev en bemärkt person, eftersom han varit ute »i det stora sagolandet»; det blev ett oändligt berättande.[57] Man har alla skäl att antaga, att herrarbetarna kom att verka som opinionsförmedlare och

[52] Jfr Bringéus 1966, s. 79.
[53] Berg 1951, s. 108.
[54] Johansson, Arndt, 1955, s. 127 ff; Herlenius 1937 *a*, s. 25; 1937 *b*, s. 64.
[55] Hülphers 1762, s. 198; Tidström 1954, s. 31.
[56] Svärdström 1949, s. 11; Boëthius, G., 1927, s. 43, 50.
[57] ULMA 25010, s. 14; Nord 1926, s. 9 f.

utgöra en referensgrupp, normbildande för de andra i kraft av sin större erfarenhet.

Något skall också nämnas om herrarbetaren som nyhetsförmedlare till arbetsorterna.

Vi har redan sett, att vissa knuttyper troligen spritts genom dalska timmermän och att dalkarlsgröten förmedlats från ursprungsområdena, finnbygderna, ut över Mellansverige. Rödfärgning lär ha införts i Stugun, Jämtland, av en dalkarl omkring 1870. Murare från Lima–Transtrand anses ha spritt spisen med uppsvängd kåpa på norskt område. I Tåsjö, Ångermanland, vistades under flera år en dalkarl och lärde inbyggarna att myrodla och så höfrö.[58] Kullorna lärde ut att sticka sömvantar, berättas från Västmanland, och på Årsta gård lärde »lilla Dalkullan Anna ... Mamsell att väfva, som hon sade, Krusränder».[59]

Ett särskilt intresse bör ägnas skarv- eller lindslagan, som har en ändklump påskarvad slagvalen. Typen är utbredd från övre Dalarna i en sektor mot Gävle–Norrköping och anses vara spridd genom herrarbetare. Det äldsta belägget på redskapet är från 1835.[60] Som nästan alla traditionsuppgifter blott talar om dalska tröskare i det egna landskapet och Hälsingland, torde — om traditionen får anses gå tillbaka till 1800-talets mitt — spridningen antingen ha skett mycket snabbt decennierna dessförinnan eller delvis ha försiggått på annat sätt.

Säkert har åtskilliga andra nyheter införts av herrarbetare, ehuru det inte kan nås i källorna. De främmande specialarbetarnas redskap, metoder och konstruktioner måste ha tjänat som förebilder och efterapats.

Rörlighet men reliktkaraktär

Av de föregående kapitlen har vi fått en uppfattning av herrarbetets anpassningsprocess och dynamik. Materialet ger anledning till en del synpunkter på kulturprocessen, och då främst frågan varför landets mobilaste befolkning haft den mest reliktartade kulturen, vilket verkar som en paradox. Spörsmålet är utomordentligt komplicerat och har sannolikt rötter i landskapets äldsta förhållanden. Här skall uppställas en hypotes fotad på en organisk kulturuppfattning,[61] dvs. kul-

[58] EU 12583, s. 1; Erixon 1933, s. 294; Modin 1916, s. 185.
[59] Reenstierna 1946–53, 2, s. 410; EU 22441, s. 15.
[60] Atlas över svensk folkkultur, 1, s. 29; Trotzig, D., 1943, s. 24 ff, 33.
[61] Jfr t. ex. Bidney 1953, s. 131 ff.

turen sedd som en organism, kännetecknad av inre enhet, naturligt växande samt samverkan mellan delarna inbördes och mellan dem och helheten.

De huvudfaktorer, som ömsesidigt och med växlande styrka bidrar till att skapa en kultur brukar anses vara humanfaktorn, den historiska faktorn och den ekologiska faktorn. Om någon komponent ej harmoniserar med de andra, är anpassningen dålig.[62] Den ekologiska faktorn kan för sin del kompenseras. I övre Dalarna utgör herrarbetet denna ekologiska kompensation (tillsammans med andra mobila näringar). Eftersom samhällets väl och ve berodde på den näringstillförsel, som herrarbetet medförde, stod detta i brännpunkten för intresset, utgjorde ett *focus* (troligen finns också andra foci). Herrarbetet diskuterades och värderades. Såsom focus uppvisar det stor variationsbredd och ringa motstånd mot novationer inom det kulturkomplex, som utbildades.[63] Komplexets olika element bildade en mikrostruktur.

Ordet fordrar en definition, som lättast sker med hjälp av en modell. Jag avser med *kulturstruktur* ett mångdimensionellt gitter uppbyggt i dimensionerna form, mening, användning, funktion och tid.[64] I gittret ligger kulturens element infogade. Huvuddelen av elementen är så fast förenade — *essentiella* — att intet av dem kan rubbas utan att ett eller flera andra element påverkas. Gittrets vinklar bestäms av kulturens *värde* eller värden.[65] Strukturen och därmed jämvikten ändras, om värdena förskjuts. Varje kulturkomplex' mikrostruktur måste vara väl integrerat i samhällskulturens makrostruktur, även den uppbyggd på motsvarande sätt. Man skulle kunna likna kulturkomplexet vid en parabolisk spegel, där blott de strålar, som är parallella med axeln (överensstämmer med värdet), bryts till focus.

Det förhärskande värdet i herrarbetets kulturkomplex var förvärvsintresse — ordet synes vara mera relevant än vinstintresse. Om någon hotade värdet genom olämpligt uppträdande, sattes sanktioner in. — Det grundvärde åter, som styrde den dalska makrostrukturen, synes mig vara korporationism, till vilket vi återkommer.

Om värdet för en enskild herrarbetare ersattes av ett annat — brännvinstörst, nyfikenhet, förälskelse, för att välja några drastiska exempel — rubbades den interna strukturen, så att vandringarna ställdes till speciella målorter, företogs på onormala tider etc.

---

[62] Jfr Anell 1964, särsk. s. 8.

[63] Herskovits 1950, s. 542 ff. Jfr också Hvarfner 1964, s. 167.

[64] Jfr Linton 1936, s. 402 ff; Herskovits 1950, s. 169 ff.

[65] Eskeröd 1966. Jfr även Kolsrud 1961, s. 178.

Herrarbetets kulturkomplex har till vissa delar traderats i ett halvt årtusende, vartill bidrager, att den focala situationen förblivit oförändrad men också, att dess utövande gruppbildningar förnyats kontinuerligt — ungdomen har med de äldres hjälp smidigt förts ut i arbetslivet genom herrarbetslagen.[66] Först med den moderna skogsexploateringens penningflöde förlorade herrarbetet småningom sin karaktär av ekologisk komplettering och försvann ur focus. Mot slutet har de kvarvarande herrarbetarna framstått som anomalier.

Kulturkomplexet har varit utsatt för en rad jämkningar, utbyten, adderingar och avsnörningar. Dynamiken är knuten till värdenormen; strävan har varit att nå optimal anpassning till denna. I strävandena har både enskilda och institutioner på olika nivåer vanligen förenats; foci har sammanfallit. Förändringar i kulturkomplexet utgör sådant som att socknar börjat eller slutat herrarbeta, vandringsriktningar lagts om eller regleringar tvingat till omdispositioner. Varje förändring har haft följder för närliggande element.

Mikrostrukturens integrering i makrostrukturen tar formen av ett reciprokt förhållande. Arbetsårets uppdelning hade sålunda betydelse för delar av herrarbetets komplex, och arbetsvandringarnas terminer inverkade på tidpunkten för vissa samhällsyttringar.

Herrarbetet står alltså enligt denna organiska kulturmodell i focus och utgör därigenom ett kulturkomplex, som utmärks av formrikedom och som stått under diskussion samt besuttit en fortgående dynamik, yttrande sig i anpassning (tillägg, avsnörning, omformning) hän mot optimal anslutning till värdet, som jag ansett vara förvärvsintresset. Värdet bestämmer mikrostrukturens uppbyggnad, vars riktning sammanfaller med makrostrukturens i samhället. Att herrarbetet stått i centrum beror på att det kompletterat den ekologiska faktorn i kulturuppbyggnaden. — Med detta som bakgrund skall vi vända oss till avsnittets huvudfråga.

Övre Dalarnas etnologiska reliktkaraktär är väl känd.[67] Man har som förklaring främst pekat på de stora byarna med deras utvecklade organisation, där alla var socialt jämställda och inget kulturförmedlande skikt fanns, samt vidare på den geografiska isoleringen, den karga naturen, fattigdomen och den förut omtalade kulturfixeringen.[68] Men varför har inte herrarbetarna, som länkade ihop hembygden med omvärlden, tjänat som förmedlare och påverkat lokalkulturen i vida större utsträck-

[66] Jfr Hvarfner 1964, s. 172 f.

[67] Se t. ex. Atlas över svensk folkkultur, 1, s. 10.

[68] Jfr Jansson 1961, s. 122.

ning än vad de gjort? De konkreta och abstrakta kulturelement, som herrarbetarna bevisligen medfört, är av tämligen perifer art och har långtifrån alltid fått ordentlig grogrund, givit upphov till novationer.

Först skall framhållas en självklarhet: ekonomin skapar ofta en barriär, i synnerhet när det gäller att anamma konkreta nyheter. Herrarbetarna hade vanligen svag ekonomi, och hembygden var inte mottaglig eftersom resurser saknades. På liknande sätt satte naturmiljön stopp för vissa novationer.

En central roll i spridningsprocessen intar det medium genom vilket novationen bringas i kontakt med mottagaren. I vårt fall utgörs mediet av herrarbetaren, som till synes intog en social mellanställning — halvt bonde, halvt lönearbetare — vilket enligt alla regler borde göra honom lämplig som kulturförmedlare. Emellertid var mellanställningen i många fall illusorisk. Genom sin sociala bakgrund identifierade han sig sällan med arbetarsamhället resp. tjänstefolket. Hans ringa fackliga anslutning pekar dithän. Det uppenbarades påtagligt också i konflikterna mellan herrarbetarna och de lokala arbetarkadrarna. Den vandrande dalkarlen stod inte i skärningen mellan pagan kultur och urban miljö; herrarbetaren förändrades först mycket sent från medlem i bygdelaget med dess lokalkultur till medlem i exterritoriella yrkesgrupper med speciell, delvis mobil kultur.[69]

De presumtiva kulturbringarnas kontakt med omvärlden var vidare ringa: herrarbetarna höll sig för sig själva i slutna grupper, där en social kontroll rådde av nära nog samma styrka som i hembygden. Eftersom grupperna i många fall kan betraktas som mobila annex till denna, utgör herrarbetarnas svaga kontakt delvis ett arv hemifrån. Men säkert förstärktes den avvisande hållningen genom herrarbetarnas speciella status. Deltagarna ägde kulturmedvetenhet och självkänsla, närd av de privilegier och det rykte man åtnjöt.[70] Herrarbetarna tog fasta på sin egenart (dräkten!) just därför att de var avsnörda från hembygden och såg denna i ett förklarat skimmer. Detta skapade en barriär mot att anamma det nya och främmande; herrarbetet kom kanske t. o. m. att förstärka hembygdens konservatism.

Av viss vikt kan ha varit, att den konkreta miljön på målorten åtminstone vad gäller bostad etc. ej var fritt vald utan berodde på arbetsgivarens ekonomiska förmåga eller hans bedömande av vad som

[69] Jfr Kolsrud 1961, s. 182.

[70] Jfr Beckman, B., 1930, s. 19 f, 431 f, 450.

passade för arbetsfolket. Åtminstone under det senaste seklet har herrarbetarna dessutom sannolikt mest varit ungdomar, som kanske haft svårt att sätta auktoritet bakom sina eventuella idéer om nyheter.

Vi vänder oss så till mottagarledet, lokalkulturen. Det är väl känt, att ett selektivt drag ingår i spridningsprocessen; blott vissa element upptas av dem, som står till förfogande. I övre Dalarnas stabila kultursituation med dess genom seklerna oförändrade värden var redan befintliga element så fast inlemmade i makrostrukturen, att de blott med svårighet kunde bytas ut eller nya element läggas till. Ett villkor var i så fall, att strukturen ej rubbades. Först när värdena började förskjutas, ruckades gittret. Annorlunda var det med de focala företeelserna, varibland herrarbetet var ett; där upptogs — man kan nästan säga anhopades — nyheter.

Man kan emellertid inte komma från, att reliktproblemet också har en väsentlig, psykologisk aspekt. Härvid knyter sig intresset till själva byn. I övre Dalarna är habitationerna mycket stora och inägostrukturen pulvriserad genom hemmansklyvningarna. Inom byar av denna typ var alla i mycket hög grad beroende av varandra och stränga regler måste uppställas för samarbetet. Detta befordrade en gruppkänsla, i vilken det fanns grogrund för lokala sedvänjor. Samarbetstvånget gör, att vi måste betrakta korporationism som ett grundvärde i dessa stora byar, vilket bestämde hela makrostrukturen. Novationer sågs som ett hot mot grundvärdet, och samhället fick en konservativ inställning. Vi kan, som Levander antyder, tala om en bymentalitet, en andlig inställning av konservativ art. Han fann, att dalmålet var mera opåverkat i de stora byarna än i de små och att nästan var by uppvisade ett särpräglat mål.[71]

Det kan också ifrågasättas, om inte storbyarnas konservativa inställning även har en genetisk grund, ehuru frågan är kontroversiell. Ingiftena blir flera i folkrika byar, eftersom årskullarna där är så stora, att tillfälliga anomalier i könsproportionen i stort sett upphävs och envar kan finna en jämnårig partner. Detta har, som B. Lundman visat, medfört stora antropologiska skillnader även mellan närliggande byar. Inom storbyarna finns t. o. m. antydningar till ingiftesgrupper av grannlag därför att valet av partner delvis har styrts av önskan att genom giftet få tillgång till skiften, som ligger nära de egna för att minska ytterligare ägosplittring.[72] Arvsmassan i storbyarna har till-

[71] Levander 1925–28, 1, s. 47 f.

[72] Lundman 1945, s. 63; Säve 1852, s. 269. Lundman har i en nyligen utkommen skrift (1967, s. 6 f) påpekat, att Ovansiljan uppvisar en blodgruppsfördelning »av

förts få främmande komponenter, vilket kan tänkas ha förstärkt särprägeln, något som i sin tur ökat gruppkänslan och därmed också konservatismen.

En stor del av reliktproblemet kan med detta resonemang koncentreras till två frågor: varför är byarna så stora och varför råder den ägosplittring, som framtvingat en så intim samordning bland brukarna?

Inländska motsvarigheter till Dalarnas storbyar finns blott i de norrländska älvdalarnas äldre bebyggelseområden. Den normala svenska byn bestod i allmänhet av 2–4 gårdar. I bl. a. övre Västsverige överväger enbölen. Storbyarna i Dalarna är ej heller någon ny företeelse. 1679 fanns 6 byar i Leksand med 19–31 gårdar och i Orsa lika många med 30–55. Mora hade i medeltal 29 gårdar per by.

Klart är, att de edafiska förhållandena har medverkat. J. Frödin, som framdragit de nyssnämnda siffrorna, ger följande förklaring:[73]

»På dylika dalslätter [i Norrland och Dalarna], omgivna av stora skogar, måste redan i den fasta bosättningens början en tendens ha gjort sig gällande att hopa bebyggelsen i stora byar. Hela den befolkning, som i huvudsak genom boskapsskötseln hämtade sin utkomst från de väldiga skogsvidderna, var hänvisad att förlägga sin fasta bosättning på den trånga dalslätten, den enda fläck, där odlingsbar mark fanns.»

Vidare spelar möjligheten till hemmansklyvningar en roll. Dessa hade vid nya tidens början ännu ej nått särskilt stor utsträckning i landet. I 1400-talslagarna fanns viss strävan efter att rättsligt sammanhålla odalgårdarna. Klyvningen tilltog sedermera, dock i relativt ringa grad på slättbygderna. Där var inägojorden den viktigaste produktionsenheten, som man ogärna splittrade. I skogsbygden däremot hade inägojorden blott ringa betydelse för försörjningen och kunde klyvas i smådelar, eftersom det primära var att hemmansdelens ägare fick andel i bytomt och, framför allt, i utmarken. Där hade alla bygrannar lika rätt att släppa sina kreatur. Fanns sedan ytterligare näringsutvägar, som gav möjlighet att förvärva säd, kunde klyvningen fortgå än längre.[74] I övre Dalarna var förutsättningarna gynnsamma för klyvning genom att gårdfarihandel och herrarbete var dylika extra utvägar. En

---

mer eller mindre gammal västeuropeisk typ». Han vågar den hypotesen, att i övre Dalarnas befolkning ingår »åtm. rester av ett äldre, kanske redan under forntiden undanträngt folkskikt av ålderdomligare, åtm. fysisk, typ».

[73] Frödin 1933, s. 80 f. — De speciella ägoförhållandena i övre Dalarna har diskuterats i en mängd sammanhang. Här kan pekas på Erixon 1960; Granlund 1938 (med konkreta exempel); Holmbäck 1934; Wohlin 1912; SOU 1931: 19.

[74] Frödin 1933, s. 74 ff; Erixon 1960, s. 196. Jfr också Wohlin 1912, s. 11 ff.

liknande hemmansklyvning finns också i flera andra trakter av Sverige, ehuru företeelsen där synes vara yngre än i Dalarna.[75]

Hemmansklyvning sker vid arvskifte, pantsättning och köp. Om man ej vill klyva hemmanet vid bodelning, utlöser normalt en person de övriga från gården, vilka i äldre tid då hänvisades till att odla ny mark i anslutning till byn eller att flytta ut, t. ex. till en fäbod, som därigenom blev permanent bebyggd. En möjlighet var också att ta städja eller bli t. ex. hantverkare eller soldat. Bildandet av helt nya gårdar kunde fortgå så länge det fanns tillgång till odlingsbar jord. I det germanska samhället var det en grundåskådning att låta familjeegendomen ograverad övergå till äldste sonen; på så sätt upprätthölls familjens anseende bäst.[76] Av allt att döma rådde emellertid i Dalarna mycket tidigt en annan uppfattning. Där tog ofta alla arvtagare lott i samtliga ägostycken, och jordstyckena blev en handelsvara, som gick ur hand i hand som vanlig lösegendom.[77]

När och varför dessa förhållanden uppstått — de är unika i sin konsekvens — är inte utrett. Dock torde bristen på jord ha medverkat,[78] men säkert fanns också andra, för oss nu oåtkomliga föreställningar; tidigare har nämnts, att man på 1700-talet ansågs för »oäkta» om man tog lösen för sin arvedel.[79] Det kan också tänkas, att sedvänjan har samband med att ett storfamiljssystem bröts sönder, kanske just därför att barnen tidigt kunde skaffa sig social status genom egna inkomster från binäringar.[80] Att fattigdomen skulle ha varit så stor, att man helt enkelt inte hade råd att lösa ut medarvingarna, förefaller mindre troligt; också i andra fattiga bygder borde i så fall sedvänjan funnits.[81] Inte heller Dalalagen ger någon ledtråd, där sägs t. o. m., att bonde må flytta bort på sina nyodlingar, om han finner det trångt i byn.[82]

Det är svårt att urskilja vad som är orsak och vad som är verkan, men uppkomsten av stora habitationer blev tillsammans med det radi-

---

[75] Wohlin 1912, s. 526 ff. Jfr också Boëthius, B., 1933, s. 6 ff.

[76] Wohlin 1912, s. 5. Jfr Erixon 1960, s. 195.

[77] Granlund 1938, s. 84; SOU 1931: 19, s. 52.

[78] Jfr SOU 1931: 19, s. 52 f.

[79] Jfr också Crælius 1837, s. 84.

[80] Jfr Erixon 1960, s. 195.

[81] Jfr Holmbäck 1934, s. 16.

[82] Erixon 1960, s. 209. Gustav Vasa kritiserade, att mycket folk trängdes på gårdarna i Dalarna och protesterade mot att byamännen av avund ej ville låta någon fattig »optaga ödemarker» utan tillägnade sig skog och mark miltals omkring, fastän de ej själva kunde bruka all mark (GVR, 17, s. 593 ff).

kala nytänkandet i fråga om arvssedvänjor och odaljordens natur av avgörande betydelse för övre Dalarnas kulturstruktur.

Med tillämpning av en organisk kulturuppfattning kan följande hypotes uppställas. I området skapades tidigt mycket stora byar på grund av att tillgången på odlingsvärdig mark var begränsad och att man av någon anledning föredrog att klyva hemmanen på alla arvtagare. Ett livsvillkor var därvid tillgången till skogsbeten och binäringar. I de tättbefolkade byarna tvangs man samarbeta. En noggrant reglerad social organisation uppkom. Kulturens grundvärde blev korporationism. Den sociala miljön — och möjligen också den genetiska — skapade fasta grupper, som kom att kännetecknas av konservatism. Denna förstärktes kanske genom en kulturfixering under högmedeltiden. På grund av binäringarna — ovisst om herrarbete eller myrjärnsförsäljning — och möjligen hög nativitet nådde befolkningen i Ovansiljan tidigt en storlek utöver vad den lokala ekologiska miljön kunde bära. Utvandringar blev en nödvändighet. Det värde, som styrde herrarbetet, var förvärvsintresset, i vars namn sanktioner sattes in mot allt som kunde skada ryktet. Detta var uppbyggt dels genom krigiska bedrifter, dels genom fredliga insatser på arbetsplatserna. Förutsättningen för bedrifterna var att folkledare tidigt utnyttjat de månghövdade dalkarlarna. Ryktet förstärkte kulturmedvetenheten. De utvandrande dalkarlarna klavbands av det egna kulturarvet och tjänade blott i ringa mån som kulturbärare till hembygden. Eftersom kravet på näringstillförsel var absolut, uppstod inga alternativ till värdet, som kunde medföra en kulturförändring förrän den ekologiska miljön genom yttre faktorer fick ökad potens (skogsexploateringen). Herrarbetet miste sitt värde och gled sakta ur focus. Strukturen hade dock blivit så fast, att den länge ännu hölls uppe; traditionen kom i någon mån att utgöra ett nytt värde för komplexet.

Om än herrarbetaren ej blev kulturbringare, medförde den erfarenhet han erhöll genom konfrontationen med yttervärlden samt den sociala rangen ett visst beteende. Detta bidrog till att skapa den grundpersonlighetstyp, vilken vi förknippar med dalkarlen och som blivit ett slags idealbild av den svenske bonden: självmedveten, envis, ordfast, idog, traditionsbunden.

XIII. Herrarbetets folklore och herrarbetet som inspirationskälla

Anekdoter

Omkring vandringsarbetarna uppstod helt naturligt en del folkliga skämt och fabler. Främlingarna representerade något annorlunda och exotiskt, särskilt om de, som herrarbetarna, hade ett annorlunda språk, artskilda seder och avvikande klädedräkt. Dalfolket anses också ha en drastisk humor och en förmåga att skapa träffande uttryck eller lakoniska kommentarer, som lätt kunnat kommas ihåg och bilda kärnan i historier, som levat vidare. Kanske har också herrarbetarna blivit intressedominanter, som dragit till sig anekdoter, som ursprungligen gällt andra. Även bland herrarbetarna själva har historierna säkert levat kvar, traderats från generation till generation och återberättats hemma. Här skall relateras några dylika, som väl karakteriserar herrarbetarnas kynne och livsstil.

En känd figur var »Greven», en till Garsås i Mora ingift leksandskarl, ansedd som ovanligt knepig. »En gång hade Greven arbete på ett bruk någonstans. På bruket fanns en stor elak hund, som vid ett tillfälle flög på Greven. Denne bar händelsevis ett järnspett på axeln och med detta smockade han till hunden, så den dog. När man sedan hittade den döda hunden, tillkallades Greven för att han skulle ta reda på vad den kunde dött av. Ja, Greven undersökte hunden noga och sakkunnigt, och så sade han: 'Ja, hä sir utö söm öm an skull ha fått slag.'»

Greven och hans lag byggde en gång en stenmur. »När muren var färdig, fanns inget mer arbete för dalkarlarna, utan de skulle få gå därifrån. Natten innan de skulle ge sig i väg, blev det emellertid en stark storm, och då passade de på att riva ned muren, så att det skulle se ut, som om den blåst omkull. Så fick dom då arbete med att bygga upp den igen. Det blev emellertid ett besvärligt arbete att passa ihop stenarna, som nu låg huller om buller, vilket kom Greven att utbrista: 'Jävvla, att int vi märkt stenar.'»

»Det var ett lag dalkarlar, som skulle utföra något arbete vid ett bruk i Värmland, och de utfodrades på brukets bekostnad med gröt, som kokades i en stor gryta. När dom inte orkade äta upp all gröten, 'så tog di schnåle dalkäran te å danse, så di skulle kunne äte ur hele gryta'.»[1]

[1] ULMA 26335, s. 26, 28 (efter Hj. Dallmer).

En skälm i ett herrarbetslag hällde i mer vatten än som brukades vid grötkoket. Männen kunde inte förstå, varför de blev mätta, trots att så mycket gröt fanns kvar, och trodde sig vara sjuka. Alla lade sig, tills de blev hungriga och orkade äta upp resten. Sedan tackade de Gud för att de fått hälsan åter.[2]

Olskavu, Hålskavan, kallades en mas, som var så snål, att bottnen gick sönder, när han lånat en grötgryta och skrapade den före återlämnandet.[3]

Om herrarbetarna kunde det heta, att »han går bort i länderna och bär byxorna i händerna», syftande på att man kunde ta av sig byxorna för att inte slita på dem, när man gick i ödemarken.[4]

I Hälsingland berättas om hur litet försagda dalkullorna var. En av dem räckte fram näven och sa: »De här ä klubba, som inte gistnar från skafte.»[5]

En lustig fiktion utgör historien om Stora daldammen, som ursprungligen tillskrivs en älvdalskarl, född 1641. Dammen vore mycket hög och gjord av kalvskinn. Bruste den, skulle folket nedåt landet dränkas, hotade dalkarlarna, och lyckades därigenom lura till sig kalvskinn av enfaldigt folk. Det långvariga dammbygget hade utbildat en särskild folktyp, näbbdalkarlen, som med näbben hakade sig fast i dammen och därför slapp använda byggnadsställningar. — Historien var i svang ännu omkring senaste sekelskiftet.[6]

Vandrings- och arbetsvisor

Som nämnts, brukade färden förkortas genom sång och spel. Om åtskilliga melodier heter det, att de just nyttjats vid vandringarna. Moraborna brukade sjunga *Till härlighetens land igen* vid färderna och under arbetet. Psalmen kunde också begäras sjungen vid likpredikan eller personalierna i hemkyrkan, om någon herrarbetare dog på främmande ort.[7]

En bryggerikulla från Siljansnäs berättar,[8] att kullorna före avfär-

---

[2] ULMA, G. Ericssons samling, 12, s. 670.

[3] Ynys Kristupp och andra, s. 3.

[4] EU 22313, s. 7.

[5] ULMA 1984: 5, s. 12.

[6] Skansvakten, 15–16, s. 19; 19, s. 10; Sthlm. Nordiska museet, Ottilia Adelborgs dagbok, 18.8.1905.

[7] Beckman, J. W., 1845, s. 318.

[8] Skalk-mor i Siljansnäs. — Visan återfinns i EU 28891.

den brukade samlas med zittra och gitarr på Björkberget för att ta farväl av hembygden. Därvid sjöng man en visa:

»Vi segla ut på livets hav ifrån vår ungdoms strand
vi stego nyss i samma båt och lade ut från land
utöver vida rymdens fält vårt segel flyger ut
vi vet ej vart färden bär och ej när den tar slut.»

Under 1700-talet fanns en välkänd *Wälment Bröllops Wijsa*, som anges sjungen »af en Dahlkarl på resan till Rumbolandet; då kullorna wippa, hoppa och trippa», vilken börjar »Sen vi i Dahlom ha lyckta at träda». Den synes ursprungligen vara skriven till ett bröllop, hållet hos J. Swedberg, och har alltså ursprungligen ingenting med herrarbete att göra vad beträffar användningen.[9]

På hemvägen brukade dalkarlarna sjunga en vitt spridd visa:[10]

»I morgon reser vi till Dalom igen,
om Gud han giver oss hälsan.
Gud hjälp oss över Amungen,
Gud hjälp oss över Skattungen.
Gud hjälp oss över Siljan.»

Flera folkliga arbetsvisor med anknytning till herrarbete finns. Byggnadsarbete var ett vanligt motiv, liksom skogsarbete. En kännare påpekar dock, att flera av dem är eller kan vara allmängods, som förts hem till socknen och upptecknats där. Visor av skillingtryckstyp om den hemlängtande herrarbetaren finns också.[11]

Litterärt, musikaliskt och konstnärligt incitament

»Och på ängen ren,
Lutad mot en sten,
Dalkarln i sin skyffel tar.»

Fredmans epistel nr 39 är kanske det äldsta exemplet näst efter den nyssnämnda bröllopsvisan på att herrarbetaren införts som en färgklick i litterära verk. Åtskilliga yngre exempel finns. A. T. Gellerstedt

[9] Wrangel 1894, s. 73, not.

[10] Visan — här citerad efter Rehnberg 1944, s. 318 — förekommer i ett dussin uppteckningar och vissamlingar (Sthlm. Svenskt visarkiv, Förstaradsregister). Av beläggen att döma förefaller den vara tillkommen på 1840-talet men kan också vara äldre.

[11] Rehnberg 1945, *passim*.

har en liten prosaskiss om en ros, där en trädgårdskulla spelar en viss roll, och i en religiös roman, *Gästabud i Oljonsbyn,* finns ett kapitel om orsakullor i storstaden — dock nästan helt utan folklivsskildring. P. A. Fogelström har i sin stockholmsroman *Mina drömmars stad* satt in herrarbetande dalfolk, vilka arbetar på en stearinfabrik; sakuppgifterna har hämtats från N. Forssells monografi över Liljeholmens stearinfabrik.[12]

Av författare, som direkt tagit herrarbetet som motiv, märks främst E. A. Karlfeldt, vars *Dalmarsch* väl är det litterära verk, som mest medverkat till att hålla föreställningarna om herrarbetet levande. Mycket är byggt på verklighetsunderlag. Karlfeldt växte upp på en gård alldeles intill Brunnbäck, där herrarbetarna brukade passera.[13]

Selma Lagerlöf infogade i *Nils Holgerssons underbara resa* ett avsnitt, »Myr-kerstis berättelse», om en dalkullas arbetsliv vid 1850-talets mitt. Skildringen, en regelrätt traditionsuppteckning, ehuru omarbetad till talspråksform av Valborg Olander, ingick i det folkloristiska stoff, som insamlades för boken ute i bygderna av olika personer. Avsnittet var f. ö. det enda av stoffet, som kom till användning.[14]

L. Lunell, en vid sekelskiftet mycket läst författare av folklivsskildringar, har skrivit en novell med herrarbetet som motiv och 1800-talslitteratören J. Jolin en halvt litterär skiss.[15] A. Hazelius författade i sin ungdom en visa i folkton kring herrarbetet. Kerstin Hed (Hilda Olsson) har skrivit en dikt, *Tröskkullan,* om en kvinna, som »längtar hem till julen, / hem till Siljansnäs». I den skämtsamma stilen går R. Nilssons *Visan om murare Andersson,* där den dalska invasionen av byggnadsarbetare till andra orter är motivet: »Fem tusende man från Dalmasien tåga.»[16]

I Dalaföreningen i Stockholm har herrarbetet utnyttjats som ämne för en kantat av P. Johannes vid 50-årsjubileet. Även vid ett internt underhållningsprogram, framfört av föreningens kör och spelmanslag, har motivet använts.[17]

Den förut nämnda »Vackra dalkullan», som sålde mjölk i Stockholm, gav upphov till en rad hyllningsdikter och visor.[18]

[12] Bellman 1916, s. 118; Gellerstedt 1909, s. 16 f; Fridén 1946, kap. 3; Fogelström 1960.

[13] Karlfeldt 1932, s. 94; Larsson i By 1948, s. 130 f.

[14] Lagerlöf 1931, s. 376 ff; Ahlström 1958, s. 33 f.

[15] Lunell 1911, s. 5 ff; Jolin 1872–77, 1, s. 118 ff.

[16] Böök 1923, s. 94 ff; Olsson, H., 1913, s. 62 ff; Nilsson 1947, s. 41 ff.

[17] Johannes 1952; ULMA 26335, s. 23.

[18] Dalgård 1950, s. 94 ff.

I H. Alfvéns balett *Den förlorade sonen* ingår den tidigare omnämnda Herrarbetslåten; baletten är uppbyggd som en rad dalmålningar.

För konstnärer, intresserade av folklivsskildringar, har herrarbetarna självklart utgjort ett tacksamt motiv. Främst har man avbildat vedsågare och roddkullor.

P. Hilleström, vilken gärna gjorde genrebilder, har målat *Vedhuggare från Mora,*[19] som ger en god illustration av stockholmssågarens utrustning (plansch 12). En sågare återfinns även på en stockholmsbild av G. W. Palm 1875. Konstnären har troligen inspirerats av Hilleströms målning. Palms vedsågare ingår också i hans *Croquier efter naturen* (plansch 13). Även A. Lauréus, som med förkärlek avbildade folkliga scener, har målat en vedsågare.[20] Ytterligare en dalkarl, nu bärande ved, avbildas på en målning av C. A. Dahlström 1857. Denne har också återgivit en vedsågare på en gruppbild i ett planschverk.[21]

Dahlström återkommer till herrarbetarna i en bild av en vevslup. De pittoreska vevsluparna finns även t. ex. på en teckning av F. von Dardel (plansch 17; också ett utkast finns), roddbåtarna på litografier av J. Cardon (plansch 16) och C. J. Billmark.[22]

»Vackra dalkullan» har avbildats på en känd målning, tillskriven E. Wahlbergsson, och dessutom på ett par porträtt.[23]

B. Nordenberg, en av de s. k. düsseldorfarna, som med förkärlek målade genremässiga folkmotiv, gjorde 1855 *Utvandring i Öster-Dalarne,* som sedan litograferats (plansch 4).

Dalmålarna har i sina bibliska motiv då och då smugit in små genrebilder, som kan sägas illustrera herrarbete. I Winter Carl Hanssons *Vingårdsmannen* återfinns tre karlar, som ansar en kurbits. Också på Back Olof Anderssons och signaturen DAS' målningar med samma motiv finns arbetsbilder. Den senare målningen har dock en förlaga med samma motiv. Kers Erik Jönsson målade 1820 *Israels barns träldom,* där Israels barn sliter på ett bygge (se skyddsomslaget). Av

[19] Namnet enligt ägarens, Zornmuseet, anteckningar; även andra titlar förekommer. — Nedan upptas ej en del bokillustrationer och reportageteckningar med herrarbetsmotiv. Dock bör nämnas en valaffisch från stadsfullmäktigevalet i Stockholm 1935, vilken föreställer en busslast dalamurare som just anlänt till huvudstaden (plansch 27). Det har ej lyckats mig att via dagspressen fastställa motivets anknytning till valrörelsen eller affischens text.

[20] Palms målning från 1875 är återgiven i Berg 1944, bild 2, Lauréi målning i Kumm 1944, s. 91.

[21] Återgivna i Berg 1944, bild 6; Rosander 1962 *c,* s. 133.

[22] Återgiven i Kumm 1944, s. 88.

[23] Återgivna i Dalgård 1950, s. 85, 89, 93.

direkta herrarbetsmotiv märks en målning av Erik Andersson från Leksand med en präktig bild av ett par tegelmurare.[24]

På en tavla av C. Gustafsson, *Hamnparken i Jönköping*, har en trädgårdskulla satts in som staffage i förgrunden.[25] A. Zorn, själv son till en bryggerikulla, har målat ett par interiörer från Hamburgerbryggeriet med flera arbeterskor.[26]

1961 tillkom ett konstverk med herrarbetet som centralt motiv. Stina Sunesson, som tidigare utfört flera färglitografier med motiv ur kända dikter, gjorde då en litografi som illustration till Karlfeldts Dalmarsch (plansch 28).

»Marschen går till Tuna
på hed och backar bruna,
marschen går till Mora
och bergen de blå.
Med hacka och med spade
vi draga hem så glade
till skogarna de stora
och kullorna de små.»

[24] Återgivna i Svärdström 1944, färgplanscherna 3, 10, 32; Berg 1944, bild 4.
[25] I Länsmuseet, Jönköping.
[26] En av dessa återgiven i Rosander 1962 *a*, s. 227.

Zusammenfassung

Herrenarbeit

Saisonmässige Arbeitswanderungen der Dalekarlier.
Eine vergleichende Studie

Von der Provinz Dalekarlien (d. h. dem Regierungsbezirk Kopparberg) sind vom Ende des Mittelalters an bis um 1960 umfassende Arbeitswanderungen nach anderen Orten ausgegangen. Sowohl in der Umgangssprache wie auch in der wissenschaftlichen Literatur bezeichnet man diese Saisonarbeit als *Herrenarbeit*: wer es sich leisten konnte, Arbeitskraft anzustellen, wurde von den Dalekarliern als „Herr" betrachtet. Man arbeitete für Gemeinden, Korporationen, Industrien und Geschäftsunternehmen, für Gutsbesitzer und Bauern. Wir untersuchen in der vorliegenden Abhandlung die Geschichte der Herrenarbeit, die Verhältnisse der Herrenarbeiter daheim und in der Fremde, ziehen zum Vergleich ähnliche Erscheinungen anderwärts heran, stellen die Bedeutung einer zentralen Führung für die Herrenarbeit dar und behandeln endlich die Beziehung der Herrenarbeit zur Soziokultur.

I. *Einleitung*

Die Einleitung fasst den Stand der schwedischen und ausländischen Forschung über saisonmässige Arbeitswanderungen zusammen (S. 13–17) und gibt Definitionen. Die Abhandlung beschränkt sich auf bestimmte Arten der Saisonarbeit (nämlich auf freiwillige Arbeit ausserhalb der Heimatgemeinde, auf Industrie- und Schwerarbeit ohne künstlerischen, geschäftlichen oder kleinhandwerksmässigen Einschlag) die sich auf einen Zeitraum von etwa zwei Wochen bis zu $^3/_4$ Jahren erstrecken und sich womöglich mehrere Jahre nacheinander wiederholen. Ferner beschränken wir uns auf Wanderungen, bei denen der Arbeitsplatz so weit entfernt war, dass man zur Nachtruhe normalerweise nicht nach Hause gelangen konnte (anderenfalls handelte es sich um ein Pendeln). Durch diese Begrenzung werden z. B. folgende Arbeiten ausgeschlossen: behördlich befohlene Arbeiten, Arbeiten als Steuerauflage, Nothilfearbeiten, sowie bewegliche Berufe mit künstlerischem Anstrich (wie etwa das Malen von Tapeten). Auch Wanderhändler und Fuhrleute lassen wir beiseite. Eine wichtige Gruppe von Arbeitern,

die wir ebenfalls übergehen, ist die der ständig wandernden Gelegenheitsarbeiter, vor allem der Waldarbeiter, die ausschliesslich von Gelegenheitsarbeit leben, wo sie sich bietet, die aber nicht für einen Teil des Jahres in die Heimat zurückkehren.

In der Einleitung beschreiben wir ferner die Quellen. Ausser den gedruckten Quellen (amtlichen Veröffentlichungen, Reiseberichten, topographischer Literatur, Annoncen usw.) wurden Traditionsaufzeichnungen und anderes Archivmaterial verarbeitet. Über die Herrenarbeit liegen etwa 300 Aufzeichnungen vor (ca. 85 davon wurden vom Verfasser ausgeführt), über andere schwedische Saisonwanderungen gibt es ca. 500 Aufzeichnungen. Diese Sammlungen befinden sich vor allem im Landsmålsarkiv, Uppsala (ULMA), im Nordischen Museum, Stockholm (EU) und im Folklivsarkiv, Lund (LUF). Den Quellenwert des Traditionsmaterials diskutieren wir einlässlich (S. 23–30). So weisen wir u. a. darauf hin, dass kein „sampling" vorgenommen wurde, ferner auf die Einwirkung der Wahrnehmung (Perzeption) und der Vergesslichkeit, auf die Bedeutung des Zeitfaktors und die Rolle des Aufzeichners (Interviewers). Diese Faktoren lassen sich alle im Begriff der *Repräsentativität* zusammenfassen, der Geltung einer Aufzeichnung in grösserem Zusammenhang und ihrer Brauchbarkeit als Typbeispiel. Eine Aussage kann zwar sachlich richtig sein, muss deshalb aber nicht repräsentativ sein. Wenn eine Aufzeichnung als repräsentativ gelten soll, muss sie sich bis zu einem gewissen Grade verallgemeinern lassen. Die Repräsentativität ist z. T. vom Vermittler abhängig. Man kommt dem Idealfall am nächsten, wenn der Betreffende als objektiv betrachtet werden kann, wenn er einen weiten Überblick, Übung und Schulung hat, und mit der fraglichen Erscheinung seit langer Zeit, und zwar so gegenwartsnahe wie möglich, vertraut ist. Ferner soll er seine Tradition möglichst selber — ohne Vermittlung anderer — dokumentieren. Die Repräsentativität dürfte umso mehr abnehmen, je weniger diese Voraussetzungen erfüllt sind. Um zu beurteilen, ob ein Gewährsmann umfassenden Einblick in das von ihm überlieferte Material hat, ist es wichtig, dass man seine gesellschaftliche Stellung und seine sonstigen Lebensverhältnisse kennt. Ob eine Angabe repräsentativ ist, kann letztlich nur der Forscher beurteilen, der andere Aufzeichnungen über dieselbe Erscheinung und anderes für den Zusammenhang bedeutungsvolles Material kennen muss. Umfassende Quellenforschungen sind daher von grosser Bedeutung. Die Richtigkeit einer Tradition lässt sich zuweilen rein objektiv an Hand von anderen, unwiderlegbaren Quellen kontrollieren (gleichzeitiges literarisches Mate-

rial, zeitgenössische Archivangaben, erhaltene Gegenstände oder Bilder). Ein weiteres Indizium für die Richtigkeit einer Aussage ist die Zahl übereinstimmender Angaben. Wenngleich man nicht behaupten darf, dass die Qualität der Quantität proportionell ist, so pflegt doch die Übereinstimmung darauf zu deuten, dass die Angaben sich der „Wahrheit" annähern. Überprüft man das in der Abhandlung verarbeitete Traditionsmaterial, so gilt zumindesten von dem aus Dalekarlien, dass es repräsentativ und von gutem Wert ist.

Die wichtigste Quelle des übrigen Archivmaterials ist die Buchführung der Provinzregierungen und in Dalekarlien der Pfarrämter über die Ausfertigung von Inlandspässen; das Passrecht wurde den Pfarrern von Dalekarlien im Jahre 1810 übertragen. Es sind hier indessen nur 15 Diarien aus verschiedenen Zeiten bewahrt (Fig. 1). Die Buchführung enthält Datum, Namen, Heimatort, Ziel und — zuweilen — Zweck der Reise.

In einem Exkurs behandeln wir die Gesetzgebung über die Inlandspässe (S. 32–50). Um die Mitte des 18. Jahrhunderts begannen die Behörden zu fordern, dass die Einwohner bei Reisen ausserhalb des Regierungsbezirks ihrer Heimat einen vom Magistrat, vom Regierungsbezirk oder von der örtlichen Verwaltung des Regierungsbezirks ausgestellten Pass bei sich trügen. Zu Anfang des 19. Jahrhunderts wurde die Überwachung wesentlich verschärft. In Dalekarlien hatten, wie gesagt, die Pfarrer das Recht zur Ausfertigung der Pässe. Vielleicht wurde diese Ordnung etwas später auch in einigen anderen Regierungsbezirken eingeführt. Um die Mitte des 19. Jahrhunderts nahm man es mit der Passpflicht nicht mehr so genau, und 1860 wurde das Passgesetz aufgehoben. Die Pässe waren z. T. durch die Arbeitszeugnisse ersetzt worden, die viele Arbeitgeber bis um 1910 bei einer Neuanstellung forderten. Sie wurden vom Pfarrer als Leumundszeugnis ausgestellt. Vor allem in Dalekarlien wurde auch über diese Zeugnisse Buch geführt.

II. *Saisonwanderungen in anderen Ländern*

Dieses Kapitel behandelt nacheinander die verschiedenen europäischen Länder bis etwa zur Zeit des ersten Weltkrieges. Für die folgende Zeit ist das Material in den vom International Labour Office herausgegebenen Berichten leicht zugänglich (vgl. die Literaturangaben unter dem Titel Internationella arbetsbyrån, ILO). Die umfangreichsten Wanderungen dürften in Russland vor sich gegangen sein, wo die Zahl der wandernden Saisonarbeiter in den 1890-er Jahren ca. 7 Millionen be-

trug. Deutschland nahm 1910 etwa eine Million ausländische Saisonarbeiter, vor allem Gallizier und Ruthenen, auf. Etwa die Hälfte arbeitete in der Landwirtschaft (vor allem beim Rübenverziehen). Auch innerhalb Deutschlands kamen grosse Saisonwanderungen vor. In England sind die Saisonwanderungen der Irländer am bekanntesten. Im Jahre 1841 soll ihre Zahl 50 000 betragen haben. Die französischen Saisonwanderungen waren von bedeutendem Umfang; man hat sie eingehend untersucht. In Spanien sind vor allem die sogenannten Schwalbenwanderungen, die im Winterhalbjahr nach Kuba und anderen Überseeländern gingen, von Interesse. Aus Italien gingen zahlreiche Saisonwanderer zum Strassenbau und anderer Schwerarbeit ins Ausland. Auch in Südosteuropa waren Saisonarbeitswanderungen sehr verbreitet.

III. *Einheimische Arbeitswanderungen*

Einleitend geben wir einige allgemeine Gesichtspunkte über die Saisongebundenheit, die allmähliche Erweiterung des Arbeitsmarktes und die Einwirkung der Konjunkturen. Wir referieren die Gesetzgebung und die Diskussionen über Dienstboten und Saisonarbeiter (S. 81–91). Die Debatte spielte sich vor allem im 19. Jahrhundert ab. Man beantragte mehrfach im Reichstag, das Recht zu Arbeitswanderungen einzuschränken. Diese Anträge fielen alle durch. Im allgemeinen hat man in Schweden seine Arbeit unbehindert suchen dürfen, wo man wollte, obwohl kurzfristige Anstellungen formell der Forderung des Jahresdienstes, die man seit langem für Personen ohne Grundbesitz erhob, zuwiderlief.

Vor diesem Hintergrund behandeln wir dann die schwedischen Saisonwanderungen in den einzelnen Provinzen. Die Ergebnisse fassen wir in Kapitel X chronologisch zusammen.

IV. *Dalekarlien, das Milieu der Herrenarbeiter. Eine Übersicht*

Wir stellen die wirtschaftliche, soziale und politische Geschichte der Provinz dar. Dalekarlien (Fig. 2) war bis in die jüngste Vergangenheit ein Reliktgebiet mit einer altertümlichen Volkskultur, u. a. einer umfangreichen Sennenwirtschaft. Das gilt vor allem vom oberen Dalekarlien, den Gebieten am Siljansee. Die Gegend war lange Zeit dicht bevölkert bei unzureichendem Ackerbau, weshalb ständiger Getreidemangel herrschte. Vor der grossen Landreform (1804–1894) war die Zersplitterung der Bauerngüter dort ausserordentlich gross, ein Bauer konnte bis zu 300 verschiedene Ackerstücke besitzen. Andererseits gab

es kaum eine ländliche Unterklasse, vielmehr waren alle freie Bauern ohne soziale Unterschiede. Der Getreidemangel wurde durch mannigfaltigen Nebenerwerb kompensiert, durch den man Bargeld erwarb oder Getreide eintauschte. Ausser der Herrenarbeit gab es Heimarbeiten, das Fuhrgewerbe, sowie Holz- und Kohlenlieferungen an Bergwerke und Hüttenbetriebe. Die letzteren lagen vor allem im unteren (östlichen) Teil der Landschaft. Am bedeutendsten war das Bergwerk von Falun, das einst der grösste Kupferlieferant der Welt gewesen war (Höhepunkt um 1650). Der Abbau begann wahrscheinlich gegen Ende des 11. Jahrhunderts und erlangte um 1280 grössere Ausmasse. Ein grosser Teil der Steuerabgaben der Bauern ging in Form von Brennstofflieferungen, Fuhrarbeit und Herstellung von Grubenholz an das Bergwerk.

Kurz nach 1850 trat im wirtschaftlichen Leben Dalekarliens eine sehr wichtige Veränderung ein, als man anfing, die Wälder für die Holzindustrie auszunutzen. Immer grössere Teile der tiefen Wälder wurden ausgewertet. Man legte die Sägereien anfänglich vor allem in der Nähe von Falun an, später auch an verschiedenen Plätzen im oberen Dalekarlien. In dieser neuen Industrie fanden viele Herrenarbeiter Beschäftigung in der Nähe des Wohnortes. Sonst war die Industrialisierung im oberen Dalekarlien ziemlich unbedeutend.

V. *Umfang und Ziel der Fahrten*

Wir beschreiben die Herrenarbeit in den verschiedenen Gemeinden, wobei wir u. a. die schon erwähnte Buchführung über die Pässe ausnutzen. Die Saisonwanderungen von bestimmten Gemeinden aus wird graphisch dargestellt (Fig. 3–5). In Kapitel X fassen wir diese Angaben zusammen.

VI. *Der Herrenarbeiter*

Wir behandeln das Alter, den Zivilstand und die soziale Stellung der Herrenarbeiter. Häufig nahmen die Eltern kleinere Kinder mit auf die Fahrt. Nach der Konfirmation (im Alter von etwa 15 Jahren) begannen die jungen Leute selbst auf Arbeit zu gehen. Am aktivsten waren die Altersgruppen zwischen etwa 17–18 und 30 Jahren. Es gibt indessen Beispiele, dass sowohl Männer wie Frauen im Alter von 70 Jahren und mehr auf Herrenarbeit gingen. Sowohl verheiratete wie auch unverheiratete Männer und Frauen nahmen an den Fahrten teil, wenn auch viele Frauen nach der Heirat mit der Saisonarbeit aufhörten. Manche Witwen nahmen die Wanderung wieder auf. Der Anteil der Neuver-

heirateten dürfte — wenigstens in bestimmten Gemeinden — nach 1870 gesunken sein. Auch Soldaten gingen auf Herrenarbeit. Vielfach nahmen auch nach den Verhältnissen der Provinz wohlhabende Bauern und ihre Kinder an der Saisonarbeit teil.

VII. *Drei Punktuntersuchungen*

Die erste Untersuchung betrifft die Wanderungen aus den Gemeinden von Mora und Vâmhus zwischen 1860 und 1880. Sie gründet sich teils auf die Buchführung der Arbeitszeugnisse teils auf die Eintragungen über Zuzug und Abwanderung. Es handelt sich um insgesamt 8 800 Saisonwanderungen und 3450 Zuzüge bzw. Abwanderungen. Das Material wurde in der elektronischen Rechenmaschine bearbeitet. Die meisten Saisonwanderer sind Herrenarbeiter, andere sind Wanderhändler (die Heimarbeit verkauften) oder wandernde Haararbeiterinnen. Der jährliche Umfang der Wanderungen geht aus Fig. 6–7 hervor. Am markantesten ist der Rückgang der Herrenarbeit zu Anfang der 1860-er Jahre, der sicher vor allem darauf beruhte, dass die Bauern damals anfingen, Wald zu verkaufen, aber auch darauf, dass man neue Gebiete urbar machte und gute Ernten hatte. Auch die Fahrten der Wanderhändler gingen aus denselben Gründen zurück, aber wohl auch deshalb, weil immer mehr Industrieprodukte auf den Markt kamen. Die sehr schwere Missernte von 1867 bringt keine Vermehrung der Wanderungen mit sich, die Einkünfte aus den Wäldern und eine bessere Zufuhr von Lebensmitteln ermöglichten den Einkauf von Getreide. Die Zahl der Herrenarbeiter war in Dörfern mit umfassendem Wanderhandel am geringsten, da das Hausieren oft wahrscheinlich wirtschaftlich lohnender war. Die relativ grösste Zahl der Herrenarbeiter kam aus einem bestimmten Dorf im Jahre 1860 (32 Fahrten bei insgesamt 170 Einwohnern). Man trat die Fahrt in der Regel im Frühjahr an. Der in älteren Quellen überlieferte Brauch, dass die Herrenarbeiter zur Zeit der Heuernte und der Getreideernte heimkehrten und danach im Herbst wieder auszogen, hatte zu dieser Zeit im grossen Ganzen aufgehört. Es zeigt sich auch, dass jeder Einzelne nur wenige Reisen vornahm, sicher wesentlich weniger als es in früheren Zeiten der Fall gewesen war. Kaum jeder dritte Erwachsene in den Gemeinden suchte während der Periode Verdienst ausserhalb der Provinz. Es gehört zu den Ausnahmen, dass eine Person mehr als fünf Wanderungen in den untersuchten 21 Jahren machte. Die höchste Anzahl der Wanderungen eines Einzelnen ist 12. Etwa die Hälfte der Männer ging nach Norrland, ungefähr 75 % der Frauen nach Stockholm. Einige Personen wan-

derten jährlich zur Arbeit ins Ausland (nach Norwegen, Finnland, Russland, Dänemark oder Deutschland). Die meisten dieser Wanderungen geschahen im Zusammenhang mit dem Verkauf von Haararbeiten. Die Mädchen, die sich auf die Anfertigung von Schmuck aus Haar verstanden, reisten regelmässig ins Ausland und nahmen wohl auch ihre Verlobten oder Ehemänner mit. Auch manche Wanderhändler fuhren ins Ausland.

Aus dem Material ergibt sich ein deutlicher Zusammenhang zwischen dem Gebiet der Saisonwanderung und dem Ziel der endgültigen Auswanderung. Etwa jeder vierte Umzug an schwedische Orte ausserhalb Dalekarliens dürfte in direktem Zusammenhang mit früherer Herrenarbeit dort stehen. Bei Auswanderungen ins europäische Ausland ist die Zahl noch höher. Überhaupt ist die Bereitschaft zur Umsiedlung bei den Herrenarbeitern grösser als bei anderen Einwohnern der Gemeinde, ausser bei der Auswanderung nach U. S. A., deren Frequenz bei den Herrenarbeitern etwa die gleiche oder etwas geringer ist. Die Möglichkeit der Saisonwanderung hätte also eher der Auswanderung nach Übersee entgegengewirkt, wie ja überhaupt die Emigration aus Dalekarlien unter dem Reichsdurchschnitt gelegen hat. Wahrscheinlich haben jedoch die besonderen sozialen Verhältnisse — die geringe Zahl der Grundbesitzlosen — hierzu beigetragen; andere Provinzen mit umfassenden Saisonwanderungen haben auch hohe Emigrationszahlen.

Die zweite Punktuntersuchung gilt der Herrenarbeit in einem kleinen Dorf der Gemeinde Leksand von 1840 bis 1960. Wir beschreiben sämtliche Arbeitswanderungen bestimmter Familien (wobei wir der Passbuchführung und der Volkstradition folgen). Im Durchschnitt ist jeder zweite Erwachsene unter der reinen Bauernbevölkerung irgendwann auf Herrenarbeit gewesen.

In Leksand und seinen Nachbargemeinden hat die Herrenarbeit heute eine andere Form angenommen, weil viele Männer gelernte Arbeiter im Baufach sind und das ganze Jahr an anderen Orten leben, während die Familie weiterhin in der Heimat wohnt. Diese Gemeinden haben die relativ höchste Anzahl von Bauarbeitern in ganz Schweden.

In der dritten Punktuntersuchung wird der Aufenthaltsort der Bauarbeiter aus Leksand, die in der ersten Woche des Oktober 1960 ausserhalb der Gemeinde arbeiteten, festgestellt (Fig. 8). Von den 4 367 Männern arbeiteten 79 im Baufach ausserhalb der Gemeinde, jedoch so nah bei ihrem Wohnort, dass sie wahrscheinlich täglich zwischen diesem und dem Arbeitsplatz pendelten, während 71 in grösserer Entfernung arbeiteten.

VIII. *Vorbereitungen und Wanderschaft*

Wir beschreiben hier den Verlauf der Wanderungen und die Arbeitssuche. Die Abwesenheit dauerte oft 8–10 Monate oder noch länger (Fig. 9). Viele, die Saisonarbeit im Winter hatten (Holzsäger, Drescher, Bäckerinnen), versuchten zu Weihnachten nach Hause zu kommen. In jüngerer Zeit pflegte man über das Wochenende zunächst mit dem Zug, später mit dem Auto heimzufahren.

Ein vertrauenswürdiger Mann fungierte häufig als *Vormann,* der die Arbeitergruppe anwarb. Er konnte ein Unternehmer sein oder als Vormann der Gruppe einen Kontrakt abschliessen, wobei er dann für die Arbeit verantwortlich war und zu einer gewissen Rechtsprechung innerhalb der Gruppe ermächtigt war. Zu Anfang des 19. Jahrhunderts nahm die Bedeutung dieser Vormannsinstitution ab. Die Zahl der Mitglieder einer solchen Arbeitsgruppe konnte natürlich sehr verschieden sein, es gab bei grösseren Arbeiten Gruppen zu 50–100 Mann. Andere arbeiteten allein oder in kleineren Gruppen zu zweit oder dritt, so z. B. beim Dreschen oder Backen.

In älterer Zeit machte man sich gern in grossen Scharen, oft mit einem Spielmann an der Spitze, auf den Weg. Manche gingen barfuss. Man legte 40–50 km pro Tag zurück. Das Gepäck liess man zuweilen von einem Fuhrmann fahren. Bestimmte Arbeitsgeräte wie etwa Dreschflegel, Äxte, Spaten, Maurergeräte, Krempel und Nudelhölzer nahm man mit. Man hatte auch Mundvorrat bei sich. Die Nächte verbrachte man auf einem Bauernhof oder schlief wohl auch in einer Scheune. Auch auf der Heimreise wanderte man häufig in Gruppen. Die Scharen von Wanderern verschwanden immer mehr, je weiter die Eisenbahn ausgebaut wurde. — Um die Mitte des 18. Jahrhunderts machte man der Kirche bei der Heimkehr ein Geldgeschenk.

In älterer Zeit forderte der König mehrfach Herrenarbeiter durch seine Vögte an. Auch andere wandten sich mit Briefen oder durch Boten an die grossen Herrenarbeitergemeinden, von denen man wusste, dass es dort arbeitswillige Leute gab. Man liess auch in den Kirchen bekanntmachen oder annoncierte in der Zeitung, dass man Arbeiter brauchte. Eigens ausgesandte Werber, wie man sie vor allem in Südschweden hatte, wo man Leute zum Rübenverziehen brauchte, kamen so gut wie gar nicht vor. Viele Herrenarbeiter wurden natürlich für das kommende Jahr von neuem verpflichtet, wenn sie den Arbeitgeber am Ende der Saison verliessen. Andere empfahlen Bekannte als ihre Nachfolger. Am gewöhnlichsten ist es aber sicher gewesen, dass die Herrenarbeiter von Haus zu Haus gingen und nach Arbeit fragten.

IX. *Das Arbeitsmilieu*

Wir beschreiben die verschiedenen Beschäftigungen und welche Verhältnisse in ihnen herrschten. Unter der grossen Anzahl der verschiedenen Arbeitsmöglichkeiten heben wir folgende hervor. Die Zeit ihrer Aktualität geht aus Fig. 15 hervor.

In der Landwirtschaft arbeitete man in der Heuernte, in der Getreideernte, man pflügte, hütete das Vieh, baute Zäune, drosch, bereitete Leinen oder Wolle zu und buk. Besonders wichtig war das Dreschen, an dem häufig Frauen teilnahmen. Gewöhnlich erhielt man Getreide als Lohn. Die letzten Drescher arbeiteten bis um 1907.

Viele Frauen arbeiteten in Gärten und Gärtnereien, die letzten um 1960. Ebenso lange waren Einzelne zur Wartung der Gräber auf den Friedhöfen angestellt. Auf dem grössten Friedhof Stockholms arbeiteten von etwa 1887 bis 1925 viele Frauen aus Dalekarlien. Zeitweise waren es bis zu 250 Frauen, die in Kasernen wohnten, in denen eine nahezu militärische Disziplin herrschte.

An gewerblichen Beschäftigungen kam z. B. die Anstellung in Geschäften, als Warenbote, zum Paketieren usw., vor, als Brotausträger in Bäckereien, es gab Arbeit am Nordischen Museum oder auf Skansen in Stockholm, als Aufseher, Kellnerin oder Bote. In der Zeit von 1820–60 versahen manche Frauen den Ruderverkehr in Stockholm. Viele Männer sägten Feuerholz für die Bürger von Stockholm (um die Jahrhundertwende ca. 100 Leute, einzelne arbeiteten bis 1950).

Fabriksarbeit für Frauen gab es in Stearin- und Munitionsfabriken, sowie in Brauereien. Männer und Frauen arbeiteten in Sägewerken und in Holzlagern. Die letztere Arbeit suchte man vor allem in Dalekarlien und in Norrland, wo man bis um 1910–15 Saisonarbeiter brauchen konnte. Ein sehr grosser Teil der Herrenarbeiter erhielt im Baufach Arbeit, als Holzarbeiter, Maurer, Maler und zum Fundamentieren. Auch Frauen fanden als Mörtelträgerinnen Beschäftigung. Wie wir schon sagten, hat die Ausreise zur Bauarbeit andere Formen angenommen. Im Lauf der letzten 30–40 Jahre hat sich die Nebenbeschäftigung allmählich in einen das ganze Jahr ausgeübten Beruf an anderen Orten entwickelt. Viele sind abgewandert, während andere die Verbindung mit der Heimatgemeinde aufrecht erhalten haben.

Man hat sich auch zu verschiedenen Steinarbeiten verdingt, z. B. zur Errichtung von Steinmauern, zu Sprengungen und zum Brückenbau.

Andere Schwerarbeiten waren die Urbarmachung von Waldland (bei der die Dalekarlier in älterer Zeit für ihre besondere Technik der Stubbenrodung bekannt waren), das Graben von Entwässerungsgräben und

Kanälen, der Strassenbau und verschiedene Bergwerksarbeiten, wie das Schlagen von Grubenholz und Schachtarbeiten. — Dagegen arbeitete man selten beim Bau der Eisenbahnen.

Auch als Holzhauer, Flösser und Köhler arbeitete man, jedoch nur recht selten ausserhalb der Grenzen der Provinz.

Es ist auffällig, wie sehr sich die Dalekarlier, deren Dialekt sich von dem der Umgebung stark unterschied, auf ihren Fahrten für sich gehalten haben. Die Herrenarbeiter an einem Ort kamen gerne zusammen, z. B. um gemeinsame Briefe in die Heimat zu schreiben. Man handarbeitete, flocht Körbe und fertigte Arbeiten aus Holz oder Metall an oder man musizierte. Diese Isolierung hatte zur Folge, dass die Ortsbevölkerung die Dalekarlier als fremde Vögel betrachtete, wozu auch die Tatsache beitrug, dass man ungewöhnlich lange an der Volkstracht festhielt. Es gibt unzählige Anekdoten und Sprichwörter über die Dalekarlier. Man spricht u. a. gerne von ihrem guten Appetit und von ihrer Fähigkeit, die Leute hinters Licht zu führen.

Die Herrenarbeiter schlossen sich selten an die Gewerkschaften an, sie fühlten sich in erster Linie als freie Bauern und weniger als Arbeiter. Es kam auch zu verschiedenen Konflikten mit den Facharbeitern, vor allem im Baufach, da die ortsansässigen Arbeiter die Saisonwanderer als Eindringlinge auf ihrem Gebiet betrachteten. Man warf ihnen häufig vor, dass sie die Löhne unterböten.

Das Urteil der Arbeitgeber war in den meisten Fällen sehr positiv. Die Dalekarlier waren als fleissige und pflichttreue Arbeiter, die sich mit einfachen Verhältnissen begnügten, bekannt.

X. *Die zeitliche, örtliche und gewerbliche Verteilung der Wanderungen der Saisonarbeiter. Zusammenfassung und Vergleiche*

Die Karten, Fig. 10–14, zeigen die Hauptrichtungen der schwedischen Arbeitswanderungen um 1750, 1800, 1850, 1875 und 1900. Im Anschluss an diese geben wir eine Übersicht über den historischen Verlauf der Wanderungen. Die Knechtschaft wurde in Schweden endgültig um 1330 aufgehoben. In einem etwas späteren Landesgesetz wurde angeordnet, dass alle, die keinen Landbesitz hatten, sich im Jahresvertrag verdingen mussten. In derselben Epoche begann eine Ackerbaukrise, die ein Jahrhundert lang dauerte und in der es an Arbeitskraft fehlte. Im 15. Jahrhundert bestätigen die Behörden mehrmals ausdrücklich, dass wandernde Drescher zu dulden seien, woraus sich erschliessen lässt, dass es sie damals gab. Auch in den Bergwerken stellte man Saisonarbeiter

(u. a. Finnen) an. Erst gegen Ende des 16. Jahrhunderts verbot man den Besitzlosen direkt, anders als im Jahresdienst zu arbeiten. Die Arbeitswanderungen der Dalekarlier waren damals schon im Gange, — der älteste Beleg betrifft die Arbeit im Bergwerk von Falun im Jahre 1504 — und sie gingen unbehindert weiter. In einer Verordnung von 1739 bewilligte man den wandernden Dalekarliern besondere Lohnprivilegien. Die meisten Herrenarbeiter kamen anfangs aus dem Gebiet nordwestlich des Siljansees (Ovansiljan). Von der Mitte des 18. Jahrhunderts an verbreitete sich die Herrenarbeit schnell über alle Gemeinden des oberen Dalekarlien. Um 1770 begannen auch die Frauen zu wandern. Die Fahrten erstreckten sich über ganz Schweden und sogar auf die Nachbarländer. Im oberen Dalekarlien kamen, vor allem unter den Dreschern, auch interne Saisonwanderungen vor.

Von Südschweden aus wanderten im 17. Jahrhundert Drescher nach Schonen und Bauarbeiter nach Göteborg.

Die Chronologie der Arbeitswanderungen von der Mitte des 18. Jahrhunderts an lässt sich an Hand der Karten verfolgen. Die meisten Saisonarbeter kamen aus Dalekarlien, Värmland, Dalsland, Västergötland, Halland, Småland, Blekinge und von der Insel Öland. Mehrere Tausend arbeiteten beim Trankochen u. dgl. an der Westküste Schwedens während der intensiven Periode der Heringsfischerei von 1747–1809. Aus den genannten Gebieten — abgesehen von Dalekarlien — geht in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auch ein grosser Auswandererstrom in die Vereinigten Staaten. In vielen Fällen betrachtete man die Emigration als eine besonders weite Arbeitswanderung, von der man in einem oder zwei Jahren mit Ersparnissen zurückzukehren beabsichtigte. Das trifft in noch höherem Masse für die Emigration nach europäischen Ländern zu.

Von der Mitte des 19. Jahrhunderts an wurde die Holzarbeit in den Wäldern und Sägewerken Norrlands das wichtigste Arbeitsgebiet. Auch der Bau der Eisenbahnen zog Arbeitskraft an, die meisten Bahnarbeiter wurden indessen bald Facharbeiter. Der Anbau von Zuckerrüben wurde um 1880–90 bedeutungsvoll. Bis etwa 1905–10 wanderten viele auch ins Ausland, nach Norwegen, Dänemark und Deutschland. Die Arbeitswanderungen erreichten ihren Höhepunkt um 1875, während er in Dalekarlien schon 25 Jahre früher überschritten wurde, da man um 1855 begann, den Wald zu bewirtschaften und zu verkaufen. Daher brauchte man die Heimat nicht im gleichen Masse wie früher zu verlassen. Gegen Ende des Jahrhunderts hatten die Wanderungen von den meisten Gemeinden der Provinz aus so gut wie aufgehört. Die Zahl der Wanderer

aus Dalekarlien lässt sich für normale Jahre um 1840 auf 3 500–4 500 berechnen, von denen 90 % aus dem oberen Dalekarlien mit seinen 69 000 Einwohnern kamen. Die relativ grösste Zahl der Saisonwanderer (je einer von vier Einwohnern) kam aus der Gemeinde von Mora.

Die schwedischen Arbeitswanderungen über grosse Entfernungen haben nach und nach zu Anfang des 20. Jahrhunderts aufgehört. Am längsten behielt man sie in der Waldarbeit und in der Bauindustrie bei (bis zur Zeit zwischen den beiden Weltkriegen). Im Zuckerrübenanbau kommen sie bis zu einem gewissen Grade heute noch vor. Die Dalekarlier haben im gegenwärtigen Jahrhundert vor allem in der Bauindustrie und im Gartenbaubetrieb gearbeitet. Die meisten von ihnen kamen vom unteren Siljansee. Im Baufach verschwand die Herrenarbeit im eigentlichen Sinne um 1935–40. Die Gartenarbeiterinnen haben ihre Wanderungen noch bis wenigstens 1961 fortgesetzt. Ungefähr 10 Jahre früher hörten die letzten Holzsäger auf, in Stockholm zu arbeiten.

In einem besonderen Abschnitt fassen wir die sozialen Verhältnisse der Herrenarbeiter zusammen (S. 328–333). Man wohnte oft äusserst primitiv. Das Hauptnahrungsmittel in älterer Zeit war Grütze. Die Volkstracht wurde von den Männern bis um 1890 als Arbeitskleidung getragen, von den Frauen bis um 1930, also wesentlich länger als von allen anderen Gruppen der Bevölkerung. Für manche Frauen, die in Geschäften angestellt waren, wurde die Tracht zur Uniform, sie war obligatorisch bei der Arbeit, angeblich, damit die Kunden das Personal leichter finden konnten. Wahrscheinlich hat die Volkstracht dazu beigetragen, den Dalekarliern ein besonderes *image* zu verleihen, sie hat aber auch Distanz zur Umwelt geschaffen und psychologischen Schutz gewährt. Da sie von Gleichgestellten getragen wurde, erhöhte sie das Gefühl der Gruppenzusammengehörigkeit.

Danach ist von den positiven, und vor allem von den negativen Wertungen der Saisonwanderungen die Rede (S. 333–336). Vor allem hat man den moralischen Lebenswandel der Saisonarbeiter in Frage gestellt. Ferner warf man ihnen vor, dass sie den Verdienst verschwendeten oder Luxusartikel mit nach Hause brachten.

Es folgt dann eine theoretische Diskussion der Ursachen der Saisonwanderungen. *Der Grad der Wanderungsbereitschaft* ist davon abhängig, in welchem Masse der Betreffende von den Verhältnissen in der Heimat angetrieben und von den am Reiseziel erwarteten Verhältnissen angezogen wird. Beide wirken als Impuls („push and pull"). Die Informationen über das Reiseziel sind oft von der geographischen

Lage abhängig, die überhaupt eine grosse Rolle für die Wanderungen spielt. Im allgemeinen nimmt der Austausch der Bevölkerung mit der Entfernung ab.

Etliche der antreibenden Faktoren können im Begriff des *Bevölkerungsdrucks* zusammengefasst werden: das Verhältnis der Bevölkerung zu den Möglichkeiten des Auskommens in der Heimat. Vor allem, wenn das örtliche Erwerbsleben undifferenziert ist, besteht bei Konjunkturveränderungen die Gefahr eines Überdrucks. Der Bevölkerungsdruck kann verschiedene Gründe haben, z. B. Geburtenüberschuss oder Rückgang der Nahrungsmittelversorgung. Wenn der Zwang zur Wanderung nicht absolut ist, können persönliche Faktoren die Saisonwanderung hemmen: die Verwurzelung in der Heimat (u. a. auch die Ehe), hohes Alter, Fehlen der Wanderlust oder die Bindung an unbewegliches Eigentum.

Zur Beweglichkeit tragen Unzufriedenheit, Abenteuerlust, und der Druck der Tradition bei. Auch die allgemeine Struktur der Landschaft spielt eine Rolle. Die Bevölkerung der Wald- und Berggegenden war beweglicher, da man gewöhnlich nicht so sehr an die Landbesitzer gebunden war. Auch die grössere Differenzierung des Gewerbes in diesen Gegenden trug zu grösserer Beweglichkeit bei. Manche Landschaftstypen scheinen also bessere Voraussetzungen als andere gehabt zu haben, Ausgangspunkt von Arbeitswanderungen zu werden.

Der wichtigste fördernde Impuls lag in den wirtschaftlichen Verhältnissen. In älterer Zeit dürfte indessen die Grösse des Verdienstes von recht untergeordneter Bedeutung gewesen sein, die Hauptsache war, dass man sein tägliches Brot hatte. Wenn diese Voraussetzung in der Nähe eines Gebietes mit Bevölkerungsdruck gegeben war, erfolgte eine zeitlich begrenzte oder endgültige Einwanderung dorthin. Dagegen dürften Gefühle der Behaglichkeit als anziehende Faktoren sicher wenig bedeutet haben, man war an sehr einfache Verhältnisse gewöhnt.

Die Information über Arbeits- und Verdienstmöglichkeiten war in älteren Zeiten mangelhaft, woraus sich bis zu einem gewissen Grade die Asymmetrie des Wanderungsfeldes erklärt.

Da als Voraussetzung der Arbeitswanderung eine gewisse Tatkraft erforderlich war, ist es möglich, dass die Teilnehmer geistig beweglicher waren als die übrige Bevölkerung.

Auf dieser Grundlage diskutieren wir die Entstehung der Herrenarbeit. Es gibt hier zwei Theorien. Die erste geht von einem schon vorhandenen Bevölkerungsdruck aus, der im frühen Mittelalter entstand, da die Bevölkerung durch den Verkauf von Sumpferz Einkünfte über

den örtlichen Ertrag an Lebensmitteln hinaus erzielte. Als das Sumpferz im 13. und 14. Jahrhundert vom Bergwerkserz verdrängt wurde, war man gezwungen, sich auf Arbeitswanderungen zu begeben. Diese Theorie stützt sich auf die ethnographische Beharrung, die die Volkskultur des oberen Siljan kennzeichnete, wo viele mittelalterliche Züge bis weit ins 19. Jahrhundert fortlebten. Die zweite Theorie geht davon aus, dass die Nachbarschaft des Bergwerks von Falun Saisonwanderungen dorthin mit sich brachte und dass der Verdienst dort eine frühe Familienbildung erlaubte, was im Sinne einer Wechselwirkung zur Entstehung des Bevölkerungsdrucks beitrug. Welche Theorie am besten begründet ist, dürfte schwer zu entscheiden sein. Man kann auch die Tatsache zur Erklärung heranziehen, dass die Pest den oberen Siljansee verschont hatte, sodass die Bevölkerung viel früher als die anderer Gegenden über die örtliche Lebensmittelerzeugung hinaus wuchs.

Wie nun der Bevölkerungsdruck auch entstanden sein mag, so blieb er durch die Jahrhunderte hindurch bestehen und pflanzte sich in andere Gegenden von Dalekarlien fort. Das Klima, der karge Boden, der Mangel an Neuland, dessen Urbarmachung sich verlohnte, und der Mangel an Industrien einerseits sowie andererseits das gute Angebot an Arbeit in anderen Gebieten trugen alle zu den Wanderungen bei.

XI. *Zentrale Führung und soziale Kontrolle*

Die Herrenarbeit zog das Interesse verschiedener Institutionen auf sich. Die zentralen Behörden haben jedoch nur vereinzelt eingegriffen. Im Herbst des Jahres 1743 nach dem Aufruhr der Dalekarlier liess man Wanderungen nur nach bestimmten Gegenden zu, um den Dalekarliern die Möglichkeit zur Teilnahme an neuen Unruhen zu beschneiden. 1790 wurde die zollfreie Einfuhr des Getreides, das die Herrenarbeiter als Lohn erhalten hatten, geregelt. Der Regierungspräsident des Regierungsbezirks Kopparberg musste mehrfach eingreifen, als man über Unsitten unter den Herrenarbeitern klagte. Er schärfte ihnen dabei ein, dass Unordnung dem guten Ruf der Dalekarlier schaden und ihre Arbeitsmöglichkeiten verschlechtern könne. Um 1840 fasste er mit der Zustimmung sämtlicher Gemeinden des Regierungsbezirks den Beschluss, dass die Dalekarlier das Arbeitszeugnis, welches sie an Stelle des Passes mit sich führten, bei der Rückkehr mit einer Notiz des Arbeitgebers über ihr Betragen in der Fremde zurückzugeben hätten. Für Versäumnis waren Geldstrafen vorgesehen. Diese Bestimmungen scheinen wenig Bedeutung erlangt zu haben. Auch während der Pestepidemie von 1710 griff der Regierungspräsident gegen die Wanderungen ein. Er regelte

ferner die Arbeitswanderungen der Soldaten und der Rekruten, damit die Landesverteidigung nicht beeinträchtigt werde.

In Zeiten des Mangels an Arbeitsmöglichkeiten behielten die Arbeitgeber zuweilen die Arbeitsmöglichkeiten den Ortsansässigen vor, was man als Gemeindeprotektionssystem bezeichnen könnte.

Die Geistlichkeit und der Gemeinderat regelten häufig die Wanderungen durch die Einführung verschiedener Bestimmungen. 1760 versuchte eine Gemeinde Steuerabgaben für die Einkünfte der Herrenarbeiter einzuführen, um einen Fonds zur Förderung der Urbarmachung zu bilden. Das Projekt wurde indessen vom Regierungspräsidenten nicht genehmigt.

Im Heimatdorf genossen die Herrenarbeiter mit wenigen Ausnahmen hohes Ansehen.

Während der Wanderschaft pflegten die Herrenarbeiter Gruppen zu bilden, die man als einen beweglichen Anhang der Heimat betrachten kann. Viele Gruppen hatten eine starke Gemeinschaftsaufsicht und eine feste Organisation mit Vormännern, die zur Bestrafung von Vergehen ermächtigt waren. Verirrungen wurden zu Hause sehr schnell bekannt. Der Lebenswandel wurde ebenso scharf wie in der Heimat überwacht. Andererseits bot die Gruppe den Herrenarbeitern Gemeinschaft und das Gefühl der Geborgenheit.

XII. *Die Herrenarbeit im Verhältnis zur Heimat*

Wenn man das Verhältnis des Herrenarbeiters zu seinem Ursprungsmilieu untersucht, fügt man die Saisonarbeit in einen grösseren Zusammenhang ein. Sie ist einer der Faktoren unter den Kräften, die die Soziokultur bestimmen.

Die Herrenarbeit trug — jedenfalls nach der Mitte des 19. Jahrhunderts — häufig zur endgültigen Abwanderung bei. Ferner erstreckten sich die Kontaktmöglichkeiten auf ein weiteres Feld, was wahrscheinlich zu Eheschliessungen in ungewöhnlich weitem Umkreis führte. Die Verteilung der Geburten über das Jahr wurde von den Arbeitswanderungen beeinflusst. Durch die Saisonwanderungen entstand ein Mangel an Hilfskräften in der Heimat, sodass man sie teilweise von ausserhalb holen musste.

Man passte sich dem Jahreszyklus des Hofes verhältnismässig gut an. In älterer Zeit kamen viele vorübergehend zur Heu- und Getreideernte heim. Wahrscheinlich war es eine Folge der Wanderungen, dass bestimmte Arbeiten traditionell den Frauen überlassen wurden, am unteren Siljan vor allem das Dreschen.

Offizielle Verrichtungen passte man vielfach der Herrenarbeit an, so den Zeitpunkt der Gerichtsverhandlungen und der häuslichen Katechisation. Auch die Hochzeiten hielt man in der Jahreszeit, wo die Herrenarbeiter gewöhnlich zu Hause waren.

Die wirtschaftliche Bedeutung der Herrenarbeit ist schwer zu beurteilen. Der Provinz in ihrer Gesamtheit brachte wahrscheinlich das Fuhrgeschäft die grössten Einkünfte, aber in manchen Gemeinden überwog der Verdienst durch Herrenarbeit sicherlich. Das Getreide, das man häufig als Lohn bekam, war von grosser Bedeutung für die Lebensmittelversorgung der Provinz. Indirekt dürfte die Herrenarbeit dazu beigetragen haben, die Löhne der Provinz in die Höhe zu treiben; die Dalekarlier konnten ihre Forderungen behaupten, da sie im ganzen Land gesucht waren.

Man brachte zahlreiche Gegenstände von den Wanderungen mit, vor allem Kleidung und Trachtenteile, aber auch Spinnräder, Bücher, kleine Geschenke und Schmuck für den Weihnachtsbaum, sowie Samen und Pflanzen. Von bestimmten Formen der Getreidehocken bei der Ernte und von einzelnen Bautypen nimmt man an, dass die Herrenarbeiter sie hier und da in Dalekarlien eingeführt haben. Die Verbreitung politischer Gerüchte ist bezeugt, auch die Einführung religiöser und gewerkschaftlicher Bewegungen lässt sich nachweisen. Auf der Wanderschaft konnte sich die Sprache leicht verändern. Die geistigen und materiellen Impulse, welche die Herrenarbeiter mitbrachten, betrachtet man als eine der wichtigsten Voraussetzungen der berühmten dalekarlischen Malerei von Tapeten. Die Volksmusik hat gewisse Einflüsse von aussen aufgenommen. Dagegen scheint man wenig Folklore mitgebracht zu haben.

Die wichtigste Folge der Herrenarbeit dürfte eine Veränderung der Lebensanschauung und der Lebensart bei den Teilnehmern der Wanderungen gewesen sein. Sie wurden zu einer Elite mit einer gewissen Überlegenheit auf Grund ihrer Weltgewandtheit. Man darf mit Recht annehmen, dass die Herrenarbeiter als Ansichtsvermittler wirkten, dass sie wegen ihrer grösseren Erfahrung eine Referenzgruppe darstellten, nach der die Daheimgebliebenen sich ihre Normen bildeten. Ihre soziale Stellung trug dazu bei, den Grundtypus einer Persönlichkeit zu schaffen, den wir mit dem Dalekarlier als einem Idealtypus des schwedischen Bauern verknüpfen.

Die Herrenarbeiter brachten auch zum Ort ihrer Saisonarbeit Neuerungen mit, z. B. bezüglich der Arbeitstechnik und der Gerätschaften (S. 369).

In einem besonderen Abschnitt diskutieren wir die Frage, wie sich gerade im oberen Dalekarlien trotz seiner beweglichen Bevölkerung die altertümlichste Volkskultur Schwedens erhalten konnte (S. 369–376). Wir müssen von einer organischen Kulturauffassung ausgehen. Als Hauptkomponenten zur Schaffung einer Kultur betrachten wir den menschlichen Faktor, den historischen Faktor und den ökologischen Faktor. Wenn eine der Komponenten nicht mit den übrigen harmoniert, ergibt sich eine mangelhafte Anpassung. Der ökologische Faktor wiederum lässt sich kompensieren. So bildet die Herrenarbeit (und bilden andere bewegliche Erwerbszweige) im oberen Dalekarlien eine ökologische Kompensation. Da die Wohlfahrt des Gemeinwesens von der Brotzufuhr durch die Herrenarbeit abhing, stellte diese einen Kulturfokus dar. Dieser hat eine grosse Variationsbreite und leistet Neuerungen innerhalb des so entstandenen Kulturkomplexes geringen Widerstand. Die verschiedenen Teile des Komplexes, die Dimensionen Form, Sinn, Anwendung, Funktion und Zeit bilden eine Mikrostruktur, ein „Gitter". In dies Gitter sind die Elemente des Kulturkomplexes eingefügt, und zwar die meisten so fest, dass keines von ihnen verändert werden kann, ohne dass eines oder mehrere der übrigen Elemente beeinflusst werden. Die Winkel des Gitters werden vom Wert oder von den Werten der Kultur bestimmt. Die Mikrostruktur eines jeden Kulturkomplexes muss mit der Makrostruktur der Kultur des ganzen Gemeinwesens gut integriert sein.

Der Hauptwert im Kulturkomplex der Herrenarbeit war das Erwerbsinteresse. Wenn jemand diesen Wert durch unpassendes Betragen bedrohte, griff man zu Strafen.

Die Struktur dieses Komplexes hat etliche Veränderungen, Zusätze und Abstriche erfahren. Die Dynamik der Entwicklung war mit dem Wert selber verknüpft, dem man sich so nahe wie möglich anzupassen versuchte. In diesen Bestrebungen haben Einzelne und Institutionen gewöhnlich zusammengewirkt.

Der Kulturkomplex ist in gewissen Stücken ein halbes Jahrtausend lang überliefert worden. Dazu trug einerseits die unveränderte Situation des Interesses (des Fokus) bei, andererseits die kontinuierliche Erneuerung der ausübenden Gruppen — die Jugend wurde durch die älteren Herrenarbeiter ins Arbeitsleben hinausgeführt. Erst durch Verdienstmöglichkeiten bei der Ausnutzung der Wälder verlor die Herrenarbeit ihren Charakter der ökologischen Ergänzung und verlor an Interesse (glitt aus dem Brennpunkt). Der Wert verlagerte sich und die Struktur des Komplexes löste sich auf.

Vor diesem Hintergrunde wenden wir uns der Frage zu, wie Beweglichkeit und Reliktkultur vereinbar waren. Selbstverständlich haben wirtschaftliche Faktoren zuweilen Innovationen verhindert. Ein wesentlicher Grund dürfte auch der geringe Kontakt der Herrenarbeiter, als Vermittler von Neuerungen, mit der Umgebung am Ort der Saisonarbeit gewesen sein, eine Haltung, die sich von der Heimat aus vererbte. Die besondere Situation der Herrenarbeiter verstärkte ihre abweichende Haltung. Man hatte Selbstbewusstsein und fühlte sich als Kulturträger, wozu der gute Ruf und die Privilegien, die man genoss, beitrugen. Die Herrenarbeiter hielten gerade deshalb an ihrer Eigenart fest, weil sie von der Heimat getrennt waren und diese in verklärtem Licht sahen. So entstand eine Schranke gegen die Aufnahme von Neuem und Fremdem.

In der örtlichen Kultur, dem Empfänger der Impulse von aussen, bildeten die schon vorhandenen Elemente eine so feste Struktur, dass diese nur schwer ersetzt oder durch hinzukommende neue Elemente vermehrt werden konnten.

Das Problem der Reliktkultur hat auch einen psychologischen Aspekt. Im oberen Dalekarlien bildeten sich schon im Mittelalter grosse Dörfer zum Unterschied vom übrigen Schweden. Daher konnten die meisten ihren Ehepartner im Dorf finden. Es herrschte eine starke Endogamie und es entstand eine besondere Dorfmentalität des Zusammenhaltens, der Zusammenarbeit und der sozialen Kontrolle. Der Grundwert der Kultur kann daher als Korporationsgeist bezeichnet werden. Die Dörfer sind teils aus geographischen Gründen so gross geworden — die Gebiete mit gutem Boden, der sich für die Urbarmachung eignete, waren relativ klein — teils auf Grund einer ausserordentlich weitgehenden Erbteilung. Bei den Erbschaften wollte kein Erbe ausgezahlt werden, alle wollten vielmehr an sämtlichen Grundstücken beteiligt sein. Den Grund dieser dalekarlischen Sitte, die in scharfem Gegensatz zur älteren germanischen Rechtsauffassung steht, kennen wir nicht. Vielleicht steht sie gerade mit der Möglichkeit des Nebenerwerbs im Zusammenhang, mit dessen Hilfe man seinen Lebensunterhalt auch mit kleinen Ackerflächen bestreiten konnte. Der Besitz eines noch so kleinen Ackers gab in jedem Fall das Recht auf Waldweide.

XIII. *Die Herrenarbeit in Folklore und Dichtung*

Ein Exkurs über die Anekdoten und Arbeitslieder, die mit der Herrenarbeit im Zusammenhang stehen, und über die Herrenarbeit als Motiv der Dichtung und der Kunst.

Bilaga 1

ULMA:s specialfrågelista "Arbetsvandringar och säsongarbete"

Nedanstående frågor avser enbart sysselsättningar av grovarbetskaraktär, ej handelsfärder eller forkörningar. Främst önskas uppgifter om regelbundna, flera år i rad återkommande arbetsvandringar (ej arbete på annan ort, dit man rest dagligen). Särskilt angeläget är det att få vetskap om de senaste decenniernas arbetsvandringar samt hur man sett på säsongarbetarna hemma och på arbetsorten. Även negativa svar är av värde.

I. *Brist på arbete*

1. Har i Er bygd förelegat brist på arbetstillfällen för folk som ej varit jordägare eller icke haft bärkraftiga jordbruk och som således varit i behov av lönearbete på annan ort?
2. Vilka kategorier människor och vilka åldrar deltog?
3. Fanns det säsongarbeten som man regelbundet uppsökte?
4. Vad för slags arbete var det (t. ex. byggnadsarbete, sågverksarbete, stuveri, skogsdrivning)?
5. Vart ställde man kosan? Vilken tidsperiod? Fortfarande? Hur lång var säsongen?
6. Ungefär hur många från trakten gav sig normalt iväg?
7. Har under de senaste mansåldrarna de tillfälliga sysslornas art och utsträckning i tid och rum förändrats? Orsak?

II. *Överskott på arbete*

1. Rådde i Er bygd brist på arbetskraft för vissa tillfälliga behov? När? Fortfarande?
2. Varifrån kom de arbetare, som utfyllde bristen? Har man t. ex. lejt skördefolk från städerna?
3. Har hela lag anställts eller enstaka arbetare?
4. Har säsongarbetarna under olika perioder kommit från skilda håll?

III. *Säsongarbetarnas förhållanden*

1. Hur fick man reda på var arbete fanns? Hade man anställningen ordnad redan vid avfärden hemifrån?
2. Gjorde man upp om sällskap med andra från samma trakt? Även för återfärden?
3. Hur färdades man?
4. Uppstod konkurrens med andra arbetssökande? Vilka uttryck tog den sig?
5. Hur gjorde man upp om lön? Skilde denna sig ifrån vad ortens befolkning erhöll? Storlek (angiv år!)? Kunde man lägga undan en summa? Arbetstidens längd?

6. Hur ordnades mat- och bostadsfrågan? Fanns särskilda bostäder för säsongarbetare? Vad kallades de (t. ex. finnbaracken)?

7. Hur användes fritiden (hemslöjd, nöjen)?

8. På vad sätt höll man kontakt med hemmet?

9. Hur var förhållandet till ortens folk? Hade säsongarbetarna gott anseende?

10. Hur såg de hemmavarande på dem som gav sig iväg? Möttes de med ogillande vid hemkomsten?

11. Reglerades vandringarna på något sätt(t. ex. genom kommunala beslut)?

12. Hur reglerades förhållandet mellan fackföreningarna och säsongarbetarna?

13. Kom man under arbetet utanför hembygden i kontakt med nyheter i fråga om tänkesätt, arbetsteknik, verktyg eller liknande, som man övertog eller köpte in? Exempel! Köpte man med saker hem?

14. Om nutida säsongarbete förekommer — hur är förhållandena jämfört med äldre tid (vetskap om arbete, färdsätt, säsonglängd, besök i hemmet, bemötande, traktamenten, skattemyndigheternas inställning m. m.)? Händer det att man nästan året om ligger ute på arbeten på olika orter?

15. Finns dagböcker, kassaböcker, brev eller andra handlingar, som berör arbetsvandringarna? Landsmålsarkivet är i så fall tacksamt att få låna in dem för avskrift.

Bilaga 2

Anders Romberg, byggmästare

Född 1702 i Romma, Leksand. Gift 1728 med Karin Persdotter från Rönnäs, Leksand, och omgift 1758 med Magdalena Eriksdotter från Norrala, Hälsingland. Hade sammanlagt sex barn. Avled 1779. — Även flera andra medlemmar av familjen verkade som byggmästare.

Följande är känt om Anders Rombergs arbeten:

1733. Utvidgar Svärdsjö kyrka.
1737. Besiktigar kyrkan i Skön efter en annan byggmästares arbete.
1737. Påbörjar ny stadskyrka i Sundsvall. Valven oskickligt lagda, och han avskedas.
1741–43. Utför tillsammans med två bröder inredningsarbeten i Delsbo kyrka.
1745. Yttrar sig om reparation av valven i Åls kyrka.
1746–48. Bygger tillsammans med ovannämnda bröder kyrkan i Järvsö.
1748–50. Bygger kyrkan i Bjuråker.
1750. Inlämnar förslag till ombyggnad av kyrkan i Ovanåker. Detta förkastas.
1752. Utför smärre arbeten i Österfärnebo kyrka.
1753–54. Tillbygger tillsammans med en broder Arbrå kyrka.
1754. Påbörjar kyrkan i Torsåker. Avskedas efter kort tid.
1755–56. Slår tillsammans med den sistnämnde brodern valven i Ljusnedals kyrka.[1]

[1] Källor: Leksand. KyA, F I: 12 a; ULA. Åls KyA, K I: 1, 15.12.1745; Cornell 1923, s. 348 f; Sveriges kyrkor, Dalarna, 1, s. 241; Gästrikland, s. 323, 346; Medelpad, s. 55, 119 f.

Bilaga 3

Ris Erik Larsson, byggmästare

Född 5.6.1785 i Åkerö, Leksand, som son till Lars Ersson och Karin Ersdotter. Gift 1816 med Karin Persdotter från Västannor, Leksand. Inga barn. Deltar i husförhören regelbundet fram till 1814, är sedan frånvarande alla år fram till 1826. Därefter borta spridda år. Nattvardsgång i ungefär samma utsträckning som närvaron vid förhören. Läser uti bok »väl», förstår »någorlunda». Avlider 4.1.1850 i bröstsjukdom. Eftermälet lyder: »Han är känd för en oklandrad vandel; har i sin jordiska verksamhet varit driftig, redig och till stor nytta för samhället.»

Följande är känt om Ris Erik Larssons arbeten:

1815–16. Leder under capitaine mechanicus Olof Forsgren byggandet av Carl XIII:s bro vid Älvkarleby (jfr plansch 23). Arbetsstyrkan består av 60 leksandskarlar.

1824 försommaren. Bygger under ledning av Forsgren en flottbro i Stocksund. Svarar ensam för byggets avslutande. 12 man deltar.

1824 hösten. Leder grävningar vid Gråda kanal, Gagnef, under Forsgrens överinseende.

1827. Bygger tornet till Mockfjärds kapell. Tornet anses ha ett rätt egenartat utseende. En visa finns om byggmästaren och hans verk.

1820-talet? Bygger Sifferbobron i Gagnef. Bron är av trä med landfästen av sten. Den fick enligt traditionen rivas och byggas om flera gånger. Nidvisa skrivs om byggmästaren.

1828. Bygger lanternin på kyrktornet i Gagnef.

Ca 1840. Bygger Skattunge kapell.

1842. Bygger Särna kyrka.

1844. Får i uppdrag av professor Svanberg i Uppsala att utvälja och sända ned 40 leksandskarlar som murare till observatoriebygget. Ris Erik tycks inte själv ha deltagit i bygget.

1847–50. Bygger kyrkan i Boda tillsammans med Björk Anders Jonsson, Rättvik. Erhåller i dagspeng 2,50 rd jämte 1 kappe malt per vecka.[2]

Bilaga 4

Herrarbetskontrakt

Som nu Rönnäs byamän Eric Ersson. Johan petter Johansson, Pehr Christoffersson, Johan hindriksson, och Fredric Nirpén, uppgjort akord med Dahl karlarne Jon Matsson, och Jon Jonsson på fölljande sett nl.

1/o att upprödja Andersbäcken ifrån myrstacen på den så kallade lill myrs hallsen Å ystra ändan och därifrån fortsätta ända opp till rået emellean Mark, och Rönnäs på båda sidor om bäcken, och på bredden allt hvad, som till växt kan vinnas, både bättre och sämre

---

[2] Källor: Leksand. KyA, husförhörslängder; F 17; ULA. Boda KyA, K I: 1, 1742–43, 1747–48; Forsgren 1937, s. 29 f, 53, 58; Forsslund 1918–39, 1: 1, s. 60; 2: 10, s. 40, 228; Svanberg 1949, s. 385; Sveriges kyrkor, Dalarna, 1, s. 112 f.

2/o att uppränsa landet rent ifrån lågor och qvist samt uppbranna alla risbålar, och bort hugga alla tufvor der de finnas.
3/o att rothugga all småskog, men den större skogen hugges med stubbe; med undantag derest björkskog är så stor att det måste huggas stubbe så skall på den barkas tre ränder ned till roten.
4/o och under den tid de, dätta arbete gjöra skola de kosthålla sig sjelfva, med förbehåll att utaf byamännerna få köpa hvad de behöfva om det nämnligen finnes.
5/o och då dätta åfvannämnde arbete är fullgjort skall Byamännerna i Rönnäs ansvara till åfvannämnde Matsson, och Jonsson en summa penningar Ett Hundrade Tjugo Riksdaler Riksgels 120 Rd RGs.
6/o Och i händelse att de ej skulle tyckgas gå ut med arbetet utan förlust, har byamännerna låfvat tillöka Tio Riksdaler RGs.

Med föreskrefne ackord och villkor förklara vi oss nöjde

Vitnar
Daniel Pehrsson
Skräddare

Jonnas Mattsson
Jonnas Jonsson
i Rättvics soken[3]

Bilaga 5

Utdrag ur brev om herrarbete

Brev till föräldrarna i Järna från Henrik Isaksson, daterat Sandö 18.6.1795

»Mina af hiertadt högtärade föräldrar samt syskon herrans milderika welsingnelse upfyle Eder med alt godt som til önskas kan

det kan wel synas bekymerslöst at jag ej låtit höra af mig men wåra omstendigheter har warit at det ej för kunat händt hwar före jag hoppas blifwa ursaktad, nu sent om sider får jag med några få rader låta eder mina kära föräldrar weta mitt nu för tiden waran tilstånd som är gudi lof hälsosamt och bra till denna stund ... hwad wår hitresa angår så kom wi lykligt hit den 27 maij på sandön fast dyrt at uphola sig på wägen härom kring sandön riñer den stora ångerman ån och liger till hafwet 4 mil här utanföre ... den 28 mai begynte wi arbeta och jorde hudrade slags arbete om dagen, men nu nyligen har wi begynt med wedhugning, som räcker wäl til I 14 dagar och sedan tänkte wi begynna med stenmurningen ... her inspäctoren tycks wara bra kar och Brucks folket äfwen så.»[4]

Brev till en person i Leksand från Sinders Per Olofsson, daterat Stockholm 18.5.1818

»Och dett arbette i Upsalla oss Pattron Grille Dett war borttagitt och Så måste wi masera på Landett och wi Tänckte att wi skulle Få någott arbette men Herr Skapett har rest att Stockholm för att bese Chröningen Som Skede den

[3] Umeå. Västerbottens läns museums arkiv.
[4] ULMA 26335, s. 7 ff.

ellfte maij och wi kom Till Stockholm den niionde maij och här ar wi fått Littett arbette men ur länge wi blir qwar den kan wi icke wetta 3 dagar ar wi arbettat på Räken holm men När dett blir Slut Der wett wi intett något mer.» (Förutom Per har fyra män undertecknat brevet. Fem kvinnor sänder hälsningar hem.)[5]

Brev till Esters Erik Olsson, Leksand, daterat Ramnäs 13.10.1871

»Jag vill nu Anlita Dig Åter ... Du skall skaffa hit 3 man skickliga Murare och 5 Man Trä Arbetare ... här så vill de intet mer betala mera än 1 Rd 40 öre för Dagen och en Cappe malt för hvart 6te Dagsverke och 20 öre för höjning om Dagen för Murare Samt 9 Rd 28 öre i Res Pängar Per man till sammans för både fram och Åter Resan ... Arbetet kommer troligen att räcka Ett stycke Efter jul ... husrum vedbrand och säng halm bestås af Bruket ... kåmmer dessa 8 man så vill jag att de skall vara här så fort som möjligt, Det är bäst att Resa åt Smedjebacken och sedan På Ångbåt hit och Det kåstar 2 Rd Per man på Last Båtarna.»[6]

Brev till broder i Rättvik, från E. Jonsson, daterat Stockholm 9.4. 1885

»Hvad det beträffar med arbete så har jag inte något för tillfället, kan hända att det blyr något längre fram, nog tror jag det kommer att finnas godt om arbete till sommaren, men de reser hit så förfärligt, så att det torde nog bly upptaget ändå, men intet kan jag bestämma hur du skall jöra, du är väl så gammal nu så att du jör efter ditt godtfinnande, men ett kan vara att säga, du har så nätt kropp så att du passar intet hvilket arbete som hälst åtminstone nu till en början, utan du skulle få börja att lära uti murning straxt ... skulle du resa hit så har du intet att tänka på någon förtjenst på en sommar om du skulle få börja mura.»[7]

[5] LHgA.

[6] Leksand. Knis K. Aronssons privata arkiv.

[7] ULMA 25017, s. 41.

Pastorat Landsförsamling Stad	Folkmängd		Utvandrade efter arbete			Sädesavkastning (exkl. utsäde)			Underhållna kreatur						
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Barn	Höstsäd tunnor	Vårsäd tunnor	Potatis tunnor	Hästar	Kor	Oxar	Tjurar och ungboskap	Får	Getter	Svin
Orsa[1]	1921	2263	60	160		270	3250	1250	350	1200	1	450	2000	2500	800
Mora[2]	3836	4217	1374	640		660	7610	1500	731	2057	23	482	3998	2359	833
Älvdalen	1534	1836	100	70	30	375	2760	360	150	600	20	200	180	250	50
Särna[3]	412	425	25	25			30	20	150	300	10	200	450	550	
Sollerön[4]	726	866	70	62		186	1804	450	120	360	10	48	600	270	100
Venjan	660	791	40	70	13	240	690	640	188	393		100	1070	1176	
Ore	1039	1144	25	15		350	2180	800	310	850	20	120	1550	1950	150
Rättvik[5]	3558	4126	250	320	60	2250	1200	4000	600	2400	60	1400	8000	4000	400
Leksand[6]	4908	5627	406	336		3200	20800	4300	900	3900	50	900	12000	6000	400
Bjursås	1155	1343	160	110		320	2980	900	170	845	10	50	3000	280	80
Ål[7]	991	1201	30	24		800	3000	500	200	400	10	220	1200	260	70
Svärdsjö	2729	2839				2072	7092	2955	455	1800	182	591	4739	2366	591
Sundborn	637	784	40			400	2600	900	75	300	10	80	1000	200	150
Falu lf	608	753	50			1200	5000	1200	135	500	50	120	1200	100	200
St. Skedvi[8]	1525	1825	12			3500	6400	3000	450	1465	120	520	2115	100	470
Vika[9]	761	844				1680	7200	1750	220	1130	20	210	1240	50	300
Torsång[10]	896	1038	20			2140	7424	820	190	1170	15	280	2300	40	190
Husby	2193	2414	39	10		3120	4125	2100	600	2000	76	125	2664	1135	415
By	1384	1573	12	2		1600	600	1600	380	760		380	1150	200	230
Garpenberg[11]	945	1024	12	4		1000	950	795	172	609	14	49	780	50	190
Folkärna[12]	1303	1517	10			2625	2600	2700	370	1250	10	150	1800	50	400
Grytnäs[13]	999	1197	20			2000	1900	1590	240	860	6	70	980	15	230
Hedemora lf	2271	2659				3936	4426	4400	615	1968	40	738	2460	20	615
Gustafs[14]	1168	1206	6	4		1572	6300	2100	275	825	10	275	1500	100	275
Säter lf	837	884				900	2700	1500	180	400	3	50	850	100	120
St. Tuna[15]	4332	4876				8400	35000	7500	1000	4500	100	600	8000	1500	600
Gagnef[16]	2736	2993	309	616	45	640	2725	3750	447	1189	56	130	2760	1530	116
Söderbärke	2039	2173				1708	5650	3360	550	1880	90	840	2750	500	240
Norrbärke	2491	2700				2070	6650	4200	660	2280	110	1020	3350	600	280
Grangärde	3435	3641				1672	5600	3640	590	1840	110	840	2800	850	230
Lima	1377	1449				300	3500	700	450	1400	1	400	1500	2000	40
Malung	2282	2472	400	200	50	140	6200	4180	130	1440	304	304	1580	1583	72
Järna[17]	1923	2078	20	12	16	155	10195	3650	505	2085	5	620	2710	2880	240
Nås	1179	1218	10	6	8	236	4941	4055	294	1140	5	380	1503	1660	48
Säfsnäs	1220	1216	4	3	12	80	1071	2988	227	800		208	1530	1555	30
Floda	931	1070	20	25	15	64	5900	2905	320	1250		396	1265	1600	15
Falun[18]	1836	2476				260	358	920	118	340	8	6	150	50	60
Hedemora	457	559				420	480	500	60	240	2	25	60		80
Säter	293	331				120	560	310	20	110		20	40		40
Summa	65527	73648	3524	2714	249	52661	215251	84788	13597	48836	1551	13597	88817	40429	9350

Källa: KrA. Militärgeografi, L. Wästfelt, Beskrivning över V:e militärdistriktet, tabell 2.

Näringarna lämna årligen att avyttra

Smör lispund	Ost lispund	Bräder tolfter	Plank tolfter	Sågtimmer stycken	Laggkärl rd	Ved famnar	Kol stigar	Tjära tunnor	Blaggarn alnar	Div. smiden rd	Skinnvaror rd	Fågel rd	Foror, körslor, rd
100				200			8000					366	
50		20			1688	411	5179	24					
100	50	20		350	1200		600	30		1000		100	
150	15											100	
					1000	300	600						
15													
60							13700					120	
250							11600					150	
580	80						5000			900		300	
260							1500					50	
40	20						900						
		136	25				4550						1000
							1000						100
		200	50	500		1000	500						
						200	2349						4000
						200	3000						250
30						250	300		300				300
30	25	30				500	1750			75			
							1500	20		100			
35	3	90	45	200		500	1500	3	50	200	25	7	
200	5	40	15	1000		100	3000		150	1500	80	10	
100	3	20	10	800		500	1500		80	500	50	10	
							500			2000			
100	75								2000				
							1500						
500	700						15000		1000				
50							5000					50	
2000	2000			2840						3000		400	
100				3208			200				2500	100	
22				7300			4733	40			60	220	13425
36				600			8163	10			20	40	8820
30							11824					30	
60	15	1100	900				5000					80	4200
										11000			
4898	2991	1656	1045	16998	5088	3961	119948	127	3580	20275	2735	2133	32095

[1] 900 rd slipsten. [2] 10 lispund ål, 100 lispund lax, 160 tunnor sik, 2000 rd mässingskammar, 6466 rd klockor, 3200 rd snickeriarbeten, 4500 rd vävskedar. [3] 1000 rd inkomst av handel med Norge. [4] 900 rd båtar. [5] 800 rd snickeriarbeten. [6] 800 rd snickeriarbeten, 400 lispund humle. [7] 300 alnar lärft. [8] 400 lispund bergslagskorv. [9] 20 tunnor sik. [10] 100 tunnor sik, 100 lispund bergslagskorv. [11] 25 lispund gädda och abborre, 4 lispund ull, 10 lispund lin, 5 tunnor sik, 6 lispund salpeter. [12] 150 lispund gädda och abborre, 5 lispund ål, 110 alnar vadmal, 10 lispund ull, 30 lispund lin. [13] 90 lispund gädda och aborre, 15 lispund lax, 3 lispund ål, 70 alnar vadmal, 8 lispund ull, 20 lispund lin. [14] 500 rd mässingsknappar, 100 lispund bergslagskorv. [15] 3000 alnar lärft. [16] 1000 alnar mattor, 100 alnar grov hårduk, 2000 alnar band, 100 rd siktduk av tagel, 200 rd flätverk och korgar. [17] 50 lispund näver. [18] 200 rd pipor, 300 lekar spelkort (fabriken »numera» upphörd), 21000 pund hagel, 70 rd strumpor.

Källor och litteratur

A. Otryckta

Bjursås

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll

Falun

Dalarnas museums arkiv
Uppteckningar
Lantmäterikontorets arkiv
Floda, acc. 94: Haak, R., Beskrifning jemte statistisk tabell öfver Floda socken ...
Gagnef, acc. 172: [Virgin, W., Andersson, J. G. & Lundmarker, C. W.,] Beskrifning öfver Gagnefs socken ...
Handlingar till storskiftet i Leksand
Landskansliets i Kopparbergs län arkiv (Lka-W)
Koncept; handlingar till femårsberättelser; passjournal; utdrag ur kommunalstämmoprotokoll
Stora Kopparbergs bergslags aktiebolags (Bergslagets) arkiv
Liljeroth, E., Militie- och landsstatens »löningskol»; Vedkompaniets handlingar, verifikationer; Vedkontorets handlingar, verifikationer; dagsverksrullor

(Dala-)Floda

Kyrkoarkivet (KyA)
Passjournal; fattigkassans räkenskaper

Folkärna

Kyrkoarkivet (KyA)
Sockenstämmoprotokoll; passjournal; fattigkassans räkenskaper

Gagnef

Kyrkoarkivet (KyA)
Sockenstämmoprotokoll, passjournal; fattigkassans räkenskaper

Grangärde

Kyrkoarkivet (KyA)
Passjournal

Göteborg

Göteborgs museums arkiv
Uppteckningar

Landsarkivet (GLA)
Landskansliets i Göteborgs och Bohus, Älvsborgs resp. Skaraborgs län arkiv
Passjournal
V Emterviks kyrkoarkiv (KyA)
Passjournal
Västsvenska folkminnesarkivet
Institutets för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola samlingar (IFGH)
Uppteckningar

Hallstahammar

Strömsholms kanal aktiebolags arkiv
Dagsverksjournaler; verifikationer; diverse handlingar

Hamar, Norge

Statsarkivet
Folkräkningen 1875, primärmaterial

Helsingfors, Finland

Svenska litteratursällskapets arkiv
Uppteckningar

Härnösand

Landsarkivet (HLA)
Landskansliets i Gävleborgs, Västernorrlands resp. Norrbottens län arkiv
Passjournal

Karlstad

Ammunitionsfabriken Zackrisdals arkiv
Arkivalier från ammunitionsfabrikerna i Karlsborg och Marieberg
Förteckningar över arbetspersonalen; förteckning på medlemmar i sjuk- och begravningskassan; uppgifter på avlöningar

Köpenhamn, Danmark

Nationalmuseets Etnologiska Undersögelse (NEU)
Uppteckningar

Leksand

Leksands hembygdsgemenskaps arkiv (LHgA)
Uppteckningar gjorda av Britta Yngström; samling av äldre brev
Knis K. Aronssons privata arkiv
Samling av äldre brev
Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; kyrkobokföringslängd; död- och begravningslängd; personaliebok; sockenstämmoprotokoll; passjournal; fattigkassans räkenskaper
Leksands sparbanks arkiv
Dagjournal

Lima

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; passjournal; fattigkassans räkenskaper

Lund

Folklivsarkivet (LUF)
Uppteckningar
Landsmålsarkivet (LAL)
Uppteckningar
Landsarkivet (LLA)
Landskansliets i Blekinge län arkiv (Lka-K)
Passjournal
Universitetsbiblioteket
de la Gardieska samlingen, topographica

Lövsta, Uppland

Lövsta gårds arkiv
Andersson, H., Funbo-Lövsta. Historik över en uppländsk gård

Malung

Kyrkoarkivet (KyA)
Fattigkassans räkenskaper

Mora

Anders Olssons privata arkiv
Uppteckningar
Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; flyttningslängd; lysnings- och vigsellängd; kommunionslängd; sockenstämmoprotokoll; passjournal; kyrkans räkenskaper; fattigkassans räkenskaper; diverse handlingar

Ore

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; passjournal

Orsa

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; flyttningsattester; fattigkassans räkenskaper

Oslo, Norge

Instituttet for sammenlignende kulturforskning
Uppteckningar

Rättvik

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; fattigkassans räkenskaper; Kumbleii krönikebok

Sollerön

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; kyrkans räkenskaper; fattigkassans räkenskaper

Stockholm

Riksarkivet (RA)
Riksregistraturet
Konseljprotokoll i inrikes-civilärenden
Statsrådsprotokoll i kammarärenden
Statsrådsprotokoll i ecklesiastikärenden
Kammarexpeditionen
Registratur; koncept
Justitierevisionen
Koncept
Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t
Serie ordnad efter län
Kammarkollegii skrivelser till Kungl. Maj:t
Styrelsers över fängelser skrivelser till Kungl. Maj:t
Kungliga arkiv
Generaldirektörens över drottning Kristinas underhållsländers arkiv, räkenskaper
Justitiekanslersämbetets (JKÄ) arkiv
Inkomna handlingar, passjournaler
Svea hovrätts arkiv
Renoverade domböcker; handlingar angående Dalupproret
Medicinalstyrelsens arkiv
Inkomna handlingar, provinsialläkarnas årsberättelser
Kommerskollegii (kmk) arkiv
Huvudarkivet
Handlingar om linkulturen
Kammarkontoret, årsberättelser
Berättelser om fabriker och industri, serie 1, 2
Advokatfiskalens arkiv, årsberättelser
Resepass
Avdelningen för arbetsstatistik
Handlingar angående arbets- och löneförhållanden
Kommittén angående lanthushållningens förbättring (»Lanthushållningskommissionen») 1772
Kommittén för undersökningar angående stambanors lämpliga sträckning (»Järnvägskommittén») 1858
Tullkommittén 1876
Sammansatta kollegiers utlåtanden
Yttrande om näringarnas upphjälpande i Kopparbergs län 1775; yttrande om Dalortens upphjälpande 1796
Frihetstidens utskottshandlingar
Ämnesserier
Passväsendet; topographica

Stockholms stads acta
Juridiska och kamerala avskrifter
Kammararkivet (KA)
Dalarnas resp. Södermanlands handlingar
Kammarkollegii arkiv
Landshövdingeberättelser
Krigsarkivet (KrA)
Nordström, Elsa, Journaler över utrikesresenärer 1735–1851 i krigsarkivet
Militärgeografi
Sverige; Dalarna
Flottans pensionskassas arkiv (FpkA)
Verifikationer (med passjournaler)
Ammunitionsfabriken Mariebergs arkiv
Rulla över arbetspersonalen
Ängsö arkiv
Verifikationer
Lantmäteristyrelsens arkiv
Lantmätarnas sockenbeskrivningar
U 3, 1^{10}: Egnell, C., Beskrifning ... öfwer Bjursås Socken
U 40, 1^{13}: Laval, J. de, Lindstedt, S. & Krey, B. R., Beskrifning ... öfver Rättviks Socken
Lantbruksakademiens arkiv (LbA)
Inkomna handlingar
Landshövdingeberättelser (lhb)
Kungl. Järnvägsstyrelsens arkiv
Kortregister över arbetare
Statistiska centralbyråns arkiv (SCB)
Befolkningsstatistik
Utdrag ur födelse-, vigsel- och dödböcker; utdrag ur husförhörslängder; folkräkningar, primärmaterial
Jordbruksstatistik
Lokalundersökarnas berättelser
Antikvarisk-Topografiska arkivet
Rosander, G., Järvafältet i militärt och civilt bruk. En etnologisk undersökning rörande förhållandena 1905–65. (Järvafältet, delen inom Spånga församling, Stockholms stad, Uppland. 2.)
Kungl. Biblioteket
Handskriftsavdelningen
B IX, 1, 33: Gezelius, J., Beskrifning öfwer Lima Socken ...
Arbetarrörelsens arkiv
Fackföreningsmatriklar
Stadsarkivet (SSA)
Överståthållarämbetets (ÖÄ) arkiv
Passjournaler
Handelskollegii arkiv
Protokoll; förteckning över handelsrättigheter; liggare över roddbåtar
Byggnadskontorets arkiv
Arbetarrulla

Gatukontorets arkiv
Parkavdelningen, kontrakt
Hammerska samlingen
Pass
Nordiska museets arkiv
Etnologiska undersökningens arkiv (EU)
Uppteckningar
Hazeliana
Ottila Adelborgs dagbok
Bilagor till räkenskaper
Stadsmuseets arkiv (SSM)
Uppteckningar
Topografiska arkivet, diverse handlingar
Lundqvists resp. Unmans samling
Institutionen för folklivsforskning
Yngström, Britta, Färdkost och äldre matvanor i Rättvik [seminarieuppsats]
Svenskt visarkiv
Förstaradsregister
PUB:s personalavdelnings arkiv
Registerkort över anställda
MEA:s arkiv
Styrelseprotokoll; avlöningsböcker; huvudböcker; personalliggare
Dalaföreningens arkiv
Mötesprotokoll; matriklar

Stora Skedvi

Kyrkoarkivet (KyA)
Passjournal

Surahammar

Surahammars bruks arkiv
Kapitalböcker

Särna

Särna fornminnesförenings arkiv
Resepass

Timrå

SCA:s arkiv
Kramfors brädgårds arkiv
Avräkningsböcker
Oxsjö sågverks arkiv
Avverkningsjournal
Diverse handlingar från skogschefskontoren i Backe och Ådalen samt från sågverken i Fagervik, Skönvik och Tunadal

Trondheim, Norge

Statsarkivet

Poliskammarens arkiv
Passjournal

Uleåborg, Finland

Landsarkivet (OMA)
Uleåborgs landskanslis arkiv
Förteckningar över resande; guvernörsämbetets berättelser

Ullvi, Leksand

Hos Rönnäs Olof Andersson
Ullvi bys minnesbok

Umeå

Folkmåls- och folkminnesundersökningens i övre Norrland arkiv (FFÖN)
Uppteckningar
Västerbottens läns museum
Avskrift av Rönnäs byarkiv

Uppsala

Geografiska institutionen
Hasselberg, S., Skutskärs sågverk. Arbetare och arbetet 1886–1915 [seminarieuppsats]
Historiska institutionen
Linderoth, A., Filantropisk och resocialiserad fångvård. (En undersökning av argument och motiveringar i debatten kring fångvårdens målsättning under 1800-talets första decennium.) [licentiatavhandling]
Landsmåls- och folkminnesarkivet (ULMA)
Uppteckningar; bandinspelningar; Dalmålsordboken, lappkatalog
Svenska ortnamnsarkivet
Naturnamnsregister
Landsarkivet (ULA)
Landskansliets i Kopparbergs län arkiv (Lka-W)
Protokoll och koncept; diarier; passjournaler; inkomna handlingar
Handlingar ordnade efter ämne: passhandlingar; gästgiveridagböcker; fånglistor; näringar; riksdagsrelationer och riksdagsbesvär
Landskontorets i Kopparbergs län arkiv
Mönsterrullor
Landskansliets i Stockholms, Örebro resp. Västmanlands län arkiv
Passjournal
Landskansliets i Örebro län arkiv (Lka-T)
Inkomna handlingar, passjournaler från kronofogdarna i Värmland
Kopparbergs läns häradsrättsarkiv
Domböcker
Leksands, Mora resp. Rättviks kontraktsprostarkiv (kpA)
Visitationsprotokoll
Leksands, Mora resp. Älvdalens länsmansarkiv (LmA)
Diverse handlingar

Enköpings stadsarkiv
Magistratens protokoll
Dunkers kyrkoarkiv (KyA)
Handlingar angående prästgården
Rasbokils kyrkoarkiv (KyA)
Sockenstämmoprotokoll
Bjursås, Boda, Husby, Idre, Säfsnäs, Transtrands, Venjans, Vånhus, Åls resp. Äppelbo kyrkoarkiv (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; fattigkassans räkenskaper
Universitetsbiblioteket (UUB)
Handskriftsavdelningen
S 39: Liljeblad, S., Dagbok under en resa igenom Dalarne m. m. 1797
N 971: Browallius, A., Journal 1734–40 m. m.
Palmskiöldska samlingen, topographica
Westinska samlingen, topographica

Vadstena

Landsarkivet (VLA)
Landskansliets i Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs resp. Kalmar län arkiv
Passjournal
Rejmyre glasbruks arkiv
Bruksböcker

Venjan

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd

Visby

Landsarkivet
Landskansliets i Gotlands län arkiv (Lka-I)
Passjournal

Vånhus

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängder (statskyrkans och baptistförsamlingens); flyttningslängder (statskyrkans och baptistförsamlingens); passjournal

Västerås

Domkapitlets arkiv
Inkomna handlingar
Stadsarkivet
1817 års begravningsplatskommittés arkiv
Verifikationer
Hjälmare kanalverks arkiv
Dagsverksjournal
Stadens räkenskaper

O. Karlssons arkiv
Brev
Stiftsbiblioteket
Manuskriptsamlingen
Hülphers samling

Älvdalen

Kyrkoarkivet (KyA)
Husförhörslängd; sockenstämmoprotokoll; passjournal; fattigkassans räkenskaper

Östersund

Jämtlands läns museums etnologiska arkiv (ÖMEA)
Uppteckningar
Landsarkivet
Landskansliets i Jämtlands län arkiv (Lka-Z)
Passjournal
Lillhärdals kyrkoarkiv (KyA)
Kyrkans räkenskaper

B. Tryckta

Adde, A., 1895. Anteckningar rörande storskiftes- och afvittringsverket i Dalarne m. m. Jemte kulturhistoriska anteckningar från denna tid. Sthlm.

Adelsköld, C., 1899–1901. Utdrag ur mitt dagsverks- och pro diverse-konto. Autobiografiska anteckningar. 1–4. 2 uppl. Sthlm.

Ahlström, G., 1958. Den underbara resan. [2 uppl.] Sthlm. (Aldus-böckerna.)

Ahnlund, N., 1924. Oljoberget och Ladugårdsgärde. Svensk sägen och hävd. Sthlm.

Alanen, A. J., 1949. Etelä-Pohjanmaan talouselämä 1721–1809. [Sydösterbottens ekonomiska liv 1721–1809.] Vaasa. (Etelä-Pohjanmaan historia. 4: 2.)

Allmän kungörelse [för Jönköpings län] 13.8.1814.

Allmänna kungörelser [för Stora Kopparbergs län]. Fahlun.

Althin, T., 1955. Korsnäsbolaget 1855–1955. Utg. av Korsnäs aktiebolag. Gävle.

Andersen, H. C., 1851. I Sverrig. Khvn.

Andersson, Fräs E., 1951. I timmerskogarna på 90-talet. (DHB, s. 5–38.)

Andersson, Nils, 1922–26. Svenska låtar. Samlade. Dalarna. H. 1–4. Sthlm.

Andersson, Pell F., 1952. Åhl-Kilen förr och nu. Av Pell Fredrik [pseud.]. [Omsl.] 1952, 54–55. (Stencil.)

—— 1960. Bondens år 1913 i Åls socken. Med förord av B. Boëthius. Insjön. (Bidrag till Åhls sockens historia. 2.) (Ingår även i Svenska landsmål. 82, 1959, s. 31–122.)

Andrén, E., 1948. Skokloster. Ett slottsbygge under stormaktstiden. Sthlm. (Diss. Stockholm.)

Anell, B., 1964. The ecological factor. (Folk. Dansk etnografisk tidsskrift. 6: 1, s. 7–14.)

Arbetsstatistik. Utg. av K. Kommerskollegium.
A: 8. Utländska jordbruksarbetare i Sverige år 1907. Sthlm 1909.
E: 1. Arbetsinställelser under åren 1903–1907. Jämte öfversikt af arbetsinställelser under åren 1859–1902 samt den s. k. politiska storstrejken år 1902. Sthlm 1909.
L: 1. Till belysning af landtarbetarnas arbets- och löneförhållanden i Sverige år 1910. Sthlm 1911.

Arndt, E. M., 1813–17. Resa genom Sverige år 1804. Öfvers. [från tyskan] af J. M. Stjernstolpe. 2 uppl., öfversedd och rättad. 1–3. Carlstad.

[Arosenius, F. R.,] 1862–68. Beskrifning öfver provinsen Dalarne. 1: 1–4: 1. Falun.

Atlas över svensk folkkultur. 1. Materiell och social kultur. Utg. under red. av S. Erixon. Uddevalla 1957.

Aurén, P. W., 1894. Uleåborgs län. Resedagboksanteckningar i länet samt under 12 års tjänstgöring i Lappmarken. [Omsl.tit.:] Anteckningar om Utsjoki, Enare och Sodankylä. Uleåborg.

Bannbers, O., 1921 *a*. Gårdsnamnen i Dalarna. (Sverges familjenamn 1920. Förteckning enligt nådigt uppdrag utarbetad av därtill förordnade sakkunnige. Sthlm, s. 249–263.)

—— 1921 *b*. Mas och kulla. (Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift. 1, s. 9–10.)

Barchaeus, A. G., 1923. Resa genom Västmanland 1772. »Berättelser angående landthushållningen.» Utg. av S. T. Kjellberg. (Västmanlands fornminnesförenings årsskrift. 13, s. 11–122.)

Beckman, B., 1930. Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet. Gbg. (Diss. Stockholm.)

Beckman, J. W., 1845. Den nya swenska psalmboken, framställd uti försök till swensk psalmhistoria. Sthlm.

Bellman, F. M., 1916. Fredmans epistlar. Utg. av R. Steffen. Sthlm. (Dikter. 1.) (Svenska författare, utg. av Svenska vitterhetssamfundet. 5.)

Bengtsson, L., 1950. En dalasocken berättar. Bjursås sockens historia. Falun.

Berg, G., 1931. Den svenska tröskvagnen. (Västerbotten. Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok. [12,] s. 169–192.)

—— 1943 *a*. Kosthåll. (Arbetaren i helg och söcken. 1. Sthlm, s. 269–285.) (Den svenska arbetarklassens historia. [9.])

—— 1943 *b*. Tillfälliga bostäder. (Arbetaren i helg och söcken. 1. Sthlm, s. 217–242.) (Den svenska arbetarklassens historia. [9.])

—— 1944. Landsbygden. (Arbetaren i helg och söcken. 2. Sthlm, s. 9–28.) (Den svenska arbetarklassens historia. [10.])

—— 1951. Dalfolk på herrarbete. (Dalarna, ett vida berömt landskap. Under red. av O. Veirulf. Sthlm, s. 100–108.)

Bergenskiöld, E., 1875. Nora bergslag vid 1784 års slut. (Om Noraskog. Äldre och nyare anteckningar. Utg. af J. Johansson. 1. Sthlm, s. 1–93.)

Bergman, J. M., 1876. Valda smärre skrifter. Sthlm.

Bergmark, M., 1957. Från pest till polio. Hur farsoterna ingripit i människornas öden. Sthlm.
Bergsten, K. E., 1951. Sydsvenska födelseortsfält. Lund. (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar. 20.)
Bergstrand, C.-M., 1947. Dalfolk i västsvensk tradition. (DHB, s. 115–126.)
—— 1954–56. Långareds krönika. 1–2. (1) Gbg, (2) [Alingsås].
Berner Öste, Mia, 1965. Intervjumetoder. (Sociologiska metoder. Under red. av G. Karlsson. 2 uppl. Sthlm, s. 123–165.)
Beskow, H., 1954. Bruksherrgårdar i Gästrikland. Sthlm. (Nordiska museets handlingar. 47.) (Diss. Stockholm.)
Betänkande, se Kommittébetänkanden.
Bidney, D., 1953. Theoretical anthropology. New York.
Biuggren, M., 1771. Oförgripelige tankar om Dal-orten och dal-folket. (Svenska patriotiska sällskapets handlingar. 2, s. 293–306.)
Björkander, Th., 1947. Näsets by i Ore. (Dalabyar. Några byar i Dalarna skildrade av bybor. Falun, s. 9–15.)
Björklund, S., 1962. Åhlmålet. En gränsdialekt mellan övre dalmål och dalabergslagsmål. (Bidrag till Åhls sockens historia. 3. Insjön, s. 5–51.)
Blumer, H., 1939. An appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish peasant in Europe and America. New York. (Critiques of research in the social sciences. 1.) (Social science research council. Bull. 44.)
Boalt, G., 1957. Socialt beteende. Handbok i sociologi. [1 uppl.] Sthlm.
Boas, E., 1845. In Scandinavien. Nordlichter. Lepizig.
Bodgál, F., 1958. A summásélet hiteles krónikája. [Autentisk krönika över »summás»-livet.] (Borsodi szemle. [Miskolc.] 3, s. 53–57.)
Boëthius, B., 1921. Robertsfors bruks historia. Upps.
—— 1933. Dalfolkets herrarbete. (Rig. 16, s. 1–28.)
—— 1949. Det treåriga vadstenasmöret. (HT. 69, s. 390–394.)
—— 1951. Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden. Sthlm. (Den svenska arbetarklassens historia. [11.])
—— 1957. Dalarnas bränsleskatter och Stora Kopparbergs bergsfrälse under äldre vasatid. Sthlm. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademiens handlingar. Historiska serien. 1.)
—— 1965. Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott. Uppkomst, medeltid, tidig vasatid. Sthlm. (Skrifter utg. av Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag.)
Boëthius, Gerda, 1927. Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från vikingatiden till 1800-talet. Sthlm. (Studier från Zornska institutet för nordisk och jämförande konsthistoria vid Stockholms högskola. 5.)
Boëthius, J., 1950. Orsa i tider av krig och uppror. (Orsa. En sockenbeskrivning. 1. Sthlm, s. 433–479.)
Boëthius, S. J., 1916. Bönder, bergsmän och brukspatroner i Dalarnas historia. (HT. 36, s. 221–258.)
Brace, C. L., 1857. The Norse-folk or a visit to the homes of Norway and Sweden. New York.
Brandes, H. K., 1859. Ausflug nach Schweden im Sommer 1858. Lemgo und Detmold.

Brauner, J., 1752. Tankar och försök om åker och äng med dertil nödiga redskap, ... [Ny uppl.] Sthlm.
Bring, S. E., 1917. Benjamin Düster — en falsk Karl XII. (Karolinska förbundets årsbok, s. 235–280.)
Bringéus, N.-A., 1962. Järnplogen som innovation. Lund. (Scripta minora. Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis. Studier utg. av Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. 1960–1961: 3.)
—— 1963. Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning. Lund. (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund. Utg. genom Sällskapet Folkkultur. 6.)
—— 1966. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog. En studie kring Wärend och wirdarne. Sthlm. (Nordiska museets handlingar. 63.)
Broberg, R., 1943. Näringar och arbetsliv i Östmark under förra århundradet. (Kulturhistoriska anteckningar från Östmark. 1, s. 25–39.)
Brumet, M. P., 1951. Le problème des migrations saisonnières agricoles dans les plaines orientales de l'Ile-de-France. (Bulletin de l'Association de géographes français, s. 86–92.)
Bruno, W., 1954. Tegelindustrien i Mälarprovinserna 1815–1950. Upps. (Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. 28.) (Diss. Uppsala.)
Bull, E., 1955. Fra sagbruk og hövleri. Oslo. (Norsk folkemuseums serie: Arbeidsfolk forteller. [2.])
—— 1958. Arbeidermiljö under det industrielle gjennembrudd. Tre norske industriströk. Oslo. (Norsk Folkemuseum.) (Diss. Oslo.)
—— 1959–60. Svar til Knut Mykland og Andreas Holmsen. ([Norsk] Historisk tidsskrift. 39, s. 305–315.)
—— [1961]. Renhårig slusk. Oslo. (Norsk folkemuseums serie: Arbeidsfolk forteller. [4.])
Byggnadsarbetarminnen. Red. av M. Rehnberg. Sthlm 1950. (Svenskt liv och arbete. 10.) (Nordiska museet.)
Bæckström, A., 1923. Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Ett bidrag till svensk stadsbyggnadshistoria. Sthlm. (Diss. Göteborg.)
Böök, F., 1923. Artur Hazelius. En levnadsteckning. Sthlm.

[Carlander, J.,] 1937. Tillståndet bland allmogen i Dalarna för 150 år sedan. Falun. (Särtryck ur: Falu-Kuriren.)
Carleson, C., 1756. Hushåls-lexicon, ... Sthlm.
Časlavskij, V. I., 1875. Zemleděl'českie otchožie promysly v svjazi s pereseleniem krest'jan. [Säsongarbete inom jordbruket i samband med böndernas utvandring.] (Sbornik gosudarstvennych znanij. [S.-Peterburg.] 2, s. 181–211.)
Castegren, E., 1955. Riksbankens pappersbruk, Tumba. Minnesskrift till dess tvåhundraårsjubileum år 1955. Sthlm.
Castrén, M. A., 1870. Reseminnen från åren 1838–1844. 2 öfversedda uppl. Hfors. (Castrén, M. A., Nordiska resor och forskningar. 1.)
Chatelain, A., 1949. Les migrations temporarires anciennes à Lyon et dans les pays environnants. (Revue de géographie de Lyon. 24, s. 37–50.)
—— 1951. Les migrants temporaires viticulteurs de Belmont (Bas-Valromey). (Revue de géographie de Lyon. 26, s. 43–44.)

Clason, F., 1938. Furudals bruks historia. Sthlm. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 7.)
—— 1946. Brev från dalkarlar till en brukspatron. (DHB, s. 91–106.)
Cornell, H., 1923. Daniel Hagman och hans samtida. (Byggnadsvärlden. 14, s. 345–349, 368–373.)
Crælius, F. D., 1837. Beskrifning öfwer Nås socken i Westerdals fögderi af Stora Kopparbergs län. Fahlun.
Daae, L., 1880. Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid. Et Bidrag til vor Söfarts Historie. Chra.
Dahl, S., 1951. De olika yrkesgruppernas flyttningar. (Enequist, Gerd [utg.], Tätorter och omland ... Upps., s. 87–99.)
—— 1954. Västerås kontakter med landet i övrigt. Gbg. (Handelshögskolans i Göteborg skriftserie. 1954: 1. Meddelanden från Geografiska institutionen. 42.)
—— 1955. Den inre migrationens komplicerade mekanism. Gbg. (Meddelanden från Handelshögskolans i Göteborg geografiska institution. 45.) (Ur: Ekonomiskt forum. 1955.)
Dahlstedt, K.-H., 1950–62. Det svenska vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess granndialekter. 1: A. Text. 1: B. Kartor. 2: A. Text. 2: B. Kartor. Upps. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A: 7: 1–2.) (D. 1: Diss. Uppsala.)
Dahlstedt, K.-H. & Ivarsson, A., 1960. Register till O. P. Pettersson, Gamla byar i Vilhelmina. Sammanställda och utg. Upps. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B: 10.) (Även utg. som del 4 av Pettersson, O. P., Gamla byar i Vilhelmina. 1–3. Sthlm 1941–46.)
Dalarna, ett vida berömt landskap. Under red. av O. Veirulf. Sthlm 1951.
Dala-Tidningen.
Dalenius, T., 1953. »Representativitet.» (Statistisk tidskrift. N.F. 2, s. 274–284, 331–332.)
Dalgård, W., 1950. Vackra dalkullan. (DHB, s. 83–110.)
Dalkvist, O., 1899–1911. De svenska industriarbetarnas läge. 1–3. Sthlm.
Dalpilen.
Delargy, J. H. [= S. Ó Duilearga], 1945. The Gaelic story-teller. With some notes on Gaelic folk-tales. (Proceedings of the British Academy. [31,] s. 177–221.)
Dirks, H., 1956. Minschenmarkt in Olnburg. Sonnenbrüder und Monarchen auf der Fehmarnwalze. (Die Heimat. Monatsschrift des Vereins zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein und Hamburg. 63, s. 105–108.)
Drouot, H., 1951. Migrations saisonnières au temps du Premier Empire. (Annales de Bourgogne. 23, s. 55–58.)
Dubuc, A., 1954. Les migrations temporaires d'ouvriers dans les départements normands. (Annales de Normandie. 4: 2, s. 167–174.)
Edestam, A., 1955. Dalslands folkmängd år 1880 och år 1950. (Svensk geografisk årsbok. 31, s. 157–198.)

Eenilä, J., 1965. Lautojen ja lankkujen käsinsahaus Suomessa. Referat: Das manuelle Sägen von Brettern und Planken in Finnland. (Talve, I. & Eenilä, J., Lisiä kansanomaiseen tekniikkaan. Referat: Beiträge zur volkstümlichen Technik Finnlands, s. 24–38.) (Scripta ethonologica. Veröffentlichungen des Volkskundlichen Instituts an der Universität Turku. 20.) (Särtryck ur: Sananjalka. 7.)
Ehn, O., 1961. Kyrkboden i Vaksala. (Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet. 47, s. 172–184.)
Ekström, G., 1957. Sockenliv och sockenleverne. (Venjans församling 350 år. Under fleras medverkan sammanställd av S. Solders. Falun, s. 23–136.)
Elmgren, J., 1959. Minne och inlärning. 2 omarb. uppl. Sthlm.
La emigración española transoceánica 1911–15. Madrid 1916. (Publicaciones del consejo superior de emigración.)
Emigration från Dalarna till Nordamerika. Dalarnas museum 5.6–14.8.1966. [Utställningskatalog.] [Falun 1966.] (Stencil.)
Emigrationsutredningen. Betänkande i emigrationsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål ... Afgifvet af G. Sundbärg. Betänkande. Bil. 1–20. Reg. Sthlm 1908–14.
Enequist, Gerd [utg.], 1951. Tätorter och omland. Några föredrag hållna vid Statens samhällsvetenskapliga forskningsråds ämneskonferens i Uppsala 2–4 juni 1950. Upps.
Engström, J., 1835–36. Resa genom södra Lappland, Jemtland, Trondhem och Dalarne år 1834. 1–2. Calmar. (Sahlströms rese-bibliotek. 13.)
[Engzell, B.,] 1965. Värvare från 15 industrier söker arbetskraft i Finland. [Av] Bozell [pseud.]. (Dagens Nyheter 27.10.)
Enochsson, E., 1949. Den kyrkliga seden med särskild hänsyn till Västerås stift. Sthlm. (Prästmötesavhandling, Västerås stift.)
Envall, P., 1957. Järnbäraland. Ett bidrag till 1100-talets historia. (HT. 77, s. 122–136.)
Eriksson, Gösta A., 1955. Bruksdöden i Bergslagen efter år 1850. Med särskild hänsyn till företag i Kolbäcksåns dalgång. [Sthlm.] (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 15.) (Diss. Uppsala.)
[Eriksson, Sven E.,] 1963. »Herrarbete» åter till heders. [Av] Sweson [pseud.]. (Dala-Demokraten 6.11.)
Erixon, S., 1921–35. Skultuna bruks historia. 1–2. Sthlm.
—— 1933. Hur Norge och Sverige mötas. Studier rörande kulturgränser och kultursamband på Skandinaviska halvön. (Bidrag til bondesamfundets historie. 2. Oslo, s. 183–299.) (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. A. Forelesninger. 15.)
—— 1934. Bidrag till dalkarlsvandringarnas historia. (DHB, s. 80–85.)
—— 1937. The North-European technique of corner timbering. (Folk-Liv. [1], s. 13–63.)
—— 1947. Svensk byggnadskultur. Sthlm. (Institutet för folklivsforskning.)
—— 1956. Lantbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bondetraditionen. (Nordisk kultur. 13. Sthlm, s. 43–215.)
—— 1960. Svenska byar utan systematisk reglering. En jämförande historisk undersökning. [1–2.] Sthlm. (Nordiska museet.) [D. 2 utgöres av kartor.]

Erlandsson, A., 1961. Salpetersjudarna i Skåne 1679–1762. Med särskild hänsyn till 1740-talet. (Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok, s. 33–86.)
Ernvik, A., 1951. Glaskogen. Upps. (Skrifter utg. av Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B: 7.)
Ervasti, A. V., 1884. Suomalaiset Jäämeren rannalla. [Finnarna på Ishavets kust.] Helsinki.
Eskeröd, A., 1966. Om värdestudiet inom kulturvetenskaperna. (Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson 19 mars 1966. Sthlm, s. 75–90.) (Nordiska museet.)

Fahlu Weckoblad.
Falk, Vendla, 1930. Anteckningar om dalaallmogens klädedräkt och seder på 1730-talet, ur Daniel Tilas' Curriculum vitæ. Meddelade av Vendla Falk. (Rig. 13, s. 90–94.)
Falu-Kuriren.
Fellman, J., 1906. Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. 1–4. Hfors.
Ferenczi, I., 1930. Kontinentale Wanderungen und die Annäherung der Völker. Ein geschichtlicher Überblick. Jena. (Kieler Vorträge. 32.)
Ferlin, P. R., 1854–58. Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende. 1–2. Sthlm.
Fogelström, P. A., 1960. Mina drömmars stad. Sthlm.
Fontander, B., 1967. Dalkarlar pendlar 60 mil per vecka. Jobb i Stockholm. (Dagens Nyheter 19.3.)
Forestier, H., 1952. Migration de moissonneurs par réquisition en 1794. (Annales de Bourgogne. 24, s. 61–62.)
Forna seder och levnadsförhållanden i Bjursås. (Gammalt och nytt från Dalarne. Sammanfört ur Falu-Kuriren årgångarna 1923 och 1924. Falun 1925, s. 108–109.)
Forsgren, O., 1937. Berättelser om min lefnad. Manuskript från år 1851. Sthlm. (Stencil.)
Forssell, H., 1872–83. Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland. 1–2. Sthlm. (Äldre bidrag till Sveriges officiella statistik. 1.)
—— 1884. Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. Text. Bilagor. Sthlm. [K. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademiens handlingar. 29 (=N.F. 9.).]
Forssell, N., 1939. Liljeholmens stearinfabrik 1839–1939. Minnesskrift under medverkan av G. Berg och S. Gärdin. 1. Lars Johan Hiertas tid 1839–1872. Sthlm.
—— 1952–53. Borås stads historia. 1–2. Borås.
Forsslund, K.-E., [1918]–39. Med Dalälven från källorna till havet. 1: 1–3: 6. Sthlm.
Forsstrand, C., 1903. Åkerbruk och boskapsskötsel. Bergsbruk och grufdrift. Skogsrörelse. Handtverk och hemslöjd. (Öfre Dalarna förr och nu. Sthlm, s. 463–519.)
Freeman, T. W., [1959]. Rural migration in Ireland. (Les migrations rurales ... Bonn, s. 64–68.)

Friberg, N., 1954. Dalarnas befolkning på 1600-talet. Geografiska studier på grundval av kyrkböckerna med särskild hänsyn tagen till folkmängdsförhållandena. Sthlm. (Särtryck ur: Geografiska annaler. 35, 1953, s. 145–414.) (Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms högskola. 90.)
—— 1963. Klimat. (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. 8. Malmö, sp. 480–490.)
Friberg, N. & Inga, 1957. Några folkmängdsberäkningar för 1600-talets Orsa. (Orsa. En sockenbeskrivning. 3, s. 723–753.)
Fridén, G., 1946. Gästabud i Oljonsbyn. Sthlm.
Friis, J. A., 1872. En sommar i Finnmarken, ryska Lappland och Nordkarelen. Skildringar af land och folk. Af författaren auktoriserad, tillökad och granskad öfvers. [från norskan]. Sthlm.
Frykholm, A., 1937. Drag ur fryksdalingarnas näringsliv. (Fryksände förr och nu. 4, s. 3–40.)
Främlingslagstiftning och främlingskontroll. Socialstyrelsens yttrande över vissa motioner vid 1936 års riksdag. (Sociala meddelanden utg. av K. Socialstyrelsen. 1936, s. 386–403.) (Statistiska meddelanden. Ser. F. Bd 46.)
Frödin, J., 1925. Siljansområdets fäbodbygd. Lund. (Skrifter utg. av Vetenskaps-societeten i Lund. 5.)
—— 1933. Den nord- och mellansvenska byns organisationsformer och upplösning. (Bidrag til bondesamfundets historie. 2. Oslo, s. 1–108.) (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. A. Forelesninger. 15.)
—— 1940–41. Zentraleuropas Alpwirtschaft. 1–2. Oslo. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter. 38: 1–2.)
Furuskog, J., 1946. Värmlänningarna i Norrland. (Värmland, ett storslaget och egenartat landskap. Under red. av H. Kjellin [m. fl.]. Sthlm, s. 359–368.)
Förslag til landthushållningens uphjälpande i Dalarne. [Undert.:] G. H. (Ny samling af rön, försök och anmärkningar uti hushållningen med mera. 3, 1796, s. 559–591.)

Gadd, P. A., 1773–77. Försök til en systematisk inledning i swenska landtskötselen; ... 1–3. Sthlm.
Garaasen, H., 1923–25. Frå grensebygder og finnskogar. 1–3. Oslo.
Geiger, P. & Weiss, R., 1951 ff. Atlas der schweizerischen Volkskunde. Bearb. von P. Geiger und R. Weiss in Zusammenarbeit mit [1: 4–5, 2: 3–5] W. Escher und Elsbeth Liebl. Karten und Kommentar. 1 ff. Basel. [Även med fransk titel: Atlas de folklore suisse.]
Gejvall, Birgit, 1954. 1800-talets stockholmsbostad. Sthlm. (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning. [16.]) (Diss. Stockholm.)
Gellerstedt, A. T., 1909. Ur gläntor och snår. Sthlm.
Goodrich, C., 1933. Migratory labor. (Encyclopaedia of the social sciences. Ed.-in-chief E. R. A. Seligman. 10. New York, s. 441–445.)
Gothe, R., 1940. Om namnskicket bland svenskt och finskt arbetsfolk vid Sala gruva under 1500-talet. Med en kort utredning om gruvans ålder och om »Pää-Pelle», finnarnas legendariske huvudman. Sala.

—— 1942. Hassela-finnarna. Sthlm.
Gottlund, C. A., 1931. Dagbok öfver dess resor på finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland år 1817. Utg. av N. Sahlström. Med förord av K. B. Wiklund. Sthlm.
Gottschalk, L., Kluckhohn, C. & Angell, R., 1945. The use of personal documents in history, anthropology, and sociology. New York. (Social science research council. Bull. 53.)
Granberg, E., 1927. Med härjedalingar i färdväg och på handelsresor. (Jämten. 21, s. 59–71.)
Granberg, G., 1938. Värmlänningar som kulturspridare i Småland och Östergötland. (Fataburen, s. 69–88.)
Granlund, J., 1938. Familj och gård. (Gruddbo på Sollerön. En byundersökning tillägnad Sigurd Erixon 26.3.1938. Sthlm, s. 77–106.) (Nordiska museets handlingar. 9.)
—— 1944. Avlöningsformer. (Arbetaren i helg och söcken. 2. Sthlm, s. 137–200.) (Den svenska arbetarklassens historia. [10.])
Gustafsson, B., 1962. Sågverksindustrins arbetare 1890–1945. (Sågverksförbundet 1907–1957. Sthlm, s. 107–191.)
—— 1965. Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Arbets- och levnadsförhållanden. Sthlm. (Ekonomisk-historiska studier. 1. Utg. av Uppsala universitets ekonomisk-historiska institution.)
Gårdlund, T., 1942. Industrialismens samhälle. Sthlm. (Den svenska arbetarklassens historia. [5.]) (Diss. Stockholm.)

Hagberg, B., 1909. Gefle-Dala järnvägar 1855–1908. Historik utarbetad på uppdrag af Gefle-Dala järnvägsaktiebolags direktion till femtioårsdagen af järnvägens öppnande för trafik till Falun. Gefle.
Hallerdt, B., 1959. Levande fäbodar. (DHB, s. 37–62.)
—— 1960. Femtusen år i Dalarna. Vardag och drama i landskapets utveckling före år 1800. (Ohlén, C.-E., Från fars och farfars tid. En bokfilm om Dalarna. Vänersborg, s. 9–59.)
Hammar, T., 1964. Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932. Sthlm. (Diss. Stockholm.)
Hammarström, E., 1789–92. Äldre och nyare märkwärdigheter wid Stora Kopparberget. [1]–4. Fahlun.
Hammerich, P. A. F., 1839–40. Reise i Nord-Sverrig. (Brage og Idun. 2, s. 340–427; 3, s. 562.)
Hamrin, J., 1920. Redogörelse för vissa jorddelningsförhållanden inom Kopparbergs, Gottlands och Gävleborgs län. Falun.
Handlingar rörande Skandinaviens historia. 1–40 + Reg. Sthlm 1816–65.
Hannerberg, D., Hägerstrand, T. & Odeving, B. [utg.], 1957. Migration in Sweden. A symposium. Lund. (Lund studies in geography. Ser. B: 13.)
Hanspers, O., 1963. Sorgliga och sorglustiga tilldragelser i Mora kompanis 1600-tals historia. (Armborstet. Årsskrift utg. av Kungl. Dalregementets kamratförening, s. 53–70.)

Harrington, M., 1962. The other America. Poverty in the United States. New York.

Hartoy, M. D', [1937]. Histoire du passeport français. Depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris.

Hazelius-Berg, Gunnel, 1943. Arbetsdräkt. (Arbetaren i helg och söcken. 1. Sthlm, s. 245–268.) (Den svenska arbetarklassens historia. [9.])

Heckscher, E. F., 1935–49. Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. 1: 1–2 — 2: 1–3. Sthlm.

Hedar, S., 1949. Gustav Vasa och det saltgröna smöret. (HT. 69, s. 253–262.)

Hedlund, K., 1960. I Leksand. Sett och sagt under 500 år. Leksand.

Hedlund, Märta, 1946. Jämtlandshandeln och den jämtska folkkulturen. (Folk-Liv. 10, s. 67–101.)

[Hedman, P.,] 1929. Dalakolonier i Stockholm på 70-talet. Av Mardi [pseud.]. (Gammalt och nytt från Dalarne. Sammanfört ur Falu-Kuriren årgångarna 1927 och 1928. Falun, s. 94–95.)

Hedström, H., 1959. Några soldater i Gopa tunnelag. (Armborstet. Årsskrift utg. av Kungl. Dalregementets kamratförening, s. 83–98.)

Hellberg, Vivi, 1937. En fransman i Stockholm på 1850-talet. (Samfundet S:t Eriks årsbok, s. 91–106.)

Helmfrid, B., 1954. Holmenöden under fyra sekler. Studier i Holmens bruks historia. Norrköping. (Acta Holmenensia. [1.])

Helmfrid, S., 1963. Den interregionala migrationen i Sverige vid 1960-talets början. (Ymer. 83, s. 106–143.)

Henriksson-Holmberg, G., 1914. Trettio år av Stockholms måleriarbetares fackförenings historia 1884–1914. Sthlm.

Herlenius, E., 1937 *a*. Religiösa rörelser i Malung under mediet av 1800-talet. (Gammalt och nytt från Dalarna. Sammanfört ur Falu-Kuriren årgångarna 1934, 1935 och 1936. Falun, s. 25–34.)

—— 1937 *b*. Religiösa rörelser i Bjursås under mediet av 1800-talet. (Gammalt och nytt från Dalarna. Sammanfört ur Falu-Kuriren årgångarna 1934, 1935 och 1936. Falun, s. 64–68.)

Herskovits, M. J., 1950. Man and his works. The science of cultural anthropology. New York. [1 tryckn. 1948.]

Hesselman, B., 1930. Långheden och Hälsingskogen. Namnstudier kring en gammal färdväg. (Namn och bygd. 18, s. 1–53.)

Hesselman, G., 1945. Från skråhantverk till byggnadsindustri. Om husbyggen i Stockholm 1840–1940. Sthlm.

Hildebrand, K.-G., 1946. Falu stads historia 1641–1687. Falun. (Diss. Uppsala.)

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige. 1–7 + Supplement + Reg. Sthlm 1859–70.

Hjulström, F., Arpi, G. & Lövgren, E., 1955. Sundsvallsdistriktet 1850–1950. Upps. (Geographica. Skrifter utg. från Uppsala universitets geografiska institution. 26.)

Hofsten, E., 1917. Beskrifning öfwer Wermeland. 1. Till 200-årsminnet av författarens död utg. av E. Nygren. (Äldre Värmlandsbeskrivningar. 2.)

(Värmland förr och nu. Meddelanden från Värmlands naturhistoriska- och fornminnesförening. 15.)
Holmberg, A. E., 1843–45. Bohusläns historia och beskrifning. 1–3. Uddevalla.
Holmbäck, Å., 1934. Uppkomsten av Kronans anspråk på skog inom Älvdalens socken. Upps.
Homman, O., 1938. Byggnadsskick. (Gruddbo på Sollerön. En byundersökning tillägnad Sigurd Erixon 26.3.1938. Sthlm, s. 204–237.) (Nordiska museets handlingar. 9.)
—— 1964. Ornäsloftet. En byggnadshistorisk undersökning. (DHB, s. 5–30.)
Howitt, Margaret, 1867. Ett år hos Fredrika Bremer. Öfvers. [från engelskan] af Thora Hammarsköld. 1–2. Sthlm.
Hult, O. T., 1915. Pesten i Sverige 1710. (Hygienisk tidskrift. 8, s. 79–197.)
Hvarfner, H., 1964. Fiskaren, laget och redskapet. En bok om lax- och sikfiske i Indalsälven. Sthlm. (Riksantikvarieämbetet.)
Hülphers, A. A., 1762. Dagbok öfwer en resa igenom ... Dalarne år 1757. Wästerås.
Hågkomster från Sollerön. (Falu-Posten 4.12, 8.12, 11.12.1869.)
Håkansson, N. H. O., 1925. De som byggt Stockholm. Ur mureriets och murarnas historia. Utg. av Stockholms murare med anledning av fackföreningens fyrtioåriga bestånd. Sthlm.
—— 1928. Bland kulturens primärarbetare. Ur grov- och fabriksarbetarnas historia. Sthlm.
Hägerstrand, T., 1957. Migration and area. Survey of a sample of Swedish migration fields and hypothetical considerations on their genesis. (Hannerberg, D., Hägerstrand, T. & Odeving, B. [utg.], Migration in Sweden. A symposium. Lund, s. 27–158.) (Lund studies in geography. Ser. B: 13.)
Höjer, N., 1897. Dalarne och dalkarlarne. En historisk-geografisk undersökning. (HT. 17, s. 31–54.)
Højrup, O., 1960. Landbrug i Vestjylland for 100 år siden. (Den Vest- og Sönderjydske Kredsforening hundrede aar. 1860 28. september 1960. Red. af K. Bure. Ringkjöbing, s. 49–106.)

[Idestam-Almquist, B.,] 1939. J. P. Åhlén. En minnesskrift. Sthlm.
Ingers, E. & Carlsson, S., 1943–56. Bonden i svensk historia. [1–2:] E. Ingers, [3:] S. Carlsson. Med bidrag av A. Eskeröd. Sthlm.
International migrations. 1–2. New York 1929–31. (Publications of the National Bureau of Economic Research. 14, 18.)
Internationella arbetsbyrån (ILO).
International migration 1945–57. Geneva 1959. (International Labour Office. Studies and reports. N.S. 54.)
Migration laws and treaties. 1–3. Geneva 1928–29. (International Labour Office. Studies and reports. Ser. 0 (migration): 3.
The migration of workers. Recruitment, placing and conditions of labour.

Geneva 1936. (International Labour Office. Studies and reports. Ser. O (Migration): 5.)

Jansson, S. O., 1961. Kulturgrenzen und Kulturwege. (Schwedische Volkskunde. Quellen, Forschung, Ergebnisse. Festschrift für Sigfrid Svensson zum sechzigsten Geburtstag am 1. Juni 1961. Sthlm, s. 108–130.)

Jemtlands läns Kongl. Hushållnings-sällskaps handlingar. 2, 1818; 5, 1822; 6, 1823–25. Sthlm 1819, 22, 25.

Jirlow, R., 1948–49. Ur det värmländska jordbrukets historia. 2. Värmländska åkerbruksredskap 1790–1890. (Värmland förr och nu. Meddelanden från Värmlands fornminnes- och museiförening. 46–47, s. 69–96.)

—— 1952. Dalplog och dalårder. (DHB, s. 43–76.)

Johannes, P., 1952. Kantat vid Dalaföreningens i Stockholm 50-årsfest. (Dalfolket. 2: 3 $^{1}/_{2}$, s. 8–9.)

Johansson, Alf, 1944. Lönebildningen i Sverige före industrialismens genombrott. (Studier i ekonomi och historia. Tillägnade Eli F. Heckscher på 65-årsdagen den 24 november 1944. Upps., s. 60–72.)

Johansson, Arndt, 1955. Arbetarrörelsen i Dalarna. Falun.

Johansson, H., 1938. Den svenska socknen under 1700-talet. (Svenska folket genom tiderna. Red. av E. Wrangel. 7. Malmö, s. 51–80.)

Johansson, Lisa, 1961. Ensam på torpet. Kvinnors kamp under genombrottsåren. Umeå.

Jolin, J., 1872–77. Skrifter. Ser. 1: 1–4. Sthlm.

Jonasson, O., 1950. Befolkningen och näringslivet i Mellansverige inom GDG:s trafikområde 1865–1940. En järnvägsgeografisk undersökning. Gbg. (Särtryck ur: Elander, N. & Jonasson, O., Trafikförvaltningarna Göteborg–Stockholm–Gävle och Göteborg–Dalarne–Gävle [av N. Elander] samt befolkningen och näringslivet i Mellansverige 1865–1940 [av O. Jonasson]. Minnesskrift. Utg. av Trafikförvaltningen Göteborg–Dalarne–Gävle. Under red. av O. Jonasson. Gbg 1949.)

Jonson, P. A., 1922. Anteckningar ur Falu gruvas och Falu kopparverks historia under det 19:e seklet. (Jernkontorets annaler. 106 [= N.S. 77], s. 279–314.)

Jostowa, Wanda, 1955. Wędrówki zarobkowe górali podhalańskich. [Góralernas från Podhale förvärvsfärder.] (Wierchy. 24, s. 141–153.)

Junkala, L., 1955. Entisajan palkollisten oloista. [Om legohjonens förhållanden i forna tider.] (Kyrönmaa. 9, s. 149–160.)

Jutikkala, E., 1963. Bonden i Finland genom tiderna. [Sthlm.]

Järhult, D., 1958. Arbetskraftsrekryteringen vid Norrbottens järnverk AB. En migrationsundersökning. Sundbyberg. ([Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms högskola. 113.]) (Diss. Stockholm.)

Jönsson, A., 1917. Sötäpplena. (Skeriol. Tidskrift för Mora folkhögskolas elevförbund. 3, s. 36–37.)

Kaerger, K., 1890. Die Sachsengängerei. Auf Grund persönlicher Ermittelungen und statistischer Erhebungen dargestellt. (Landwirtschaftliche Jahrbücher. 19, s. 239–522.)

—— 1893. Sachsengängerei. (Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 5. Jena, s. 473–479.)
Kant, E., 1953. Migrationernas klassifikation och problematik. Några reflexioner. (Svensk geografisk årsbok. 29, s. 180–209.)
Karlfeldt, E. A., 1932. Fridolins visor och andra dikter. Minnesupplaga. [Ny uppl.] Sthlm. (Skrifter. 2.)
Karlinder, E., 1924. Från Dalatornet. Trollhättan. (Särtryck ur: Trollhättan.)
Kerr, Barbara M., 1943. Irish seasonal migration to Great Britain, 1800–38. (Irish historical studies. 3: 12, s. 365–380.)
Keyland, N., 1919. Svensk allmogekost. 1–2. Sthlm. (Nordiska museet.)
Klessens, J., 1949. Mine polakminder fra Lolland-Falster. (Lolland-Falsters historiske Samfund. Aarbog. 37 (=R. 6: 1), s. 1–15.)
Kloster, R., 1945. Håndverksbygden och bygdehåndverkeren. (Bergens museums årbok. 1945. Historisk-antikvarisk rekke. 5.)
Klumberg, W., 1914. Die Kolonisation Russlands in Sibirien. Zürich. (Diss. Zürich.)
Knorring, F. P. von, 1833. Gamla Finland eller Det fordna Wiborgska gouvernementet. 1. Åbo.
Kolbye, V., 1950. Svensk og polsk Arbejdskraft til Lolland-Falsters Roemarker. (Lolland-Falsters historiske Samfund. Aarbog. 38 (=R. 6: 2), s. 202–211.)
Kolsrud, K., 1961. Upplösningsproblematikken i etnologien. (Den gamla bondekulturens upplösning. Föredrag och diskussioner vid Fjortonde nordiska folklivs- och folkminnesforskarmötet i Åbo 1959. Åbo, s. 172–183.)
Kommittébetänkanden.
Kongl. Bergs-Commissionens underdåniga betänkande angående Stora Kopparbergs Bergslags skattekols-förläning och förmedling i kopparräntan m. m. den 25 junii 1844. Sthlm (tr. i Fahlun) 1844.
Underdånigt betänkande och förslag angående de jernvägar, som för Statens räkning böra anläggas, afgifvet den 30 september 1856 af den dertill i nåder förordnade komité. Sthlm 1856.
Underdånigt betänkande af den för undersökningar angående stambanornas lämpligaste sträckning i nåder tillförordnade kommitté. [Med] Bihang till Jernvägs-undersöknings-kommitténs underdåniga utlåtande af den 25 oktober 1859. Sthlm 1859.
Underdånigt betänkande angående lämpligaste rigtningen för en jernväg norrut från hufvudstaden, m. m., afgifvet den 17 juni 1862 af dertill i nåder förordnade kommitté. Sthlm 1862.
»1868 års skogskommitté» = Underdånigt betänkande och förslag angående skogsförhållandena i Norrland och åtgärder för åstadkommande af en förbättrad skogshushållning derstädes, afgifvet den 21 dec. 1870 af dertill i nåder förordnade komité. Sthlm 1871.
Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning. Afg. af komité. Sundsvall 1880.
»Norrlandskommitténs betänkande» = Underdånigt betänkande afgifvet

af komitén för utredande af frågan »Huruledes den sjelfägande jordbrukande befolkningens ställning i Norrland och Dalarne må kunna vidmakthållas och stärkas och jordbrukets utveckling i nämnda landskap befrämjas». 1–6. Sthlm 1904.
Hemslöjdskommitténs betänkande. Avgivet den 10 december 1917. 1–2. Sthlm 1918.
Konung Gustaf den förstes registratur. 1–29. Sthlm 1861–1916. (Handlingar rörande Sveriges historia. Ser. 1.) (Cit. GVR.)
Kopparbergs läns hushållnings-sällskaps handlingar. [1] ff. Fahlun 1853 ff. (Cit. KLHHandl.)
Krantz, C., 1961. Hemmavatten och vrakstränder. Sthlm.
Kruse, A., 1961. Wanderungen. (Handwörterbuch der Sozialwissenschaften. 11. Stuttgart, s. 497–523.)
Kumm, E., 1944. På vandringsväg och arbetsfält. En kulturhistorisk studie. Sthlm. (Skrifter utg. av Arbetarnas kulturhistoriska sällskap. N.F. 5.)
Kungl. Dalregementets historia. Utarbetad af A. Pihlström [m. fl.]. [1]–6. Sthlm 1902–38.
Kungl. Väg- och vattenbyggnadskåren 1851–1901. Sthlm 1904.

Lagergren, H., 1924. Karl IX:s livvakt. Ett intressant aktstycke i Mora kyrkoarkiv. (Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift. 4, s. 65–66.)
Lagerlöf, Selma, 1931. Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige. [Ny uppl.] Sthlm.
Lagstiftning angående utländska säsongarbetare i Danmark. (Meddelanden från K. Kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik. 1908, s. 586–590.)
Laid, E., 1952. Säden torkar. Sädesuppsättningar i Sverige 1850–1900. [Sthlm.] (Undersökningar till Atlas över svensk folkkultur. [4.]) (Etnologiska källskrifter. 5.) (Diss. Stockholm.)
Landshövdingarnas femårsberättelser = Kongl. Maj:ts befallningshafvandes ... till Kongl. Maj:t afgifne femårsberättelse. Sthlm 1823–57. (Cit. lhb.)
Larsson, O., 1954. Från Finnbygden. Karlstad.
Larsson i by, C., 1948. Det tvekluvna Dalarna. (DHB, s. 129–134.)
Le Bihan, J., [1959]. Note sur les migrations saisonnières des travailleurs agricoles bretons. (Les migrations rurales ... Bonn, s. 308–309.)
Leffler, J., 1897. Zur Kenntnis von der Lebens- und Lohnverhältnissen industrieller Arbeiterinnen in Stockholm. Sthlm. (Skrifter utg. af Lorénska stiftelsen. 15.)
Lénström, C. J., 1841. Ordbok öfver helsing-dialecten. Supplement till Ihres Dialect-lexicon. Ups.
Lentacker, F., 1950. Les frontaliers belges travaillant en France: caractères et fluctuations d'un courant de main-d'œuvre. (Revue du Nord. 32, s. 130–144.)
—— 1951. Un type de main-d'œuvre agricole en régression dans la France d'aujourd'hui: les saisonniers belges. (Revue d'histoire économique et sociale. 29, s. 26–31.)
Lewan, N., 1958. Om källor vid studiet av pendling mellan bostad och arbetsplats. (Svensk geografisk årsbok. 34, s. 67–75.)

—— [1960]. Om pendling mellan bostad och arbetsplats. En undersökning med material från sydvästra Skåne. Lund. (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar. 38.)
Levander, L., 1914. Livet i en Älvdalsby före 1870-talet. Sthlm.
—— 1925–28. Dalmålet. Beskrivning och historia. 1–2. Upps.
—— 1934. Fattigt folk och tiggare. Sthlm. (Ur samhällsdjupen i forna tider.)
—— 1935. Landsväg, krog och marknad. Sthlm. (Ur samhällsdjupen i forna tider.)
—— 1943–53. Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. [D. 4:] Folkdräkter i övre Dalarne av Ella Odstedt. 1–4. (1–3) Sthlm, (4) Upps. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 11: 1–4.)
—— 1944. Våmhusfjärdingen. Den nya tidens genombrott i en dalabygd. [Upps.] (Folklivsskildringar utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien. 4.)
—— 1953. Älvdalskt arbetsliv under årtiondena omkring 1800-talets mitt. Utg. av S. Björklund. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B: 8.) Upps.
—— 1957. Primitivt närings- och samhällsliv. (Orsa. En sockenbeskrivning. 3. Sthlm, s. 337–374.)
Lignell, A., 1851–52. Beskrifning öfver grefskapet Dal. 1–2. Sthlm.
Liljeroth, E., 1955. Dalälven som flottled. (Bergslaget. 10: 3, s. 1–9.)
Lind, G., 1941. Stockholmsträdgårdar under gångna tider. Sthlm.
Lindberg, A., 1915. Barndoms- och ungdomsminnen. Sthlm.
Lindberg, E., 1960. Seasonal migration of labour from the Siljan area and its economic background. (Geografiska annaler. 42, s. 262–266.)
—— 1961. Arbetsvandringar förr och nu. (Rättvik. Utg. av Rättviks socken. 2. Rättvik, s. 173–192.)
Lindén, B., 1933. Dalarnas äldsta domböcker. (Västmanlands-Dala nations skriftserie. 4, s. 19–43.)
Lindroth, S., 1955. Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början. 1–2. Upps. (Skrifter utg. av Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag.)
Linge, K., 1929. Svärdsjö socken med Enviks kapell. Sthlm.
—— 1945. Skolväsendet i Särna och Idre. (Särna–Idre 300 år. Falun, s. 79–102.)
Linnarsson, L., 1961. Risveden. Kulturbilder från västsvensk skogsbygd. Skara.
Linné, C. von, 1913. Iter Lapponicum. 2 uppl. Upps. (Skrifter af Carl von Linné utg. af Kungl. Svenska vetenskapsakademien. 5.)
—— 1953. Dalaresa, Iter Dalekarlicum, jämte Utlandsresan, Iter ad exteros och Bergslagsresan, Iter ad fodinas. Med utförlig kommentar. Red. A. Hj. Uggla. Sthlm. (Svenska Linnésällskapet och Nordiska museet.)
Linton, R., [1936]. The study of man. An introduction. Student's edition. New York. (The century social science series.)
Lundberg, R., 1891. Det stora sillfisket i Skåne under medeltiden och nyare tidens början, dess förhållande till samtidiga sillfisken och till det nutida fisket i Skåne. (Antiqvarisk tidskrift för Sverige. 11: 2.)

Lundin, C. J., 1875. Ströftåg här och der i Sverige. Sthlm.
Lunell, L., 1903. Folkkaraktär. Det religiösa tillståndet. Sedlighet. Gamla plägseder. Lefnadssätt. Seder och bruk. Utvandring. (Öfre Dalarna förr och nu. Sthlm, s. 421–442.)
—— 1911. Från Siljans sagoland. Sthlm.
Lundman, B., 1945. Dala-allmogens antropologi. Upps. (Diss. Uppsala.)
—— 1967. Kort översikt av Sveriges etnografi. 2 utökade uppl. Upps. (Stencil.)
Lönnroth, E., 1961. Från svensk medeltid. 2 uppl. Sthlm. (Aldus-böckerna.)
Lövgren, E., 1956. The geographical mobility of labour. A study of migrations. (Geografiska annaler. 38, s. 344–394.)

Maslov, P., 1908. Agrarnyj vopros v Rossii. [Jordbruksfrågan i Ryssland.] 1–2. Izd. 4. S.-Peterburg.
Meidner, R., 1954. Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning. Sthlm. (Konjunkturinstitutet.) (Diss. Stockholm.)
Meinander, N., 1950. Virkeshushållning och sågverksrörelse i Torne, Kemi och Simo älvdalar intill första världskriget. Hfors. (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. Utg. af Finska vetenskapssocieteten. 94: 2.) (Diss. Helsingfors.)
Mendelson, F., 1911. Wanderarbeiter. (Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 3 Aufl. 8. Jena, s. 541–561.)
Mickwitz, G., 1942. Medieval agrarian society in its prime. Italy. (The Cambridge economic history of Europe ... Ed. by J. H. Clapham and Eileen Power. 1. Cambridge, s. 323–343.)
Les migrations rurales. Premier Congrès de la Société Européenne de sociologie rurale. Bruxelles-Louvrain 22–28 Septembre 1958. Communications et Echanges de vues. [Även tysk och engelsk titel.] Bonn [1959]. (Stencil.)
Minc, L., 1928. Otchožie promysly v SSSR. [Arbetsvandring i SSSR.] (Statističeskoe obozrenie. 2. 1928: 2, s. 45–55; 1928: 9, s. 55–62.)
—— 1929. Agrarnoje perenaselenie i rynok truda v SSSR. [Landsbygdens överbefolkning och arbetsmarknaden i SSSR.] Moskva. (Ekonomičeskaja biblioteka.)
Modin, E., 1916. Gamla Tåsjö. Sollefteå.
Montelius, O., 1962. Arbetslivet i en gagnefsby kring sekelskiftet. Gagnef.
Montelius, S., 1951. Finnmarksbebyggelsen. (Dalarna, ett vida berömt landskap. Under red av O. Veirulf. Sthlm, s. 135–146.)
—— 1954. Säfsbygden för hundra år sedan. (DHB, s. 41–66.)
—— 1959. [Arbetare och arbetarförhållanden.] 1600–1815. (Montelius, S., Utterström, G. & Söderlund, E., Fagerstabrukens historia. 5. Upps., s. 1–220.)
—— 1962. Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1865. Studier i en mellansvensk bruksbygd. Upps. (Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. 37.) (Diss. Uppsala.)
Montgomery, A., 1933. Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik. (HT. 53, s. 245–276.)
Mora Tidning.

Mykland, K. & Holmsen, A., 1959–60. [Rec. av:] Edvard Bull: Arbeidermiljö under det industrielle gjennembrudd. ([Norsk] Historisk tidsskrift. 39, s. 263–304.)
Måwe, C.-E., 1958. Studier i den sociala kontrollen i Östmark. Upps. (Diss. Uppsala.)
Mörner, A., 1952. »Kort œconomisk beskrifning öfwer Wermeland åhr 1762.» (Värmland förr och nu. Meddelanden från Värmlands fornminnes- och museiförening. 50, s. 9–152.)
Möser, J., 1778–86. Patriotische Phantasien. Hrsg. von seiner Tochter J. W. J. Voigt, geb. Möser. 1–4. (1–3) Neue verbesserte und vermehrte Aufl. Berlin.

Naumann, Chr., 1879–84. Sveriges statsförfattnings-rätt. Ny uppl., öfversedd och tillökad. 1–4. Sthlm.
Naumann, E., 1922. Södra och mellersta Sveriges sjö- och myrmalmer. Deras bildningshistoria, utbredning och praktiska betydelse. Sthlm. (Sveriges geologiska undersökning. Ser. C: 297 = Årsbok. 13, 1919, n:o 6.)
Nellemann, G., 1965. Polske indvandrere i Danmark. Undersögelsen af en folkevandring og dens virkninger. (Socialt Tidsskrift. 41, Afd. A, s. 201–219.)
Nelson, H., 1957–58. Some remarks on seasonal wanderings. Internal migration and emigration in and from Sweden in the 19th century. (Folk-Liv. 21–22, s. 85–99.)
—— 1958. Dalarna. Näringsliv och arbetsvandringar 1800–1950. Ett bidrag och preliminärt meddelande. (Svensk geografisk årsbok. 34, s. 91–120.)
—— 1959. Säsongvandringar och svenskt näringsliv under 1800- och 1900-talen. (Ekonomisk-geografiska studier tillägnade Olof Jonasson på hans sextiofemårsdag 22 januari 1959. Gbg, s. 134–154.) (Handelshögskolans i Göteborg skriftserie. 1959: 1.)
—— 1963. Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen. Lund. (Acta Reg. Societatis humaniorum litterarum Lundensis. Skrifter utg. av Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. 63.)
Nerman, G., 1895–97. Göta kanals historia från äldsta tider till våra dagar. 1–3. Bilagor. Sthlm.
Nerman, T., 1935. 50 års bygge. Stockholms byggnadstimmermans- och byggnadssnickarefackföreningars historia 1885–1935. Sthlm.
—— 1936. Järnbärarna. En arbetarkårs historia. Sthlm.
—— 1941. Svenska murareförbundet 1890–1940. Sthlm.
Neymark, E., 1961. Selektiv rörlighet. Flyttningstendenser och yrkesval i relation till utbildning, begåvning och härkomst. Uppföljning av en åldersklass. Sthlm. (Personaladministrativa rådet. Rapport. 24.) (Diss. Stockholm.)
Nichtweiss, J., 1959. Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches. Ein Beitrag zur Geschichte der preussisch-deutschen Politik von 1890 bis 1914. Berlin. (Schriftenreihe des Instituts für allgemeine Geschichte an der Humboldt-Universität Berlin. 4.)

Nikander, G., 1959. By och bonde i Svenskösterbotten. Hfors. (Folklivsstudier. 5.) (Skrifter utg. Svenska litteratursällskapet i Finland. 370.)
Nilsson, R., 1947. Balladen om Eken och andra visor. Sthlm.
Norberg, P., 1956. Avesta under kopparbrukets tid. 1–2. Avesta.
Norborg, L.-A., [1964]. Ödegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen: Sverige. (Ödegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen ... [Oslo,] s. 61–77.)
Nord, E. H., 1926. Fornt och nytt från Boda. Falun.
Nordin, [J.] af, 1807. Dalarnes uppodling och economiska förbättring. Underdånig relation om Stora Kopparbergs läns tillstånd. (Economiska annaler. Utg. af Kongl. Vetenskaps-academien. 1: februari, s. 31–58; 1: mars, s. 22–40.)
Nordisk familjebok. Ny [2], reviderad ... uppl. 1–38. Sthlm 1904–26.
Nordström, A., 1953. Dalkarlshärbärget försvinner. (Dagens Nyheter 4.4.)
Nordström, O., 1957. Befolkningsutveckling och arbetskraftsproblem i östra Småland 1800–1955. Lund. (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar. 33.)
Norström, I., 1843, [3 uppl.] 1857. Pastoral-calender för Westerås stift. Jemte bihang. Fahlun. — 3 uppl. Sthlm.
Numelin, R., 1951. Pass. (Finsk Tidskrift. 150, s. 56–64.)
Nya Dagligt Allehanda.
När pojkar och flickor från Gagnef slet hårt och släpade vid sågverken. [Av] -th [pseud.]. (Borlänge Tidning 9.2.1961.)

Odlaug, K., 1955–56. Norsk Arbeidsmansforbund gjennom 60 år. 1–2. Oslo.
Odstedt, Ella. Se Levander, L., 1943–53.
Officiella arbetskontrakt för svenska säsongarbetare i Danmark. (Meddelanden från K. Kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik. 1909, s. 431–435.)
Olsson, E., 1905. Mörsils sockenkrönika. [1.] Strömsbro.
[Olsson, Hilda,] 1913. Från stigarna. Dikter. Av Kerstin Hed [pseud.]. 2 uppl. Sthlm.
Olsson, R., 1949. Norrländskt sågverksliv under ett sekel. Sthlm. (Nordiska museet.)
—— 1961. Värmlänningarna sågverkspionjärer i Norrland. (SCA-tidningen. 9: 12, s. 13.)
Olsson, M. & Nordberg, T. O., 1940. Det gamla slottet. Sthlm. (Stockholms slotts historia. Red M. Olsson. 1.)
Om hushållningen i Dalarne. (Läsning i blandade ämnen. 3: 32, 1799, s. 73–109.)
Ordbok över svenska språket. Utg. av Svenska akademien. 1 ff. Lund [1893] ff. (Cit. SAOB.)
Orefelt, K., 1952. Inför 50-årsjubileet. (Dalfolket. 2: $3\,^{1}/_{2}$, s. 4–5.)
—— 1953. Ett gammalt dalayrke. (DHB, s. 25–36.)

Pers, A., 1922. Rull-Mats. Sthlm.
—— 1927. Mora socken. Dess äldsta skattelängder. Efter kammararkivets

handlingar till trycket befordrade och med en efterskrift försedda. Västerås. (Gamla papper angående Mora socken. [1.])
—— 1948. Lärare, bonde, tidningsman. Västerås.
Persson-Orre, Gös L., 1953. En levnadsteckning. (Skansvakten. 38, s. 11–12.)
Pettersson, C. F., 1884. Bidrag till kännedom om Dalarnes utveckling. Samlade och utg. Falun.
Pettersson, O. P., 1941–60. Gamla byar i Vilhelmina. 1–4. Sthlm. (Etnologiska källskrifter. 1: 1–3.) (För d. 4. Register till O. P. Pettersson, Gamla byar i Vilhelmina, se: Dahlstedt, K.-H. & Ivarsson, A., 1960.)
Pinkney, D. H., 1953. Migrations to Paris during the second empire. (The journal of modern history. 25: 1, s. 1–12.)
Pipping, K. & Pipping-van Hulten, Ida, 1961. Den åländska ungdomens emigration. Mariehamn. (Skrifter utg. av Ålands kulturstiftelse. 3.)
Polska och galiziska säsongarbetare i Danmark år 1907. (Meddelanden från K. Kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik. 1908, s. 359–362.)
Publique handlingar = Utdrag utur ... publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer ... [Utg. av R. G. Modée m. fl.] 1–15. Sthlm 1742–1829 + Reg. till bd 1–4, Sthlm 1754. (Cit. PHandl.)
Redford, A., 1926. Labour migration in England, 1800–50. Manchester. (Publications of the University of Manchester. Economic history series. 3.)
Reenstierna, Märta Helena, 1946–53. Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. Utg. genom S. Erixon, A. Stålhane, S. Wallin. Urval och förklaringar av G. Broman. 1–3. Sthlm. (Etnologiska källskrifter. 4: 1–3.)
Rehnberg, M., 1944. Arbetets folkdiktning. (Arbetaren i helg och söcken. 2. Sthlm, s. 253–340.) (Den svenska arbetarklassens historia. [10.])
—— 1945. Arbetsvisor från Dalarna. (DHB, s. 23–62.)
—— 1953. Arbetsvandringar från Småland. (Fataburen, s. 147–162.)
Reinton, L., 1955–61. Sæterbruket i Noreg. 1–3. Oslo. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter. 48.)
Riksdagshandlingar.
Riksståndens protokoll med bihang. 1815–66. Sthlm 1815–66.
Riksdagens protokoll med bihang. 1867 ff. Sthlm 1867 ff.
Bondeståndets riksdagsprotokoll. 1720 ff. 1 ff. Upps. & Sthlm 1939 ff.
Risingh, I., 1671. Een Land-Book [Eller Några Upsatter til Wårt käre Fädernes-Landz Nytta och Förkofring wälmeente Om LAND-BRUUK Och Land-Lefwerne] Sammanhemptade och tilhoopasatte. Wästeråhs.
Rissler, P., 1866. Anteckningar om Jemtlands län. Sthlm.
Robinson, G. T., 1932. Rural Russia under the old régime. A history of the landlord-peasant world and a prologue to the peasant revolution of 1917. London. (Kap. 1–8 delvis diss. Columbia University, New York.)
Ropeid, A., 1952–65. Hönefoss. 1–2. Oslo.
Rosander, G., 1962 *a*. »Bryggerikullorna.» Några anteckningar om säsongmässiga arbetsvandringar. (Svensk bryggeritidskrift. 77, s. 225–240.)
—— 1962 *b*. Säsongutvandringar från Mora 1860–80. (Mora Tidning 20.6.)

—— 1962 *c*. »Dalfolket kan sägas lefva på nomadisk fot.» Arbetsvandringar från Stora Tuna, Gagnef och Ål. (Armborstet. Årsskrift utg. av Kungl. Dalregementets kamratförening, s. 129–144.)
—— 1963 *a*. »Kyrkogårdskullorna.» De kvinnliga säsongarbetarna på Norra begravningsplatsen i Stockholm. (Samfundet S:t Eriks årsbok, s. 125–142.)
—— 1963 *b*. Säsongarbetsvandringar i övre Norrland. (Skytteanska samfundets handlingar. 2, s. 87–112.)
—— 1964–65. Hårkullorna från Våmhus och Mora. Antal — hemvist — färder. (Folk-Liv. 28–29, s. 79–97.)
—— 1965 *a*. »Smidesbetjänter». Eskilstunasmidets avsättning genom kringvandrande dalfolk vid 1800-talets mitt. (Eskilstuna stads museer. Årsbok, s. 30–39.)
—— 1965 *b*. Älvdalska gårdfarihandlare. (Skansvakten. 50, s. 15–18.)
Rosenhane, S., 1944. Oeconomia. Utg. av T. Lagerstedt. Upps. (Lychnosbibliotek. 8.)
Rudberg, S., 1957. Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige. Upps. (Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. 33.)
Rundblad, B. G., 1964. Arbetskraftens rörlighet. En studie av en lokal arbetsmarknad. Sthlm. (Industriens utredningsinstitut.) (Diss. Göteborg.)
Ränk, G., 1953–54. Vår vardagsgröt. (Folk-Liv. 17–18, s. 62–70.)
Rödevand, Ö., 1959. Nordmenn på flyttefot. Studier over den geografiske mobilitet innen Norges befolkning i vårt århundre. Oslo. (Diss. Oslo.)
Rönnow, S., 1943. Svensk teknik och industri i konsten. Sthlm.

Sahlin, C., 1936. Allmogesmidet i Dalarne. 1764 års undersökning. Sthlm. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 5.)
Sahlstedt, M. A., 1743. Stora Tuna i Dahlom och bergom minnes-döme ... Sthlm.
[Salander, E.,] 1795. Förnyad gårds-fogde instruction, eller Underrättelse för gårds-fogdar och landt-hushållare, ... Med flit öfwersedd och mycket förbättrad. 5 uppl. Wästerås.
Samuelsson, Näsnissa O., 1934. Dräktalmanacka för Orsa socken under senare hälften av adertonhundratalet. (DHB, s. 148–172.)
[Sandeberg, H.,] 1865. Om Frövi–Falu-, eller Svenska Centralbanan. Sthlm.
Sándor, I., 1956. Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. [Referat: Heimat und Saisonarbeit (»summáság») bei den Matyó in Mezőkövesd.] (Néprajzi értesíto. [Budapest.] 38, s. 185–196.)
Saunders, Ch., 1936. Seasonal variations in employment. Oxford. (Economic research section, University of Manchester.)
Schmidt, J. W., 1801. Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichern Wohnplätzen der nomadischen Lappen. Hamburg.
Scholander, F. W., 1882. En fragmentarisk sjelfbiografi. (Skrifter. Utg. af J. Böttiger. 2. Sthlm, s. 267–286.)
Schröder, G., 1922. En timmermärkares minnen. Sthlm. (Samlade skrifter. 7.)
—— 1924. Tjugu år i Dalarna. Sthlm. (Samlade skrifter. 13.)

Schubert, F. W. von, 1823–25. Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820. 1–3. Öfvers. Sthlm.

Schultze, S., [1743]. Om sättet at bruka åker och äng wid Stora Kopparberget och omkring Fahlu stad, som redan några år uti Upland med nytta warit försökt; ... Sthlm.

Selander, N. & E., 1920. Två gamla stockholmares anteckningar. Sthlm.

Semmingsen, Ingrid, 1941–50. Veien mot vest. 1–2. Oslo. (D. 2: Diss. Oslo.)

Serning, Inga, 1966. Dalarnas järnålder. Sthlm. (Monografier utg. av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademien.)

Sifversson, Anna-Britt, 1945. Om bondkvarter, hälsingegårdar och dalkarlshärbärge på Norrmalm, Stockholm. En traditionsstudie. (Folk-Liv. 9, s. 67–91.)

Siggesson, A., 1932. Arvid Siggessons brevväxling. Med en kommentar av L. Sjödin. Västerås. (Gamla papper angående Mora socken. 2.)

Sjögren, P., 1965. Schweiz lever i ekonomisk överhettning. 700 000 utlänningar behövs för produktionen. (Dagens Nyheter 11.5.)

Skalk-mor i Siljansnäs 80 år. Var bryggerikulla som flicka. (Falu-Kuriren 8.9.1962.)

Skansvakten. Elfdalens hembygdsförbunds midsommartidning. 1 ff. 1916 ff.

Skappel, S., 1922. Om husmandsvæsenet i Norge. Dets oprindelse og utvikling. Kra. (Videnskapsselskapets Skrifter. 2. Hist.-filos. Klasse. 1922: 4.)

Skogsarbetarminnen. Red. av M. Rehnberg. Sthlm 1950. (Svenskt liv och arbete. 9.) (Nordiska museet.)

Smeds, H., 1935. Malaxbygden. Bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbottens svenskbygd. En studie i människans och näringslivets geografi. Hfors. (Diss. Helsingfors.)

—— 1951. Är Finlands landsbygd överbefolkad? Några synpunkter på flykten från landsbygden och emigrationen. Hfors. (Publikationer från Geografiska institutionen vid Helsingfors universitet. 14.)

—— 1953. Svenska Österbotten. Vasatraktens kust- och skärgårdskommuner. [Hfors.]

Smet, L. de, 1953. Vlaamse seizoenarbeiders in Frankrijk. (Geografisch Tijdschrift. [Groningen.] 6, s. 162–166.)

Solders, S., 1936–61. Älvdalens sockens historia. Av S. Solders m. fl. 1–6. Sthlm. ([1–3, 5–6:] Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter. 7–9, 11, 13.)

—— 1957. Glasbruket Johannisholm. (Venjans församling 350 år. Under fleras medverkan sammanställd av S. Solders. Falun, s. 145–154.)

Statens Järnvägar 1856–1906. Historisk-teknisk-ekonomisk beskrifning. Under red. af G. Welin. 1–4. Sthlm 1906.

Statens offentliga utredningar. (Cit. SOU.)

1931: 19 = Betänkande med förslag till lag med särskilda bestämmelser om delning av jord å landet inom vissa delar av Kopparbergs län m. m. Avgivet av Dalautredningen. Sthlm 1931.

1938: 3, 4, 10 = Byggnadsindustrien i Sverige. Utredning och betänkande avgivet av 1934 års byggnadsindustrisakkunniga. 1–3. Sthlm 1938.

1944: 59 = Betänkande med förslag till ändrad semesterlagstiftning av-

givet av 1942 års semesterkommitté. Utg. av socialdepartementet. Sthlm 1944.

1946: 78 = Jordbruksbefolkningens möjligheter till sysselsättning utom jordbruket. Utredning verkställd på uppdrag av 1942 års jordbrukskommitté av S. Grundström. Utg. av jordbruksdepartementet. Sthlm 1946.

Steensberg, A., 1964. Etnologien som historisk videnskab. (Norveg. 11, s. 45–62.)

Stiernman, A. A. von, 1747–75. Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar ... 1–6. Sthlm.

Stockholms Dagligt Allehanda. 29.4, 30.4.1830.

Stockholms murare vid halvsekelgränsen. Sthlm 1935.

Stockholms stadsfullmäktige.

Beredningsutskottets utlåtanden och memorial för år 1895. Sthlm 1895. Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning år 1874. Årg. 7. Sthlm 1876.

Stockholms stads tänkeböcker. 1474–1524, 1544–1591. 1–5, N.F. 1–8. Sthlm 1917–48. (Stockholms stadsböcker från äldre tid. Ser. 2: 1–5, N.F. 1–8.)

Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 1592–1615. 1–8. Sthlm 1939–66.

Stora Kopparbergs läns hushållnings-sällskaps handlingar. Se Kopparbergs läns ...

Ståhl, H., 1960. Ortnamnen i Kopparbergslagen. Sthlm. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademiens handlingar. Filologisk-filosofiska serien. 7.)

Swan, O., 1945. Särna gamla kyrka. (Särna–Idre 300 år. Falun, s. 221–246.)

Sundhets-collegii underdåniga berättelse om medicinalverket i riket. 1–10. 1851–60. Sthlm 1853–62.

Suolahti, G., 1912. Suomen pappilat 1700-luvulla. [Finlands prästgårdar under 1700-talet.] Porvoo.

Svanberg, G., 1949. Redovisning för en lång lefnad. Utg. av N. V. E. Nordenmark. Upps. (Uppsala universitets årsskrift. 1949: 1.)

Svensk författningssamling. 1 ff. Sthlm 1825 ff. (Cit. SFS.)

Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Utg. af S. Curman och J. Roosval. 1 ff. Sthlm 1912 ff.

Sveriges officiella statistik (SOS).

[Litt.] C. Bergshandtering. Commerce collegii underdåniga berättelse för år 1860–1910. Sthlm 1861–1911.

[Litt.] D. Fabriker och manufakturer. [Från 1896: Fabriker och handtverk.] Commerce collegii underdåniga berättelse för år 1858–1910. Sthlm 1861–1912.

[Litt.] H. Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser. N.F. 1–10. Sthlm [1862]–1912.

[Litt.] N. Jordbruks- och boskapsskötsel. [1–40.] Sthlm [1866]–1907.

[Litt.] Q. Skogsväsendet. 1–20. Sthlm 1872–89. [Från år 1889:] Statens domäner. 1889–1910. Sthlm 1890–1912.

Statistisk årsbok för Sverige. 1 ff. 1914 ff. Sthlm.

Folkmängden och dess förändringar.
Folkmängden inom administrativa områden. 1910 ff.
Befolkningsrörelsen. 1911 ff.
Folkräkningar: Folkräkningen. 1910 ff.
Industri och bergshantering.
Bergshantering. 1911 ff.
Industri. 1911 ff.
Socialstatistik. Utg. av K. Socialstyrelsen.
Skogsarbetarnas levnads- och arbetsförhållanden i Värmland, Dalarna och Norrland. Sthlm 1916.
Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor. 1–2. Sthlm 1938, 37.

Svärdström, S., 1944. Dalmålningar. Samlade och kommenterade. Sthlm.

—— 1949. Dalmålningarna och deras förlagor. En studie i folklig bildgestaltning 1770–1870. Sthlm. (Nordiska museets handlingar. 33.) (Diss. Lund.)

Sågverksminnen. Red. av M. Rehnberg. Sthlm 1948. (Svenskt liv och arbete. 2.) (Nordiska museet.)

Säve, C., 1852. Några upplysningar om dalmålet och dalallmogens folklynne. (Tidskrift för litteratur, s. 257–294.)

Söderberg, T., 1932. Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa. Sthlm. (Skrifter utg. av Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag.) (Diss. Stockholm.)

Söderlind, S., 1950. Smöret i Vadstena. Ett diskussionsinlägg. (HT. 70, s. 35–37.)

Tegengren, H., [1941]. Bebyggelse och näringsliv i Kronoby älvdal 1608–1865. Åbo. (Diss. Åbo.)

—— 1965. Hunters and amazons. Seasonal migrations in old hunting and fishing communities. (Hunting and fishing. Nordic symposium on life in a traditional hunting and fishing milieu in prehistoric times and up to the present day. Ed.: H. Hvarfner. Luleå, s. 427–492.)

Tenerz, H., 1962. Ur Norrbottens finnbygds och dess befolknings tidigare historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talen. Sthlm.

Thomas J:r, W. W., 1891–92. Från slott till koja. Minnen från en flerårig vistelse i Sverige. Sthlm.

Thomas, W. I. & Znaniecki, F., 1958. The Polish peasant in Europe and America. [Nytryck av 2 uppl.] [1]–2. New York.

Tidning för Fahlu län och stad.

Tidning för Stora Kopparbergs län.

Tidström, A., 1891. Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756. Med rön och anmärkningar uti oeconomien ... Utg. af M. Weibull. Lund. (Boksamling, utg. af De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.)

—— 1954. Resa genom Dalarna 1754. Med utförlig kommenar. Red. I. Tunander [&] S. Wallin. Falun. (Särtryck ur: DHB. 1955.)

Toivonen, Anna-Leena, 1963. Etelä-Pohjanmaan valtamerentakainen siirtolaisuus 1867–1930. [Sydösterbottens transatlantiska emigration 1867–

1930.] Helsinki. (Historiallisia tutkimuksia julkaissut Suomen Historiallinen Seura. 66.) (Diss. Helsingfors.)
Torbrand, Dagny, 1963. Johannishus fideikommiss intill 1735. Lund. (Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet. 147.) (Diss. Stockholm.)
Trankell, A., 1963. Vittnespsykologins arbetsmetoder. Sthlm.
Treffenberg, C., 1880. Arbetarestrejken vid sågverken i trakten af Sundsvall år 1879. Officiel berättelse, afgifven till chefen för Kongl. Civildepartementet. Härnösand.
[Trolle-Bonde, C.,] 1905–07. Trolleholm förr och nu. 1–4. Trolleholm.
Trotzig, D., 1937. Urmakeriet i Mora. (DHB, s. 165–283 [felpaginering; skall vara 183].)
—— 1938. Laggningen på Sollerön. (Gruddbo på Sollerön. En byundersökning tillägnad Sigurd Erixon 26.3.1938. Sthlm, s. 342–362.) (Nordiska museets handlingar, 9.)
—— 1943. Slagan och andra tröskredskap. Sthlm. (Nordiska museets handlingar. 17.) (Diss. Stockholm.)
Trotzig, K., 1925. Forbönder och färdvägar. (Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift. 5, s. 23–28.)
Tschudi, Ådel Brun, 1934–35. Avfolkningen i Vest-Agder og nedlegningen av heiegårdene, særlig i Sör-Audnedal og Spangereid. (Norsk geografisk tidsskrift. 5, s. 207–248.)
Tudela, J., 1950. Notas de geografía social. Las migraciones profesionales sorianas. (Homenaje a Don Luis de Hoyos Sáinz. Madrid, s. 391–400.)

[Unge, O. S. von,] 1835. Författarens sednare dalresa år 1833. Gammalt och nytt. Westerås.
Upsala läns Kongl. Hushållningssällskaps handlingar. 3, 1817. Ups. 1817.
Utterström, G., 1953. Landshövdingarnas berättelser om länens tillstånd under 1700- och 1800-talen. (Meddelanden från Svenska riksarkivet, s. 68–103.)
—— 1957. Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. 1–2. Sthlm. (Den svenska arbetarklassens historia. [13: 1–2.]) (Diss. Stockholm.) (Cit. JA.)

Valen-Sendstad, F., 1964. Norske lantbruksredskaper. 1800–1850-årene. Lillehammer. (De Sandvigske Samlingers skrifter. 4.) (Diss. Oslo.)
Wallén, G., 1950. De hälsingska forböndernas marknadsfärder söderut. (Hälsingerunor, s. 48–68.)
Waris, Heikki, 1932–34. Työläisyhteiskunnan syntyminen. Helsingin Pitkänsillan pohjoispuolelle. 1–2. [Ett arbetarsamhälles uppkomst. Norr om Pitkäsilta (Långbro) vid Helsingfors.] Helsinki. (Historiallisia tutkimuksia. 16.) (D. 1: Diss. Helsingfors.)
Weber-Kellermann, Ingeborg, 1965. Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts. Auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865. Marburg. (Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn. A. Allgemeine Reihe. 2.)

Wedberg, B., 1924. Lidingöliv i gamla dar. Sthlm.
Wendel, B., 1953. A migration schema. Theories and observations. Lund. (Lund studies in geography. Ser. B. Human geography. 9.)
—— [1959]. Einige Angaben über das Geburtsortsfeld von Stockholm. (Les migrations rurales ... Bonn, s. 164–172.)
Westring, J. P., 1805. Svenska lafvarnas färghistoria, eller Sättet att använda dem till färgning och annan hushållsnytta. 1. Sthlm.
Wichman, H., 1959. Landshövding Örnsköld och den jämtländska linhanteringen. (Rig. 42, s. 1–16.)
Wiepert, P., 1959. Schwedisch Arbeiter auf Fehmarn. (Die Heimat. Monatsschrift des Vereins zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein und Hamburg. 66, s. 18–19.)
—— 1960–61. Die »Monarchen» auf der Insel Fehmarn. (Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde. 5, s. 43–56.)
—— 1962. Från Blekinge till Fehmarn. (Blekingeboken. 40, s. 114–119.)
Willeke, E., 1937. Von der raumgebundenen menschlichen Arbeitskraft. Eine qualitative Theorie des »Arbeitsmarktes». Jena.
Villers, O., [1959]. Les deplacements saisonniers des travailleurs agricoles. (Les migrations rurales ... Bonn, s. 306–307.)
Winberg, I. P., 1952. Flyttningar från och till Gagnef. (Plan. Tidskrift för planering av landsbygd och tätorter. 6: 4, s. 105–112.)
Wirén, N., 1953. Den nya finnkolonisationen i Värmland. (Värmland förr och nu. Meddelanden från Värmlands fornminnes- och museiförening. 51, s. 132–141.)
Wohlin, N., 1912. Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:e och 19:e århundradena jämte en öfversikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besutenhetsförhållanden. Sthlm. (Diss. Stockholm.)
—— 1915. Jordfördelningen och »landsbygdens affolkning». Statistisk studie. Sthlm.
Volpe, G., 1943–52. Italia moderna. 1–3. Firenze.
Wrangel, E., 1894. Några ord om folkets visor i uppteckningar och skillingtryck. (Samlaren. 15, s. 60–78.)
Wygodzinski, 1916. Die ausländischen Wanderarbeiter in der deutschen Landwirtschaft. (Weltwirtschaftliches Archiv. 7. Abhandlungen und Literatur, s. 351–378.)

Ynys Kristupp och andra. Litet om morakarlar på herrarbete i gånga tider. (Mora Tidning 26.2.1942.)

Åhs, E., 1946. En kritisk period i Älvdalens historia. (Skansvakten. 31, s. 27–28.)
—— 1955. Något om älvdalingarnas handels- och herrarbetsfärder i gången tid. (Skansvakten. 40, s. 23–24.)
Åkerblom, B., 1937. Vörå sockens historia. 1. Åbo.
Åkerblom, K. V., 1941–56. Korsholms historia. 1–2. Korsholm.
—— 1950. Pedersöre storsockens historia intill 1865. [1–2.] Jakobstad.
Åkerlund, H., 1958. Skoindustrin i Bjursås före 1920. (DHB, s. 107–122.)

»Årstrycket» = Kongl. placater, handlingar, resolutioner, förordningar och påbud, samt andre allmänna handlingar. Sthlm.

Öberg, U., [1964]. Vardagsliv kring Dalälvens utlopp. Historiska anteckningar och tidsbilder från sågverkssamhället Skutskär med dess människor under tider som svunnit. Spånga.

Örjangård, S., 1951. Jordbruket i Dalarna under 100 år ... 1850–1950. Falun.

Östvedt, E., 1954. De norske jernbaners historie. 1–3. Oslo.

Förkortningar

AK	Andra kammaren
Bergslaget	Stora Kopparbergs bergslags AB
DHB	Dalarnas hembygdsbok
EU	Etnologiska undersökningens arkiv, Nordiska museet, Stockholm
FFÖN	Folkmåls- och folkminnesundersökningens i övre Norrland arkiv, Umeå
FpkA	Flottans pensionskassas arkiv
GLA	Göteborgs landsarkiv
GVR	Konung Gustaf den förstes registratur
HA	Häradsrättsarkiv
HLA	Härnösands landsarkiv
HT	Historisk tidskrift
IFGH	Institutets för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola arkiv
IfSK, GoG	Instituttets for sammenlignende kulturforskning arkiv, Oslo. Svar på spörreliste 1 (= Gardsamfunn og grannesamfunn i Noreg)
ILO	International Labour Office
JA	Utterström, G., Jordbrukets arbetare
JK, JKÄ	Justitiekanslern, justitiekanslersämbetet
KA	Kammararkivet, Stockholm
KB	Kungl. Befallningshavande
K. Br.	Kungl. Brev
KF	Kungl. Förordning
KK	Kungl. Kungörelse
KLHHandl.	Kopparbergs läns hushållningssällskaps handlingar
Kmk	Kommerskollegium
KpA	Kontraktsprostarkiv
KrA	Krigsarkivet, Stockholm
KS	Kungl. Stadga
KyA	Kyrkoarkiv
LAL	Landsmålsarkivet i Lund
LbA	Lantbruksakademiens arkiv, Stockholm
Lhb	Landshövdingens(-arnas) femårsberättelse(r)
LHgA	Leksands hembygdsgemenskaps arkiv
Lka + länsbokstav	Resp. landskanslis arkiv.
LLA	Lunds landsarkiv

LmA	Länsmansarkiv
LUF	Folklivsarkivet, Lund
NEU	Nationalmuseets Etnologiske Undersögelses arkiv, Köpenhamn
OMA	Uleåborgs landsarkiv
PHandl.	Publique handlingar
RA	Riksarkivet, Stockholm
SAOB	Ordbok över svenska språket
SCA	Svenska cellulosa AB
SCB	Statistiska centralbyråns arkiv, Stockholm
SFS	Svensk författningssamling
SOS	Sveriges officiella statistik
SOU	Statens offentliga utredningar
SSA	Stockholms stadsarkiv
SSM	Stockholm stadsmuseums arkiv
ULA	Uppsala landsarkiv
ULMA	Landsmåls- och folkminnesarkivet, Uppsala
ÖMEA	Jämtlands läns museums etnologiska arkiv, Östersund
ÖÄ	Överståthållarämbetet

Länsbokstäver

B Stockholms län	K Blekinge län	T Örebro län
C Uppsala län	L Kristianstads län	U Västmanlands län
D Södermanlands län	M Malmöhus län	W Kopparbergs län
E Östergötlands län	N Hallands län	X Gävleborgs län
F Jönköpings län	O Göteborg och Bohus län	Y Västernorrlands län
G Kronobergs län	P Älvsborgs län	Z Jämtlands län
H Kalmar län	R Skaraborgs län	AC Västerbottens län
I Gotlands län	S Värmlands län	BD Norrbottens län

KONUNGENS

BEFALLNINGSHAFVANDE

i

Stora Kopparbergs Län

Bel. m[illegible] skill. -Stämpl. Papper.

Gör veterligt: Att som *Jonas Ersson från Östra Kersp Mahlungs Sokn af detta Län, anhållit om tillstånd att härifrån afgå till Westmanlands och Geflebergs Län i ändamål att söka arbets förtjenst;*

Passhafvarens Födelse-ort: *Mahlung.*
Ålder *18 år.*
Hår *Hvitlig.*
Ögon *Blå.*
Ansigte *Långlagdt.*
Växt *Medelmåttig.*

Altså är till Wederbörande inom Länet, Konungens Befallningshafvandes befallning och till alla andra, som upsigten öfver Resande tillkommer, Dess vänliga begäran, att låta *honom Jonas Ersson* fritt och obehindradt Pass *– och Repassera –*
Och är detta Rese-Pass gällande för *Två månader.*

Namnteckning.

Fahlun af Lands-Cancelliet den *14 Julii 1838.*

[illegible]

Lösen
Chart. Sig. *Gratis*
Sigill

[illegible]

Plansch 1. Landshövdingepass.

Att Arbetaren Johan Eriksson från Bispbergs-hyttan f. 18
född år 18 11/9 54, h.. eger försvarlig kristendomskunskap
och är ej förhindrad att begagna H. H. Nattvard gift och
eger medborgerligt förtroende
varder härmed på begäran intygadt för tillämnadt arbete å jernväg
Stora Skedvi den 23 Juni 1879
[illegible]
P. K.

Plansch 2. Arbetsbetyg.

Plansch 3. Prästintyg.

Sönt Anders Larsson från Skålö hvilken

årnar begifwa sig till Eskilstuna eller deromkring för att söka arbetsförtjenst warder, såsom i lofligt ärende stadd och för ärligt uppförande känd, till fri fram- och åter-resa recommenderad. Och gäller detta bewis, enligt Kongl. Brefwet af den 4 Oct. 1810, för ordentligt Resepaß, hwaraf dock Innehafwaren, wid laga answar, endast för en resa få sig begagna. Han eger förswarlig Christendomskunskap och njuter obehindradt Helighetsmedlen. Järna i St. Kopparbergs Län den 22 Aug. 1841.

C. E. Adamsson
Past. Adj.

Plansch 4. »Utvandring från Öster-Dalarne.» Litografi efter B. Nordenberg 1855.

Plansch 5. Dalkarl från Rättvik. Teckning av E. Meyer. 1800-talets förra hälft. (Den Kongelige Kobberstiksamling, Köpenhamn.)

Plansch 6. Trädgårdskullor hos professor M. G. Mittag-Leffler, Djursholm. Omkring 1912. (Amatörfoto.)

Plansch 7. »Kullbaracken» vid Norra kyrkogården, Stockholm, omkring sekelskiftet. (Nordiska museet.)

Plansch 8. Interiör från Vin- och spirituosahandeln Nydahl & Co, Stockholm, omkring sekelskiftet. (Nordiska museet.)

Plansch 9. Urlastning av mjölk vid Centralen, Stockholm. Teckning av G. A. Broling 1886. (Efter Rönnow 1943.)

Plansch 10. Kulla, som kör ut mjölk. (Efter Thomas 1891–92.)

Plansch 11. Utomhusservering i Södertälje omkring sekelskiftet. (Östra Södermanlands kulturhistoriska förening.)

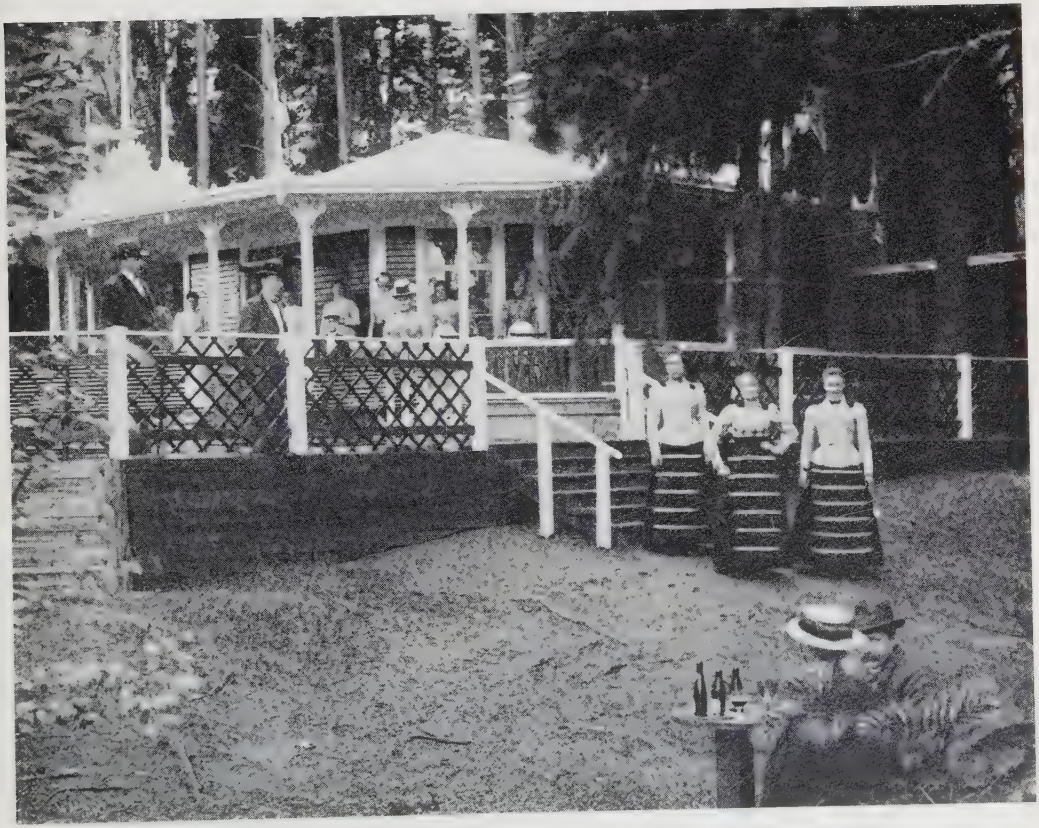

Plansch 12. Vedsagare från Mora. Målning av P. Hillesström 1785. (Zornsamlingarna, Mora.)

Plansch 13. Vedsågare. Litografi av G. W. Palm 1837.

Plansch 14. Interiör från »Stora maskvarteret» på Sergelgatan 10, Stockholm. Omkring 1950. (SSM, foto L. af Petersens.)

Plansch 15. Uppmätningsritning av »kullbåt» i Stockholm från 1850. (Sjöhistoriska museet.)

Plansch 16. Vevslup i Stockholm. 1800-talets mitt. Litografi av J. Cardon.

Plansch 17. »Trajet de Stockholm au parc. Batêau à roues, force de 4 Dalécarliennes.» 1800-talets mitt. Teckning av F. von Dardel. (Nordiska museet.)

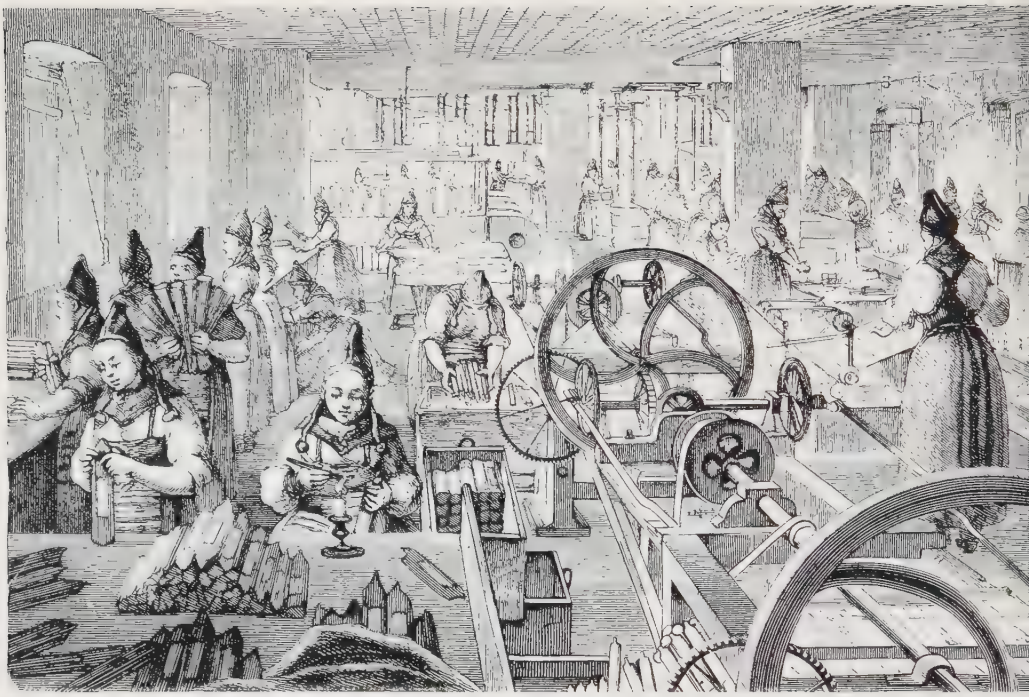

Plansch 18. Liljeholmens stearinfabrik, Stockholm. Träsnitt. (Svenska Familj-Journalen 1870.)

Plansch 19. Bryggeriarbeterskor i Stockholm 1903. (SSM.)

Plansch 20. Sköljrummet i Münchens bryggeri, Stockholm, 1892. (Bryggerimuseum.)

Plansch 21. Apotekarnes mineralvattenfabrik, Stockholm. Omkring 1910. (Fabrikens samlingar.)

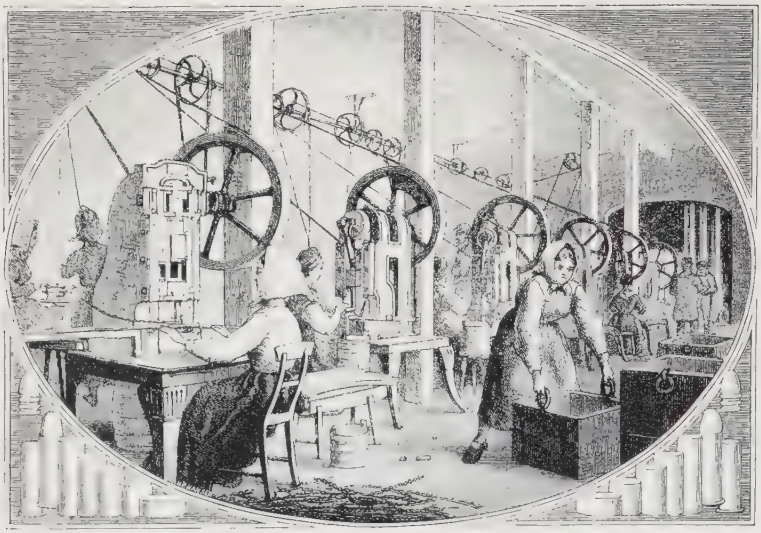

Plansch 22. Mariebergs ammunitionsfabrik, Stockholm. Träsnitt efter teckning av C. S. Hallbeck. (Svenska Familj-Journalen 1873.)

Plansch 23. Dalkarlar i arbete på Carl XIII:s bro vid Älvkarleby 1815–16. Teckning av Ris Erik Larsson, arbetslagets förman. (Ur Tekniska museets samlingar.)

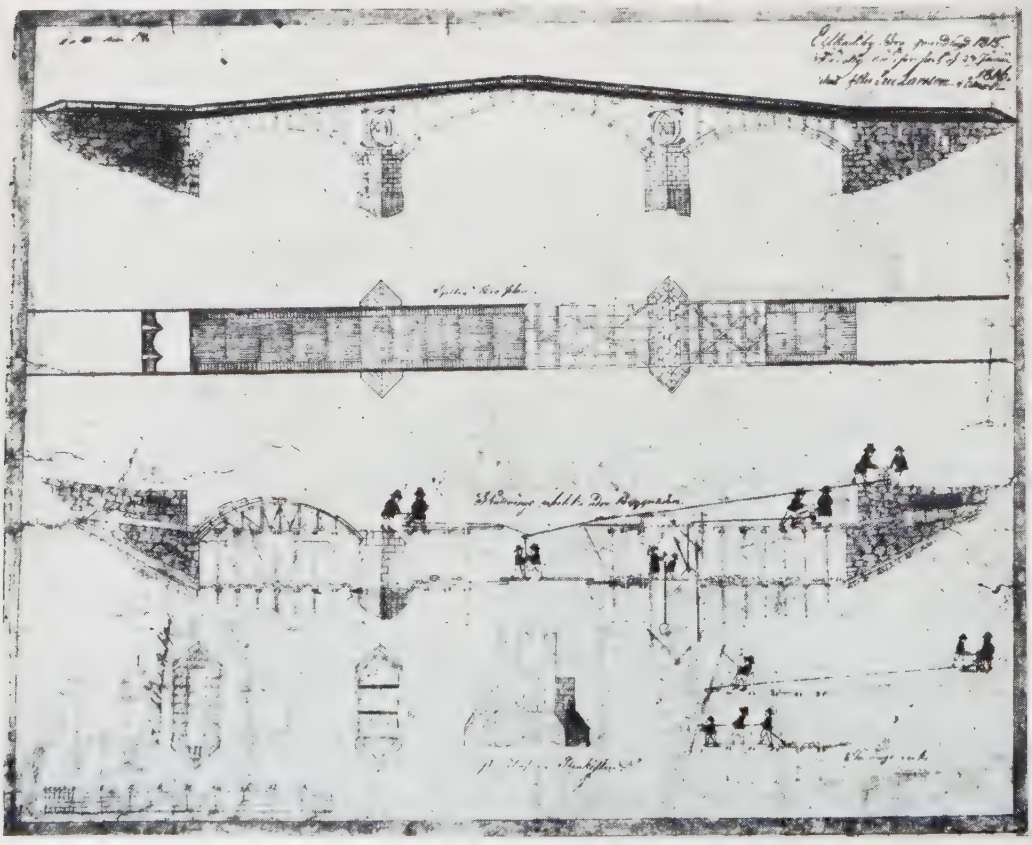

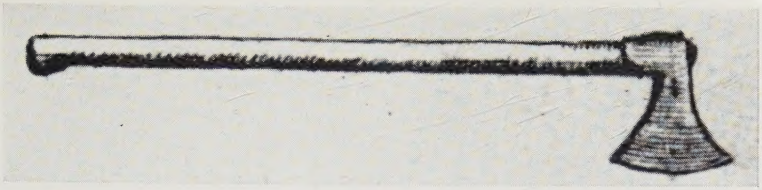

Plansch 24. Rotyxa. (Efter Schultze 1743.)

Plansch 25. Dalkarlar i arbete på Gävle–Dalabanan 1855. Samtida teckning. (Efter Hagberg 1909.)

Plansch 26. Leksandskarl. Omkring 1830. Kopparstick av Chr. Forsell efter teckning av J. G. Sandberg.

Plansch 27. Dalamurare i Stockholm enligt Allmänna valmansförbundets affisch vid stadsfullmäktigevalet i Stockholm 1935. (Efter Nerman, T., 1941.)

Plansch 28. »Marschen går till Tuna.» Litografi av Stina Sunesson 1961.

Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala

SKRIFTER:

Serie B: Folkminnen och folkliv

1. Ella Odstedt, Varulven i svensk folktradition. 1943. Pris 8 kr.
2. Julius Ejdestam, Årseldarnas samband med boskapsskötsel och åkerbruk i Sverige. 1944. Pris 10 kr.
3. Levi Johansson, Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken. 1947. Utsåld.
4[1]. Linnar Linnarsson, Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härader. I. 1948. Pris 15 kr.
4[2]. Linnar Linnarsson, Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härader. II. 1950. Pris 15 kr.
5. Åke Campbell, Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. 1948. Pris 15 kr.
6. Otto Blixt, Det gamla Grangärde. Skogsbruk. 1950. Pris 15 kr.
7. Arvid Ernvik, Glaskogen. Bygd, arbetsliv och folkkultur i Jösse, Nordmarks och Gillbergs härader under 1800-talet. 1951. Pris 20 kr.
8. Lars Levander, Älvdalskt arbetsliv, utg. av Stig Björklund. 1953. Pris häft. 22 kr., inb. 25 kr.
9. Nils Dencker, Sveriges sånglekar. Sammanparningslekar och friarlekar. 1960. Pris 30 kr.
10. Register till O. P. Pettersson: Gamla byar i Vilhelmina. Sammanställda och utgivna av Karl-Hampus Dahlstedt och Axel Ivarsson. 1960. Pris 20 kr.
11. Ragnar Bjersby, Traditionsbärare på Gotland vid 1800-talets mitt. En undersökning rörande P. A. Säves sagesmän. 1964. Pris 30 kr.
12[1]. Arvid Ernvik, Folkminnen från Glaskogen. Sägen, tro och sed i västvärmländska skogsbygder. I. 1966. Pris 30 kr.
13. Göran Rosander, Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning. 1967. Pris 40 kr.

Pris 40 kr.

Almqvist & Wiksell 664279